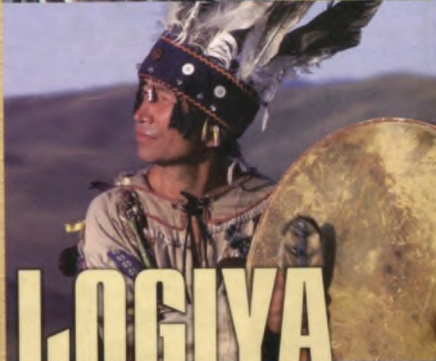

ADHAMJON
ASHIROV

ETNOLOGIYA

2016/128
7930

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

ADHAMJON ASHIROV

ETNOLOGIYA

O'quv qo'llanma

Ikkinchi nashr

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomondan oliy ta'lim muassasalarining 5110600 tarix
ta'limi yo'nalishi bakalavrlari uchun
o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan

TOSHKENT
«YANGI NASHR»
2014

UO'K: 39(075)

63.5

A93

Asharov, Adhamjon

Etnologiya: o'quv qo'llanma /A. Asharov mas'ul muharrirlar: U. Abdullayev, G. Fuzailova; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika un-ti. - Toshkent: «Yangi nashr», 2014. - 544 b.

KBK 63.5

ISBN-978-9943-22-139-0

Mas'ul muharrirlar:

tarix fanlari doktori, professor U. Abdullayev;

tarix fanlari nomzodi, dotsent G. Fuzailova

Taqrizchilar:

tarix fanlari doktori, professor S. Agzamxodjayev;

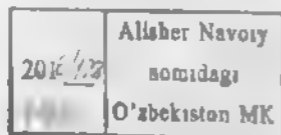
tarix fanlari nomzodi, dotsent H. Rahmatillayev;

tarix fanlari nomzodi, dotsent T. Salimov

Qo'llanmada etnologiya fanining tarixi, mavzusi, etnologik ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash, tahlil qilish usullari va uning nazariy muammolari yoritilgan. Unda sayyoramizning etnik manzarasi, turli xalqlarning etnologik baxsifi, turli mintaqalarda yashovchi xalqlarning etnomadaniy o'ziga xosligi, ularning antropologik, geografik va lingvistik tasnifiga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, turli mintaqalarda yashovchi etnoslarning urf-odat va marosimlari, milliy qadriyatlari, etnomadaniyat borasida ham qiziqarli ma'lumotlar bayon qilingan.

Qo'llanma oliy ta'lim muassasalarida ijtimoiy-gumanitar yo'nalishda tahsil oluvchi talabalar, jahon xalqlari etnologiyasi bilan qiziquvchi keng kitobxonlar ommasi uchun mo'ljallangan.

ISBN-978-9943-22-139-0

© «IQTISOD-MOLIYA», 2008

© «YANGI NASHR», 2014

MUNDARIJA

Uqtirish xati	7
Muqaddima	9

BIRINCHI QISM. ETNOLOGIYANING UMUMIY MU'AMMOLARI

I BOB. ETNOLOGIYANING IJTIMOIIY FANLAR TIZIMIDA TUTGAN O'RNI. UNING ASOSIIY TUSHUNCHALARI VA O'ZIGA XOSLIGI

1-§. Etnologiyaning fan sifatida shakllanish tarixi	14
2-§. Etnologiya fani predmeti	34
3-§. Etnologiya metodlari	44
4-§. Etnologiyaning boshqa fanlar bilan aloqalari	53
5-§. O'zbekistonda etnologiya fani: yutuqlar, muammolar — rivojlanish istiqbollari	60

II BOB. ETNOLOGIYANING ASOSIIY YO'NALISHLARI VA MAKTABLARI

6-§. Evolyutsionizm va diffuzionizm	69
7-§. Sotsiologiya maktabi va funksionalizm	87
8-§. Etnopsixologiya maktabining shakllanishi	96
9-§. Etnologiyadagi yangi konsepsiyalar	103

III BOB. ETNOS MU'AMMOSI BILAN BOG'LIQ QARASHLAR VA NAZARIYALAR

10-§. Etnos va etniklik	115
11-§. Primordializm va konstruktivizm	133
12-§. Etnogenez va etnik tarix	139

IV BOB. DUNYONING ETNIK MANZARASI VA ETNOSLAR KLASSIFIKATSIYASI

13-§. Yer yuzi aholisi etnik tarixi.....	145
14-§. XX asrdagi etnodemografik jarayonlar	150
15-§. Dunyo aholisining ..... va antropologik klassifikatsiyasi.....	156
16-§. Lingvistik klassifikatsiyalash.....	163

V BOB. ETNOS VA MADANIYAT

17-§. Madaniyat va uning etnik funksiyasi.....	169
18-§. Etnik madaniyat.....	174
19-§. Zamonaviy dunyo madaniyati va etnik madaniyat	178
20-§. Milliy madaniyat. An'ana, urf-odat va marosimlar.....	182
21-§. O'zbek milliy mentaliteti	189

IKKINCHI QISM. JAHON XALQLARINING ETNOLOGIK TAVSIFI

VI BOB. AVSTRALIYA VA OKEANIYA XALQLARI

22-§. Avstraliya va tasmaniya xalqlari.....	198
23-§. Okeaniya xalqlarining tarixiy-etnik tavsifi.....	214
24-§. Polineziya va Yangi Zelandiya xalqlari	218
25-§. Mikroneziya va Melaneziya xalqlari.....	226

VII BOB. OSIYO XALQLARI ETNOLOGIYASI

26-§. Osiyo xalqlarining tarixiy-etnologik tavsifi	235
27-§. G'arbiy Osiyo xalqlari	247
28-§. Markaziy Osiyo xalqlari	261
29-§. Janubiy Osiyo xalqlari	309
30-§. Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlari	323
31-§. Sharqiy Osiyo xalqlari	334
31. 1. Xitoy va xitoy xalqi	334
31. 2. Koreya va koreyaliklar	349
31. 3. Mo'g'uliston va mo'g'ullar	363
31. 4. Yaponiya va yaponlar	369

VIII BOB. AFRIKA XALQLARI

32-§. Afrikaning tarixiy-etnologik tavsifi	383
33-§. Shimoliy Afrika xalqlari	392
34-§. G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlari ..	400
35-§. Sharqiy Afrika xalqlari	408
36-§. Janubiy Afrika xalqlari	413

IX BOB. AMERIKA XALQLARI ETNOLOGIYASI

37-§. Amerika xalqlarining tarixiy-etnologik tavsifi ...	425
38-§. Shimoliy Amerikaning tubjoy aholisi etnografiyasi .. .	433
39-§. Markaziy Amerika xalqlari	458
40-§. Janubiy Amerika xalqlari	467
41-§. Amerikaning zamonaviy etnik qiyofasi	476

X BOB. YEVIPOPA XALQLARI

42-§ Yevropa aholisining tarixiy-etnologik tavsifi.....	483
43-§. G'arbiy Yevropaning roman-german va anglo-saks xalqlari.....	489
44-§. Yevropaning slavyan xalqlari	506
45-§. Janubiy va Shimoliy Yevropa xalqlari.....	518
 Illoalar.....	 526

UQTRISH KATI

O'quv qo'llanmaning asosiy maqsadi ijtimoiy-gumanitar yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalarga etnologiyaning asosiy tadqiqot mavzusi va muammolari hamda zamonaviy tadqiqot uslublari borasida dastlabki bilimlarni berish va ularni kelgusidagi mustaqil ilmiy faoliyatlarida zarur bo'ladigan darajadagi etnologik ma'lumotlar bilan tanishtirishdir. Shu bois qator yangi ma'lumotlar asosida qayta ishlangan ushbu kitobning ikkinchi nashrida zamonaviy etnologiya fanining asosiy yo'nalish va maktablari, etnos nazariyasi bilan bog'liq ustuvor nazariy metodologik qarashlar, dunyo xalqlari klassifikatsiyasi, madaniyat va uning funksiyalari, etnomadaniyat muammolariga va tarixiy tadqiqotlarda etnologik yondashuv qo'llanishiga jiddiy e'tibor qaratilgan. Bulardan tashqari qo'llanmada etnologiya tarixi, fan tarzida shakllanish bosqichlari, tadqiqot ob'ekti va muammolari, asosiy yo'nalish va maktablarga batafsil to'xtalib o'tilgan. Shuningdek, kitobda an'anaviy va zamonaviy etnomadaniy jarayonlar hamda etnos, etniklik muammosi doirasida primordialishtik, konstruktivistik maktablarning o'zaro bahs-munozaralar: ilmiy tarzda tahlil qilinishi bilan birga jahon xalqlari etnologiyasi, dunyoning turli mintaqalarda yashovchi xalqlarning etnografik xususiyatlari borasida qiziqarli va rang-barang yangi materiallar bayon qilingan.

Shubhasiz, bo'lg'usi tarixchilarning zamonaviy etnologiya fani muammolarini mukammal tarzda anglab yetishlari uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Ijtimoiy-gumanitar soha vakillarini tayyorlashda qo'llanmaning o'rni. Mazkur o'quv qo'llanma tanishtiruv xarakteriga ega bo'lib, talabalar

va keng kitobxonlar ommasini etnologiya fanining nazariy-metodologik muammolari bilan tanishtiradi. Oxirgi ma'lumotlarga ko'ra, ona sayyoramizda hozirgi kunda 7 milliarddan ortiq aholi 200 dan ziyod mamlakatlarda yashaydi. O'z navbatida mazkur mamlakatlarda yashovchi aholi juda ko'plab xalqlar, qabila va boshqa etnik jamoalarga (turli hisob-kitoblarga ko'ra taxminan 2,5 mingdan 7,5 mingtagacha) bo'linadi. Shu bois ham kitob muallifi dunyo xalqlarining etnik tarixi, ularning etnomadaniy taraqqiyoti va zamonaviy ko'rinishlari borasidagi ma'lumotlarni berish bilan cheklandi. Mazkur nashrning eng muhim vazifasi kitobni mutolaa qiluvchi har bir o'quvchini zamonaviy etnologiya fani tadqiqot mavzulari bilan tanishtirish barobarida yosh tadqiqotchilarni dala-etnografik materiallar yig'ish va to'plangan materiallarni mustaqil tarzda qayta ishlash, tahlil qilishga ham o'rgatadi.

Qo'llanmani yaratish jarayonida S. V. Lurening «Tarixiy etnologiya» (M.: 1998), A. P. Sadoxinning «Etnologiya» (M.: 2000), E. E. Pimenova mas'ul muharrirligida chop etilgan «Etnologiya asoslari» (M.: 2007), V. A. Kozmina va V. S. Buzinlar ma'sul muharrirligida 2014-yil nashr etilgan «Etnologiya (Etnografiya)» (M.: 2014) va I. Jabborovning «Jahon xalqlari etnologiyasi» darsliklaridan (T.: 2008) foydalanildi. Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, qo'llanmaning «Jahon xalqlarining etnologik tavsifi» nomli 2-qismini yozishda prof. I. Jabborovning «Jahon etnologiyasi asoslari» nomli darsligi muhim metodologik asos bo'lib xizmat qildi.

Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun mo'ljallangan mazkur o'quv qo'llanmada ba'zi juz'iy kamchiliklarning uchrashi tabiiydir. Shu bois mutaxassis olimlar, peshqadam pedagoglar va zukko kitobxonlardan amaliy taklif va mulohazalar kutib qolamiz.

MUQADDIMA

XXI asr o'zbek xalqi o'z tarixi va milliy an'analarni o'rganish borasida yangi zarvoraqlarni muhrlamoqda. Ayniqsa, mamlakatimiz istiqbolga erishganidan keyin xalqimizning o'zligini anglashi, milliy qadriyatlar, tarixiy an'analarga bo'lgan e'tiborning ortishi natijasida o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi muammosi dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Qolaversa, uzoq yillar davomida ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan bebaho merosimizning, milliy qadriyatlarimiz va urf-odatlarimizning qaytadan jonlanishi hamda ularning jamiyat hayotiga olib kiritilishi ham etnologik tadqiqotlar dolzarbligining oshishiga sabab bo'lmoqda. Boshqa tomondan esa aynan keyingi c'n yilliklarda dunyo miqyosida kechayotgan ulkan globallashuv jarayonlari va turli tarixiy-etnografik mintaqalararo kommunikatsiya tizimining takomillashuvi etnomilliy an'analarga jiddiy ta'bir ko'rsatmoqda. Qolaversa, o'tgan XX asr tarix sahifasiga nafaqat fan-texnika taraqqiyoti asri, balki turli-tuman mojarolar va milliy-etnik nizolar asri bo'lib ham kirib keldi. Shu bois ham hozirda zamonaviy etnologiya fani oldida tarixiy, ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda shaxs va jamoa munosabatlari, sivilizatsion jamiyatda milliy madaniyatlarning o'rnini va ahamiyati hamda ularning saqlanib qolish omillari, etnomilliy mojarolarning paydo bo'lish sabablari, mazkur voqealarda etnik omilning o'rnini kabi muammolarni o'rganishga jiddiy e'tibor qaratilmoqda.

Dunyo davlatlarining aksariyati yer yuzidagi eng yirik xalqaro tashkilot - Birlashgan Millatlar Tashkilotining a'zosi bo'lib, ular orasida o'zining katta hududi va ko'p millionli nufuziga ega mamlakatlar

(Xitoy, Hindiston, Braziliya va boshqalar) bilan birga kichik mamlakatlar (Afrikada – Jahuti, Ispaniya va Fransiya chegarasida – Andorra, Venesuela yaqinida – Trinidad va Tobago kabi mamlakatlar) ham mavjud. Aynan mazkur mamlakatlarda turli etnoslar istiqomat qiladi. Shubhasiz, yer yuzida yashovchi barcha xalqlar va millatlarning o'ziga xos jihatlarini tadqiq qiluvchi fan tarmog'i ijtimoiy fanlar tizimida etnologiya fani tarzida ma'lum va mashhurdir.

Etnologiya so'zi qadimgi yunon tilidan olingan bo'lib, *etnos* – xalq, *logos* – fan degan ma'nolarni bildirib, yer yuzida yashovchi xalqlarni o'rganuvchi fan tarmog'iga nisbatan qo'llaniladi. Maxsus adabiyotlardan ma'lumki, etnologiya etnos hayoti bilan bog'liq barcha muammolarni tadqiq qiladi. Lekin bu o'rinda u xalq hayotini aynan qaysi yo'nalishda va qanday nuqtai nazardan o'rganadi? degan savol paydo bo'ladi. Ushbu savolga javobni mazkur kitob orqali bilib olishimiz mumkin.

O'z navbatida shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, etnologiyaning fan sifatida shakllanganidan boshlab to bugungi kungacha asosiy tadqiqot ob'ekti bilan bog'liq muammolar yechimi borasida dunyo olimlari orasida umumiy yakdil fikrlar mavjud emas. Chunki, ingliz tilida so'zlashuvchi mamlakatlarda etnologiya atamasi o'rniga ijtimoiy yoki madaniy antropologiya atamasini qo'llash keng tarqalgan. To'g'ri, etnologiya fani turli xalqlar va millatlarning hayot tarzini tavsiflash bilangina cheklanmaydi, balki uning tadqiqot ob'ekti va predmeti xalq hayoti bilan bog'liq kengroq soha va yo'nalishlarni qamrab oladi.

XX asrning so'nggi choragidan boshlab fanning tadqiqot ob'ekti va metodlarida ham jiddiy o'zgarishlar sodir bo'ldi. Endilikda etnologik yo'nalishda tadqiqot ohb borayotgan mutaxassislar nafaqat arxalik turmush tarzi sohiblari bo'lgan xalqlarni, bal-

ki zamonaviy industrlashgan mullatlar va madaniyatlarini ham tadqiqot ob'ekti tarzida o'rganishga jiddiy e'tibor qaratmoqdalar. Shuningdek, hozirda ko'plab kichik mahalliy madaniyatlar ham tadqiqotchi olimlar diqqatini tortmoqda.

Respublikamizda so'nggi yillarda etnologlar tomonidan tarix, arxeologiya, sotsiologiya, folklorshunoslik, madaniyatshunoslik va boshqa ko'plab ijtimoiy fanlar yutuqlari asosida tadqiqotlar olib borilib diqqatga sazavor ilmiy ishlar bajarilmoqda. Olimlarimiz tomonidan respublikamizning turli tarixiy-etnografik mintaqalari etnologiyasi, o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi, xalqimizga xos bo'lgan etnomilliy an'analar va zamonaviy etnomadaniy jarayonlarni o'rganishga e'tibor qaratilmoqda. Lekin, afsuski, an'anaviy va zamonaviy jamiyatning o'ziga xos xususiyatlari, zamonaviy etnologiya fanining dolzarb muammolari, yangi maktablar va nazariyalar tahlili, dunyo madaniyati evolyutsiyasida etnik omilning o'rni, madaniyatlarning tarixiy xilma-xilligi, antropogenez va etnogenez jarayonlar, milliy-etnik madaniyatning sivilizatsion jarayonlardagi o'rni va ahamiyati kabi muammolarni yoritib beruvchi hamda ularni yosh avlod tafakkuriga singdiruvchi darsliklar va o'quv qo'llanmalar hanuz yetishmaydi. Shu bois ham mazkur kitobda yuqorida bayon etilgan muammolarni yaxlit bir tizimli tarzda umumlashtirgan holda talabalarga yetkazishga harakat qilindi.

Xullas, mazkur kitobda zamonaviy etnologiya fanining mazmun-mohiyati, tadqiqot ob'ekti va metodlari hamda jamiyat hayotida mazkur fanning tutgan o'rni va amaliy ahamiyati keng qamrovli manbalar, maxsus ilmiy adabiyotlar va yangi materiallar asosida tahlil etilgan.

Maxsus adabiyotlar va darsliklardan ma'lumki, *etnologiya – etnos hayoti va u bilan bevosita bog'liq ja-*

rayonlar to'g'risida tizimli bilimlarni beruvchi fandır
Mazkur muammolarni atroficha o'rganish, shubhasiz, ma'naviy yetuk va malakali mutaxassislarni tayyorlashda muhim amaliy ahamiyatga ega.

Umuman olganda talaba mazkur fanni o'zlashtirish natijasida:

Bilishi lozim:

- Etnologiya fanining tarixi va zamonaviy holatini;
- Etnologiyada qo'llanadigan tasniflar mezonlari asosida dunyo xalqlarini tavsiflashni;
- Jahon xalqlari madaniyati tarixi va mintaqaviy o'ziga xosligini.

Qo'llashi zarur:

- Etnografik iboralarni professional darajada;
- Tarixiy tadqiqotlarda etnografik manbani.

Ega bo'lishi kerak:

- Ma'lum bir xalq madaniyatining asosiy komponentlari haqida bilimlarga;
- Etnografik matnlar yaratish malakasiga.

BIRINCHI QISM

ETNOLOGIYANING UMUMIY MUAMMOLARI

I BOB

ETNOLOGIYANING IJTIMOIIY FANLAR TIZIMIDA TUTGAN O'RNI. UNING ASOSIY TUSHUNCHALARI VA O'ZIGA XOSLIGI

1-§. Etnologiyaning fan sifatida shakllanish tarixi.

2-§. Etnologiya fani predmeti.

3-§. Etnologiya metodlari.

4-§. Etnologiyaning boshqa fanlar bilan o'zaro aloqalari.

5-§. O'zbekistonda etnologiya fani: yutuqlar, muammolar va rivojlanish istiqbollari.

1-§. Etnologiyaning fan sifatida shakllanish tarixi

Etnologiyaning paydo bo'lish tarixi. Har qanday fanning fan sifatida shakllanishi insonlar ehtiyoji bilan bog'liqdir. Shubhasiz, bu holat etnologiya uchun ham taalluqlidir. Insoniyatning tarixiy taraqqiyoti davomida yashab o'tgan barcha etnolar o'ziga xos turmush tarzi, urf-odat va an'analar bilan bir-biridan ajralib turgan. O'tgan mingyilliklar mobaynida tarix fanida yig'ilgan bilimlar shundan dalolat beradiki, yer yuzida garchi turfa xil rasm-rusumlar va urf-odatlarga ega xalqlar yashashlariga qaramay, ularning barchasi tabiatning uzviy bir qismi tarzida rivojlangan va aynan tabiiy-geografik hamda xo'jalik munosabatlari bilan bog'liq holda o'ziga xos etnomadaniy an'analarga ega.

Eng qadimgi davrlardan boshlab kishilar nafaqat o'zlarining, balki tevarak atroflari va uzoq yurtlarda yashovchi el-uluslarning madaniyati, an'alariga ham qiziqqanlar. Ular to'g'risida ma'lumotlarga ega bo'lishga harakat qilganlar. Antik davr mualliflari ko'plab empirik materiallarni yig'ishga, turli-tuman xalqlarning xo'jalik va madaniy belgilariga qarab tavsiflashga intilganlar. Lekin ularning asosiy qismi, asosan, jangchilar, sayyohlar, elchilar va boshqa mamlakatlarda turli maqsadlarda bo'lgan kishilarning xotiralari yoki bo'lmasa o'zga yurtlar to'g'risidagi turli-tuman rivoyatlarga asoslanib ma'lumotlar berganliklari bois ko'pincha mazkur ma'lumotlar umumiy yoki mavhumiy xususiyat kasb etgan.

Etnologiya – xalqlar to'g'risidagi mustaqil fan sifatida **XIX asr** o'rtalarida paydo bo'lgan. Mazkur fanning aynan shu davrda paydo bo'lishining o'ziga xos sabablari mavjud. Avvalo, bu davrda dunyo qit'olari orasida iqtisodiy, madaniy aloqalarning jadallashuvi sabab bo'lgan bo'lsa, boshqa tomondan mazkur davrdagi mustamlakachilik siyosati ham turtki bo'lgan. Chunonchi, yangi-yangi mustamlakalarga — bo'lish yoki bosib olingan hududlarni oson boshqarish siyosati hamda mustamlakachi davlatlarning o'z mustamlakalarini osonlik bilan boshqarishga intilishlari u yerlarda yashovchi mahalliy xalqlar to'g'risida batafsil ma'lumotlarga ega bo'lishni talab qilardi. Qolaversa, buyuk geografik kashfiyotlarning amalga oshirilishi dunyoning turli mintaqalari orasida o'zaro etnomadaniy taraqqiyotdagi farqlarni, boshqa ellarda yashovchi etnik guruhlarining o'ziga xos etnopsixologiyasi va ularning etnik o'zlikni anglash mexanizmi, tarixning ma'lum davrlarida u yoki bu xalqning tutgan o'rn, sivilizatsiyalar va madaniyatlar taraqqiyoti hamda tanazzulida etnik omilning o'rnini kabi muammolarni paydo qildi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan muammolar va savollarning yechimi tarzida fanda qator yangi nazaryalar va konsepsiyalar yaratildi. Bu esa etnologiyaning dastlabki ilmiy maktablari va yo'nalishlari paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Keyinchalik mazkur ilmiy maktab va yo'nalishlar asosida xalqlar to'g'risidagi maxsus fan—*etnologiya* shakllangan. Etnologiya fanining nomi ham boshqa ko'plab ijtimoiy-gumanitar fanlar kabi yunoncha – *etnos (xalq)* va *logos (fan)* so'zlaridan olingan bo'lib, «*xalq to'g'risidagi fan*» degan ma'noni bildiradi¹. «Etnos» so'zi ilk bor qadimgi grek tilidagi manbalarda uchraydi. Taxminan miloddan avvalgi VI – V asrlarda bu so'z kelib chiqishi grek bo'lmagan urug' va qabilalarga nisbatan qo'llanilgan. Mazkur ibora rim madaniyati va lotin tilida ishlatilgan aynan shu ma'noda.

XVIII asr oxirlariga qadar etnos tushunchasi nihoyatda chegaralangan tarzda iste'molda bo'ldi. Faqat XIX asrdan e'tiboran bu atama ilmiy adabiyotlarda «xalq» («narod») ma'nosida keng qo'llanila boshlagan.

XIX asrgacha «etnologiya» iborasi maxsus fanga nisbatan emas, balki onda-sonda turli etnografik jarayonlarni tavsiflash maqsadidagina ishlatilgan.

«Etnologiya» atamasi fanga ilk marotaba 1784-yilda A. Shavann tomonidan olib kirilgan. Lekin oxirgi yillardagi tadqiqotlar shundan dalolat beradiki, mazkur fan 1774-yil yozma manbalarida alohida fan tarmog'i, ya'ni «etnografiya» ko'rinishida davlatlar tarixini xalqlar tarixidan farqlash maqsadida qo'llanilgan². Aynan etnologiya iborasi nemis olimi A. Shavann

¹ R. H. Winthrop Dictionary of Concepts in Cultural Anthropology. N. Y., Westport, Connecticut, L., 1991. – P. 101.

² Фермоулен X Ф Происхождение и институционализация понятия *Volkerkunde* (1771 – 1843) (Возникновение и развитие понятий «*Volkerkunde*», «*Ethnographie*», «*Volkskunde*» и «*Ethnologie*» в конце XVIII и начале XIX веков в Европе и США // *Этнографическое обозрение*. 1994. № 4. – С. 101.

qalamiga mansub bo'lib, u 1787-yilda etnologiyani antropologiya – odam haqidagi umumiy fanning qismi tarzida qo'llagan. Keyinchalik 1830-yilda fransuz olimi *Jan-Batist Lamarke* tomonidan antropologik (ijtimoiy) fanlarning umumiy tasnifini ishlab chiqishda xalqlar va ularning madaniyati to'g'risidagi yangi fanning nomlanishi tarzida qo'llanilgan. Mazkur atama Yevropa davlatlariga juda tezlik bilan yoyilgan.

Umuman etnologiya mustaqil fan sifatida bir qator etnologlar jamiyatlarini (1839-yil Parijda Fransiya etnologlar jamiyati; 1842-yil Amerika etnologlar jamiyati; 1843-yil London etnologlar jamiyati, keyinchalik (1871-yil) Buyuk Britaniya va Irlandiya Qirollik antropologiya institutiga birlashgan, 1869-yil Germaniyada antropologiya, etnologiya jamiyati; 1871-yilda esa Italiya antropolog va etnologlar jamiyati)ning tuzilishi bilan rasman tasdiqlangan¹. Aynan bunday ilmiy jamiyatlarning tuzilishi yangi fanning shakllanishiga asos bo'ldi va uning jamiyat hamda ilmiy muhitdagi o'rnini belgilab berdi. Shuningdek, bu davrdan boshlab «Buyuk Britaniya va Irlandiya Qirollik antropologiya instituti jurnali» (Journal of Royal anthropological institute of Great Britain and Ireland), «Inson» (Man), «Antropologiya xabarlarini va savollari» (Notes and queries on anthropology), Germaniyada «Etnologik jurnal» (Zeitschrift fur Ethnologie), Avstriyada «Antropos» (Anthropos), AQShda «Amerika antropologi» (American anthropologist) kabi ilmiy jurnallar nashr etila boshlandi. Keyinchalik, XX asr boshlaridan boshlab etnologiya fani universitetlarda alohida kafedra va fakultetlar tarzida kiritildi. Biroq, shundan keyin turli ilmiy maktablar va yo'nalishlar o'rtasida mazkur fanning ijtimoiy fanlar tizimidagi o'rnini, tadqiqot mavzusi bo'yidagi masalalar ustida

¹ Лурье С. В. Историческая этнология. Учебное пособие для вузов. – М., Аспект Пресс, 1998. – С. 5.

keskin munozaralar bo'lgan va bu bahslarning ayrimlari hatto bugungi kunga qadar davom etib kelmoqda. Qizg'in bahs-munozaralarga sabab bo'lib kelayotgan muammolardan biri fanning mazmuni va nomlanishi borasidagi masaladir.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, bugungi kunga kelib ayrim mamlakatlarda mazkur fan «*etnologiya*» yoki «*etnografiya*» deb nomlansa, qator g'arb mamlakatlarida ushbu fanni «*madaniy antropologiya*» yoki «*ajtimoiy (sotsial) antropologiya*» deb yuritish an'anaga aylangan. Ma'lumki, yaqin o'tmishda sobiq Ittifoqda bu yo'nalish «*etnografiya*» deb nomlanib, mazkur sohada ilmiy tadqiqotlar olib borgan institut va ilmiy tadqiqot markazlari ham shu atama bilan yuritilar edi. Biroq o'tgan asrning 90-yillaridan e'tiboran ushbu fanga nisbatan «*etnografiya*» atamasi bilan birga «*etnologiya*» atamasi ham qo'llaniladigan bo'ldi.

Etnografiya yunoncha bo'lib, «*etnos*» – *xalq*, «*grafiya*» – *ta'vsiflash* degan ma'nolarni anglatadi. Mazkur fanning metodologik masalalariga bag'ishlangan qator ishlardan ko'rinadiki, «*etnologiya*» va «*etnografiya*» tushunchalarini aynan bir tushunchalar tarzida qabul qilish ham to'g'ri emas. Negaki, agar an'anaviy «*etnografiya*» u yoki bu *etnos* (etnik birlik) ga oid bo'lgan materiallarni to'plab, tizimlashtirib va ularni ko'proq ta'vsiflash bersa, «*etnologiya*» *etnos* haqidagi barcha ma'lumotlarni nazariy-metodologik jihatdan tahlil qiladi va bu xususda umumiy xulosalar chiqaradi. Demak, «*etnologiya*» tushunchasi «*etnografiya*» tushunchasiga nisbatan nafaqat kengroq, balki etnografiya etnologiyaning ma'lum bir qismi, deb aytish mumkin. O'z navbatida shuni ham ta'kidlash joizki, har bir mamlakatda mazkur fanning paydo bo'lish tarixi va nomlanishi o'ziga xos tarixga ega.

Yevropada etnologiya maktablarining shakllanishi. Yuqorida taʼkidlab oʻtilganidek, Yevropada etnologiya mustaqil fan tarzida dastlab Fransiyada «Parij etnograflar jamiyati» ning tuzilishi bilan oʻz tasdiqʻini olgan. XIX asrning ikkinchi yarmida Yevropadagi boshqa yirik davlatlar kabi Fransiya siyosiy doiralari tomonidan mustamlakachilik siyosatining kuchayishi va mustamlakalarni boshqarish mexanizmining murakkablashuvi qaram xalqlar toʻgʻrisida kengroq maʼlumotlarga ega boʻlishni, ularning milliy xususiyatlari, oʻtmish tarixi, turmush tarzi, madaniyati va anʼanalari haqida batafsilroq maʼlumot olishni

Jejms Frejzer
(1854 - 1941)

talab qilgan. Shu bois etnologiya bu yerda «etnografiya» deb yuritilgan. Fransiyada mazkur atama XIX asr oxirigacha ilmiy muomalada boʻlgan XX asr boshlarida fransuz tadqiqotchilari tomonidan etnografiyaga tarixiy va nazariy materiallarni jalb etgan holda izlanishlar olib borilishi natijasida etnografiya etnologiyaga aylangan va hozirda fransuz olimlari tomonidan, asosan, etnologik tadqiqotlar olib boriladi.

Xalqlar toʻgʻrisidagi fan – etnologiya tarzida shakllangan mamlakatlardan yana biri Germaniyadir. 1789-yil Germaniyada yevropalik boʻlmagan xalqlar va ularning madaniyatlarini oʻrganuvchi «*Yolk-erkunde*» deb yuritiluvchi ilmiy maktabga asos solingan. XIX asrning 30-yillarida nemis sayyohlari va tadqiqotchilari tomonidan barcha xalqlarga nisbatan «etnologiya» atamasini qoʻshib tadqiq qilish rasm boʻlgan. XIX asr oʻrtalariga kelib esa «*Yolk-erkunde*» va «etnologiya» iboralarq bir xil maʼnoda, yaʼni in-

Yolk-erkunde

soniyat madaniyatini tadqiq qiluvchi fan tarzida qo'llanilgan. Qizig'i shundaki, nemislarda ba'zida hozirda ham mazkur atama etnologiyaga sinonim tarzida qo'llaniladi. Bundan tashqari nemislarda xalqlar to'g'risidagi *Volkskund* (xalqshunoslik) degan yirik yo'nalish ham mavjud bo'lib, bunda, asosan, nemis tilida so'zlashuvchi xalqlar va ularning madaniyati o'rganiladi. XX asrning songgi choragidan boshlab Germaniyada etnologik yo'nalishda olib borilayotgan tadqiqotlar ancha samarali natijalar bera boshlagan. Ayniqsa, bu horada Maks Planka nomidagi Etnologiya va antropologiya ilmiy tadqiqot instituti tomonidan olib borilayotgan izlanishlar alohida e'tiborga sazovordir.

Edvard Taylor
(1832-1917)

Ingliz Taylor so'zlashuvchi xalqlar orasida etnologiyaning fan shakllanishi bir-muncha boshqacharoq tarzda kechgan. Avvalo, inglizabon mamlakatlarda xalqlar to'g'risidagi fan antropologiyaning bir qismi sifatida o'rganilgan. Shu o'rinda aytib o'tish kerakki, antropologiya insoniyat tabiatiga oid biologik fan tarzida paydo bo'lishini ayrim tadqiqotchi olimlar O. Gosmanning 1596-yilda aynan shu nomdagi kitobining nashr etilishi bilan bog'laydilar.

XVIII asrda dunyo miqyosida mustamlakachilik siyosati va irqchilik hamda demografik jarayonlarning kuchayishi antropologiyaning juda tezlik bilan rivojlanishiga olib kelgan. Natijada XIX asrga kelib Yevropa mamlakatlarida «orqada qolgan» ibtidoiy xalqlarni o'rganuvchi qator antropologik jamiyatlar tuzila boshlagan. 1906-yilda ingliz etnologiya makta-

ning asoʻchilaridan biri tomonidan «Ijtimoiy antropologiya» nomli yangi yoʻnalishga asos solindi. Mazkur yoʻnalish orqali mashhur ingliz tadqiqotchisi oʻzining mustacil maktabini yaratgan va u oʻz qarashlarini «madaniy antropologiya» nomi bilan yuritiluvchi (E. Tylor) qarashlaridan ajratib olishga muvassar boʻldi. Darhaqiqat, «ijtimoiy antropologiya» iborasi dunyo boʻyicha juda tezlikda tarqalgan va keyinchalik etnologiyaning inglizcha sinonimiga aylangan. Hozirda ham ayrim «ijtimoiy antropologiya» maktabi vakillari oʻzlarining ilmiy izlanishlarini turfa xil madaniyatlar sohiblari boʻlgan ayrim etnik guruhlarni oʻrganishga qaratadilar.

AQShda etnologiya fani taraqqiyoti. Amerikada dastlabki etnologlar jamiyati (1842-yilda tuzilgan) boʻlsa-da, Yevropaning boshqa mamlakatlariga qaraganda 1880-yilda etnologiya maktablari amalda birmuncha kechroq shakllangan. Negaki, Amerika aholisining etnik rang-barangligi va uzoq yillar mobaynida mazkur qitʼada davom etgan irqchilik siyosati natijasida

Lyus Morgan
(1818 - 1881)

Amerikada jismoniy antropologiyaning

irqiy va madaniy farqlarigina tadqiq qilingan. Oʻz oʻrnida shuni ham aytib oʻtish kerakki, mazkur yoʻnalishga mashhur olim Genri Lyus Morgan tomonidan asos solingan boʻlib, uning ibtidoiy jamiyatda urugʻchilik, oila-nikoh munosabatlari tiplari tasnifi, insoniyat tarixini davrlashtirish mavzularidagi sodda tadqiqotlari bir necha oʻn yillar mobaynida Amerika etnologlari uchun muhim tadqiqot mavzulari boʻlib xizmat qilgan XX asr oʻrtalarida Fransua Baonning zaʼv-harakati bilan Amerika olimlari ilmiy yoʻnalishlarini birmuncha chuqurlashtirgan va tad-

qiqotchilar tomonidan xalqlarning madaniyatidagi farqli xususiyatlarga jiddiy e'tibor qaratila boshlangan. Frans Baos tomonidan bu yo'nalishga «madaniy antropologiya» (keyinchalik esa mazkur yo'nalish har qanday etnologik tadqiqotlarga nisbatan qo'llanila boshlandi, yoki boshqacha qilib aytganda, «etnologiya»ning amerikacha nomlanishi bo'ldi – A. A.) nomi berilgan.

Rossiya etnologiya maktabining shakllanishi. Rossiyada etnografiya yo'nalishidagi dastlabki tadqiqotlarga 1846-yil Rus geografiya jamiyatining tuzilishi natijasida asos solingan. Ushbu jamiyatning asosiy maqsadlaridan biri Rossiyaning mustamlaka mintaqalari tabiati, tabiiy boyliklari, o'tmish tarixini tadqiq etishdan tashqari mazkur mintaqalarda yashovchi xalqlarning etnik xususiyatlarini, milliy qadriyatlarini o'rganish bo'lgan. Ayniqsa, Rossiya imperiyasi ma'murlarining Sibir, O'rta Osiyo, Kavkazga bo'lgan qiziqishlari natijasida mazkur hududlarni

*Mikluxa-Maklay
Malakka yarim orolida
(1874-75-yillar)*

o'rganish uchun tashkil etilgan qator kompleks ekspeditsiyalarga hukumat tomonidan moliyaviy ko'mak berilishi mustamlaka xalqlar turmush tarzi, milliy an'analari va etnografiyasiga oid muhim ma'lumotlarning yig'ilishiga sabab bo'lgan.

Rus etnografiyasi maktabining shakllanishida mashhur sayyoh va tadqiqotchi olim Mikluxa-Maklayning xizmati beqiyosdir U o'z tadqiqotlarida insoniyatning ajdodlari bir ekan-

ligini, turli irqalar va xalqlar orasida jismoniy hamda psixologik farq mavjud emasligini isbotlashga harakat qilgan. Olimning yozishicha, xalqlar orasidagi farqlar ularning tabiiy va ijtimoiy sharoitlari bilan izohlanadi. Mikluxa-Maklay o'z hayotining ko'p davrini Yangi Gvineya papualari va Okeaniya xalqlari orasida o'tkazib ularning turmush tarzi, moddiy va ma'naviy madaniyatini o'rganish orqali irqchilik nazariyasiga qarshi ishonarli dalillar yig'ishga muvassar bo'lgan.

*Frans Boas
(1858 - 1942)*

Sobiq sovetlar davrida mazkur fan, asosan, tavsifiy xarakterga ega bo'lganligi bois etnografiya deb yuritilgan. Qolaversa, bu fan ham boshqa qator ijtimoiy-gumanitar fanlar singari sovet mafkurasi uchun xizmat qilgan. Bu davrda mamlakatda, asosan, yagona sovet xalqi yaratish to'g'risidagi g'oya ustun bo'lganligi bois etnograf olimlar ham o'zlarining tadqiqotlarida e'tiborlarini ko'proq sovetlar davri etnografiyasini o'rganishga qaratganlar. Umuman olganda, bu davrdagi ko'plab tadqiqotlar maxsus siyosiy buyurtmalar xarakterida bo'lib, etnik rivojlanishning barcha jarayonlarini yoritib bera olmas edi. Ayniqsa, bu davrda etnik tarix, etnik ong, etnik o'zlikni anglash, etnomilliy qadriyatlar, etnomadaniyat, etnoslararo jarayonlar kabi etnologiyaning asosiy muammolarini tadqiq qilish ma'lum ma'noda cheklangan edi. Lekin o'z o'rnida shuni ham e'tirof etish kerakki, Mikluxa-Maklay nomidagi Etnografiya instituti (hozirgi Etnologiya va antropologiya instituti - A. A.) nafaqat ittifoq miqyosida, balki dunyo miqyosida ham mazkur yo'nalishda yirik tadqiqotlar olib borgan ilmiy markazlardan biri hisoblanadi.

O'zbekiston hududidagi dastlabki etnografik manbalar. O'zbek xalqining etnografiyasi haqidagi ilk ma'lumotlar arxeologik yodgorliklar, ilk yozma manbalar va turli qadimiy tarixga oid materiallardan ma'lum.

Qadimgi davrlarda, o'rta asrlarda Amudaryo va Sirdaryo bo'ylarida yashagan xalqlar etnologiyasini o'rganishda zardushtiylik dinining muqaddas kitobi – «Avesto», qadimgi turkiy bitiklar va so'g'diy yozuvlar, Abu Rayhon Beruniyning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'ati-turk», Abu Bakr Narshaxiyning «Buxoro tarixi», Sharofiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» hamda «Nasabnomai o'zbek», Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma», Hofiz Tanish Buxoriyning «Abdullanoma», Abul'oziy Bahodirxonning «Shajarai turk», Muhammad Solihning «Shayboniynoma» kabi asarlari katta ahamiyatga ega.

Rossiya imperiyasi va sovet davrida mam-lakatimiz hududida olib borilgan etnografik tadqiqotlar. XIX asrning 70 – 80-yillariga kelib O'rta Osiyo xalqlarining antropologiyasi, milliy-etnik tuzilishi, an'anaviy xo'jalik faoliyati, moddiy va ma'naviy madaniyatini o'rganish borasida ma'lumotlarni to'plash bo'yicha aniq dastur ishlab chiqilgan.

1870-yilda Samarqand, Buxoro, Urganch bo'yicha uyushtirilgan ilmiy ekspeditsiya (N. N. Karazin, N. E. Simanov)lar o'z davri uchun muhim etnografik ma'lumotlarni to'plash imkonini bergan.

O'rta Osiyo Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingach, o'zbek xalqi etnografiyasini o'rganishga jiddiy e'tibor qaratilgan. Ayniqsa, 1895-yilda Toshkentda Arxeologiya havaskorlari Turkiston to'garagining tashkil etilishi natijasida o'zbek xalqining etnografiyasiga oid ilmiy materiallar yig'ila boshlandi. Shuningdek, Sattorxon Abdug'afforov, Mirzo Barot, Mul-

Nalvkin oilasi davrasida

la Qosimov, Muhammad Vafo, G. Arandrenko, L. S. Berg, V. L. Vyatkin, M. F. Gavrilov, A. D. Grebenkin, A. A. Divayev, I. I. Ibrohimov, A. V. Kaulbars, P. E. Kuznetsov, D N Logofet, N. A. Mayev, A. E. Snesev, M. S. Andreyev, A. A. Semenov, A. F. Petrovskiy, A. P. Shishov, V. N. Nalvkin, N. P. Malitskiylarning tadqiqotlarida oʻzbek xalqining etnik tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, geosiyosiy joylashuvi, oʻzaro ichki va tashqi aloqalari, anʼanaviy turmush tarzi va madaniyatiga oid koʻplab ilmiy materiallar toʻplangan.

XX asrning birinchi choragida respublikamiz hududida etnografik tadqiqotlarni oʻtkazishda yosh Turkiston Respublikasining fan va maorif tashkilotlari ancha jonkuyarlik koʻrsatgan. 1921-yilda mahalliy hokimiyat tomonidan oʻz davrining mashhur etnograf olimlaridan tashkil topgan «Turkiston tub aholisining maishiy turmushini oʻrganish ilmiy komissiyasi»

faoliyat yuritgan Aynan mazkur komissiya ishtirokida mashhur elshunos tadqiqotchi olim A. A. Divayev rahbarligida Sirdaryo viloyati, O'rta Osiyo xalqlari etnografiyasining bilimdonlaridan biri M. S. Andreyev boshchiligida Samarqand viloyatida yashovchi el-uluslar etnografiyasi va boy folklor namunalarini o'rganish borasida etnofolkloristik ekspeditsiyalar uyushtirilgan.

1928 – 1930-yillarda yirik o'zbek folklorshunoslari G'ozii Olim Yunusov va Zaripovlar hamda mashhur rus etnografi L. P. Potapovlar tomonidan o'zbek xalqi madaniyati, etnografiyasi va folklorini o'rganish borasida uyushtirilgan maxsus ekspeditsiyalar jarayonida ham mahalliy aholi etnografiyasi bo'yicha juda boy materiallar yig'ilgan.

XX asrning 20 – 30-yillariga qadar etnografiya muammolari bilan ko'proq rusiyzabon olimlar shug'ullangan bo'lsalar, 30-yillar oxiriga kelib T. Mirzayev, M. A. Bıkjanova, Sh. Inog'omov, T. Mirg'iyosov, M. Yusupov, H. Husanboev, G. Alimov, A. Boltayev, M. Saidjonov kabi mahalliy mutaxassis-etnograflar avlodi shakllangan. Bu davrda yaratilgan tadqiqotlar muzeylarda va ilmiy markazlarda bajarilgan bo'lib, asosiy ilmiy natijalar turli jurnallarda maqolalar tarzidagina e'lon qilingan.

O'sha yillarda etnograf va tarixchilar o'zbek hamda qoraqalpoq xalqlari va ular ajdodlarining kelib chiqish muammosini faol o'rganishga kirishganlar¹. Natijada qator kompleks ekspeditsiyalar va tadqiqotlar bajarilgan. Bu borada ayniqsa mashhur arxeolog elshunos olim S. P. Tolstov boshchiligidagi Xorazm arxeo-etnografik ekspeditsiyasi muhim o'rin egallaydi. Mazkur ekspeditsiya tarkibida o'zlarining dastlabki ilmiy izlanishlarini olib borgan T. A. Jdanko, K. L. Zadixina, I. Jabborov, S. Kamolov, G. P. Snesarev kabi

¹ *Danvarov A. O'zbekiston etnografiyasi tarixidan lavtlar (XX asrning 20 80-yillari). – Yangi asr avlodi. - 2003. H 7*

tadqiqotchilar keyinchalik mashhur etnograf olimlar bo'lib yetishishgan. Ular Xorazm vohasida yashovchi xalqlar (o'zbeklar) qoraqalpog'lar, turkmanlar va qozoqlarning madaniyati va turmushiga oid ko'plab fundamental asarlar yaratishdi.

K. L. Zadixina.
(1907-1969)

Xorazm ekspeditsiyasi tadqiqotlari, bir tomondan, O'zbekiston etnograflari uchun mintaqa xalqlarining etnogenezi, xo'jalik o'tmishini, moddiy va ma'naviy madaniyati tarixini, turmushi va urf-odatlarini tadqiq etishdek murakkab masalalarni hal etish imkoniyatini yaratdi. Ikkinchi tomondan, etnografik tadqiqotlar va xulosaalar orqali tarixchilarning tadqiqotchilik amaliyoti uchun muhim tarkibiy qism hisoblangan

ijtimoiy institutlar va oilaviy tarkiblarni tarixiy asoslash uchun qulay imkoniyatlar va muhim ilmiy asoslar yuzaga keldi.

(1943-yildan) O'zR FA Tarix va arxeologiya instituti tarkibida Etnografiya bo'limining tashkil etilishi respublikada etnografik ilmiy izlanishlarni jonlantirib yubordi, deb aytish mumkin. Bu davrda tadqiqotchilar tomonidan, asosan, tarixiy va zamonaviy etnografiya hamda o'zbeklarning etnik muammolari yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borildi.

1950 - 1953-yillar mobaynida Farg'ona vodiysini o'rganish bo'yicha tashkil etilgan ekspeditsiya jarayonida Namangan va Farg'ona viloyatlari qishloq aholisi turmushida sovet davrida yuz bergan o'zgarishlar sovet davri mafkurasi nuqtai nazaridan o'rganilgan.

1960 - 1970-yillarda o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi, etnik tarkibi hamda mintaqadagi qator

subetnoslar bo'yicha K. Shoniyozov, T. Fayziyev, B. Ahmedov, I. Ermatov, B. Karmishyeva kabi tadqiqotchi olimlarning qator fundamental monografiyalari nashr qilinishi o'zbek xalqi etnografiyasida etnogenez va etnik tarix yo'nalishining jonlanishiga sabab bo'ldi. Shuningdek, bu davrda o'zbekistonlik qator olimlar (K. Sh. Shoniyozov, O. A. Suxareva, I. M. Jabborov, M. A. Bikjonova va boshq.) «Jahon xalqlari» turkumi-

li ikki tomlik fundamental asarning (M.:1962) yozilishida faol qatnashdilar.

O. A. Suxareva
(1903-1983)

XX asrning 70-yillaridan boshlab O'zbekistonning ayrim mintaqalari aholisining etnik tarkibidagi o'zgarishlar haqida ma'lumot beruvchi viloyatlar bo'yicha etnografik xaritalar tayyorlandi (Sh. Inog'omov, K. Shoniyozov, X. Tosh'yev, B. Aminov va boshqalar). O'zbekistondagi ishchilar sinfining hayoti va turmushidagi o'zgarishlar haqida etnografik tadqiqotlar (F. Oripov, Sh. Muzaffarov, K. Zadixina, R. Qurbongaliyeva, T. Toshev,

H. Ismoilov va boshqalar) paydo bo'ldi. Bu davrda o'zbeklarning ijtimoiy hayoti va an'anaviy turmush tarziga bag'ishlangan qator asarlar yaratildi (I. Jabborov, S. Mirhosilov, M. Ro'ziyeva va b).

O'tgan asrning 70 - 80-yillarida sobiq sovet tuzumining mafkuraviy tazyiqi tufayli o'zbek xalqi etnologiyasini o'rganishda susayish jarayoni yuz berdi. Mamlakatda, asosan, yagona sovet xalqi yaratish to'g'risidagi g'oya ustun bo'lganligi bois etnograf olimlar ham o'zlarining tadqiqotlarida ko'proq sovetlar davri odamlari etnografiyasini o'rganishga qarat-

ganlar. Sovetlar davrida barcha ijtimoiy fanlar kabi etnografiya fani ham kommunistik mafkura-ga bo'ysundirildi. Ushbu yo'nalishda bajarilgan tadqiqotlar kommunistik mafkura prizmasidan o'tkazildi. Lekin shunga qaramasdan, K. Shoniyozov va H. Ismoilovlarning «O'zbeklar moddiy madaniyatidan etnografik lavhalar» (1981), S. S. Gubayevaning «Farg'ona vodiysi aholisi va uning etnik tarkibi» (1983), X. Toshevning «Zarafshon o'zbeklarining ijtimoiy turmushi va xo'jaligi» (1987), T. Toshboyeva va M. Savurovlarning «O'zbek oilasi turmushidagi an'anaviylik va zamonaviylik» (1989) kabi asarlari e'lon qilindi.

Mustaqillik yillarida etnologiya fani. XX asr davomida etnologiya yo'nalishida boy empirik va nazariy materiallar yig'ildi. XX asrning birinchi yarmida bajarilgan akademik tadqiqotlarda ko'proq o'tmishga aylanayotgan an'anaviy urf-odatlar to'g'risidagi ma'lumotlarni yozib olishga diqqat-e'tibor qaratilgan bo'lsa, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab mavjud vaziyat o'zgardi va etnologik materiallarning amaliy qimmati oshdi.

Yurtimiz mustaqillikka erishganidan keyin etnologiya fani ham yangi bosqichga ko'tarildi. Ayniqsa, etnogenez va etnik tarix muammolari bo'yicha qator tadqiqotlar yaratildi. Bu sohada etnologiya fani darg'alaridan biri

*Karim Shoniyozov
(1924–2000)*

Iso Jabborov

akademik **Karim Shoniyozovning** oator fundamental tadqiqotlari va monografiyalari alohida e'tiborga molikdir. Zahmatkash va fidoyi olim K. Shoniyozov o'zining qariyb yarim asrlik ilmiy faoliyati mobaynida O'rta Osiyo mintaqasida yashovchi o'zbeklar va boshqa qardosh xalqlar etnogenezi va etnik tarixini izchil o'rgandi. Natijada bu mavzu doirasida bir necha yirik monografiyalar va yuzdan ortiq ilmiy maqolalar yaratdi. Olimning «O'zbek-qarluqlar» (T.: 1964), «O'zbek xalqining etnik tarixiga oid» (T.: 1974), «O'zbek xalqining moddiy madaniyatidan etnografik lavhalar» (T.: 1981), «Qang' davlati va qang'lilar» (T.: 1990), «Qarluq davlati va qarluqlar» (T.: 1999), «O'zbek xalqining shakllanish jarayoni» (T.: 2000) kabi fundamental monografiyalari boy tarixiy manbalar, ko'pdan-ko'p folklor-etnografik ekspeditsiyalarning materiallari asosida yaratilgan bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

K. Shoniyozov o'zining o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixiga oid fundamental tadqiqotlari orqali o'zbek xalqi etnik tarixini o'rganishda yangi ilmiy yo'nalishga asos soldi. Tarixiy va etnografik ma'lumotlarni arxeologiya, antropologiya, numizmatika, folklorshunoslik va tilshunoslik kabi yondosh fanlar yutuqlari bilan qiyosiy o'rganish va muammoni yoritishda muayyan ilmiy xulosalarga

kelish O'zbekiston etnologiyasi fanda Karim Shoniyozov asos solgan yangi yo'nalishning muhim bir xususiyatidir. Shuning uchun ham akademik olimning tadqiqotlari nafaqat respublikamizdagi ilmiy jamoatchilik tomonidan yaxshi kutib olingan, balki xo-

УЗБЕК
ХАЛҚИНИНГ
ЭТНОГЕНЕЗИ
ВА ЭТНИК
ТАРИХИ

riylik mutaxassislar tomonidan ham e'tirof etilgan.

Etnogenez va etnik tarix muammosini tadqiq etishda akademik A. Asqarovning ham xizmatlari katta. Taniqli olim etnogenez va etnik tarix muammosiga bag'ishlangan tadqiqotlarida birinchilardan bo'lib tarixiy va arxeologik, etnografik va antropologik manbalarga hamda adabiyotlarga asoslanib, o'zbeklarning shakllanish jarayonini bir necha bosqichlarga bo'lib tadqiq qiladi va qator nazariy-met-

odologik hamda ilmiy konseptual xulosalar chiqargan. Muallif keyingi yillardagi tadqiqotlarida etnogenez va etnik tarix muammosi yuzasidan jiddiy shug'ullanib etnos nazariyasiga oid bir qator ilmiy anjumanlar va seminarlar tashkil etdi hamda bu borada o'zining qator ilmiy-nazariy hamda metodologik qarashlarini ilgari surdi.

Shuningdek, bu davrda xalqimizning moddiy va ma'naviy madaniyatini, oilaviy va jamoaviy hayotini, etnoslararo jarayonlarni o'rganish borasida samarali ishlar bajarildi. Xususan, o'zbek oilasi tarixi (O. Bo'riyev), to'y va motam marosimlari (H. Ismoilov, M. Nasriddinov), an'anaviy uy hunarmandchiligi (X. Toshev va M. O'roqov), o'zbeklar orasidagi mahalla va qo'ni-qo'shnichilik an'analari (Z. Orifxonova), qadimiy diniy e'tiqodlar va ularning o'zbek xalqi turmush tarzidagi izlari (A. Ashirov), etnoslararo jarayonlar (U. Abdullayev) mavzulari doirasida qator ilmiy monografiya va risolalar e'lon qilindi. Shu bilan birga O'zbekistonning tarixiy etnografik mintaqalari - Toshkent

shahri (Z. Orifxonova, G. Zunnunova) Buxoro vohasi (A. Jumayev, M. Qurbonova), Farg'ona vodiysi (Sh. Abdullayev, U. Abdullayev, V. Haqliyev, A. Ashirov, N. Azimova, H. Rahmatullayev, A. Sarimsoqov, Z. Isoqov, B. Tursunov), Janubiy O'zbekiston (O. Bo'riyev, Q. Nasriddinov, F. Rahmonov, G. Tosh'yeva, S. Tursunov, A. Qayumov, B. Ubaydullayeva, S. Davlatova, M. Ibragimova), Nurota vohasi (A. Tog'ayev, F. Tolipov, G. Yo'ldoshyeva, T. Salimov) etnologiyasini tadqiq etish borasida samarali natijalarga erishildi.

O'zbekistonda etnografiya va etnologiya fanining tarixshunosligi (A. Doniyorov, D. Hoshimova), mazkur fanni oliy o'quv yurtlarida o'qitish bo'yicha qo'llanma va risolalar (I. Jabborov, O. Bo'riyev, T. Salimov, B. Isoqov), etnologiya atamalarining qisqacha lug'ati (O. Bo'riyev va T. Xo'jamberdiyev)ga doir nashrlar chop qilindi.

Etnologiya sohasida mamlakatimiz mustaqilligi yillarida erishilgan eng katta yutuqlardan biri O'zR FA Tarix instituti bilan RFA Etnologiya va antropologiya instituti o'zaro hamkorligida 2011-yil Moskva shahrida nashr qilingan «Uzbeklar» nomli tarixiy etnografik monografiyani keltirish mumkin. Mazkur nashr mamlakatimiz olimlarining xorijlik olimlar bilan olib borgan tadqiqotlarining

o'ziga xos sarhisobi bo'lib, unda o'zbeklarning etnik tarixi, moddiy va ma'naviy tarixi, xo'jalik mashg'ulotlari hamda oilaviy marosimlariga oid ko'plab yangi materiallar bayon qilingan. Kitobda qadimgi davrlardan hozirgi vaqtgacha bo'lgan o'zbeklar tarixi va

o'zligining rivojlanishiga ta'sir qilgan jarayonlar yoritilgan. Bu holat bevosita yurtimizda etnologiya fanini jahon fanini bilan o'zaro uyg'un tarzda rivojlanayotganligidan dalolat beradi.

Umuman olganda mazkur nashrni mamlakatimiz olimlarining istiqbol yillarida olib borgan eng yirik fundamental tadqiqotlaridan biri tarzida baholash mumkin.

Hozirgi kunga kelib respublikamizning qator ilmiy maskanlarida mazkur yo'nalishda tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, O'zR FA Tarix instituti etnologiya bo'limi, O'zMUda «Arxeologiya va etnologiya» kafedrası, TerDU va Qarshi DU da Etnologiya ilmiy markazi faoliyat olib borilmoqda. Mamlakatimiz bo'yicha doimiy va mavsumiy ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirilmoqda. O'zbekiston etnologiyasining dolzarb muammolariga bag'ishlanib bir qator xalqaro va mintaqaviy anjumanlar (1999, 2000, 2004, 2005, 2008, 2010, 2013) tashkil etildi. Etnologiya fanining so'nggi natijalariga bag'ishlangan «Akademik K. Shoniyozov o'qishlari» turkumida ilmiy konferensiyani har ikki yilda doimiy tarzda o'tkazish yaxshi bir an'anaga aylanib

Mamlakatimiz etnologlari Rossiya, Belgiya, AQSh, Angliya, Fransiya, Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya, Turkiya, Xitoy, Markaziy Osiyo respublikalari etnologlari bilan hamkorlik aloqalarini o'rnatganlar.

Xulosa qilib aytganda, hozirda etnologik tadqiqotlar jamiyat hayotining turli sohalarida muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etib bormoqda. Etnolog olimlarning bilimi va maslahatlaridan siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy sohalaridagi muammolarni hal etishda keng miqyosda foydalanilmoqda. Fanning yutuqlari kommunikatsiya tizimida, xalqaro savdoda, diplomatiyada va boshqa qator sohalarida samarali qo'llanilmoqda. So'nggi yillarda etnologiyaning

ko'plab boshqa yondosh fanlar bilan doimiy aloqasi-ning samarasi sifatida ernopsixologiya, etnolingvisti-ka, etnodemografiya, etnomadaniyat, etnopedagogi-ka, etnofolkloristika kabi yangi yo'nalishlar paydo bo'ldi. Xullas, etnologiya, aytish mumkinki, bugungi kunga kelib yangi bir rivojlanish bosqichiga ko'tarildi.

2-§. Etnologiya fani predmeti

Har bir fan o'zining tadqiqot predmeti xosligi, uning tadqiq etish uslublari bilan boshqa fanlardan farqlanib turadi. Etnologiya fan sifatida paydo bo'lgandan to hozirgi kunga qadar xalq va xalqlarning madaniy o'ziga xosligi uning asosiy tadqiqot ob'ekti bo'lgan.

Yer yuzida shunday mamlakatlar borki, ularning aholisi asosan bitta millatdan (misol uchun, Islandiyaning asosiy aholisini islandlar; Albaniyada – albanlar; Yamanda – yaman arablari, Yaponiyada – yaponlar) tashkil topgan. Biroq bugungi kunda aynan bitta millatli yoki monoetnik mamlakatlar juda kam hisoblanadi. Juda ko'plab mamlakatlarning etnik kompozitsiyasi yoki, boshqacha aytganda, etnik tarkibi birmuncha murakkab hisoblanadi. Misol uchun, bir millatli hisoblangan Fransiya aholisini asosiy aholisi bo'lgan fransuzlardan tashqari bretonlar, elzaslar, korsikanlar va boshqa yevropa xalqlari hamda Jazoir va boshqa Afrikadagi fransuz koloniyalaridan ko'chib kelgan aholi tashkil qiladi. Etnik tarkibiga ko'ra xilma-xil bo'lgan mamlakatlar tarixdan ma'lum. Misol uchun, Rim imperiyasi, sosonylar, Amir Temur davlatlari; bugungi kunda – Hindiston Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Indoneziya Respublikasi.

Aynan mazkur mamlakatlarda yashovchi xalqlar turmush tarzi va madaniyatini tadqiq qilish etnologiya fanining asosiy tadqiqot ob'ekti hisoblanadi

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, millat, millatlar va xalqlar hamda kishilar jamoasining boshqa shakllari ijtimoiy hayotning ma'lum bir muhim tomonini aks ettiradi. Aynan shu bois ham jiddiy ilmiy qiziqishga sabab bo'lgan va buning natijasida XIX asr o'rtalariga kelib maxsus fan tarmog'ı – etnologiya paydo bo'lgan.

Muxtasar tushuntirilsa, mazkur fan doirasida turli xalqlarning etnogenezi va etnik tarixi, an'anaviy va zamonaviy etnomadaniy jarayonlar, moddiy va ma'naviy madaniyat muammolari hamda etnoslararo jarayonlar tadqiq qilinadi. Demak, fikrimizcha, etnologiya asosiy tadqiqot ob'ekti sifatida etnos bilan quyidagi jihatlarni o'rganadi (Etnologiya predmetini ma'lum bir tartıbda bayon qilishda biz fanda an'anaviy tarzda qarashlardan yangı noan'anaviy qarashlar tomon harakatlanişni ma'qul deb bildik):

- etnogenezi va etnik tarix muammolari;
- etniklik va etnik guruhlar muammosi,
- etnoslarning zamonaviy hayoti (ularning aktual faoliyati);
- xalqlarning moddiy madaniyati;
- xalqlarning e'tiqodiy qarashlari, milliy marosim va urf-odatları;
- turli xalqlarning qarindoshlik tizimi: qarindosh-urug'chilik aloqaları va qo'ni-qo'shnichilik munosabatlari;
- sotsial guruhlar (tabaqalar, sinflar, institutlar);
- xalqlarning ijtimoiy va siyosiy tuzilmalari (oilaviy munosabatlar va hokimiyat munosabati);
- turli xalqlarga xos tarbiya an'anaları tizimi;
- bir xalq madaniyatining turli komponentlari orasidagi o'zaro aloqa va bog'lıqlik muammolari;
- u yoki bu xalq madaniy xususiyatları dinamikası (madaniy o'zgarishlar);
- turli xalqlarning etnopsixologiyasidagi o'ziga xosliklar;

- turli xalqlarning hayot tarziga moslashishi, ularning tabiiy muhitga moslashishi;
- etnos qadriyatlarini taqqoslash;
- turli xalqlarni dunyo xaritasida taqqoslash;
- madaniyatlararo muloqotlarning o'ziga xos xususiyatlari;
- etnoslarning paydo bo'lishi va bo'limb ketishi sabablari;
- xalqlarning joylashuvi;
- etnoslar bilan bog'liq sodir bo'ladigan demografik jarayonlar;
- etnos vakillarining iqtisodiy munosabatlari;
- etnolingvistika va etnomadaniyat muammolari;
- an'ana va marosimlarning paydo bo'lishi, taraqqiyoti va innovatsiya hamda transformatsiyalashuvi.

Ushbu ro'yxatni yanada davom ettirish mumkin. Biroq mazkur ro'yxatning o'zi ham etnologiyaning tadqiqot ob'ekti ko'p qirrali ekanligidan dalolat beradi. Qolaversa, ushbu ma'lumotlar etnologiyaning asosiy manbai yozma manbalar hamda moddiy yodgorliklar bo'lgan an'anaviy tarix fanidan birmuncha kengroq ekanligidan darak berib turibdi. Shuningdek, etnologiyada insoniyat tarixining dastlabki yozma madaniyati shakllanganigacha bo'lgan davrda yashagan va o'zlarining alohida yozuvlariga ega bo'lgan xalqlar - etnoslar asosiy tadqiqot ob'ekti tarzida o'rganiladi.

Oldingi qismlarda ta'kidlaganimizdek, XIX asr oxirida Yevropada etnologiyaning asosiy mavzusi ibtidoiy sharoitda yashayotgan «primitiv» xalqlar bo'lgan. Bu xalqlar misolida yevropalik tadqiqotchilar go'yoki o'zlarining qaysidir ma'noda uzoq o'tmishdagi «tirik ajdodlari»ni his qilganliklari bois ushbu xalqlar yevropalik tadqiqotchilarni ko'proq qiziqtirgan. Shuning uchun ham yevropaliklar «orqada qolgan» xalqlarga nisbatan «primitiv», ya'ni «birinchi»

degan iborani qo'llaganlar. Bu borada «birinchi» xalqlar to'g'risida XIX asrdagi etnologiya maktablarining yirik namoyandalari hisoblangan Lyuis Genri Morganning «*Qadimgi jamiyat*» Eduard Taylorning «*Madaniyat*» kabi mashhur asarlari paydo bo'lgan. Shuningdek, nemis etnologiyasining asoschilaridan bo'lgan Teodor Vayts va Adolf Bastianlarning tadqiqotlari ham «ibtidoiy xalqlar»ga bag'ishlangan bo'lib, ular mazkur xalqlarni «madaniy rivojlangan xalqlar», ya'ni Yevropa xalqlari bilan o'zaro qiyosiy tarzda o'rganishga e'tibor qaratishgan.

O'tgan yuz yillikda mazkur fan doirasida olib borilgan tadqiqotlar tufayli etnologiya oliy o'quv yurtlari o'quv predmetiga aylangan va dunyoning ko'plab mashhur universitetlarida maxsus fan sifatida o'qitila boshlandi. Buning pirovardida etnologiyaga yangicha qarashlar bilan qurollangan fan namoyandalari – nazariyotchi etnologlar kirib kelgan¹. Shu bois etnologiyaning mavzusi ham takomillashib borgan va fandagi mavjud ba'zi qarashlar hamda g'oyalar jiddiy tanqid ostiga olingan va hattoki ularning ayrimlari keyinchalik butkul ilmiy muomaladan chiqib ketishiga olib keldi.

Etnologiyada tanqidga uchragan ayrim qarashlar to'g'risida to'xtalganda, avvalo, xalqlarning ibtidoiy va sivilizatsiyalashgan tarzda bo'linishiga oid qarashlar jiddiy tanqid ostiga olinganini ta'kidlab o'tish joizdir. Yangi avlod tadqiqotchilarining ta'kidlashlaricha, «ibtidoiy» deb atalgan xalqlar ham xuddi «sivilizatsiyalashgan» deb hisoblangan yevropaliklar singari o'zlarining tarixi va madaniyatiga ega bo'lgan. O'z navbatida ular, oldingi tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, insoniyat tarixining dastlabki bosqichlariga taalluqli emas va mazkur jamoalar ham boshqa

¹ Садохан А. П., Груццельская Г. Г. Этнология. Учебник для высших учебных заведений. М., Академия, 2000 – С. 16.

xalqlar kabi ibtidoiylikdan yiroq xalqlar hisoblana-
di. Inchinun, bu borada ularni faqatgina atrofdagi
olamga bo'lgan munosabati borasidagina ibtidoiy deb
aytish mumkin. Bunday qarash dastlab mashhur
nemis etnolog olimi Rixard Turnvald (1869 – 1954)
tomonidan bildirilib, uning fikricha, «ibtidoiy xalq»
tushunchasini tahlil qilish as-
nosida bir omil o'ta muhimdir. Bu omil tabiatni o'zlashtirish-
dagi bilim, malaka va mehnat
qurollari hamda moslama-
lardir. R. Turnvaldning fikri-
cha, «ibtidoiy» atamasini ya-
shash va ovqatlanish uchun
eng oddiy mehnat qurollaridan
foydalangan va atrofdagi olam
to'g'risida juda kam bilimga
ega bo'lgan qabilalarga nis-
batan qo'llash joizdir. Bunday
texnik qurollanish va tabiiy
qonunlarni bilish me'yorlar-
idan kelib chiqib qaraydigan bo'lsak, Turnvald ayt-
ganidek, «tabiatni bo'ysundirgan odamlar» hozirgi
zamonaviy industrilashgan jamiyatga qaraganda
haqiqatdan ham ko'proq tabiatga bog'liq bo'lgan.
Biroq bu o'rinda ikkinchi mulohaza paydo bo'ladi.
Ya'ni, agar insonlarning tabiatdan mustaqil bo'lib
yashashlariga qaramay, bugungi zamonaviy kishilar
ikkinchi bir ko'rinish – texnikaga bog'lanib qolishiga
sabab bo'ladi. Shu bois ayrim etnologlar yuqoridagi
mulohazaga asoslanib, etnologiyada «ibtidoiy xalqlar»
iborasini qoldirishni, lekin bunda tabiatdan uzilma-
gan va o'zlarining ijtimoiy me'yorlarini saqlab qolgan
jamoalar hamda madaniyatlarni anglash g'oyasini il-
gari surganlar.

O'z navbatida boshqa bir olimlar guruhi esa «ibti-
doiy xalqlar» iborasining qo'llanishiga qat'iy qarshi

chiqqan. Chunki fanda bunday iboraning qo'llanishi shubhasiz unga qarama-qarshi bo'lgan «madaniy xalqlar» atamasining paydo bo'lishini taqozo etadi va bu esa birinchi guruhga kiruvchi xalqlarning tahqirlanishiga sabab bo'ladi» deb ta'kidlaydilar. Darhaqiqat, sayyoramizning turli mintaqalarida yashovchi xalqlar, etnik guruhlar hayotiga, o'tmish tarixiga, turli-tuman sivilizatsiyalar va madaniyatlar taraqqiyotiga nazar tashlar ekanmiz, o'zining tarixiy taraqqiyotida madaniyatiga ko'ra biror-bir rivojlanishga erishmagan insonlar jamoasini topish juda mushkul. Hatto tosh davri odamlari to'g'risida gapiradigan bo'lsak, ular ham dastlab toshdan yasalgan mehnat qurollarini rivojlantirib borganliklari tarixiy-arxeologik manbalardan ma'lumdir.

XVII – XIX asr tadqiqotchilari ta'kidlaganlaridek, sayyoramizda ibtidoiy insonlar mavjud emas. Har bir etnik jamoa yoki xalq o'ziga xos madaniyat sohibidir. Shu tufayli bugungi kunda «madaniyatli xalq», «madaniyatsiz xalq» degan iboralarni qo'llash o'ransizdir. Faqatgina madaniyatning turli ko'rinishlari to'g'risida gapirish mumkin. Shuning uchun ham aynan turli madaniyatlarning o'ziga xos xususiyatlari va turfa xil etno-milliy madaniyatlar etnologiyaning asosiy tadqiqot predmetlaridandir. Qolaversa, keyinvaqtlarda etnologiyada lokal (mahalliy) madaniyatlarni tadqiq qilish borasida ancha samarali tadqiqotlar bajarilmoqda.

Shu bilan birga turli olimlar tomonidan «ibtidoiy xalqlar» atamasi o'rniga qator boshqa tushunchalar va atamalar tavsiya qilingan bo'lib, tadqiqotchilar fikricha, mazkur ibora etnologiyaning yangi mavzusi doirasiga ko'proq to'g'ri kelar ekan. Turli davrlarda etnologiyaga «arxaik madaniyat», «industrialashtirishgacha bo'lgan jamiyat», «an'anaviy jamiyat», «yozuvsiz jamiyat», «qabilaviy ittifoq» va shu kabi nomlar

tavsiya qilingan. Shubhasiz, mazkur iboralarning har biri ma'lum bir etnik madaniyatning o'ziga xos tomonlarini ifodalaydi. Shu bois garchi ulardan bi-riortasi ham «ibtidoiy xalqlar» atamasiga almashti-rilmagan bo'lsa-da, zamonaviy etnologiyada ularning barchasi qo'llaniladi.

Etnologiyaning zamonaviy muammolari. O'tgan XX asrning oxirgi choragida etnologiyada yangicha yo'nalishlarning paydo bo'lishi mazkur fan doirasida bajarilayotgan tadqiqotlarning ham maz-munan, ham mohiyatan o'zgarishiga sabab bo'ldi. Aynan shu davrdan boshlab tadqiqotchilar tomonidan an'anaviy ko'rinishni olgan uzoq yurtlardagi o'ziga xos egzogamik madaniyatlar emas, balki zamonaviy jamiyatlarni o'rganishga ko'proq e'tibor qaratila bosh-landi. Natijada qator yangi nazariyalar va maktablar paydo bo'ldi va tadqiqotchilar tomonidan etnologiya-ning o'ziga xos yangi yo'nalishlari bo'yicha tadqiqot-lar bajarila boshlandi. Jumladan, g'arbiy Yevropa etnologiyasida ijtimoiy etnologiya, siyosiy etnologiya, diniy etnologiya, xo'jalik (iqti-sodiy) etnologiyasi shakllandi va istiqbolli rivojlanib bormoqda.

Boshqacha aytganda, zamonaviy etnologiya fani bir nechta asosiy vazifalarni bajaradi. Etnologiya-ning vazifalari orasida birinchi va uning boshqa funksiyalariga asos bo'ladigan eng muhim qismi bu ilmiy bilishga xizmat qilishdir. Etnologiya fani etnik voqelikni anglash bilan birga turli tarixiy davrlardan tortib to bugungi kungacha bo'lgan davrda dunyo-ning etnik manzarasiga oid bilimlarni shakllanti-radi hamda yer sharining turli hududlaridagi etnik jarayonlarning xarakterli o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq qiladi. Etnologlar etnoslarning paydo bo'lishi, tuzilishi va rivojlanish qonuniyatlarini hamda ular-ning kelajakdagi hayoti bilan bog'liq tendensiyalarni

ilgan surishga harakat qiladi. Aynan mazkur bilimlar asosida etnologiya o'zining nazariy qarashlarini takomillashtiradi va ularni tarixda va hozirdagi etnik jarayonlar xarakterini aniqlashtirishda foydalanadi. Etnologik ma'lumotlarsiz, misol uchun, mustamlakachilikdan ozod bo'lgan yangi dunyo mamlakatlarida immigrant millatlarning shakllanish jarayonini, yoki ayrim mamlakatlarda davlatchilikning shakllanish muammolarini hal qilib bo'lmaydi. Etnologiya ning boshqa muhim vazifasi har bir etnosning o'zligini anglashdagi ehtiyojni qondirishdan iborat.

Umuman olganda etnologiya sohasida shu kunlarda tadqiqot olib boruvchi yoki ushbu fanga qiziquvchi kishilar:

- insoniyat o'zini o'rab turgan tevarak-atrofni qanday tarzda tasavvur etadi?

- odamlar tasavvurida moddiy olamdagi predmetlar qanday ma'no kasb etadi?

- ushbu qarashlarning o'zgarish jarayoni qanday kechadi?

madaniyatlararo munosabatlar an'anaviy va zamonaviy madaniyatlarga qanday ta'sir o'tkazadi?

- dunyoning etnik manzarasi o'zida nimani aks ettiradi va bu manzaraning o'zgarishi qanday mexanizmlar asosida kechadi?

- u yoki bu madaniyat vakillari dunyoda sodir bo'ladigan o'zgarishlarga qay tarzda moslashadi va, o'z navbatida, u yashayotgan jamiyatning moslashishi qanday prinsiplarga asoslanadi?

zamonaviy industrial jamiyatda milliy-etnik madaniyatlarning roli va o'rnini qanday?

- har qanday holatda etnos vakillari tafakkurida nima o'zgaraydi yoki nima butkul unutilishi, yoki o'zgarishi mumkin va, o'z navbatida, bu jarayon qanday kechadi?

- madaniyatlarning o'zining ichidagi o'zaro bog'liqlik va o'zaro aloqalar qay tarzda yuz beradi?

– etnik madaniyatda barcha tizimni mustahkam ushlab turuvchi va jamiyat hayotida sodir bo'ladigan qizg'in o'zgarishlar jarayonida himoya qiluvchi mustahkam o'zgarmas qism mavjudmi? degan savollarga javob izlaydilar.

Shubhasiz, mazkur muammolarning aksariyati oxirgi o'n yilliklardagina etnologlarning tadqiqot muammosiga aylandi, deb aytish mumkin. Bu borada ayniqsa G'arb mamlakatlarida so'nggi o'n yilliklarda etnologiya fani «postmodernizm» falsafasiga asoslangan bo'lib, bunda bevosita ijtimoiy guruhlar orasidagi etnoslararo jarayonlarni tadqiq qilish asosiy maqsadlardan biri hisoblanadi. Shuningdek, lokal va global jarayonlarni tadqiq qilishda tadqiqotchilar tomonidan tadqiqiy tanlanish, ya'ni jamiyat hayotidagi barcha jarayonlarni emas, balki etnos va madaniyatning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda eng muhim deb hisoblangan qarashlarga tadqiq qilinmoqda. Boshqacha aytadigan bo'lsak, bajarilayotgan so'nggi tadqiqotlarda asosiy e'tibor insoniyatning rivojlanish bosqichlari, ya'ni uning yerda paydo bo'lgandan to hozirgi davrgacha bo'lgan tarixiy yo'lining global miqyosdagi tavsifiga emas, balki muammoviy tanlanish asosidagi tadqiqotlarga qaratilmoqda. Zero, bugungi kunda rivojlangan mamlakatlarda etnologiya yo'nalishida bajarilayotgan ilmiy tadqiqotlarning aksariyati jamiyat hayotida aynan muhim va dolzarb deb e'tirof etilgan ijtimoiy muammolar doirasida amalga oshirilmoqda.

G'arbiy Yevropa, AQSh, Kanada, Yaponiya, Hindiston, Avstraliya va boshqa qator mamlakatlarda etnologiya fani (ijtimoiy yoki madaniy antropologiya) asosan universitetlar va muzeylarda taraqqiy etgan. Universitetlarda sohaga oid maxsus kollejlari va departamentlar mavjud. Ko'p hollarda etnologik (ijtimoiy-antropologik) tadqiqotlar turli fondlar va hukumatlar tomonidan moliyalashtiriladi. Sohaga oid eng

tadqiqotlar natijalarini oʻzida aks ettiradigan ommabop va mashhur jurnallar tarzida Vashington shahrida Amerika antropologlari assotsiatsiyasi tomonidan chop etiladigan «*American anthropologist*» («Amerika antropologiyasi») jurnali, Parij shahrida Oliy amaliyot maktabi tomonidan nashr qilinadigan «*L'Homme*» («Inson») va Mikluxa-Maklay nomidagi Etnologiya va antropologiya institutining ilmiy nashri «*Этнографическое обозрение*» («Etnografik sharh») jurnallarini misol sifatida keltirib oʻtish mumkin.

Yurtimizda esa mustaqillikdan keyin respublikamizning turli tarixiy-etnografik mintaqalari, jumladan, Fargʻona vodiysi, Janubiy Oʻzbekiston, Buxoro va Xorazm kabi tarixiy-etnografik mintaqalari etnologiyasi va bu mintaqalarda yashovchi aholining oʻziga xos etnomadaniyatidagi lokal xususiyatlar, moddiy va maʼnaviy madaniyatdagi transformatsion jarayonlar, etnoslararo jarayonlar, mamlakatimiz hududida istiqomat qiluvchi turli diasporalar¹ va irredentlar² etnologiyasi, anʼanaviy va zamonaviy etnomadaniy jarayonlar, zamonaviy shahar muhitida anʼanaviy milliy qadriyatlarning saqlanib qolish omillari, zamonaviy etnik jarayonlar kabi koʻplab mavzularda tadqiqotlar bajarilmoqda. Bir soʻz bilan aytganda etnologiyaning tadqiqot mavzusi doimiy ravishda kengayib borilmoqda va bu esa maʼlum maʼnoda fan-

¹ «*Diaspora*» (diaspora - lotincha - «joylashuv», inglizcha - diaspora) tarqatib yashash - Babilon tomonidan Ibrohi podshohligini (mil. avv. 6 asr) bosib olinganidan soʻng (shikil) qiblagan yashash joylari, keyinchalik esa Falastindan tashqirida dunyo boʻyicha harpo etilgan yashash joylariga aytilgan; b) keng maʼnoda u yoki bu etnik guruhning tarixiy etnik vatanidan ajralgan holdagi yashash manzillariga nisbatan aytiladi. Misol uchun, koreys diasporasi, irred diasporasi.

² Biror-bir etnik guruh yoki etnos oʻzining milliy-etnik hamda siyosiy-davlat uyushmasi bilan chegara mintaqada yashasa irredentia deyiladi. Masalan, Oʻzbekistondagi qirgʻizlar, turkmanlar va tojiklar diaspora boʻla olmaydi, ular irredentlar deyiladi. Yoki aksincha Oʻzbekistonga qoʻshilgan mamlakatlarda yashovchi oʻzbeklar ham irredentlar deyiladi.

ga mukammal ta'rif berish imkonini cheklamoqda. To'g'ri, bugungi kungacha turli uslubiy qarashlar va g'oyalar asosida etnologiyaga berilgan o'nlab ta'riflar mavjud bo'lib, ular etnologiyaning ayrim muhim tomonlarini qamrab olgan. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, *etnologiya – turli etnik guruhlarining shakllanish va rivojlanish jarayonini, ulardagi etnik o'zlikni anglash, madaniy boshqaruv shakllari, jamoaviy munosabatlar qonuniyatlari, shaxslararo aloqalar hamda ijtimoiy muhitni o'rganuvchi fanidir.*

Shubhasiz, mazkur ta'rifni etnologiyaga berilgan eng maqbul va mazkur fanning barcha xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan yakuniy mukammal ta'rif deb aytib bo'lmaydi. Kelgusi avlod tadqiqotchilari tomonidan etnologiyaning yanada mukammal va barcha mutaxassislar tomonidan e'tirof etiladigan ta'rfi yaratilsa ajab emas.

3-§. Etnologiya metodlari

Har bir fan zaruriy bilimlarni jalb etgan holda aniq tadqiqot ob'ektini o'rganishga qaratilgan bo'ladi. Lekin har bir fandagi bilim ob'ektining o'ziga xosli-tadqiqotchilar oldiga tadqiq qilinayotgan ob'ektga oid to'liq va aniq ma'lumotlarga ega bo'lish talabini qo'yadi.

Ma'lumki, dala kuzatuvlari jarayonida yozib olingan xalqlar hayoti borasidagi turli-tuman ma'lumotlar, yorqin faktlar, qiziqarli materiallar va ma'lumotlar etnologiya fanini to'liq aks ettirmaydi. Odatda, fan qachonki manbalar tahliliga oid aniq tavsiflangan tadqiqot metodlariga ega bo'lib, etnoslarning tarixiy va zamonaviy hayotlari tavsifi berilgandagina shakllanadi. Fanning eng muhim funksiyasi – yangi ishonarli bilimlarni qo'lga kiritishdir. Etnologiyada

ham xuddi boshqa fanlardagi kabi ko'plab va turli-tuman metodlar qo'llaniladi. Xususan, ular yangi bilimlarga ega bo'lish maqsadida qo'yilayotgan muammo darajasi va xarakteriga ko'ra farqlanadi. Ko'plab hollarda bu savollarga umumiy-falsafiy shaklda javob berilishi maqsadga muvofiqdir.

Etnologiya fani tadqiqot metodlari yuqori umumilmiy kategoriyalar guruhiga kiradi. Ayniqsa, bu fan tarmoqida *Tarixiy va tuzilmali-funksionat metod* keng tarqalgan. Tarixiy uslubda o'rganilayotgan ob'ektning paydo bo'lishi, shakllanishi, rivojlanishi va hayot tarzidagi o'zgarishlar jarayoni asosida o'rganiladi. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish joizki, XIX va XX asrda etnologiyadagi tarixiy yondashuv evolyutsionizm oqimi, ya'ni uning miqdoriy o'lishi asos bo'lgan bo'lib, unda madaniyat ko'rinishlari *sodda evolyutsion* tartibda (masalan, turarjoylar – ibtidoiy g'orlar va chaylalardan to zamonaviy ko'p qavatli uylargacha) talqin qilinadi. Har qanday etnologik tadqiqotning asosiy maqsadi faqat etnos, madaniyat ko'rinishlari yoki ijtimoiy institutlarning kelib chiqish tarixini aniqlash bilangina chegaralangan. Etnosni tadqiq qilishga qaratilgan tarixiy yondashuvda tarixiylik keng hamda ko'ptomonlama talqin qilinadi.

Zamonaviy etnologiyada ilmiy tahlil uchun turli-tuman materiallar: tadqiqotlar natijasi va etnograf olimlarning turli dala yozuvlari, sayohatchilarning safarnomalari, kuzatuvlari, folklor namunalari va badiiy matnlar, etnosotsiologik va etnopsixologik materiallar, publisistik matnlar, rasmiy hujjatlar, tarixiy va ijtimoiy-siyosiy adabiyotlardan foydalaniladi. Bulardan tashqari tadqiq etilayotgan etnos vakillari bilan bevosita muloqot jarayonida ularning turli holatlarga bildirgan ta'sirlari, bahs-munozaralar va suhbatlarda bildirgan fikr-mulohazalari va dalillarining mantiqiyligi, tevarak-atrofdagi turli

ko'rinishlarni izohlash yo'llari va shaxsiy xulq-atvorlarini kuzatuv natijalari ham muhim rol o'ynaydi. Shubhasiz, bunday ma'lumotlarni yig'ish tadqiqotchi uchun ma'lum metodlarni o'zlashtirishni talab qiladi. Bugungi kunda zamonaviy etnologiyada o'ziga xos etnologik tadqiqot metodlari majmui shakllangan bo'lib, ularga dala tadqiqotlari, yozma manbalarni o'rganish, xalq ~~...~~ namunalarni to'plash, etnologik va statistik materiallar (avvalo turli davrlarda bajarilgan aholini ro'yxatga olish materiallari) ni tahlil qilish kiradi.

XX asrdagi etnologik tadqiqotlarda funksional yoki tizimli-funksional metod muhim o'rin tutgan. Uning mohiyati xalqlar (qabila yoki boshqa jamoa) hayotida u yoki bu madaniyat ko'rinishi va ijtimoiy institutlarning o'рни (ahamiyati, ta'siri, yoki boshqacha aytganda, funksiyasi)ni aniqlashtirishdan iborat.

Strukturaviy yo'nalishga o'rganilayotgan ob'ektning tuzilishini aniqlashtirish, keyinchalik esa undagi va u bilan bo'ladigan ijtimoiy munosabatlar tizimi kiritiladi.

Tizimli funksional metod tarafdorlari dastlab o'rganilayotgan ob'ektning tarixiy aspektini rad etib, o'zlarining diqqat-e'tiborlarini, asosan zamonaviylikni o'rganishga qaratganlar va birinchi navbatda amaliy ahamiyatga molik bo'lgan tadqiqotlar natijalariga urg'u berganlar. Biroq keyinchalik tarixni sunchiklab o'rganish ham tizimli-funksional metodning ajralmas qismiga aylandi. Umuman olganda, hozirda etnologik tadqiqotlarda yozma manbalar xalq og'zaki ijodi, qiyosiy tilshunoslik, arxeologik tadqiqotlardan foydalanish hamda dala tadqiqotlaridan foydalanish metodlari keng qo'llanilmoqda.

XX asrning 70-yillaridan boshlab etnologik tadqiqot uslublarida jiddiy o'zgarish sodir bo'ldi. Chunonchi, ketma-ket kuzatuv o'rniga kuzatuvchining ishtiroki

mustahkam o'rin egallay boshladi. Bu esa tadqiqotchining o'rganayotgan etnik tizimga birmuncha izchil kirib borishiga imkoniyat yaratdi.

Yozma manbalarni o'rganish etnologiyaning eng muhim metodlaridan biri bo'lib, uning qimmatini o'rganilayotgan xalq va uning madaniyati to'g'risida aniq va to'laqonli ma'lumotlar berishi bilan ajralib turadi. Yozma manbalar nafaqat etnologiya uchun, balki tarix fani uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Yozma manbalar, asosan, insonning ijtimoiy faoliyati, aniqrog'i, kishilarning o'zaro munosabatlari natijasi o'laroq yaratilgan o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni, tarixiy voqealarni aks ettirgan manbalardir. Yozma manbalarga, odatda, ma'lum bir xalq vakillari hisoblangan mualliflar tomonidan o'zlarining yoki boshqa xalqlarning tarixi hamda madaniyati to'g'risida yozib qoldirilgan qo'lyozma asarlar, tarixiy manbalar kiradi. Shuningdek, yozma manbalarga oliy va mahalliy hukmdorlar mahkamasidan chiqqan rasmiy hujjatlar (yorliqlar, farmonlar, inoyatnomalar va boshqalar), tarixiy, geokosmografik hamda biografik asarlar ham kiradi. Yozma manbalar doimiy ravishda bir necha avlod tadqiqotchilari uchun qiziqarli manba bo'lib xizmat

Odatda, biror-bir xalqning ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarini o'rganishda rasmiy hujjatlar, moliyaviy hisobot daftarlari va yozishmalarning ahamiyati benihoyat kattadir. Rasmiy hujjatlar ijtimoiy-siyosiy hayotni ma'lum yuridik shaklda bevosita va ko'p hollarda aynan qayd etilganligi bilan ham qimmatlidir. Lekin ayni vaqtda ba'zan ularning orasida, soxtalari ham uchrab turishini unutmashlik lozim. Shuning uchun ham mazkur manbalardan foydalanilganda o'ziga xos diqqat-e'tibor va ehtiyotkorlik talab qilinadi. Hujjatlar ustida ish olib borilganda, aniqrog'i undan biror-bir ijtimoiy-siyosiy jarayonni

talqin etishda foydalanilganda bir hujjat bilan chegaralanmaslik, o'xshash hujjatlarni qiyosiy tahlil etib o'rganmoq zarur. Qolaversa, hozirgi kunda bunday tarixiy-madaniy yozuvlar etnologlar qiziqadigan yagona manba turi bo'lib hisoblanmaydi. Ayni kunda turli davrlardagi xalqlarning hayoti va madaniyatiga bag'ishlangan har xil yozma manbalar mavjud bo'lib, ularning ko'p ~~ularning ko'p~~ hozirgacha batafsil o'rganilmagan. Bunday yozma manbalar jumlasiga sayyohlar va geograflarning safarlarini to'g'risidagi xabarnomalari, o'tkazilgan turli-tuman ekspeditsiyalar hisobotlari, matroslar va askarlarning yozuvlari, elchilarning hisobotlari, savdogarlarning safarnomalari, oddiy xalq vakillarining davlat rahbarlariga yozgan maktublari ~~shu kabi bir qator yozma materiallar kiradi.~~

Etnologiya uchun xalqning tarixiy tafakkurini aks ettiruvchi xalq og'zaki ijodi namunalari ham muhim manba hisoblanadi. Xalq og'zaki ijodiyoti madaniyatning eng qadimgi sohalaridan bo'lib, uning ildizi insoniyatning eng qadimgi tarixiga borib taqaladi.

*Xalq og'zaki ijodi namunalarni
yozib olish jarayoni*

Ogʻzaki adabiyotning ayrim namunalarini qadimgi yunon tarixchilari va Tabariy, Maʼsudiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn al-Asir kabi Sharq olimlarining asarlari orqali bizgacha yetib kelgan. Qayumars, Jamshid va Siyovush haqidagi afsonalar, Toʻmaris va Shiroq haqidagi qissalar ham shular jumlasidandir. Anʼanaviy urugʻ-jamoaviy munosabatlar, xoʻjalik munosabatlarini, umuman olganda, turkiy xalqlarga xos milliy-etnik qadriyatlarini tadqiq qilishda «Goʻroʻgʻli», «Alpomish» kabi dostonlar, shuningdek, xalq ertaklari, rivoyatlar, marosim qoʻshiqlari, matal va topishmoqlarning oʻrni benihoyat kattadir. Yozma adabiyotdan avval paydo boʻlgan bu xalq durdonalari turli ijtimoiy qatlam vakillari hisoblangan kishilarning turmush tarzi, maʼnaviy qiyofasi, urf-odatlarini, ayniqsa, uzoq oʻtmish davrlardagi ijtimoiy munosabatlar toʻgʻrisida qimmatli maʼlumotlar beradi. Qolaversa, etnologik tadqiqotlar jarayonida oʻtkazilgan tajriba qoʻm-qoʻshni boʻlib yashagan xalqlarda ham ayrim hollarda tarixiy tafakkurning shakllanishi tubdan boshqa-boshqa boʻlishi mumkinligidan dalolat beradi. Ajdodlari koʻchmanchi yoki yarim koʻchmanchilikda chorvachilik bilan shugʻullangan xalqlar hatto hozirgi kungacha oʻzlarning ajdodlari shajarasini yaxshi bilishlari bilan birga ularning qaysi uruqqa — shu urugʻning qaysi shahobchasiga mansubligi, ajdodlari qayerdan kelganligidan tortib ularning anʼanaviy mashgʻulot turlarigacha biladilar. Bunday qimmatli manbalar koʻpincha ogʻzaki yod orqali ajdodlardan avlodlarga oʻtib saqlanib keladi. Xalq ogʻzaki yodiga oid materiallar bugungi ulkan globallashtirish va zamonaviy etnik jarayonlar taʼsirida jadal surʼatlar bilan yoʻqolib bormoqda. Hatto yaqin kelajakda bunday manbalarning ayrimlari butkul yoʻqolib ketish xavfi mavjud.

Etnologiyada tarix va etnologiyani tadqiq qilishda arxeologik materiallardan ham keng foydala-

mladi. Arxeologik moddiy (ashyoviy) manbalar deyilganda insoniyatning dastlabki ajdodlari yashagan makonlardan topilgan mehnat va urush qurollari, ular dafn etilgan joylar, keyingi taraqqiyot jarayonida qurilgan bino va inshootlar (qal'a va qasrlar, hammomlar va karvonsaroylar, hunarmandchilik ustaxonalari hamda suv inshootlari va shu kabilar)ning qoldiqlari hamda uy-ro'zg'or va zeb-zaynat buyumlari tushuniladi. Yozma va og'zaki manbalarga qaraganda arxeologik moddiy ashyolar birmuncha ishonchliroq hisoblanadi. Ular yordamida ma'lum bir tarixiy voqeaning aniq vaqtini yoki moddiy madaniyat qurolining tarqalish davrini ko'rsatishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu metodning yuqori sifatlilik bugungi kunda arxeologik materiallarni zamonaviy shaklda o'rganish va baholash mezonlariga asoslanadi. Jumladan, hozirda arxeologik materiallarni o'rganishda statistik metodlardan keng tarzda qo'llanilmoqda. Shuningdek, oxirgi yillarda etnoarxeologiya kabi yo'nalish ham jadal rivojlanib bormoqda. Deskriptiv (tavsifiy) statistikaning qo'llash arxeologik materiallar zaxirasini to'laligicha ochishga ko'maklashsa, analitik statistika esa arxeologik materiallarning tipologiyasi va ilmiy gipotezalarni tekshirish imkonini beradi. O'z navbatida mazkur ma'lumotlarning tahlili va talqini hamda ilmiy qimmati etnologiyaga oid nazariyalar, g'oyalari, konsepsiyalar va madaniyat modellarining paydo bo'lishiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Etnologik tadqiqotlardagi muhim metodlardan yana biri qiyb'iy tilshunoslik metodidir. Bu uslubning mohiyati turli tillardagi ma'lum so'zlarni taqqoslashdan iboratdir. Bu, o'z navbatida, o'zaro yaqin qarindosh tillarning aloqalari chegarasi va ularning qarindoshlilik va bog'liqlik darajasini aniqlash imkonini beradi.

Etnologiyaning fan sifatida shakllanganiga garchi juda qisqa fursat o'tgan bo'lsa-da, o'tgan davr mobaynida juda ko'plab statistik materiallar yig'ildi.

Ayniqsa, yig'ilgan materiallar ichida eng muhimlaridan biri aholini ro'yxatga olishga oid turli yillarda ma'lumotlar hisoblanadi. Mazkur materiallardan foydalanish jarayonida tadqiqotchi o'zini qiziqtirgan keng doiradagi savollarga javob topishi mumkin. Shuningdek, bunday materiallarning qiymati nafaqat ularning turli yillarda bajarilganligi bilan, balki ularning ma'lum bir tizimlashtirilgan tartibda amalga oshirilganligi bilan ham ahamiyatlidir. Aholini ro'yxatga olish bilan bog'liq hujjatlar ma'lum yo'nalishlarga oid savollar majmui va ularning javoblaridan iboratdir. Bunday turkum materiallar orasida ijtimoiy-demografik savollar majmuri: jinsi, yoshi, ijtimoiy mavqei, ma'lumoti, kasbi, uy-joyi turi, mazkur hududda yashash vaqti va shu kabi savollar muhim ahamiyatga ega. Bunday ma'lumotlarni olish – tadqiqotchi uchun umumiy etnik manzarani o'rganishda va bir nechta aholi manzillari ro'yxati materiallarini taqqoslash orqali etnik jarayonlarning dinamikasini ko'rsatib berishda muhim ahamiyatga molik.

Etnologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishida bevosita xalqning hayotini o'rganish yoki, etnologlar tili bilan aytganda, *dala tadqiqotlari* muhim ahamiyat kasb etadi. Dala tadqiqotlari metodining shakllanishi mustamlaka xalqlar, ularning xo'jaligi, ijtimoiy tuzilmalari, e'tiqodi, urf-odatlarini to'g'risida kengroq ma'lumotlarga ega bo'lishga qiziqish tufayli shakllangan bo'lib, bu, o'z navbatida, o'sha davrdagi mustamlakachilik siyosati bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Chunki, mustamlakachilar o'z koloniyalarini va u yerlardagi aholini boshqarishlari uchun doimiy ravishda bunday ma'lumotlarga ehtiyoj sezganlar.

Dala tadqiqotlari metodi tadqiqotchiga o'rganilayotgan etnik muhitda uzoq muddat bo'lishlikni va bevosita o'sha muhitga ko'nikishlikni talab qiladi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, tadqiqotchi uchun, odatda, mavjud tadqiqot ob'ektida statsionar ishlash muddati

bir etnik yildan kam bo'lmashligi kerak. Etnolog-tadqiqotchi uchun dastlabki 2 - 3 oy tanishish ya'ni yangi muhitga moslashish davri hisoblanadi. Shundan keyin u etnik jamoaning yoki uning bir qismi hayotini yil mobaynida kuzatadi. Albatta, dala tadqiqotlari jarayonida tadqiqotchi tomonidan maxsus daftar yuritiladi va ushbu daftarga tadqiqotchi xalq hayoti bilan bog'liq eng muhim ma'lumotlarni qayd qilib boradi.

Dala tadqiqotlarining qonuniyligi va samarali bo'lishligi tadqiqotchi tomonidan o'rganilayotgan etnos orasida uzoq muddat yashashni talab qiladi. Bunga biz amerikalik olim A. Morgan va rus etnografi Mikluxa-Maklaylarning tadqiqotlarini yorqin misol sifatida keltirishimiz mumkin. Morgan Amerikadagi hindularning *afokez* qabilasi orasida uzoq muddat yashagan bo'lsa, Mikluxa-Maklay Yangi Gvineya papuaslari orasida yashab juda boy etnografik materiallar to'plagan olim hisoblanadi. Statsionar tarzda dala tadqiqotlari metodlarining o'ziga xos yutuqi shundaki, etnologlar xalq kundalik turmush tarzining bevosita ishtirokchisi bo'ladi. Hozirgi kunda etnologiyada mazkur metodning mavsumiy yoki shoshilinch tarzda o'tkaziladigan metodlaridan foydalaniladi. Bu metodda tadqiqotchi ma'lum bir tarixiy-etnografik hududda yashovchi aholini oldindan belgilangan reja asosida o'rganadi. Bu metod tadqiqotchi uchun qulay bo'lgan davrda o'tkaziladi. Lekin bunday tarzda tadqiqotlar olib borish etnosning hamma mavsumdagi hayotini ham batafsil o'rganish imkonini bermaydi.

Dala tadqiqotlari metodlari etnolog uchun moddiy va ma'naviy madaniyat to'g'risida ham ma'lumotga ega bo'lish imkonini beradi. Fotosuratlar, chizmalar, sxemalarda moddiy ma'naviyat ob'ektlari: etnosning mehnat qurollari, uy-joylari, uy-ro'zg'or anjomlari, kiyim-kechaklari va shu kabi moddiy madaniyat namunalari aks etadi. Zamonaviy texnika vositasida (raqamli videokamera va raqamli fotoapparat, audio

yozuvlar) va an'anaviy dala yozuvlarida xalq ma'naviy hayotining ob'ektlari va ko'rinishlari (an'analar, marosimlar, urf-odatlar, folklor qo'shiqlari va shu kabi) aks etadi. Ba'zida dala tadqiqotlari jarayonida ayrim moddiy va ma'naviy madaniyat namunalari muzeylar kolleksiyasi uchun yig'iladi.

Etnologiyada tadqiqotlarning an'anaviy uslublari o'rganilish aspekti rang-barang va tadqiqot vositalari boy bo'lsa-da, ularni dasturlashtirish hamda ma'lumotlarni rasmiylashtirish kamligi bilan ajralib turadi. Ma'lumotlar yig'ishning an'anaviy usullariga informator bilan intervyu (suhbat), muzey kolleksiyalari yig'ish va ularni tavsiflash, ommaviy axborot vositalari va boshqa manbalardan ma'lumotlar yig'ish kiradi. Shuningdek, an'anaviy metodlarga informatsiyani qayta ishlash – kartoteka va hujjatlar to'plamini tuzish, tipologizatsiya, kartografiyalash va boshqa shu kabi uslublar taalluqlidir. Etnologiyadagi yangi zamonaviy uslublar ma'lumotlar bazasini statistik usublardan foydalanilgan holda maxsus kompyuter dasturlari (misol uchun, SPSS programasi) yordamida ma'lumotlarni aniq tahlil qilishida o'zining aniq tahliliy faktlarga asoslanishi bilan ajralib turadi. Aynan etnologiyaga miqdorning (statistik jadval va shu kabi ko'rinishida) jalb etilishi etnosni strukturaviy modellashtirish metodini qo'llash imkonini ham yaratdi. Shuningdek, noan'anaviy metodlariga davriy nashrlarni statistik tahlili (kontent-analiz deb yuritiluvchi) va ekspert baho va boshqa shu kabi yana ko'plab uslublarni kiritish mumkin.

4-§. Etnologiyaning boshqa fanlar bilan aloqalari

Etnologiyaning asosiy ob'ekti hisoblangan etnos o'z rivojlanish asosida iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy

va madaniy sohalarda faoliyat olib boradi. Etnos faoliyatining yo'nalishlarini mazkur madaniyat va jamiyatni o'rganuvchi boshqa fanlar ham o'rganadi. **Antropologiya, madaniyatshunoslik, arxeologiya, sotsiologiya, politologiya, geografya va etnografiya** kabi fanlar o'z tadqiqot mavzulari jihatidan etnologiyaga yaqin turuvchi yondosh fanlar hisoblanadi.

Etnologiyaning mazkur fanlar bilan doimiy aloqasi turlicha bo'lib, ularning har biri bilan ma'lum muammolar va savollar doirasidagina o'zaro munosabatga kirishadi.

Etnologiyaga nisbatan yaqin fan antropologiyadir. Har ikki fan ham irqning kelib chiqishi va ularning yer yuzi bo'yicha tarqalishi, tarixiy-madaniy rivojlanish jarayonida insonlarning jismoniy qiyofasining o'zgarishi, etnoslarning antropologik tuzilishi kabi savollarga javob izlaydi. Hozirgi kunda ijtimoiy, madaniy, psixologik, strukturaviy, simbolik antropologiya kabi mustaqil ilmiy yo'nalishlarning mavjudligi bois bular orasidagi munosabatda ma'lum no-anizliklar mavjud.

Ba'zi tadqiqotchilar «*etnologiya*» va «*antropologiya*» atamalarini o'zaro sinonim deb izohlaydilar. Bizningcha, bunda ular antropologiyada etnogenez va demografik jarayon hech qachon tadqiqot ob'ekti bo'lmaganligini biroz nazardan chetda qoldiradilar.

Antropologiya insoniyatning biologik va jismoniy tabiati haqidagi fan hisoblanadi. Lekin zamonaviy fanlar tizimida «*etnologiya*» va «*antropologiya*» atamaları orasida qat'iy o'rnatilgan chegara mavjud emas. Shu bois ham antropologiyaning madaniy, ijtimoiy, psixologik, strukturaviy, simbolik kabi gumanitar tarmoqlari borasida so'z yuritilganda ular o'zaro bog'liqlikda qo'llaniladi. Shuningdek, ko'plab xorijiy mamlakatlarda antropologiyaning turli

yo'nalishlarida tadqiqotlar olib borgan mutaxassislarnı antropolog ham, etnolog ham deb vuritishadi. Garchi aynan mazkur fan tarmoqlari orasida ma'lum bir chegarani belgilash va maxsus lug'atlarda etnologiya va antropologiya atamalariga sharhlar berilishiga qaramay bugungi kundagi fan amaliyoti bu farqlarnı deyarli inkor qiladi. Antropologiya taraqqiyotiga oid har qanday tadqiqotda har qanday antropologiya maktabı vakillarını muallifning xohish-istagiga ko'ra etnolog, deb ham aytish mumkin. Boshqa tomondan etnologiyaning tarixi va nazariy muammolariga oid tadqiqotlar antropologiya tarixini xuddi o'zning mavzusi tarzida tahlil qiladi. Lekin shunga qaramay etnologiya va antropologiya atamalarining sinonim ekanligiga bitta ma'noda bahslashish mumkin. Etnologiya tadqiqot maydoniga ko'ra antropologiyadan keng hisoblanadi. Etnogenez muammosi, etniklik va etnik guruhlar muammolari, dunyo xalqlarining joylashuvi, demografik jarayonlar antropologiya tadqiqot ob'ekti bo'lmagan va aynan mazkur muammolarnı o'rgangan mutaxassislar antropologlar, deb yuritilmaydi. Agar shunday ekan, antropologiyani shartli ravishda etnologiyaning qismi sifatida ko'rib chiqish mumkin.

XIX asrning birinchi yarmida etnologiyaning tadqiqot mavzusi doirasiga jismoniy antropologiya ham kirgan. Jumladan, bu «Parij etnologlar jamiyati»ning nizomida ham aks etgan bo'lib, unda etnologiyaning tadqiqot mavzulari doirasiga «insoniyat irqining tomonlari, jismoniy o'ziga xos tuzilishi, aqliy qobiliyati va ruhiyati hamda tarixi, an'analari va tilini o'rganish» kirishi ta'kidlangan. XIX asr o'rtalaridan boshlab etnologiya va antropologiya fanlarını o'zaro mustaqil ikki fan, deb qarash paydo bo'ldi. Natijada bu qarash tarafdorlari etnologiyani xalqlar to'g'risidagi fan, antropologi-

yani inson *antropologiya* fan deb talqin qilgan. Aynan shu kabi qarash natijasida Germaniyada «Antropologiya, etnologiya yozma tarixgacha bo'lgan tarix jamiyati» (1869), Italiyada – «Italiya antropologiya va etnologiya jamiyati» (1871) kabi jamiyatlar tuzilgan. XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab ushbu qarashlarga qarama-qarshi bo'lgan qarashlar, ya'ni etnologiya antropologiyaning tarkibiy bir qismi, deb hisoblovchi mulohozalar ham paydo bo'lgan (Angliyada 1871-yilda 1843-yili tuzilgan «Etnologiya jamiyati» va 1863-yilda tashkil qilingan «Antropologiya jamiyat» lari qo'shilib «Buyuk Britaniya va Irlandiya antropologiya Qirollik institutiga aylantirilgan»¹.

Etnos tabiiy rivojlanish oqibatidagina emas, balki bu bilan bir vaqtda ijtimoiy madaniy jarayonlar natijasida ham shakllanadi. Shu bois, etnologiyada etnik jarayonlarni o'rganish chog'ida ijtimoiy va madaniy jarayonlar ham tadqiq qilinadi. Ijtimoiy va madaniy jarayonlarni tadqiq qilishda esa sotsiologiyaning o'rnini beqiyosdir

Sotsiologiya dastlab odamlarning faoliyati va birgalikda hayot tarzini o'rganuvchi fan tarzida shakllangan.¹ Uning tadqiqot predmeti ijtimoiy guruhlar va qatlamlar, ijtimoiy tuzilma hamda ijtimoiy institutlar hisoblanadi. Sotsiologiyaning markaziy kategoriyasi – jamiyat, ya'ni bir umumiy hududda birgalikda yashovchi va faoliyat ko'rsatuvchi insonlar o'zaro munosabatlarining aloqasi shakllarini o'rganadi. Ijtimoiy munosabatlarning ushbu elementlari etnologiya uchun ham ilmiy qiziqish uyg'otadi. Lekin etnologiya buni boshqacharoq tarzda tadqiq qiladi. Etnologiyada ijtimoiy munosabatlar sohasida madaniyatning ijtimoiy dinamikasi, etnoslarning ijtimoiy differensiyasi, turli xalqlarning etnik jihatdan o'zlarini ong tizimi-

¹ Этнография и смежные дисциплины. – М., 1994. – С. 68.

da idrok etishi, etnik psixologiyaning o'ziga xosligi va shu kabilar tadqiq qilinadi. Boshqacha aytganda, etnologiya turli etnik muhitlardagi ijtimoiy jarayonlar va ko'rinishlarni hamda ijtimoiy guruhlardagi etnik jarayonlarni o'rganadi. Aynan mazkur hollarda etnologiya bilan sotsiologiyaning o'zaro aloqasi namoyon bo'ladi.

Sotsiologiya va etnologiyaning jamiyat ko'rinishlariga bo'lgan qiziqishi juda ham yaqin bo'lganligi bois XX asrning 30-yillarida ushbu ikki fanning o'zaro kesishgan nuqtasida yangi ilmiy yo'nalish - *etnosotsiologiya* paydo bo'ldi. Etnosotsiologiya asoschisi nemis ~~antropolog~~ *Turnvoldn* fikricha, sotsiologiya amaliy fan bo'lib, zamonaviy industrial mamlakatlardagi ijtimoiy va etnik jarayonlar o'rtasidagi o'zaro aloqani o'rganadi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, g'arb mamlakatlardagi adabiyotlarda etnologiya, madaniy antropologiya va ijtimoiy antropologiya bir fanning turlicha nomlanishi degan qarashlar keng tarqalgan. Haqiqatdan ham shundaymi? Ushbu savolga javob berishdan avval mazkur uch yo'nalish to'g'risida aniq va yetarli ma'lumotlarni to'liq anglab yetmoq zarur.

Madaniy antropologiya insonning jismoniy tuzilishidagi o'zgarishlarni o'rganuvchi jismoniy antropologiyadan farqli ravishda insoniyat madaniyatining shakllanish jarayonini o'rganuvchi yo'nalish sifatida paydo bo'lgan. Madaniy antropologiyaning etnologiya bilan aloqasi to'g'risida gapirganda, avvalo, bu fan etnologiyaning tavsifiy dala materiallaridan o'zining konsepsiyalarini tekshirish va isbotlash maqsadida foydalanishini ta'kidlash kerak. O'z navbatida, nazariy xulosalar chiqarishda etnologiya madaniy antropologiya ma'lumotlariga tayanadi.

Ijtimoiy antropologiya va etnologiya aloqalari bir-muncha boshqacharoq xususiyatga ega. Ijtimoiy an-

tropologiyaning tadqiqot yo'nalishi dunyo xalqlaridagi ijtimoiy jamoalarning o'ziga xos tomonlarini o'rganishga qaratilgan. «*Ijtimoiy antropologiya*» atamasi ilk bor ingliz etnologiyasining asoschisi Jeyms Frezer tomonidan ilmiy muomalaga olib kirilgan. U mazkur yo'nalishni insoniyatni o'rganuvchi jismoniy antropologiyaga qarama-qarshi tarzda joriy qilgan. Ijtimoiy antropologiya etnologiyaga nisbatan sotsiologiyaga yaqin bo'lib, ularning har ikkisinining ham tadqiqot mavzusiga etnik jamoalar kirmaydi.

Demak, etnologiya antropologiya va sotsiologiya fanlari o'zaro tutash tadqiqot ob'ektiga ega, lekin ularning har biri ushbu predmetning o'ziga xos tomonlarini boshqa fanlar yutuqlari va ilmiy xulosalaridan foydalangan holda tadqiq qiladi.

Etnologiyaga eng yaqin va qarindosh fan *etnografiya* hisoblanadi. Tarixiy-etnografik adabiyotlardan ma'lumki, etnografiya mustaqil fan tarzida bundan bir yarim asr muqaddam maydonga kelgan. Dastlab mazkur fanning maqsadi turli xalqlar to'g'risidagi ijtimoiy-madaniy materiallarni yig'ish va tasniflash bo'lgan.

«Etnografiya» atamasi turli mamlakatlarda turlicha ma'nolarda qo'llanilgan. Ko'p hollarda u etnos to'g'risidagi nazariy-metodologik umumlashgan xulosalarni o'zida mujassamlashtirgan etnologiyadan farqli ravishda tavsifiy xarakterdagi tadqiqotlarga nisbatan qo'llanilgan. Muxtasar aytadigan bo'lsak, zamonaviy etnologiya fani etnografiyaga konseptual ilmiy apparat beradi. Etnografiya ko'pincha tavsifiy ma'lumotlarni mujassamlashtiruvchi fan bo'lsa, etnologiya nazariy xalqshunoslik hisoblanadi.

Bu bolinish mazkur fanning tavsifiy (etnografiya) va nazariy (etnologiya) qismlarga bo'linishiga oid qarashlarga asoslangan. Bundan tashqari, biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, nemislarda etnologiya nemis et-

nosı va boshqa etnoslar to'g'risidagi fanlarga bo'linadi. Birinchi holatda «*Völkskunde*» iborasi nemis tilida so'zlashuvchi xalqlar (nemislar, avstriyaliklar, shveysariyaliklar)ni etnografik o'rganish va tavsiflashda qo'llanilgan bo'lsa, «*Völkerkunde*» iborasi nemis tilida so'zlashmaydigan boshqa xalqlarni etnologik nuqtai nazardan o'rganishda foydalanilgan atama hisoblanadi.

Etnografiya dastlab yevropalik olimlar tomonidan yevropalik bo'lmagan xalqlarning madaniy turmush tarzi va ijtimoiy sohalaridagi farqini bayon qiluvchi tavsifiy fan sifatida amalda bo'lishi mazkur fanı «orqada qolgan» xalqlarnı o'rganuvchi fan degan tushunchalarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Bunday qarashlarning noto'g'ri ekanligi o'z vaqtida isbotlangan bo'lib, bugungi kunda har bir xalqning etnografiyasini ilmiy tarzda o'rganish dolzarb muammolardan biri ekanligi o'z isbotini topib ulgurgan haqiqatdir. Hozir dunyo miqyosida kechayotgan ulkan globallashtir jarayonida barcha etnoslar o'ziga xos milliy-etnik xususiyatları, ularning boshqa etnoslardan farqli hisoblangan jihatlarını saqlab qolishga harakat qilmoqda.

Etnologiyaning boshqa fanlar bilan o'zaro munosabati natijasida poleetnografiya, etnopsixologiya, etnolingvistika va etnomadaniyat kabi qator fan tarmoqları vujudga kelgan. «*Poleetnografiya*» xalqlarning o'ziga xos madaniy turmushidagi farqlarni arxeologik materiallar asosida o'rganuvchi fan; *etnolingvistika* – turli tillarning kelib chiqishini etnik jarayonlar bilan bog'liqlikda o'rganuvchi soha; *etnopsixologiya* esa etnos va shaxsning ruhiy holatiga etnik jarayonlarning ta'sirini tadqiq qiladi.

Etnologiya, madaniyatshunoslik va sotsiologiya fanları o'zining tadqiqot predmeti borasida tutash

nuqtaga ega, lekin ularning har biri bu predmetning yangi tomonlarini boshqa fan yutuqlarini jalb etgan holda o'rganadi.

5-§. O'zbekistonda etnologiya fani: yutuqlar, muammolar va rivojlanish istiqbollari

Mustaqillik yillarida mafkuraviy tazyiqlardan hoh bo'lgan boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlar kabi etnologiya fani sohasida ham, garchi ma'lum qiyinchiliklar bilan bo'lsa-da, bir qator ilmiy-nazariy va metodologik tadqiqotlar amalga oshirildi. Tadqiqotlar nafaqat mazmun va mohiyati bilan, balki ularga nazariy metodologik jihatdan yondashuvlar ham o'zgarganligini ko'rsatmoqda. Tarixan qisqa davr mobaynida erishilgan eng muhim natijalar sifatida tadqiqot mavzularining kengayishi va ilmiy izlanish samaradorligi oshganligini kuzatamiz. Tadqiqot ob'ekti va predmetiga, balki uning metod va nazariyalariga ham yangicha qarash natijasi o'laroq «etnomadaniy jarayonlar», «etnoslararo jarayonlar», «zamonaviy jamiyatda milliy-etnik jarayonlar», «etnopsixologiya», «etnoslararo kommunikatsiya», «gender muammolari» va etnologiyaning boshqa zamonaviy yo'nalishlarida ko'plab tadqiqotlar amalga oshirildi. O'tgan qisqa davr mobaynida etnolog tadqiqotchilar «bir xillik» andozasidan ozod bo'ldilar va «madaniyat», «madaniy meros», «mentalitet», «milliy ruh» kabi tushunchalarning sof milliy shakliga va mazmuniga qaytdilar. Qolaversa, fanning asosiy tadqiqot ob'ekti bo'lgan etnos nazariyasi jihatlarini, etnogenez va etnik tarixga oid yangi nazariy-metodologik konsepsiyalar va qarashlar yaratildi.

Shuningdek, mustaqillik yillarida xalqimiz moddiy va ma'naviy madaniyati, oilaviy va jamoaviy hayoti.

diniy e'tiqodlari va marosimlarini tadqiq etish borasida jiddiy tadqiqotlar bilan birga fanda qo'ni-qo'shnichilik an'analari, etnoslararo jarayonlarni tadqiq qilishga qaratilgan yangi yo'nalishlarga asos solindi. Bajarilgan tadqiqotlarning samarasi o'laroq qator monografiyalar va risolalar e'lon qilindi. Bu o'rinda o'zbek elshunos olimlari I. Jabborov, H. Ismoilov, O. Bo'riyev, A. Ashirovlarning o'zbeklarning oilaviy turmush an'analari, to'y tantanalari, dafn marosimlari hamda milliy qadriyatlariga oid tadqiqotlari (Jabborov I. «O'zbeklar an'anaviy turmushi va madaniyati» – T.; 2004. Ismoilov H. «O'zbek to'ylari» – T.; 1994.; Bo'riyev O. va boshqalar. «O'zbek oilasi tarixi». – T., 1995.; Nasriddinov Q. «O'zbek dafn va ta'ziya marosimlari». – T.; 1996.; Ashirov A. «Avesto»dan meros marosimlari» – T.; 2001.) nashr etildi.

Etnologiyaning boshqa fanlar bilan alogasining samarasi tarzida (~~etnoarxeologiya, etnopsixologiya, etnolingvistika, etnodemografiya, etnofolkloristika~~) kabi yangi yo'nalishlar paydo bo'ldi va, eng muhimi, fanning nomi ham ~~etnologiya~~ deb o'zgartirildi. Umuman, respublikada etnologik yo'nalishda olib borilayotgan tadqiqotlarning asosiy yutuqlari quyidagilarda mujassamlashgan:

– Avvalo keyingi o'n yillikda etnologiyaning nazariy metodologik muammolari borasida dastlabki ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Bunda tadqiqotchilar tomonidan fanning nafaqat nazariy muammolari, balki zamonaviy etnologiya maktablari va atamalariga oid yangi materiallarning e'lon qilinishi o'zbek etnologlarining zamon bilan hamnafas tadqiqotlar olib borayotganliklarini ko'rsatadi.

– Etnogenetik jarayonlar doirasida akademiklar K. Shoniyozov va A. Asqarov tomonidan o'zbek xalqining shakllanish jarayoni va uning nazariy-metodologik muammolariga oid qator fundamental tadqiqotlar

e'lon qilindi. Mazkur mavzu doirasida O'zR FA Tarix institutida doimiy ilmiy seminar tashkil etilganligi va bu sohada respublikamizning ko'zga ko'ringan bir qator olimlarining ilmiy tadqiqotlari e'lon qilinayotgan ham ushbu yo'nalishning rivojlanayotganligidan dalolat beradi.

- Mutaxassis olimlar nafaqat tarixiy-etnografik tadqiqotlar mavzularini, balki dastlabki professional etnograflar kabi «an'anaviy zamonaviylik»ni va bugungi kunda muhim, deb e'tirof etilayotgan ijtimoiy-madaniy innovatsiyalar, an'anaviy jamiyatning zamonaviy hayotini ham tadqiq qilmoqdalar.

- Hozir etnologik yo'nalishda bajarilayotgan tadqiqotlarda an'anaviy madaniyatni tadqiq qilishgagina emas, balki zamonaviy polietnik jamiyatni o'rganish, ayniqsa an'anaviy mahalla institutining zamonaviy jamiyatda tutgan o'rne, mahalla tizimida zamonaviy etnomadaniy jarayonlarning roliga katta e'tibor qaratilmoqda. Mazkur yo'nalishda Toshkent mahallalari bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar natijalarini dastlabki yutuqlar sifatida qayd etish mumkin.

- Zamonaviy etnologiyaning tadqiqot mavzusi va o'rganish maydoni ancha keng bo'lib, unga yaqin bo'lgan sotsiologiya, madaniyatshunoslik, psixologiya, antropologiya, folklorshunoslik kabi fanlar bilan o'zaro tutashishu natijasida etnopsixologiya, etnomadaniyat, etnofolkloristika, etnosotsiologiya kabi yangi sohalar paydo bo'ldi va ushbu yo'nalishlar respublikamizning bir qator oliy o'quv yurtlarida maxsus fan tarzida o'qutilmoqda. Ularning ayrimlari bo'yicha o'quv qo'llanmalari ham yaratildi (masalan, Etnomadaniyat. O'quv qo'llanma. T.. Adolat.; 2003. Jabborov I. Jahon xalqlari etnologiyasi. O'quv qo'llanma. T., 2005.; Ashirov A., Atadjanov Sh. Etnologiya. O'quv qo'llanma - T.; Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007., A. Domyorov,

A. Ashirov, O. Boʻriyev. Markaziy Osiyo xalqlari etnografiyasi, etnogenezi va etnik tarixi. T.: «Yangi nashr», 2011).

– Keyingi vaqtlarda yetakchi olimlar yosh tadqiqotchilar bilan birga xorijiy mutaxassislar ishtirokida respublikamizda etnologiyaning dolzarb mavzulariga bagʻishlangan ilmiy anjumanlar hamda festivallarni oʻtkazish yaxshi bir anʼanaga aylanib ulgurdi. Bu borada «Akad...» turkumida doimiy faoliyat koʻrsatuvchi ilmiy anjumaning tashkil etilganligi va mazkur konferensiya materiallarining muntazam nashr etib borilayotganligi ham amalga oshirilayotgan yobiy ishlarning natijasi, deb aytish mumkin¹. Lekin sohada qator yutuqlarga erishilganiga qaramay hanuz yechilishi lozim boʻlgan muammolar mavjudki, ularni chetlab oʻtib maʼlum bir yobiy natijalarga erishish mumkin emas.

– Zamonaviy oʻzbek etnologiyasi oldidagi muammolar toʻgʻrisida fikr yuritadigan boʻlsak, avvalo, shuni taʼkidlash kerakki, hanuz ayrim tadqiqotlar tavsifiy xarakter kasb etmoqda. Etnologik yoʻnalishda bajarilgan har qanday tadqiqot maʼlum bir amaliy ahamiyatga ega boʻlishi va uning natijalaridan bugungi va ertangi kun amaliyotida foydalanish lozim.

Yuqoridagi fikr-mulohazalarga xulosa tarzda aytish mumkinki, bugungi kunda oʻzbek etnologiyasi dolzarb va ijtimoiy jihatdan ahamiyatli boʻlgan quyidagi muammolarni yechishi lozim:

¹ Bu borada batafsilroq qarang. «Oʻzbekiston etnologiyasi: yangicha qarashlar va nazariy-metodologik yondashuvlar» mavzusidagi xalqaro ilmiy anjuman materiallari. T., 2004. Markaziy Osiyoda anʼanaviy va zamonaviy etnordananij jarayonlar. T., 2005. 1-va 2-qiymalar, «Etnologiya fanining dolzarb muammolari» mavzusidagi ilmiy anjuman materiallari – Namangan, 2007. Etnos va madaniyat anʼanaviylik va zamonaviylik. «Akademik Karim Shoniyozov oʻqishlari» turkumida etnologlarning V Respublika ilmiy konferensiyasi materiallari. T.: «Fan», 2010

– Etnologiya sohasida tadqiqotlar olib borayotgan mutaxassislar o'zaro hamkorlikda fanning kelgusidagi istiqbolli yo'nalishlarini belgilab olishlari zarur. Bunda o'zbek etnologiyasi rivojlangan mamlakatlar fanı bilan hamohang rivojlanishi va, o'z navbatida, o'zining maktablari — konsepsiyasiga ega bo'lmog'i kerak. Metodologik muammolarga sifat jihatdan yanigicha yondashuvni tashkil etish barobarida ar'anaviy usullar bilan birga noan'anaviy usullardan ham foydalanish zarur. Nazariy-metodologik tadqiqotlarga jiddiy e'tibor qaratilmas ekan, bajarilgan har qanday tadqiqot amaliy ahamiyat kash etmaydi va ilmiy qimmatga ega bo'lmagan tavsifiy tadqiqotdan nariga o'tmaydi. Qolaversa, bugunning zamonaviy muammolarini etnolog tadqiqotchi nigohi bilan tadqiq qilish, olib borilgan har bir tadqiqot jamiyatning ma'lum bir sohasi uchun amaliy natija bermog'i lozim. Shundayna etnologik tadqiqotlarga jamiyatda qiziqish ortadi va uning amaliy qimmati oshadi.

– Respublikamizda mazkur yo'nalishda ilmiy tadqiqotlar olib borayotgan mutaxassislar tomonidan etnos nazariyasi, etnogenez va etnik tarixga bag'ishlangan sifat jihatidan yuqori ilmiy xulosalarga asoslangan tadqiqotlarni yaratish zarur. «O'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarix»ning majmuaviy muammosi mamlakatimiz ilmiy muammolarining markazida turganligiga hamda xalqimiz etnogenezi va etnik tarixining turli jihatlari jiddiy o'rganilayotganiga qaramay, murakkabligi bois uni tugallangan deb bo'lmaydi va u arxeolog, antropolog, etnograf, tarixchi, tilshunos va boshqa soha olimlarining jamoaviy fikr-mulohazalarini kutmoqda. Bu borada birinchi qadam sifatida mamlakatimizda va chet ellarda etnogenez bo'yicha mavjud barcha adabiyotlarni imkon qadar o'rganib chiqish, maxsus tahlil etish va bu tahlilga eng yangi arxeologik, antropologik, tilshunoslik,

etnografik va boshqa ma'lumotlarni qo'shish lozim. Tadqiqotchilar tomonidan o'zbek xalqı genezeologiyasi, etnodemografiyasi, etnopsixologiyasi, milliy mentalitetiga va, umuman olganda, etnos muammosi bilan chambarchas bog'liq tadqiqotlarga, shuningdek, etnik jarayonlarning nazariy-metodologik konsepsiyalarini shakllantirish, madaniy antropologiya, etnoekologiya kabi yo'nalishlarga jiddiy e'tiborni qaratish hamda etnologik atamalar va atamalarga oid lug'atlarni nashr etish maqsadga muvofiqdir.

– Etnologiyada asosiy tadqiqot ob'ektlaridan biri bo'lgan moddiy va ma'naviy madaniyat ko'rinishlari, xalqning an'anaviy turmush tarzi bilan bog'liq marosimlar va urf-odatlarini tavsifiy etnografik tarzda yoritishdan chekinib, ma'lum bir nazariy-metodologik konsepsiyaga asoslanib, ularning genezisi, o'ziga xos xususiyatlari, tub mohiyatiga e'tibor bergan holda etnologik nuqtai nazardan tadqiq etish zarur

– Dunyo miqyosida ulkan globallashuv jarayoni va yangi texnologik davr bo'lgan bugungi kunda etnosning o'rnı va ahamiyati, zamonaviy etnomadaniy jarayonlarni, etnoslararo kommunikatsiya va globallashuv jarayonlarida milliy xususiyatlarning saqlanib qolish omillarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

– XX asrda ijtimoiy-siyosiy hayotda bo'lgan o'zgarishlar turli etnik guruhlar va etnoslarni hamda turli-tuman madaniyatlarning o'zaro qorishishiga olib keldi. Natijada etnomadaniy aloqalarning kuchayishi respublikamiz hududida yashovchi mahalliy subetnoslar va turli-tuman diasporalar moddiy va ma'naviy turmush tarzida ulkan o'zarishlarga sabab bo'ldi, deb aytish mumkin. Shu bois bugungi kunda millatlararo, etnosiyosiy, etnojtimoiy, etnomadaniy munosabatlar jiddiy tadqiqotlar bajarilishini talab qilmoqda. Hozirda, avvalo, turli etnoslar va diasporalar zich yashayotgan etnoslararo aloqalar, etnom-

adaniy o'zaro ta'sir va madaniyatlarning bir-biriga kirib borishi; milliy xususiyat va mentalitet; etnoslararo ziddiyatlar va nizolar sabablari va ularning ehtimoli: millatchilik va milliy separatizm; milliy siyosat va hokazo kabi dolzarb masalalarni ishlab chiqish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

— Oliy o'quv yurtlarida etnologiya fanining o'qitilishini sifat jihatdan takomillashtirish va bu sohada tadqiqot olib borayotgan nazariyotchi olimlar bilan amaliyotchi pedagoglar o'zaro hamkorlikda yangicha ruhdagi darsliklar yaratishlari lozim. Bu sohada, ayniqsa, g'arbda keng rasm bo'lgan madaniy antropologiya yoki ijtimoiy antropologiyaga oid darsliklar o'quv qo'llanmalaridan ham bevosita foydalanish kerak. Eng muhim ishlardan yana biri mazkur soha uchun universitetlar o'quv dasturlaridagi dars soatlarni ko'paytirish va ijtimoiy fanlarga ixtisoslashtirilgan «Etnologiya» kafedralari yoki ilmiy markazlarini tashkil etish va etnik antropologiya, etnik sotsiologiya, etnodemografiya, etnoiqtisodiyot, etnogeografiya, etnopedagogika, etnopsixologiya, etnolingvistika kabi yo'nalishlarda kurslar tashkil etish zarur.

— Zamonaviy jamiyatda millatlararo munosabatlar eng muhim muammolardan biriga aylanayotgan bir paytda polietnik jamiyatni, milliy-etnik munosabatlarni, uning tarixiy asoslariyu, bugungi holati hamda istiqbollarni etnologik yo'nalishda tadqiq qilish ham muhim ahamiyatga egadir. Qolaversa, O'zbekiston hududidagi nafaqat turli etnik yoki etnografik guruhlarni tadqiq qilish, balki ijtimoiy guruhlarni va turli madaniy muhitlar muloqotining jamiyat hamda xalqlar turmushiga ta'sirini ham tadqiq qilish kerak.

Umuman olganda, aytish mumkinki, etnologiya insoniyat va uning faoliyatining turli jihatlarini tadqiq qiluvchi fan bo'lishi bilan birga mazkur fan jamiyat hayotida hech qanday me'yoriy o'lchovlar bilan

oʻlchab boʻlmaydigan qator oʻziga xos xususiyatlarga ega ekanligini taʼkidlab oʻtish joiz. *Birinchi*dan, etnologiya fani insonlarning dunyoda madaniyatlar xilma-xilligini anglashga boʻlgan doimiy ehtiyojini qondirish missiyasini bajaradi. Bu esa insonlarning maʼnaviy boy va hayot faoliyatining samarali boʻlishiga olib kelishi shubhasizdir. *Ikkinchi*dan, etnologiya insoniyat faoliyati, jamoat tartibi va ijtimoiy-siyosiy institutlar faoliyatining tarixiy-madaniy mazmunini tadqiq qilish asosida tarixiy tajriba, madaniy (hamda biologik) munosabatlar (individual yoki jamoaviy) umuman jamiyat hayotiga, shu jumladan, siyosat va boshqaruvga qanday taʼsir etishini tadqiq qiladi. *Uchinchi*dan, etnologiya bilan koʻpincha tadqiqotchilar avvalo oʻzlarining shaxsiy qiziqishlari doirasidan kelib chiqib mashgʻul boʻladilar va bu jarayonda moddiy qiziqish yoki qandaydir ijtimoiy buyurtma birinchi darajali muhim ahamiyat kasb etmaydi.

Seminar mashgʻuloti rejası:

1. Etnologiyaning fan sifatida shakllanish tarixi.
2. Evropa va AQShda etnologiya fanining shakllanish tarixi.
3. Oʻzbekistonda etnologiya fanining shakllanish tarixi.
4. Etnologiyaning tadqiqot predmeti va asosiy metodlari.
5. Etnologiyaning boshqa fanlar bilan aloqalari.
6. Etnologiyaning zamonaviy jamiyatdagi oʻrni va amaliy ahamiyati.

Bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. Yevropada dastlabki etnologik jamiyatlar qachon tashkil topgan?
2. Etnologiya fanida qanday tadqiqot usullari qoʻllaniladi?

3. Etnologiyaning antropologiyadan farqli xususiyatlari haqida gapirib bering?
4. Etnografik dala tadqiqotlari qanday tashkillashtiriladi?
5. Nima uchun zamonaviy dunyo hamjamiyati etnografik tadqiqotlarga ehtiyoj sezmoqda?

Adabiyotlar:

1. *Ashirov A., Atadjanov Sh.* Etnologiya (O'quv qo'llanma). – T.: «IQTISOD-MOLIYA» nashriyoti, 2008.
2. *Губогло М. Н.* Идентификация идентичности. Этносоциологические очерки. – М., 2003.
3. *Doniyorov A., Ashirov A., Bo'riyev O.* Markaziy Osiyo xalqlari etnografiyasi, etnogenezi va etnik tarixi. – T.: «Yangi nashr», 2011.
4. *Jabborov I.* Jahon etnologiyasi asoslari. – T.: O'qituvchi, 2008.
5. *Jabborov I.* O'zbek xalqi etnografiyasi. – T., 1994.
6. *Левин-Строс К.* Структурная антропология. – М., 1983.
7. *Лурье С. В.* Историческая этнология. – М., 1998.
8. *Орлова Э. А.* Введение в социальную и культурную антропологию. – М., 1994.
9. Основы этнологии: Учебное пособие. Под ред. проф В. В. Пименова. – Москва, Изд-во МГУ, 2007.
10. Этнология (Этнография). Учебник для бакалавров. ред. В. А. Козьмина, В. С. Бузина). – Москва, Изд-во Юрайт, 2014.

II BOB

ETNOLOGIYANING ASOSIY YO'NALISHLARI VA MAKTABLARI

- 6-§. *Evolyutsionizm va diffuzionizm.*
- 7-§. *Sotsiologiya maktabi va funksionalizm.*
- 8-§. *Etnopsixologiya maktabining shakllanishi.*
- 9-§. *Etnologiyadagi yangi konsepsiyalar.*

— Evolyutsionizm va diffuzionizm

XIX asr o'rtalariga kelib etnologiyada etnomadaniy materiallar asosida o'ziga xos talqin beruvchi yangi yo'nalishlar, konsepsiyalar va maktablar paydo bo'ldi. Ularning ayrimlari qat'iy ilmiy yo'nalishga taalluqliligi va tizimlashgan shakli bilan ajralib turganligi bois juda qisqa muddatda ommalashib ketgan. Shubhasiz, fandagi bunday mashhur oqimlar — maktablar qatoriga ~~evolyutsionizm, strukturalizm,~~ *diffuzionizm, strukturalizm, etnologiyaning tarixiy Amerika maktabi funksionalizm, madaniy revalitalizm* kabilar kiradi.

Dastlabki etnologik nazariya — evolyutsionizmning rasman shakllanishi XIX asr o'rtalaridagi umummetodologik dasturlar — kashfiyotlarning amalga oshirilishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Bunday qarashlar orasida o'sha davr fanida rivojlanish qoidalarining tasdiqlanishi muhim ahamiyat kasb etgan bo'lib, bunga ko'ra dunyodagi har qanday o'zgarish ichki detirminizm (narsa va hodisalarning sababiy bog'lanishi)ga asoslanadi. Mazkur nazariya asosida dastlab

tabiiy fanlardagi ko'plab jarayonlarga izoh va tavsiflar berilgan. Tabiiy fanlardagi bunday qarashlar yakuni tarzda XIX asrda evolyutsionalizm g'oyasining yaratilishi va oxir-oqibat uning g'alabasiga sabab bo'ldi. Xullas, dunyodagi barcha mamlakatlarda etnologiya «evolyutsionizm» nomini olgan dunyoqarash yo'nalishti asosida shakllandi.

Evolutsionizm nazariyasi tabiiy fanlarda keskin burlilish yasashi bilan birga inson va madaniyatlar to'g'risida mashhur g'oyani etnologiya faniga ham olib kirdi. Ma'rifatparvarlik davri mutafakkirlaridan o'zlariga meros tarzda olgan etnologiya asoschilari ilmiy bilishning asosiy masalasi o'rganilayotgan voqealarni evolyutsion rivojlanishning ob'ektiv qonuniyatini aniqlashtirishga qaratganlar. Shu bois ko'plab evolyutsionistlar asarlarini tabiiy fanlarda erishilgan kashfiyotlardan ilhomlanib yaratganlar.

Darhaqiqat, evolyutsionizm g'oyasi asosida o'sha davr yangi fani – yangi astronomiyadagi koinotning dastlab tumanlilikdan (XVIII asr oxirida Emmanuel Kant va Per Simon Laplas tomonidan yaratilgan) yaratilishiga oid nazariya; ingliz olimi Charlz Layel va nemis Aleksandr Gumboldtning geologik va geografik nazariyalari; tilshunoslikda zamonaviy yevropa tillari qadimgi protohindoyevropa tillari asosida shakllanishiga oid qarashlari; biologiyada esa XIX asrning 50-yillarida Charlz Darvinning «Turlarning tabiiy tanlanish asosida paydo bo'lish» (1859) nomli asarida ilgari surilgan fundamental kashfiyotlari asosida shakllangan. Shunday qilib, evolyutsionizm tarafdorlari o'zlarining asosiy qarashlari, vazifalarini insoniyat madaniyati rivojlanishida umumiy qonuniyatlarining kashf etilishi va asoslanishida, turli xalqlar madaniyatlarining rivojlanishida, deb bilganlar. Evolyutsionizm tarafdorlari bir vaqtning o'zida turli mamlakatlardan chiqqan bo'lib, *evolyutsion*

yo'nalishning paydo bo'lishi bilan etnologiya fan tarzida shakllangan.

Evolyutsionizmning mashhur namoyandalari

- *Edvard Bennet Taylor (E. B. Tyler, 1832 - 1917)* - asosiy - «*Ibtidoiy madaniyat*» («*Primitive culture*») kitobi 1871-yilda chop etilgan.

- *Lyuis Genri Morgan (L. H. Morgan, 1818 - 1881)* - asosiy ishi - «*Qadimgi jamiyat*» («*Ancient Society*») nomli kitobi 1877-yilda nashr etilgan.

- *Jeyms Frezer (J. Frazer, 1854 - 1941)* - muhim ishi - «*Oltin shoʻx*» («*The Golden Bough*») asari - 1890-yilda nashr etilgan.

- *Djon Mak - Lennon (J. F. MacLennan, 1827 - 1881)* - asosiy ishi - «*Patriarxat nazariyasi*» («*The Patriarchal Theory*») - 1881-yilda e'lon qilingan

- *Adolf Bastian (A. Bastian)* asosiy tadqiqoti - «*Etnologiya asoslari*» («*Allgemeine Grundzuge der Ethnologie*») nomli asari 1881-yilda chop etilgan.

- *Iogann Baxofen (J. Bachofen, 1815 - 1887)* asosiy ishi - «*Matriarxat*» («*Das Mutterrecht*») nomli kitobi 1897-yilda e'lon qilingan.

- *Dj. Labbok (J. Lubbock)*ning «*Swilizatsiyaning kelib chiqishi*» («*The Origine of Swilization*») nomli mashhur kitobi 1870-yilda chop etilgan.

Evolyutsion nazariya tarafdorlaridan Angliyada - *Gerbert Spenser*, *Edvard Taylor*, *J. Frezer*, Germaniyada - *Bastian*, *Teodor Vayts*, *Genrix Shurts*, Fransiyada - *Sharl Leturno*, Amerikada - *Lyuis Genri Morgan*lar mashhur bo'lgan.

Buyuk ingliz olimi *Edvard Bennet Taylor* yadagi evolyutsionistik maktabning asoschisi hisoblanadi. U o'zining 1865-yilda nashr etilgan «*Insoniyatning qadimgi tarixi haqida tadqiqot*» nomli kitobida evolyutsionistik g'oyalarni, jumladan, insoniyat

madaniyatining ibtidoiylikdan zamonaviy sivilizatsiyagacha bo'lgan tarixiy rivojlanish bosqichlarini, xalqlar orasidagi o'zaro farq irqiy farqqa asoslanmasdan, balki xalqlar madaniyati rivojlanishining turli pillapoyalari hamda xalqlar madaniyatining o'zaro aloqasi va vorisligi kabi g'oyalari bilan bog'liq, deb hisoblagan. Taylor o'zining evolyutsionistik konsepsiyasini «*Ibtidoiy madaniyat*» (1871) nomli fundamental asarida bayon qiladi¹

Mazkur asarda olim madaniyatni olg'a siljituvchi taraqqiyot g'oyasini har tomonlama rivojlantirgan holda J. de Mestralning «*Tubantlashish g'oyasiga qarshi qarshi*» qo'ygani. J. de Mestra ilgari surgan mohiyatiga ko'ra, madaniyatning ilk bosqichlarida yerda yarim sivilizatsiyalashgan odamlar yashaganlar va ularning keyingi rivojlanishi ikki yo'ldan borgan. Bu jarayonda bir guruh kishilar yovvoyilik tomon orqaga ketgan bo'lsa, boshqa bir jamoa sivilizatsiyalashgan jamiyat sari taraqqiy qilgan, deyiladi. Taylor esa tarixiy va tabiiy katalizator natijasida madaniyatdagi regressiv o'zgarishlarni rad etmagan holda insoniyat tarixida madaniyatning evolyutsion rivojlanishi asosiy yo'nalish, deb qat'iy ta'kidlaydi.

U o'z mulohazalarini evolyutsionizmning «*insoniyat tabiatning bir bo'lak bo'lganligi uchun ham tabiiy qonuniyatlar asosida rivojlanadi*», degan g'oya asosida shakllantirgan. Shu bosdan ham barcha insonlarning psixologiyasi va intellektual qobiliyati o'xshash, ularda madaniyatning bir xil xususiyatlarini ko'rish mumkin, kishilarning rivojlanishi ham o'xshash qonuniyatlarga asoslanadi. Taylorning fikricha, madaniyatning turli shakllari bosqichma bosqich rivojlanishida ularning har biri shubhasiz o'tmish bilan bog'liq bo'liq bo'lgani holda kelajakning shakl-

¹ Qarang: Taylor E. B. Primitive culture. V. 1 - 2. L., 1871. Тезисы Э. Б. Первобытная культура. - М., 1989.

lanishida muhim rol o'ynaydi. Taraqqiyotning mazkur ketma-ketligi barcha xalqlar, shu jumladan, eng orqada qolgan xalqlardan tortib sivilizatsiyalashgan xalqlargacha barchasini o'zaro yagona uzluksiz bir tizimga birlashtiradi.

Taylor uchun madaniyatning barcha ko'rinishlaridan ko'ra ko'proq ibtidoiy odamlarning diniy e'tiqodlari birmuncha ko'proq qiziqish uyg'otgan va u bu borada dinning paydo bo'lishi to'g'risidagi animistik (lotincha *animus*, *anima* – ruh, jon) ishlab chiqqan. Ibtidoiy odamlarning diniy e'tiqodlarini o'rganish asnosida muallif ularga insoniyat va uning madaniyati uyg'unligi nuqtai nazaridan yondashgan. Uning fikricha, «yovvoyi odamlar»ning e'tiqodlari va marosimlari turli-tuman mazmunsiz qorishmadan emas, balki o'zaro ketma-ketlikka va mantiqiy asosga ega bo'lgan urf-odatlardan iborat. Eng muhimi, bularning barchasi zaminida, olim ta'kidlaganidek, «Ilohiy zotga e'tiqod» yoki, boshqacha tarzda aytganda, ruh va jonga ishonch g'oyasi mujaassamlashgan. Taylor o'z qarashlari asosida «animizm» nazariyasini shakllantirgan. U animizm ildizlarini ibtidoiy odam tasavvuridagi tush, tush ko'rishning o'ziga xos xususiyati, kasallik, o'lim kabilarning sabablarini izohlash bilan bog'laydi va ularni tushuntirish asosida ibtidoiy odamlar tasavvuridagi «har bir odamda jon bo'lib, ular inson tanasini vaqtinchalik (tush ko'rish vaqtida) yoki butunlay (vafot etganda) tark etadi», degan g'oyani asos qilib olgan. O'z navbatida jon to'g'risidagi bunday qarash keyinchalik dunyoviy dinlarda ham rivojlangan. Ibtidoiy odamlarning magik fikrlash qoidasi asosida har bir narsaning joni va ruhi mavjudligi to'g'risida tasavvurlar paydo bo'lgan va natijada hayvonlar hamda tabiiy kuchlarning ruhi, boshqa olamdagi hayotga ishonch, tabiatdagi ilohlar va oxir-oqibatda yagona tangri taologa bo'lgan e'tiqod shakllangan, deb ta'kidlaydi.

ПЕРВОБЫТНАЯ КУЛЬТУРА

Taylorning evolyutsionistik qarashlari etnologiyadagi dastlabki «inqilobiy» qarashlardan biri edi. Evolyutsionistlar qarashlarining muhim jihatlaridan biri shundaki, mazkur nazariya tarafdorlari ilk bora tarixiy jarayonlarning yaxlitligi va madaniyat taraqqiyotining progressivligi to'g'risidagi izchil konsepsiyani ilgari surishgan. Biroq evolyutsionizm konsepsiyasi, shu jumladan, Taylor qarashlarining kam-

chiligi borasida birmuncha kechroq bo'lsa-da, qator tanqidiy fikrlar bayon etilgan.

Taylor qarashlarining izdoohlari boshqa qator mamlakatlarda ham mavjud edi va shu bois juda tez muddatda evolyutsionizm etnologiyada yetakchi nazariyaga aylangan.

Evolutsionizm qator ingliz sotsial antropologlari, xususan, Jon Lyobbok («Tarixgacha bo'lgan vaqt», 1865)¹, Jon Mak Lennon («Ibtidoiy nikoh», 1865)² Genri Meyn («Ibtidoiy huquq», 1861)³larning metodologik qarashlari uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qildi. Ayniqsa, bu borada ingliz antropologi J. Frezerning asarlari juda ham mashhur bo'ldi⁴.

¹ *Lubbock J* Prehistoric times, as illustrated by ancient remains, and the manners and customs of modern savages. L., 1865

² *McLennan J F* Primitive marriage: An inquiry into the origin of the forms of capture in marriage ceremonies. Edinburgh, 1865

³ *Maine H S* Ancient law: Its connections with the early history of society and its relation to modern ideas. L., 1861. *Мэн Г С*. Древнее право, его связь с древней историей общества и его отношение к древнейшим (бу о'ғинда «современным») bo'lishi kerak. Ред. / идея (116., 1873.

⁴ *Frazer G. G* The golden bough. V. 1 - 2. L., 1890; *O'sha* Золотая ветвь. - М., 1980, *O'sha muallif* Folklore in the Old Testament. L., 1923, *O'sha muallif* Фольклор в Ветхом завете. М., 1985

Etnologiyada evolyutsionizm klassiklaridan bir ingliz favlasufi, biolog, psixolog va sotsiologi *Gerbert Spenserdir* (*Spense*) (1820 – 1903) evolyutsionizm g'oyasini, asosan, bir tomondan tahlil qilgan. Uning fikricha, ibtidoiy jamiyat vakillari jismonan, aqlan va ruhiy jihatdan taraqqiy etmaganlar. Qolaversa Spenserning evolyutsionistik qarashlari ma'lum ma'noda irqchilik xarakterida bo'lgan.

Etnologiyada evolyutsionizm maktabi taraqqiyotida amerikalik olim *Lyus Genri Morgan* (1818 – 1881) ning ulkan xizmatlari bor.

Morgan havaskor olim va intuzist-tadqiqotchi bo'lgan. U o'zining qariyb 40 yillik faoliyatini dastlab

qamqam Amerika hindularini va o'zga yurtlardagi xalqlarni o'rganishga bag'ishlagan.

Darhaqiqat, Morgan yoshligidan hindu irokezlar hayoti bilan yaqindan tanish bo'lgan va hatto hindularning heneka qabilasi tomonidan o'g'il qilib olingan. Keyinchalik esa turli hindu qabilalar hayotini tadqiq qilish maqsadida ko'plab ilmiy safarlar uyushtirgan.

Jumladan, u amerikalik etnologiya maktabining tashkilotchilari orasida birinchilardan bo'lib maxsus ilmiy etnografik ~~...~~ olim hisoblanadi. Shuningdek, u etnologiyada birinchi bo'lib *(anketalar)* metodini qo'llagan, amerikalik savdogorlar, missionerlar va diplomatlarga ibtidoiy jamiyatdagi urug'chilik va oilaviy munosabatlarni o'rganish maqsadida ko'plab mamlakatlarga savolnoma anketalar yuborgan.

Morganning barcha qarashlari va turfa xil g'oyalarni atroflicha tavsiflash ancha mushkul. Uning etnik muammolarga oid asosiy qarashlari "*Qadimgi jamiyat*" (1877) nomli asarida mujassamlash-

gan¹. Mazkur asarda Morgan etnologiyaning asosiy uch muhim muammosini, ya'ni insoniyat tarixida urug'chilik jamiyatining o'rnini va ahamiyati, oilaviy-nikoh munosabatlarining shakllanish tarixi hamda insoniyat tarixini davrlashtirish muammosini batafsil tahlil qilgan.

Muallif o'zining «Qadimgi jamiyat» kitobida irokezlarning o'ziga xos jamoaviy tuzumini rekonstruksiya qilish asnosida ibtidoiy jamoa tuzumi asosan urug'chilik bo'lgan, degan xulosaga keladi. Morganning fikricha, insoniyat tarixini ikkita katta davrga bo'lish mumkin. Birinchisi, bu qabila va urug'larga asoslangan ilk – ytimoiy jamoalar davri; ikkinchisi, hududiy va mulkchilik asosidagi so'nggi – siyosiy uyushmalar davri hisoblanadi. Morganning qarashlariga ko'ra, urug'chilik Osiyo, Yevropa, Afrika va Avstraliyadagi qadimgi jamiyatlar uchun deyarli bir xil kechgan.

Xalqlarning urug'chilik jamoalarini rekonstruksiya qilishda Morgan evolyutsion-tarixiylik prinsipini asos qilib olgan. U urug'chilikning qoldiqlarini Avstraliya qabilalari turmush tarzidan izlaydi. Urug'chilikning rivojlangan shakllarini jamoa taraqqiyotining yuqori pillapoyalariidan, ya'ni irokezlar orasidan izlagan. Urug'chilikning yakuniy shakli (patriarxat)ni u antik davrdagi yunonlarga xos, deb hisoblaydi. Ushbu vaziyatda uning ona urug'ining ota urug'iga aylaniishi, mulkiy munosabatlarning o'rnatilishi va uning meros tarzda o'tkazilishi to'g'risidagi g'oyasi etnologiya uchun muhim va qimmatli hisoblanadi.

Hozirgi kunga kelib Morganning ko'plab qarashlari (urug' ma'nosini mutloqlashtirish urug' va nikoh munosabatlari tuzumining noto'g'ri talqini, ayrim oila shakllarining xato rekonstruksiya qilinishi va

¹ L. H. Ancient society, or researches in the lines of human progress from savagery through ararism to civilization. Chicago, 1877.

shu kabilar) deyarli eskirib e'tirozlarga sabab bo'lganiga qaramay uning etnologiya fani taraqqiyotidagi o'rnini beqiyosdir.

Nemis etnologiyasida evolyutsionizm nazariyasi rivojlanishida mashhur olim Genrix Shurtz (1863 – 1903)ning katta o'rnini bor. U o'z tadqiqotlarida madaniyat va uning ibtidoiy jamiyatdan to' davlatchilik paydo bo'lgungacha bo'lgan davrdagi evolyutsiyasini tadqiq qilgan. U o'zining «Yosh darajalari va erkaklar uyushmalari» (1902) nomli mashhur kitobida birinchilardan bo'lib jamoat uyushmalarida yosh darajalarining tutgan o'rnini, ibtidoiy jamoalarda yashirin erkaklar uyushmalarining o'rnini yoritib berdi hamda hayvonlarni xonakilashtirish «o'yin», «ermak» natijasida sodir bo'lgan degan fikrini bildirgan.

Avstriyada etnolog-evolyutsionistlar maktabining shakllanishida Yulius Lippert (1839 – 1909) ning xizmatlari katta bo'lib, u boshqa evolyutsionist olimlardan farqli ravishda insonlar moddiy sharoiti evolyutsiyasiga jiddiy e'tibor qaratgan. Lippert dunyo xalqlari etnologiyasining turli yo'nalishlariga bag'ishlangan ko'plab monografiya va maqolalar muallifidir. Uning kitoblari dunyoning ko'plab tillariga tarjima qilingan².

Xullas, evolyutsionistik maktab jamiyatning progressiv rivojlanish g'oyalari asosida insoniyatning rivojlanishi va uning madaniyati to'g'risidagi dastlabki tizimli konsepsiyani ilgari surgan.

Evolutsionizmning asosiy g'oyalari. Klassik evolyutsionistik nazariya tarafdorlari, avvalo, insoniyat madaniyatining taraqqiyoti bilan bog'liq universal manbalar va qonuniyatlarni yaratishga harakat qilganlar.

¹ *Schurtz H. Altersklassen — Männerbünde* Berlin, 1902

² Qarang. *Lippert K) История культуры* СПб., I

- Evolyutsionizm tarafdorlari zamonaviy jamiyatda yashashlariga qaramay o'z yozuvlariga ega bo'lmagan xalqlarni qadimiyat qoldigi tarzida talqin qilishgan. Ularning madaniyatlarini o'rganish «ibtidoiy jamoa» madaniyatini yaxlit tarzda rekonstruksiya qilish imkonini beradi, deb hisoblaydilar.

- Tabiatda umumiy insonlar jamoasi mavjud. Shu bois barcha odamlar taxminan bir xil aqliy qobiliyatga ega. Ko'pincha insonlar o'xshash vaziyatlarda taxminan bir-biriga yaqin qarorlar qabul qiladilar. Bu vaziyat dunyoning barcha qismlarida insoniyat madaniyatining rivojlanishi umumiyligi va bir xil ekanligini aniqlaydi. Bu o'rinda turli madaniyatlar o'rtasidagi aloqalarning mavjudligi yoki mavjud emasligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etmaydi.

- Kishilik jamiyatida uzluksiz taraqqiyotning o'rni bor, ya'ni soddalikdan murakkablikka o'tilgani kabi madaniyatda ham xuddi jamiyatdagi singari asta-sekin o'zgarishlar, miqdoriy o'sish yoki kamayish yo'lida pastdan yuqoriga qarab doimo uzluksiz rivojlanib boradi.

- Madaniyatning har qanday ko'rinishi ilk davridan ma'lumdur. Uning keyingi shakllari qayta paydo bo'ladi va oldingi ko'rinishlar asosida shakllanadi. Bunda madaniyat rivojlanishi ko'p pog'onali va dunyodagi barcha xalqlar uchun yagona bo'lgan bosqichlar asosida bo'ladi.

- Xalqlarning madaniy farqi ularning rivojlanish darajasi bilan bevosita bog'liqdir.

Evolyutsionizmning yuqoridagi asosiy tamoyillarini etnolog-sharhlovchilar muhim g'oyaviy va amaliy xulosalarga aylantirganlar. Agar hamma xalqlar bir xil taraqqiyot yo'lidan borsa, uning yuqori nuqtasida Yevropa madaniyati hamda sivilizatsiyasi turgan. Shu bois sayyoramizdagi barcha xalqlar va elatlar

oxir-oqibatda yevropa madaniyati bilan umumlashishi lozim. Qolaversa, yevropaliklar kolonial imperiyalarini barpo etishlari orqali mustamlaka xalqlarining madaniy taraqqiyotga erishishlariga ko'maklashadilar, degan g'ayriilmiy xulosaning ham paydo bo'lishiga sabab bo'lgan.

XIX asr oxirlarida etnologiya yo'nalishida to'plangan ilmiy materiallar evolyutsionizmning haqiqiy hayotga to'g'ri kelmasligini va kamchiliklarini ko'rsata boshlagan. Jumladan, evolyutsionizm tarafdorlari madaniyatdagi miqdoriy o'zgarishlardangina kelib chiqib madaniyat va uning tarkibiy qismlarining qayta tug'ilihi kelajakda paydo bo'ladigan barcha madaniyatlarning insoniyat tarixining bosqichlari bilan bog'lanishini taxmin qilgan holda tushuntirib bera olmadi. Ular hatto bunga harakat ham qilib ko'rmaganlar. Yangi etnografik ekspeditsiyalar materiallari ko'pincha evolyutsionistik qarashlarni rad etgan va bu borada boshqacha qarashlarga zarurat sezar edi. Shu bois yangi antievolutsionistik nazariyalar va maktablar paydo bo'lgan. Evolyutsionizmdan hafsalasi pir bo'lgan ayrim etnolog va antropologlar hatto o'zlarining nazariy xulosalaridan ham voz kechib, faqat *empirik* tadqiqotlarga olib borganlar.

Diffuzionizm. XIX asr so'nggi choragiga kelib etnologiya taraqqiyotida yangi davr boshlangan. Agar oldinlari bevosita etnografik kuzatuvlar ko'proq savdogarlar, missionerlar va sayyohlar tomonidan bajarilgan bo'lsa, Keyinchalik etnologiyaga oid amaliy tadqiqotlarni maxsus tayyorlangan mutaxassislar oldindan ishlab chiqilgan dasturlar asosida olib borganlar. Bu esa, o'z navbatida, fanda yangi qarashlar va nazariyalarning paydo bo'lishiga hamda etnologiyada evolyutsionizmning yakka hukmronlik mavqeining susayishiga olib kelgan. Qolaversa, bu

davrda evolyutsion metod asosida izohlash mushkul bo'lgan qator muammolar paydo bo'lgan.

Evolyutsionizmning inqirozi diffuzionistik maktabning shakllanishiga olib kelgan. Etnologiyadagi diffuzionistik g'oyalarning **asosiy maqsadi** madaniyat yoki madaniyatning alohida ko'rinishlarini ma'lum bir makonda tarqalishi, ularning kelib chiqish hududlarini aniqlash va turli hududlar bo'ylab yoyilish yo'llarini hamda usullarini qayta tiklashni ko'rsatib berish hisoblangan.

«Diffuziya» tushunchasi aslida fizikadan o'zlashtirilgan bo'lib, fizikada mazkur ibora «yoyilmoq», «kirib kelmoq» ma'nolarini anglatgan. Etnologiyada diffuziya deganda xalqlarning o'zaro aloqasi – savdo, ko'chish, bir xalqning ikinchisini bosib olishi natijasida yuzaga keladigan madaniy ko'rinishlarning tarqalishi tushunilgan. Diffuzionizm ilmiy yo'nalish tarzida diffuziyaning tarixiy jarayonlarning asosiy mazmunini madaniyatlararo o'zaro aloqalar natijasida boshqalardan o'zlashtirish va ular biridan ikkinchisiga ko'chishini e'tirof etishidir. Evolyutsionistik nazariya tarafdorlari tomonidan o'xshash madaniyatlarning o'zaro o'xshash sharoitlarda mustaqil tarzda paydo bo'lishi va rivojlanishiga oid g'oyalarga qarshi diffuzionistlar ma'lum geografik mintaqalarda madaniy ko'rinishlarning paydo bo'lishi va bir markazdan boshqa hududlarga tarqalishiga oid o'ziga xos ilmiy qarashdagi ilgari surgani bilan farqlanadi.

Diffuzionizmning mashhur vakillari

Fridrix Rattsel (F. Ratzel, 1844 – 1904) – asosiy ishi «Antropogeografiya» («Anthropogeographie») nomli asari bo'lib u 1882-yilda chop etilgan;

Nordensheld (E. Nordenskiöld, 1877 - 1938)ning asosiy tadqiqoti «Qiyosiy etnografik tadqiqot» («Comparative Ethnographical Studies») dir, u 1919-yilda e'lon qilingan;

Robert Grebner (R. Graebner, 1877 - 1934) - muhim asari - «Etnologiya uslubi» («Methode der Ethnologie») 1905-yilda nashr etilgan;

Vilgelm Shmidt (W. Schmidt, 1868 - 1954) - V. Koppersom (Koppers) bilan hammualliflikda nashr etilgan «Tarixiy madaniy etnologiya metodlariga oid muhim kitob» («Handbuch der Methode der kulturhistorischen Ethnologie») - 1937-yilda chop etilgan;

Fridrix Ratsel
(1844-1904)

Leo Frobenius (L. Frobenius, 1873 - 1938)ning asosiy asari «Madaniyat haqidagi tabiiy-ilmiy ta'limot» («Die naturwissenschaftliche Kulturlehre») bo'lib, u 1899-yili nashr etilgan.

G. Eliot Smit (G. Elliot Smith)ning asosiy tadqiqoti - «Madaniyat» («Culture. Diffusion controversy») asaridir. Mazkur asar

1928-yilda e'lon qilingan.

Etnologiyada diffuzionizmning asoschisi sifatida Myunxen universiteti professori **Fridrix Ratsel** e'tirof etiladi. U ilk bora madaniyat ko'rinishlarini turli madaniy hududlar va mamlakatlar bo'yicha tarqalish qonuniyatiga e'tibor qaratgan. Evolyutsionistlarda «madaniyat ko'rinishlari mavhum bo'lib, o'z-o'zidan paydo bo'ladi» degan qarash ustuvor edi.

Ratsel o'z qarashlari «Antropogeografiya» (1882), «Xalqshunoslik» (1885) va «Yer va hayot» (1891) nomli ko'p jildlik asarlarida mujassamlashtirdi. Jumladan,

u «Antropogeografiya» asarida moddiy madaniyat namunalari (etnografik buyumlar va ularning atamaları) geografiyasining turli xalqlarda tarqalishi bilan bog'lab tadqiq qilgan. Rattselning fikricha, tabiiy muhit ta'sirida shakllangan madaniyatlar o'rtasidagi o'zaro farq ushbu xalqlarning bir-birlari bilan doimiy etnomadaniy aloqalari ta'siri natijasida asta-sekinlik bilan silliqlanib boradi. Rattsel o'z tadqiqotlarida bir xalqning boshqa xalq tomonidan qo'shib yoki bosib olinishi, turli irqarning o'zaro birligini, etnomadaniy savdo aloqalari va ularning turli shakllariga alohida ahamiyat qaratadi va ularni batafsil tahlil qiladi. Aynan mana shunday aloqalar natijasidagina madaniyat keng hududlarga yoyilishi mumkin. Amaliyotda esa bu til va irq xususiyatlaridan muhimroq bo'lgan etnografik ashyolarning tarqalishi shaklida namoyon bo'ladi.

Irqlar doimo o'zaro qo'shilib boradi va shuning uchun ham deyarli barcha irqlar hozirda aralash holda yashashini kuzatish mumkin. O'z navbatida shuni ham alohida ta'kidlab o'tish joizki, xalq hayotida til etnik belgi tarzida irqqa nisbatan birmuncha mustahkam hisoblanadi, lekin vaqtlar o'tishi bilan o'zaro etnomadaniy aloqalar natijasida u ham ma'lum ma'noda o'zgaradi yoki bir til ikkinchisiga o'zaro yaqinlashadi. Moddiy madaniyat ashyolari esa boshqa madaniyat ko'rinishlariga qaraganda o'zining shakli va tarqalish hududini birmuncha ko'proq namoyon etadi. Rattselning fikricha, xalqlar hayotida sodir bo'lgan turli xil etnoyitmoiy o'zgarishlar yo'q bo'lib ketgan holda etnografik predmetlar qanday bo'lsa shundayligicha qoladi va shuning uchun ham madaniyatni ilmiy o'rganishda etnografik ashyolarning o'rni beqiyosdir.

Rattsel g'oyalari nafaqat nemis xalqshunoslik fani, balki qator yevropa mamlakatlari etnologiya

ya fani taraqqiyotiga ham katta ta'sir qildi. Rattsel «Xalqshunoslik» (1885 – 1888) nomli asarida juda katta miqdorda yig'ilgan va tizimlashtirilgan materialari asosida insoniyat madaniyatining tabiat bilan bevosita bog'liqligini isbotlab berishga harakat qilgan. Bunda u tabiat taraqqiyotida geografik faktorini mutloqlashtiruvchi geografik determinizm tarafdori bo'lmagan va tarixiy taraqqiyot faktorini e'tirof etgan. Aynan bu qarashi uchun ayrim mualliflar uni ayblaganlar. Rattselning *madaniy hududlar* borasidagi qarashlari keyingi ko'plab etnologik tadqiqotlarga asos bo'lgan va keyinchalik *x'jalik-madaniy tiplar* hamda *tarixiy-etnografik viloyatlar* nazariyalari tarzida mashhur bo'lgan.

Leo Frobenius
(1873–1938)

Rattselning shogirdi hisoblangan *Leo Frobenius* (1873 – 1938) etnolog, arxeolog va folklorshunos olim sifatida shuhrat qozongan. U birinchi marta diffuzionizm nazariyasi asosida *madaniyat morfologiyasi* nomli konsepsiyasini va *Madaniy dol'itlar* nazariyasini yaratgan olimdir.

U Germaniyaning Frankfurt-na-Mayn shahrida Madaniy morfologiya institutiga asos solgan bo'lib, hozirda mazkur institut uning nomi bilan yuritiladi. Shuningdek, u tomonidan chiqarilgan «Paydeuma» jurnali hozirda ham nashr qilinadi.

Leo Frobenius Afrika va boshqa mintaqalarda yashovchi xalqlar madaniyati bo'yicha mutaxassis bo'lib, Afrika, Avstraliya va Okeaniya xalqlari madaniyatini tadqiq etish borasida 12 marta ekspeditsiya uyushtirgan va olib borgan ilmiy tadqiqotlari asosida Afrikaning etnik xartasini yaratgan. O'z

navbatida shuni ham uqdirib o'tish joizki, mazkur xarita bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Afrikashunos olim o'z ekspeditsiyalarining materiallarini va ularning nazariy xulosalarini 1888-yilda nashr etilgan «Afrika madaniyatining kelib chiqishi» nomli monografiyasida bayon qilgan. Uning fikricha, madaniyat misli tirik organizm bo'lib, undagi o'zgarishlar hayotning umumiy qonunlari bilan chambarchas bog'liqdir. Olim tomonidan Afrika va Melaneziya xalqlari madaniyatlarini o'zaro taqqoslab o'rganish asnosida madaniyatdagi o'zgarishlar alohida elementlarning tarqalishi emas, balki bir butun yaxlit madaniyat ko'rinishlariga bog'liq butun yaxlit tizim hisoblanadi, degan xulosoga kelingan.

O'z navbatida shuni ham unutmash kerakki, muallifning madaniyatning kelib chiqishiga oid mulohazalarida ayrim mifologik qarashlarni ham kuza-tish mumkin. Chunonchi, u madaniyatni misoli tirik organizm tarzida tasavvur qiladi va madaniyat ham organizm kabi dunyoga keladi, turli yosh bosqichlarini bosib o'tib, oxir-oqibatda umrini tugatib barham topadi, degan g'oyani ilgari surgan. Bunda muallifning fikricha, madaniyat odamlar tomonidan yaratilmaydi, balki o'z-o'zidan rivojlanib boradi. Leo Frobenius qarashiga ko'ra, insoniyat madaniyatning yaratuvchisi emas, balki uning mahsuli yoki ob'ekti hisoblanadi. Lekin madaniyat insonlar tomonidan yaratilmasa-da, u odamlarsiz yashay olmaydi va keng miqyosda tarqalishi ham mumkin emas. Insonlar madaniyatni yaratuvchisi emas, balki uzatuvchisidir.

Frobeniusning fikricha, har bir madaniyat o'ziga xos xususiyatga ega. Qolaversa, u madaniyatni ijtimoiy muhitdan tashqarida, mistik ko'rinish tarzida talqin qiladi va uni ikkiga ya'ni erkak va ayolga bo'ladi. Mashhur olim qarashlarini ekspeditsiyalar jarayonida yiqqan dala materiallari orqali isbotlash-

ga harakat qiladi. Jumladan, u Afrikada olib borgan tadqiqotlarga asoslanib, Afrika madaniyatini ikki-ga – tellurit – efiopiya – patriarxal va xtonik – xamitik – matriarxatga bo'ladi.

Nemis tili xalqlar orasida diffuzionizmning ko'zga ko'ringan yirik namoyandalardan biri **Robert Grebner** bo'lgan. Uning fikricha, evolyutsionistlar turli xalqlar madaniyatlaridagi o'xshash xususiyatlarning sabablarini elementar g'oyalari yoki tabiiy sharoit bilan bog'liq bo'lganmi? degan qarashni isbotlash uchun asoslarini ishlab chiqmagan. Shu bois Grebner etnologiyaning asosiy muammosi madaniyatning tarixiy-madaniy aloqalariga yoki mustaqil kelib chiqishiga oid tadqiqotlar metodini ishlab chiqishga qaratgan. U asosiy qarashlarini 1905-yilda nashr etilgan **«Etnologiya uslubi»** nomli kitobida mujassamlagan.

Robert Grebner Frobenius va Rattsel qarashlari asosida madaniy qarashlarga suyangan holda ibtidoiy jamoa davri tarixini rekonstruksiya qiluvchi nazariyani yaratgan. U o'z qarashlarini isbotlash maqsadida yer yuzidagi barcha xalqlarning davlatchilikkacha bo'lgan madaniyatini oltita yirik madaniy doira yoki madaniy guruhlariga bo'lib chiqqan. Grebner olib borgan ilmiy izlanishlari natijasida insoniyat tarixida hech qanday takroriy holatlar bilan bog'liq qonuniyat mavjud emas, degan xulosaga kelgan. Madaniyatdagi etnik jarayonlarning takrorlanishi juda kam uchraydigan holatdir. Shubhasiz, bu o'rinda etnologlar ko'plab o'xshash holatlarga emas, balki yagona ko'rinish bilangina to'qnashadilar.

O'ziga xos Diffuzionizm maktabi **Ganiyada** ham shakllangan. Bu mamlakatda ushbu maktabning yirik namoyandalari – Kay Birket-Smit va Knut Rasmussenlar bo'lgan. Ular ushbu maktabning dastlabki chora-gida Grenlandiya, Alyaskaga qilgan doimiy ekspeditsiyalari jarayonida eskimoslarni maxsus o'rgangan.

L. Frobenius va F. Rattsellarning tadqiqot metodi va nazariyalarini jalb qilgan holda ular eskimos madaniyatini tarixiy shakllanishiga oid yig'ilgan boy materialarni tahlil qilganlar.

Diffuzionizmga oid mulohazalarni yakunlar ekanimiz xulosa tarzida shuni ta'kidlash kerakki, mazkur oqim turli mamlakatlarda turlicha taraqqiy etganiga qaramay, ularning umumiy jihatlari tarzida quyidagilarni e'tirof etishimiz mumkin:

- Madaniyat ma'lum bir geografik hududda paydo bo'ladi va keyinchalik boshqa mintaqalarga tarqaluvchi misoli tirik organizm tarzida tasavvur etiladi.

- Har bir madaniyat o'zining paydo bo'lish hududi va tarqalish mintaqasiga ega. Ushbu madaniyat markazlarini izlab topish va tadqiq qilish etnologiya ning asosiy vazifasidir.

- Madaniyat rivojlanishining asosiy omillari o'zlashtirilgan xususiyatlar va aralash madaniy elementlar hisoblanadi. O'zaro qorishgan madaniyatlar nafaqat moddiy madaniyat, balki ma'naviy madaniyat ko'rinishlari hisoblangan miqdar, e'tiqodlar, odatlar va boshqa shu kabilarni ham jalb etadi.

- Har bir madaniyat ko'rinishi bir marta paydo bo'ladi, uning tarqalish manzarasini tasavvur qilish orqali turli ko'rinishi va dastlabki paydo bo'lgan hududini aniqlash mumkin.

Diffuzionizmning asosiy g'oyasi - madaniyatning o'zlashtirilishi. Kirib kelishi g'oyasi qonuniy va natijali bo'lgan. Evolyutsionistlarning madaniyatni abstrak tahliliga oid evolyutsionistik talqinidan farqli tarzda diffuzionistlar turli xalqlar madaniyatlarining geografik aniqliligi hamda aloqadorligi to'g'risidagi qarashni ilgari suradilar. Bu borada turli madaniyatlarni taqqoslab tahlil etuvchi yo'lmi mukammal yo'l sifatida bayon qilganlar.

7-§. Sotsiologiya maktabi va funksionalizm

Yevropa mamlakatlari etnologiya fanida diffuzionizm maktabi bilan bir vaqtda sotsiologiya maktabi shakllangan va bu maktab ilmiy jihatdan qaraganda diffuzionizmga nisbatan birmuncha sermahsul bo'lgan. Agar evolyutsionizm asoschilari etnologiyaning asosini ~~insonlar~~ diffuzionistlar esa ~~madaniyat~~ da deb bilgan bo'lsalar, sotsiologiya maktabi vakillari jamiyatda, deb hisoblaganlar. Ushbu yo'nalish vakillarining bunday xulosaga kelishlarining boisi ular orasida «jamiyatni oddiy individlarga kiritib bo'lmaydi», degan qarash ustuvor edi.

Sotsiologiya maktabining mashhur vakillari.

Emil Durkheim

Emil Dyurkgeym (1858 – 1917) – uning asosiy ishlari: «Jamoaviy mehnatning bo'linishi» (1893), «Sotsiologik metod qoidalar» (1895), «Diniy hayotning oddiy shakllari»¹.

Sotsiologiya maktabi vakillarining ta'kidlashlaricha, jamiyat odamlar orasidagi o'zaro ongli aloqalari natijasida tashkil topgan. Bu maktab vakillari etnologiyaning asosiy predmeti sifatida jamiyatni bildilar. Sotsiologiya maktabi vakillari jamiyatga odamlarni o'zaro bog'lab turuvchi

kuchga ega bo'lgan axloqiy (moral) aloqalar tizimi sifatida qaraydi.

U XIX asrning oxirgi o'n yilida etnologiyada yan-yo'nalish – sotsiologiya maktabiga asos soldi. Emil

¹ Qarang: Durkheim E. De la division du travail social. – P. 1893; O'sha muallif Les regles de la methode sociologique. – P. 1895; O'sha muallif О разделении общественного труда – М., 1991; O'sha muallif Метод социологии. – М., 1991.

Dyurkgeym «L'Annee sociologique» nomli jurnal chop ettirdi va uning atrofida fransuz sotsiologiya maktabi shakllangan, deb aytish mumkin.

Dyurkgeym sotsiologiyasi jahon etnologiyasida yangi nazariy yo'nalishlarning shakllanishiga jumladan, Britaniya funksionalizmining shakllanishiga turtki bo'ldi. U etnologiya tadqiqotlarida tizimlilikni olib kirdi, ya'ni har bir sotsial hodisaga bu konsepsiyaga ko'ra ijtimoiy aloqa sifatida qaraladi, ular ijtimoiy ehtiyoj orqali hayotga kiritiladi va jamiyat funksiyasining foydali bo'lishiga xizmat qiladi.

Dyurkgeym evolyutsionistlarga qarama-qarshi turgan holda, *kishilik jamiyatini* insonlarning atrof-muhit sharoitiga moslashuvining tadrijiy bosqichi emas, balki *sotsial faktlarni* o'rganish metodi yordamida tadqiq etish lozim bo'lgan, yopiq statistik tizim deb qaraydi. U jamiyatni sotsiologik faktlar orqali tadqiq qilish g'oyasini ilk marotaba taklif etgan va fanga ijtimoiy tur atamasini olib kirgan. O'z navbatida Dyurkgeym madaniyatni tasniflashda eng sodda jamoa – ibtidoiy jamoani asos qilib oladi.

Olimning fikricha, mazkur jamoa o'z taraqqiyoti davomida murakkab jamoaviy tizimni bosib o'tib urug'ga aylanadi. Keyinchalik undan qator jamoa, elat, xalq kabi yangi jamoa va uyushmalar paydo bo'ladi. Dyurkgeymning mulohazalariga ko'ra har qanday jamoa ibtidoiy jamoaning murakkablashgan shakli hisoblanadi.

Shunday qilib Dyurkgeymning asosiy qarashlari quyidagilarda mujassamlashgan:

- jamiyatni sotsial faktlarni o'rganish orqali tadqiq qilish lozim. *Sotsial faktlar* – bu, alohida individ-

larga nisbatan tashqi munosabat, ularning sub'ektiv xohish-istaklariga tobe bo'lmagan va bu xohishlarga nisbatan majburlovchi kuchga ega bo'lgan ijtimoiy hayotdagi hodisalardir;

- insonning ongi ikki shaklda mavjud: individual va jamoaviy. Bunda jamoaviy tasavvurlar jamiyat mustahkamligini ta'minlaydigan «jamoaviy tasavvurlar» ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bunda madaniyatning va, shu jumladan, dinning ham vazifasi kollektiv ong orqali jamiyatni birlashtirish hisoblanadi;

- *sotsial faktlarning* kattagina qismi jamoaviy tomondan qabul qilingan, jamoaviy holatni qamrab oladigan - e'tiqod, intilish, guruhlar marosimi kabilarda namoyon bo'ladi.

Dyurkgeym g'oyalari uning qator shogirdlari tomonidan davom ettirilgan bo'lib, ularning eng mashhurilari M. Moos, K. Levi — M. Grene, L. Levi Bryullpardir.

L. Levi Bryul
(1857 - 1930)

Fransuz sotsiologiya maktabi vakillari orasida Lyusen Levi Bryul g'oyalari alohida diqqatga sazovor g'oyalardan biri hisoblanadi. U o'z qarashlarini «Ibtidoiy tafakkur» (1930) nomli asarida batafsil izohlashga harakat qilgan¹. U Dyurkgeymdan farqli tarzda «ibtidoiy xalqlarning mantiqqacha bo'lgan tafakkur» nomli nazariyani yaratgan.

Sotsiologiya maktabi vakillari jamiyatga odamlarni o'zaro bog'lab turuvchi kuchga ega bo'lgan axloqiy (moral) aloqalar tizimi sifatida qaraydi.

Levi Bryul E. Dyurkgeymning jamoaviy tasavvur konsepsiyasi tarafdori hisoblanadi va bunday tasav-

¹Levi-Bryul L. La mentalité primitive. P., 1922, O'sha muallif *Первоначальное мышление* 1930

vurni insonning shaxsiy hayotiy tajribalari asosida emas, balki ijtimoiy muhit, taʼbiya, ijtimoiy fikr, urf-odat va marosimlar orqali paydo boʻladi deydi hamda uni rivojlantirib mantiqsiz tafakkur konsepsiyasini ishlab chiqqan. Uning fikricha, mantiqqa tayanmagan tafakkur umuman olganda ibtidoiy odamni hozirgi davr kishisidan ajratadi, bunday tafakkurda *sub'ekt va ob'ekt, sabablar va oqibatlar o'rtasida chegara yo'q.*

Levi Bryul taʼkidlashicha, ibtidoiy odam tevarak atrofdagi hodisalarni tushuntirishga javob izlamaydi yoki bu hodisalarni u asl holida qabul qilmaydi, sirli kuchlar toʻgʻrisidagi, narsalarning magik xususiyatlarini toʻgʻrisidagi butun emotsiyalarini jamlagan holda hodisalarni bir-biri bilan bogʻlamaydi.

Xullas, XX asrning 20 – 30-yillarida mustamlaka xalqlar orasida etnografik materiallar shuni koʻrsatdiki, ibtidoiy odamlarning «mantiqqacha tafakkuri», asosan, diniy sohada namoyon boʻladi, amaliy hayotda esa ularning voqelikka ongli (ratsional) qarashi yevropaliklar tafakkuridan farq qilmaydi. Yevropaliklarning tafakkuri ham diniy, mafkuraviy yoki maʼnaviy hayotda Levi Bryul yozgan afsungar va shomonlarning aqlga zid keluvchi (irratsional) tafakkuridan kam farq qiladi.

Sotsiolog maktabining yana bir yirik vakili *Marsel Moss* (1872 – 1950) dir. U Fransiyada etnologiyani alohida fan sohasi darajasiga koʻtardi. Olim «*maqsadli sotsial faktlar*» konsepsiyasini ishlab chiqdi. Bu konsepsiya amalda qoʻllangan tadqiqotlardan biri *haqida ocherk* (1925)dir. Unda arxaiik jamiyatlarda inʼom etish murakkab hodisa boʻlib, «berish – olish – qaytarish» formulasida aks etadi. Har bir akt (harakat) muqarrar va ularga markaz (fokus)dagi kabi jamiyatning barcha asosiy institutlari kiradi: ijtimoiy darajalar tizimi, diniy tasavvurlar, iqtisodiy aloqalar.

Umuman olganda, sotsiologiya maktabining asosiy g'oyalari quyidagilarda aks etgan:

– har bir jamiyatda mazkur jamiyatning muhim asosini tashkil etuvchi «jamoaviy tasavvurlar» mavjud;

– har bir jamiyatda o'zining axloq-odob me'yorlari (ma'naviyati) mavjud hamda u o'zgaruvchan va o'zgarishlarga boy (dinamik)dir,

– madaniyatning funksiyasi jamiyatni erkinlashtirish va odamlarni yaqinlashtirishdan iborat,

– bir jamiyatdan ikkinchisiga o'tish qiyin bir jarayon bo'lib bu ravon tekis tarzda emas, balki sakrash yo'li bilan amalga oshadi.

Funksionalizm. Etnologiyada sotsiologiya maktabi g'oyalari taraqqiyotining mantiqiy davomi tarzida funksionalizm shakllangan. Agar diffuzionizmning vatani Germaniya, sotsiologiya maktabining vatani Fransiya bo'lsa, funksionalizm Angliyada paydo bo'lgan va XX asrning 20. yillariga kelib etnologiyadagi yetakchi oqimlardan biriga aylangan.

Etnik jarayonlarni tadqiq qilishda funksionalizmning farqli xususiyati shundan iboratki, mazkur yo'nalish tarafdorlari madaniyatni o'zaro aloqador umumlashgan xususiyatlardan tashkil topgan, deb hisoblaydilar. O'z navbatida, shuni ham alohida ta'kidlab o'tish jozki, funksionalizm tarafdorlari uchun madaniyatning tarixiy o'zgarishi muammosi muhim ahamiyat kasb etmagan. Ular uchun madaniyat qanday harakatlanadi? Qanday vazifalarni bajaradi? Va qanday tarzda mahsulot beradi? degan muammolarni yechimni izlab topish dolzarb hisoblangan.

Funksionalizmning mashhur namoyandalari. – R. Tarnvold (R. Thurnwald, 1869 – 1954) – asosiy kitobi – «Kishilik jamiyatining etimologiyasi» («Die

menschliche Gesellschaft in ihren soziologische Grundlagen») bo'lib, (1931-yilda) nashr etilgan.

- B. Malinovski (B. Malinowski, 1884 - 1942) - asosiy asari «Madaniyatning ilmiy nazariyasi» («A Scientific Theory of Culture») deb nomlanib, (1944 -yil) da chop etilgan.

- A. Radkliff Braun (A. Radcliff Brown, 1881 - 1955) - asosiy tadqiqoti - «Primitiv jamoaning tuzilishi va funksiyasi» («Structure and Function in Primitive Society») (1952-yil) etilgan.

Ilk marotaba funksionalistik nazariya nemis etnolog Rixard Turnvald tomonidan yaratilgan. Biroq Germaniyada funksionalizm keng ommalashmagan va Germaniyaga qo'shni bo'lgan Angliyada mashhur ilmiy maktab tarzida shakllangan hamda ijtimoiy madaniy antropologiya taraqqiyotida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan. Shubhasiz, mazkur yo'nalishning yirik namoyandalaridan biri mashhur olim Bronslav Malinovskiydir.

B. Malinovskiy (o'rtada) Trobpiant orolining mahalliy aholisi orasida

B. Malinovskiy (1884 – 1942). Bronislav Malinovskiy etnologiyadagi mashhur klassik olimlardan biri. U Krakov shahrida tug'ilgan va tahsil olgan. Yangi Gvineya va Melaneziyada etnografik dala tadqiqotlarini olib borgan. 1927 – 1938-yillar mobaynida London iqtisodiyot maktabida ishlagan, 1938-yil AQShga immigrat bo'lib ketgan va umrining oxiri (1942-yil) zaxa Yel universitetida ishlagan.

Malinovskiy madaniyatga oid empirik nazariyani yaratgan. Olim o'zining nazariyasini yaratish jarayonida oldingi tadqiqotchilarni dala etnografik ekspeditsiyalar o'tkazmaganlikda va faqatgina muzey materiallarini o'rganish bilan chegaralanib qolganlikda tanqid qilgan. Shubhasiz u olib borgan dala tadqiqotlari jarayonida juda ham qiziqarli ilmiy xulosalarga kelgan. Malinovskiyning kuzatishicha, etnologiya ko'pincha qandaydir psixologik gipoteza yoki faqatgina biror buyum yoki predmetni tavsif qilish bilan na cheklanib qolmasligi lozim. Uning fikricha, tashqi kuzatuv ko'pincha anglashilmovchilikka olib kelishi mumkin. Shu bois ichki xususiyatlarni chuqur anglamasdan turib madaniyatni yaxlit tarzda tushunib bo'lmaydi. Bu o'rinda ma'lum bir buyumni nafaqat tavsiflash, balki u qanday yaratilgan, qay tarzda va qanday vaziyatda ishlatilish mumkin, ushbu ashyo kimga tegishli va kim tomondan ishlatilishini ham tadqiqotchi anglay bilishi lozim. Mashhur ingliz tadqiqotchisi etnologiya fanining tavsifiy xususiyatiga qarshi bo'lib, bu faqatgina madaniyatning ayrim xususiyatlarinigina aks ettiradi, degan xulosaga kelgan.

Malinovskiyning madaniyat nazariyasiga oid qarashlari 1944-yilda ingliz tilida nashr etilgan «Madaniyatning» nomli kitobida bayon qilgan. Uning fikricha, madaniyat faqatgina insonlarga xos biologik xususiyat bo'lsa-da, insonlar ham tirik jonzorlar hisoblanadi. Shu bois u o'zining

biologik ehtiyojini qondirish maqsadida oziq-ovqat, yonilg'i kabi kundalik ehtiyoj buyumlarini qidirib topadi, uy-joylar quradi va kiyim-kechaklarni tikib kiyadi. Demak, u mazkur amallari orqali o'z atrofida ishlab chiqarish munosabatlarini shakllantiradi va bu fanda madaniyat deb yuritiladi. Turli madaniyatlar orasidagi o'zaro farqni insonlarning turfa xildagi oddiy ehtiyojlarini

qondirish usullari bilan izohlash mumkin. Shu bois ham madaniyat moddiy va ma'naviy madaniyatga bo'linadi.

O'z navbatida B. Malinovskiy antropologiya va etnologiyaning muhim vazifalarini, jumladan, dunyo madaniyatlarini tadqiq qilishni asos qilib olgan dastlabki etnologik maktab vakillari qarashlari borasida ham o'zining munosabatini bildirib o'tgan. Ayniqsa, u mashhur olim E. Teylorning «qoldiqlar metodi» urf-diy tanqid ostiga olgan. Uning fikricha, ushbu uslub asosida tadqiqotlar olib borgan ko'pgina olimlar har bir narsa yoki ko'rinishdan qoldiqli xususiyatlarni izlaganlar. Aslida esa har doim ham qoldiqli ko'rinishlar emas, balki madaniyat ko'rinishlari bo'lib, undagi eski ko'rinishlar o'rnini yangilari egallagan. Malinovskiyning fikricha, qoldiqli ko'rinishlar etnologiya faniga jiddiy zarar yetkazgan va u madaniyat ko'rinishlarining o'zaro funksional bog'liqligi munosabatlarga ziddir. Olimning tasdiqlashicha, madaniyatda hech qanday ortiqcha, tasodifiy yoki qoldiqli ko'rinish bo'lmaydi. Madaniyatdagi barcha ko'rinish yoki holat ma'lum bir funksiyani bajaradi. Agar unday bo'lmaganda edi bunday ko'rinishlar allaqachonlar

iste'moldan chiqib ketgan bo'lar edi. Jumladan, qandaydir bir urf-odat bir jarayonda qo'llanilar ekan, demak u nima uchun zarur. Qolaversa, B. Malinovskiy diffuzionistlar ham tanqid o'rtiga oladi. Uning fikricha, diffuzionistlarning katta xatolaridan biri mazkur oqim tarafdorlari madaniyatni tirik bir organizm tarzida emas, balki jonsiz buyumlar majmuidan iborat deb hisoblaganliklaridir.

*A. Radkliff Braun
(1881 - 1955)*

Alfred Radkliff Braun Kembrij universitetida o'qigan. Universitetdagi o'qishni tugatgandan so'ng Avstraliyada Andaman orollaridagi aborjenger orasida va Afrikada etnografik tadqiqotlar o'tkazgan. Kapshtadta, Sidney universitetlarida ishlagan. Ilmiy faoliyatining oxirgi 20 yilini Oksfordda olib borgan. 30-yillar oxiridan boshlab Buyuk Britaniya Qirolligi etnografiyasi instituti prezidenti bo'lgan.

Alfred Radkliff Braun Riversning shogirdi bo'lib, fanda ingliz strukturalizmi funksionalizm degan yo'nalishni olib kurgan. Bu yo'nalishning o'ziga xosligi shundaki, u jamiyat hayotini, odamlar ongi va munosabatlari hamda madaniyatini funksional va strukturaviy tahliliga oid qarashlarni umumlashtiradi. Radkliff Braun o'zining asosiy qarashlarini 1950-yilda chop etilgan «Etnologiya va sotsial antropologiya metodi» va 1952-yilda e'lon qilingan «Madaniyatning tarixi va funksional talqini» hamda «Primitiv jamoaning tuzilishi va funksiyasi» nomli kitoblarida ifoda etgan.

Radkliff Braun qarashlariga ko'ra insonni o'rganuvchi asosiy fan antropologiya bo'lib, uch asosiy yo'nalishga - odam biologiyasi, qadimiy arxeologi-

ya va etnografiyaga bo'linadi. Etnografiya esa, o'z navbatida, etnologiya va sotsial antropologiyadan tashkil topgan bo'lib, ularning har biri o'ziga xos maxsus uslublariga egadir.

Etnologiya deb u alohida xalqlarni aniq tarixiylik prinsiplari asosida o'rganuvchi, ularning ichki taraqqiyoti, o'zaro madaniy aloqalarini tahlil etuvchi fanga nisbatan qo'llashni tavsiya etgan. Muallifning qarashicha, etnologiyaning asosiy metodi yozma manbalar asosida insoniyat madaniyatini tarixiy rekonstruksiya qilishdir.

Uning fikricha, ijtimoiy antropologiya insoniyat madaniyatini o'rganishda umuman boshqacha yo'nalishni aks ettiradi. Uning vazifasi aniq bir xalqlar madaniyatini rekonstruksiya qilish emas, balki xalqlarning ijtimoiy va madaniy taraqqiyotidagi umumiy qonuniyatlarni izlab topishdir. Ushbu fan tabiiy fanlarning induktiv va analogik metodlaridan foydalanadi.

Induktiv metodning mohiyati materiallarni ajratib tanlab olish va umumlashtirish bo'lib, bu madaniy ko'rinishlarni o'rganishga taalluqlidir.

8-§. Etnopsixologiya maktabining shakllanishi

Ma'lumki, XX asrning 30-yillarigacha Amerikada etnologiya mashhur olim Frans Boas maktabi ta'sirida rivojlangan.

Frans Boas g'oyalari bir necha o'n yillar oldin na faqat psixologik antropologiya, balki madaniy antropologiyaning qator dastlabki asosiy magistrat yo'nalishlari uchun asosiy pillapoya bo'lib xizmat qilgan. Boasni tadqiqotchilar zamonaviy etnologiyaning me'mori, deb hisoblaydilar. U, avvalo, evoly-

utsionistlarning kishilik jamosasi, ijtimoiy institutlar, madaniy quyidan yuqoriga qarab taraqqiy etib boradi, degan ta'limotiga keskin qarshi chiqqan.

Frans Boas
(1858 - 1942)

Boas o'zidan oldingi tadqiqotchilar mavhum yoki noto'g'ri xulosalarga kelgan va shu bois etnologiyani yangidan yaratmoq zarur degan xulosaga kelgan. U yangidan etnografik materiallar yig'ish uchun oldingi tadqiqotchilardan ko'proq dala ekspeditsiyalari tashkil etish va ular asosida yangi konsepsiyalar yaratish zarur, deb hisoblagan. Bu borada Amerika maktabining vakillari o'zlarining dala

tadqiqotlarini o'tkazish jarayonida ko'plab antropologik usulblardan foydalangan. Natijada psixologik antropologiyaga oid ko'plab ma'lumotni yig'ishga muvassar bo'lingan. Etnopsixologik nazariyaga bo'lgan ehtiyoj natijasida etnopsixologiya maktabi taraqqiy etadi.

Etnologiyada psixologik yo'nalish o'z taraqqiyoti jarayonida o'zining konseptual vorishgini saqlagan holda bir necha marotaba nomini almashtirgan. Mazkur yo'nalish dastlab Frans Boasning tarixiy maktabi, keyinchalik Shaxs va Madaniyat maktabi, undan keyin «milliy xarakter»ni tadqiq qilish, XX asrning 60- yillaridan boshlab to hozirgi kungacha esa psixologik antropologiya yoki etnopsixologiya nomi bilan uritiladi.

Etnopsixologiya maktabi namoyandalarining ta'kidlashlaricha, «madaniyat» mavhum tushunchadan ko'ra kengroqdir, lekin bu borada birinchi o'ringda individ, shaxs turadi. Shu bois, ularning fikricha, har bir xalq madaniyatini o'rganishda individ va shaxsni o'rganishdan boshlamoq joiz.

Dastlabki etnopsixologik konsepsiya etnologlar tomonidan emas, balki psixologlar, aniqroq qilib aytadigan bo'lsak *Abram Kardiner* (1891 – 1981) tomonidan yaratilgan. U o'z qarashlarini *«Individ uning jamoasi»* (1937) va *«Jamiyatning psixologik chegarasi»* nomli asarlarida etnopsixologiya maktabining asosiy g'oyalarini bayon qilgan. Uning fikricha, insonning shaxsiy xususiyatlari u tug'ildandan keyingi dastlabki vaqtdanoq shakllana boshlaydi. Bu shakllanish tashqi ta'sirlar va, ayniqsa, jamiyatdagi o'ziga xos bola parvarishlash usullari, ovqatlantirish, yo'rgaklash, ko'tarish keyinroq esa yurishga, gapirishga va o'zodalikka o'rgatish kabilar orqali amalga oshadi. Shuning uchun ham inson ruhiyatining shakllanishi, asosan, 4 – 5 yoshgacha davom etadi va undan keyin mustahkamlanadi va butun umr deyarli o'zgarishsiz qoladi. *Kardiner* «asosiy shaxslar» tushunchasiga urg'u berdi.

Nafaqat Kardiner, balki AQSh etnopsixologiya maktabining R. Linton, E. Sepir, R. Benedikt, M. Midkabi asoschilari ham etnik farqlanish va madaniyatlar dinamikasini «muhim shaxslar tarkibi» nazariyasi bilan bog'lab tushuntirishga harakat qilganlar. Jumladan, atoqli etnolog Rut Benedikt o'zining «Madaniyat namunalarini» (1934), «Janubiy G'arb madaniyatining psixologik tiplari» (1928), «Shimoliy Amerikadagi madaniyatlarning konfiguratsiyasi» (1932) kabi asarlarida turli madaniyatlarda o'ziga xos shaxslar jamoasi mavjudligi haqidagi qarashlarini bayon etgan. Kardiner tasavvuriga ko'ra, insonning shaxsiy qarashlari tug'ildandan keyingi dastlabki kunlardan oq shakllana boshlaydi. Bu bevosita unga tevarak-atrofdagilarning munosabatlari asosida shakllanadi. Bolalik davrida bo'lgan munosabat uning kelgusidagi hayot faoliyatida o'ziga xos iz qoldiradi.

Etnopsixologiya maktabining nazariy-metodologik yo'nalishi madaniyat ta'limi ta'rifini aniqlashdan iborat bo'lgan. Ularning nazariyasiga ko'ra har bir madaniyat o'ziga xos shaxslar tipining egasidir va bolalar tarbiyasini o'rganish shaxs va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar orqali shakllanadigan milliy xarakterni ochib berishda muhim vosita hisoblanadi.

XX asrning 30 – 40-yillariga kelib shaxs bilan madaniyat munosabati tushunchasi etnologyaning dolzarb asosiy muammosiga aylandi hamda tobora ko'proq etnolog olimlarning e'tiborini torta boshlagan edi. Mazkur muammo bo'yicha o'z nazariyalarini ilgari surgan olimlar ikki oqimni tashkil — birinchi oqim vakillari «inson xarakteri faqat tarbiya natijasida shakllanadi» degan nazariyani ilgari suruvchi Boasning madaniy deatamasizmi tarafdorlaridir (R. Benidikt, M. Mid), ikkinchi oqim tarafdorlari esa «neofreydizm (ya'ni turli madaniyat shaxs tiplari) – umumlashgan asosdagi cheklangan variatsiyaning natijasidir», – degan g'oya tarafdorlaridir (A. Kardiner, R. Lanton, I. Xollouel).

Etnopsixologiya maktabining rivojlanishida, shubhasiz, Boasning Midning katta xizmatlari bor. U ustozining turli madaniyatlardagi tarbiya usuli shaxslar va ularga xos faoliyatlarni keltirib chiqarishi haqidagi fikrini quvvatlaydi hamda inson xulq-atvori, faoliyati, shaxsiy xususiyatlarini biologik omil (irq) bilan emas, madaniyat bilan bog'liqligi haqida ilmiy xulosaga keladi.

M. Mid Samoa Admiralteystva (1928 – 1929, 1965 – 1967) orollari, Yangi Gvineya (1930 – 1933), Indoneziyaning Bali (1936 – 1940) orolida va boshqa hududlarda uzoq vaqt etnografik tadqiqotlarini olib bordi. Mazkur dalal tadqiqotlari ma'lumotlari asosidagi

«Samoa» balogʻatga yetish», «Uch ibtidoiy jamoalarda jins va ehtiros», «Gvineyada voyaga yetish» kabi asarlari bilan M. Mid butun dunyoga tanildi.

Margarid Mid
(1863 - 1931)

Mid fikriga koʻra, bolalar birinchi navbatda, atrofdagilarning xatti-harakatiga taqlid qilib ijtimoiy inson sifatida rivojlanadilar. Taqlid shakllaridan biri oʻyin hisoblanadi. Oʻyinlarda koʻpincha bolalar kattalarga taqlid qiladilar. Bola kattalarni kuzatib, loydan pirog

yasaydi, hogʻbon yoki dehqonga havas qilib belkurak bilan yer chopishga harakat qiladi. Bolalar oʻyini oddiy taqliddan toʻrt-besh yoshli kattalarga oʻxshab bajaradigan murakkab harakatlargacha tadrijiy yoʻlni bosib oʻtadi.

Buni Mid boshqalar rolini qabul qilish, yaʼni boshqalarga oʻxshashga oʻrganish, deb atagan. Xuddi shu bosqichda bolalarda oʻz shaxsi toʻgʻrisida tuygʻu paydo boʻladi.

Margarid Mid oʻzining faoliyati davomida (40 dan) ortiq asar yozgan. U bir necha ilmiy jamiyatlarda, xususan, Amerika antropologlar jamiyati raisi boʻlgan. Mid vafotidan soʻng 1978-yilda Amerika Prezidentining Ozodlik medali bilan mukofotlangan. Margarid Midning asosiy dala yozuvlari hozirda AQSh Kongressi kutubxonasida saqlanadi.

Etnopsixologik qiyofa tushunchasiga ham koʻp tadqiqotchilar oʻz taʼriflarini berib oʻtganlar. Masalan, rus tadqiqotchisi S. I. Korolyov shakllangan etnik qiyofa «maʼlum darajada muhofaza qiluvchi mexanizm

rolini o'ynaydi. U xuddi elakdek, yot narsalarni ajratib, uni yo qabul — yoki uni shu xalqda mavjud bo'lgan normalar asosida qayta ishlab beradi, yoxud inkor qiladi», — deb ta'rif bergan. Bu ta'rifni biroz boshqacharoq talqin etadigan bo'lsak, etnoslarning psixologik qiyofasi — ularning atrofdagi voqelikni, hodisalarni o'ziga xos ravishda idrok, tafakkur, tasavvur qilishi ularga bo'lgan munosabatning urf-odat, an'analar, xarakter tarzida namoyon bo'lishidir.

Har bir xalqning psixologik qiyofasiga mos tarzda madaniyati, oilaviy va ijtimoiy munosabatlar tizimi, yosh va jinslar o'rtasidagi farqlanish, diniy e'tiqodga nisbatan munosabat va shu bilan bog'liq harakatlar, kayfiyatlar hozirgi davrda esa siyosiy jarayonlarga munosabatlar ham shakllanadi.

Muayyan bir etnik guruhlar ma'lum bir tarixiy rivojlanish bosqichida o'ziga xos ruhiy-axloqiy xislatlarga ega bo'lib boradi va bu hol ularning madaniyatiga ham kuchli ta'sir ko'rsatadi. Masalan, biz ruhiy-axloqiy xislatlarimiz va shunga bog'liq turmush tarzimiz bilan xuddi shu makonda bir asr oldin yashagan o'z ajdodlarimizdan ancha farq qilamiz.

XX asrdagi AQSh etnopsixologiya maktabining asosiy xususiyatlari madaniyatni shaxs orqali tushuntirishga intilish, insonning bolalik davriga, ayniqsa, go'dekning ruhiy-jinsiy shakllanishiga kuchli qiziqish, jamiyat rivojlanishida ijtimoiy-iqtisodiy omillarning o'rniga yetarli baho bermaslik va psixik omillarni mutlaqlashtirishda mujassamlashgan.

AQSh etnopsixologiya maktabining fan oldidagi xizmatlari (etnografiyaning psixologiya va psixiatriya bilan yaqinlashuvida, etnografiyaga loyihalangan testlarni qo'llash orqali bolalik davrini qiyosiy tadqiq qilishni rivojlantirishda namoyon bo'ladi.

XX asrning 60 — 70-yillariga kelib etnopsixologik tadqiqotlar hududi sifatida «madaniyat va shaxs»ni

sotsial-madaniy sistema bilan bog'liq tarzda o'rganish yana dolzarb muammoga aylandi.

Psixologik antropologiya sohasida nemis olimi I. Eybl-Eybesfeldt, italiyalik V. Lantanari, gvatemalalik A. Mendea-Dominige kabi olimlar faol tadqiqot olib borib, etnopsixologiya rivojlanishiga muhim hissa qo'shgan. Ular etnopsixologiyaning amalda dunyo fanlari tizimida mustahkam o'rin olishida ham muhim rol o'ynagan.

Psixologik antropologiya insonni bashariyatning va alohida madaniyatning bir bo'lagi sifatida tadqiq qilari ekan, turli sotsial va madaniy tizimlarda alo darajadagi hamfikrlik va hamjihatlik vujudga kelishi uchun keng yo'l ochadi. Bu esa davrimizga xos bo'lgan iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy, milliy va diniy muammolar globallashayotgan zamonda ko'plab muammolarni hal qilishning samarali vositasidir.

Jahon etnologiyasida etnopsixologiyaning o'rne haqidagi fikrlarimizni yakunlar ekanmiz, ilg'or mamlakatlarning iqtisodiy-ijtimoiy muammolarni yechishda etnopsixologik tadqiqotlar natijasidan samarali tarzda foydalanganligini ta'kidlab o'tish joiz.

Xalqimiz moddiy va ma'naviy madaniyatining ajralmas qismi sanalgan uning e'tiqodi, urf-odatlar, uy-joyi, kiyim-kechagi va taomlarini o'rganish bilan bir qatorda ana shu o'ziga xos moddiy va ma'naviy madaniyatning shakllanishida katta ahamiyatga ega bo'lgan xulq-atvori va ruhiyatini tadqiq etish ham muhimdir.

Faqat etnopsixologik tadqiqotlar bilangina biz tariximizning keyingi davrida xalqimiz ruhiyati va xulq-atvorida paydo bo'lgan loqaydlik, boqimandalik, mas'uliyatsizlik, millatparvarlik va vatanparvarlik tuyg'ularidan uzoqlashish kayfiyatlari, tashabbuskorlik va tadbirkorlikning sustligi kabi salbiy xislatlarning vujudga kelganlik sabablarini ochishimiz, jonkuyarlik, tashabbuskorlik, vatanparvar-

lik va boshqa shu kabi fazilatlarni rivojlantirishning yo'llarini topishimiz mumkin.

Jahon tarixiga nazar soladigan bo'lsak Zinlilzlardad gi kuchli tadbirkorlik, tashabbuskorlik va tarbiyadagi qattiqg'o'ljik xalati, nemislardagi o'ta mas'uliyatlilik va o'ziga ishonch hislati, yaponlarning millatparvarli va jamoa manfaatini e'zozlashlari, fransuzlarda, doimo yangilikka va erkin fikrlashga intilish bu xalqlar yashayotgan yurtlarni dunyoda eng taraqqiy etgan mamlakatlarga aylantirgan.

9-§. Etnologiyadagi yangi konsepsiyalar

Keyingi yarim asr davomida etnologiya fanida ko'plab yangi nazariy-metodologik qarashlar hamda g'oyalar paydo bo'ldi. Shubhasiz, bunday qarashlarning paydo bo'lishi dunyo miqyosida siyosiy jarayonlarning o'zgarishi bilan bog'liqdir. Ayniqsa, Ikkinchi jahon urushidan so'ng mustamlakachi imperiyalarning yemirilishi etnologiyaning taraqqiyotiga sezilarli ta'sir qildi, deb aytish mumkin. Yevropadagi yirik davlatlarning mustamlakalardan mahrum bo'lishi mazkur mamlakatlarda etnologiyaga bo'lgan qiziqishning ma'lum ma'noda susayishiga va, o'z navbatida, etnologik tadqiqotlar uchun ajratiladigan mablag'ning kamayishiga sabab bo'ldi. Etnologiyaga amaliy qiziqishning kamayishi ayrim mamlakatlarda (masalan, Niderlandiyada) qator ilmiy tadqiqot institutlarining yopilishiga olib kelgan bo'lsa, boshqa mamlakatlarda (xususan, Buyuk Britaniya va Fransiyada) etnologiyaning fanlar tizimidagi o'rni va ahamiyati ma'lum ma'noda pasaygan. Biroq bu jarayonlar Yevropa mamlakatlari etnologiyasida keyingi davrda hech qanday yangi qarashlar va nazariyalar yaratilmagan degan mulohazani bildirmaydi. Bu

davrda Yevropa etnologlari tomonidan etnologiya sohasida bir qator yangi nazariyalar yaratildi. Jumladan, mashhur fransuz olimi Levi Strossning strukturaviy antropologiya maktabini muvaffaqiyatli keltirish mumkin. Levi Strossning nazariy-metodologik qarashlari o'zining originalligi va ilmiyligi bilan etnologiya va boshqa qator ijtimoiy fanlar taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan.

Levi Stross
(1908 - 2009)

Levi Strossning ilmiy nazariy merosi ko'p tarmoqli bo'lib, unga insonparvarlik yo'nalishidagi mantiqiy-madaniy g'oyalar; o'z yozuvlariga ega bo'lmagan jamoalarni o'rganishda strukturaviy antropologik yondashuv; miflarning strukturaviy xususiyatini modellashtirish orqali ularning ichki mohiyatini tiklashga qaratilgan original uslub (mazkur uslub mutaxassislariga Shimoliy va Janubiy Amerika hindulari mifologiyasi tizimini yagona semiotik arxitektonikasini namoyish qilish imkonini bergan); qator etnologik yo'nalishlardagi konseptual yondashuvlar -- qon-qarindosh va ijtimoiy jamoalar tizimi, yozuvsiz jamiyatlar tasnifi kabi yo'nalishlarni kiritish mumkin.

Levi Stross o'zining madaniyatshunoslikka oid qarashlarida etnologiyani inson haqidagi fanning markaziga qo'ygan bo'lib, uning paydo bo'lishi va rivojlanishini insonparvarlikning yangi bosqichi taraqqiyoti tarzida tavsiflagan. Shuningdek, u yozuvsiz jamiyatlar sivilizatsiyasini o'rganish asosida insonning tabiat bilan munosabatlarini o'rganishdagi yangi sahifalarni boyitgan. Levi Stross o'zining «Tarix va irq» nomli tadqiqotida rivojlanish g'oyasini bir yo'nalishdagi tarixiy evolyutsiya tarzida talqin

qilish xato mulohaza bo'lib, bu noto'g'ri talqinlar o'z navbatida irqchilikka sabab bo'lishi va g'arbcha turmush tarzi natijasida an'anaviy «ibtidoiy» madaniyatlarni hamda ularning asriy an'alarining vayron bo'lishiga olib kelishini isbotlab bergan. Mashhur fransuz antropologning fikricha, hech qanday sivilizatsiyalar jahon sivilizatsiyasi maqomiga da'vogarlik qila olmaydi. Jahon sivilizatsiyasi jahon miqyosida turli madaniyatlarning o'zaro kelishuvi va bu jarayonda har bir madaniyat o'ziga xos xususiyatlarni saqlagan holdagina bo'lishi mumkin.

Aynan XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ingliz olimi Maks Gvorkman (1917 – 1975) tomonidan «Neofunktsonalizmning Manchester maktabi» nomi ostida mashhur bo'lgan yo'nalishga asos solingan. Rodney Nixem (1923-yilda tomonidan ijtimoiy strukturalizمنىng yangi konsepsiyasi yaratilgan. Fransuz etnologlari XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, garchi ma'lum ma'noda Levi Stross qarashlari ta'sirida bo'lishlariga qaramay, Moris Go-

Levi Stross Brazilyada

dile, Klod Melissolar tomonidan tarixiy materializmga asoslangan qarashlarini shakllantirishga harakat qilganlar.

XX asrning 50-yillaridan boshlab Yevropa mamlakatlaridagi etnologiya fani amerikalik olimlar qarashlari ta'sirida rivojlangan. Chunki, aynan mazkur davrda AQShda madaniy antropologiya juda ham rivojlangan. Masalan, 40 - oralig'ida AQShda etnolog mutaxassislar tayyorlovchi kollej va universitetlar soni ikki baravarga ko'paygan. Mazkur fanga bo'lgan qiziqishning ortishini ikki muhim vaziyat bilan izohlash mumkin. Birinchidan, AQShda madaniy antropologiya talabalarining umumiy ta'lim olishlarida muhim rol o'ynagan ijtimoiy-gumanitar fan hisoblangan. Ikkinchidan, -Ikkinchi jahon urushidan keyin jahon siyosiy maydonidagi vaziyatning o'zgarishi AQShda etnologiya fanining taraqqiyotiga ham ma'lum ma'noda o'zining ijobiy ta'sirini o'tkazgan. Amerikalik olimlar tomonidan ozod bo'lgan uchinchi dunyo mamlakatlari uchun tavsiya qilingan madaniy relyativizm konsepsiyasi dunyoning yangi tartib-qoidasi tarzida qabul qilingan. Madaniy relyativizm bilan birga neoevolyutsionizm g'oyalari ham sezilarli darajada tarqalgan.

XX asrning 80-yillariga kelib ijtimoiy biologiya maktabining qisqa muddatli taraqqiyot davri bo'lgan. Biroq tez orada mazkur yo'nalish fandagi o'zining yetakchilik mavqei madaniy ekologiyaga bo'shatib berdi va mazkur nazariya bugungi kungacha Amerika madaniy antropologiyasida yetakchilik mavqei ni saqlab kelmoqda. Tadqiqotchi olimlar bu oqimni funksionalizm, strukturalizm va neoevolyutsionizm bilan birga Amerika madaniy antropologiyasidagi asosiy yo'nalishlar sirasiga kiritadilar.

Keyingi o'n yilliklarda Amerika etnologlari orasida Klifford Girt (1926) va Rixard Terner (1920 -

1980-larning qarashlari asosida shakllangan yangi ~~germenevtika yo'nalishi~~ ancha mashhur bo'lib bormoqda. Mazkur yo'nalish tarafdorlari, asosan, ijtimoiy kommunikatsiyada simvollar va simvollar-ning zamonaviy madaniyatlardagi ma'naviy-axloqiy ahamiyatini tadqiq qilishni maqsad qilib olgan. Bu borada Terner simvollar-ning pragmatik aspektiga ko'proq e'tibor qaratadi va simvollar ijtimoiy jarayonlarda faol kuch tarzida namoyon bo'ladi degan xulosaga kelgan. Ternerdan farqli tarzda Girts simvollar-ning ijtimoiy hayotdagi o'rniga va ularning inson hissiyoti va ruhiyatiga bo'lgan ta'sirini muhim, deb hisoblaydi. Girts etnologlar empirik ma'lumotlarni tavsif qilish bilangina chegaralanib qolmasdan, mazkur madaniyat sohiblarining qarashlari va harakatlari tub mohiyatini aniqlashlari zarur degan g'oyani ilgari surgan.

XX asr oxiri – XXI asr boshlariga kelib dunyoning turli mamlakatlarida tadqiqotlar olib borayotgan etnologlar orasida ~~etnologiya~~, intellektual va laashkiliy aloqalar kuchaydi. Etnik chegaralar va milliy ilmiy maktablar turfa xilligiga qaramay, ilmiy maktablar rivojlanmoqda. Aynan mana shunday maktablardan biri bu ~~postmodernizm~~. Postmodernizm tushunchasi ilk bor XX asrning 60-yillarida arxitekturada qo'llanilgan va shundan boshlab zamonaviy dunyo (modern) inqirozi bilan bog'liq intellektual harakatni anglatuvchi yo'nalish tarzida keng yoyilgan. Fanda postmodernizm, avvalo, yaqin vaqtlargacha ustuvor bo'lib turgan ilmiy-metodologik yo'nalish va dunyoqarashni tanqid qilishni anglatadi. Shu ma'noda *postpozitivizm*, *postmarksizm*, *poststrukturalizm*, *dekonstruktivizm* kabi ko'plab nazariyalarni misol tarzda keltirish mumkin.

Postmodernizm g'oyasi ayniqsa Amerika madaniy antropologiyasida ~~mashhur~~ bo'lgan bo'lib, bu yo'nalishda tadqiqotlar olib borgan mutaxassislar mazkur

oqimni *(tanqidiy antropologiya)* deb yuritadilar. qacha qilib uning mohiyatini quyidagi tezislarda bayon qilish mumkin:

1) Madaniy (sotsial) antropologiya qat'iy ma'nodagi fanni anglatuvchi so'z emas. balki adabiy ijod mahsuli hisoblanadi; antropolog mualliflar o'zlarining tadqiqotlarini ilmiy tasdiqlamaydilar, balki badiiy uslubni qo'llagan holda o'quvchini ishontirish-

harakat qiladilar. Aynan bu mavzuda bajarilgan mashhur ishlardan biri Klifford Girtning «Hayot va mashg'ulotlar: antropolog m'nsoli muallif» (1988) nomli kitobi hisoblanadi. Aynan mazkur kitobda u B. Malinovskiy, R. Benedikt, K. Levi Struss kabi o'z fanining klassiklari bo'lgan olimlarning mualliflik uslublarini tahlil qiladi va ularning ko'plab «kashfiyotlari» badiiy konstruksiya mahsulidir degan xulosaga keladi.

2) Antropolog dala tadqiqotlari jarayonida maxsus ilmiy moslama yordamida mavjud voqelikka aniq tashxis qo'yish imkoniyatiga ega emas. Har bir tadqiqotchi, avvalo, inson sifatida o'zga madaniyat vakillari orasida ko'rgan-kechirganlarini va kuzatganlarini o'z madaniyatidan kelib chiqib tahlil qiladi. Aynan shu muammo tufayli zamonaviy xorij etnologiyasida juda ko'plab adabiyotlar mavjud bo'lib, bular sirasiga Djona Van Maanenning «Dala hikoyalari Etnografiya yozuvlari haqida» (1988), To'f Rabinovning «Marokashdagi dala ishlari haqida mulohazalar» (1977) kabi kitoblarni kiritish mumkin¹

Asrning 90-yillariga kelib ko'plab g'arb olimlari postmodernizm o'zining «qo'shqur» tanqidlari bilan asrlar davomida fanda ustuvor bo'lgan ustunlarga jiddiy zarar keltirishini va hatto uning yo'q bo'lib ketishiga ham sabab bo'lishini e'tirof qildilar².

Qarang J. Maanen *Tales of the field: On writing ethnography*. Chicago, 1988, ... *Reflections on field work in Morocco*. Berkley, 1977

¹ - Основы этнологии. Учебное пособие / Под ред. проф. Н. В. Паменова. М.: Изд-во МГУ, 2007. - С. 34.

Etnologiyaning kelgusidagi istiqbolli mavzulari to'g'risidagi mutaxassis olimlar orasida kechayotgan bahs-munozaralarda ko'plab tadqiqotchilar germinenvtik antropologiyani fanning istiqbolli yo'nalishi, deb ta'kidlamogdalar. Bunga sabab mazkur yo'nalish tarafdorlari «madaniyat ob'ektini tadqiq qilish sub'ekti, asosan, yevropalik tadqiqotchilar bo'lishi kerak. yevropalik bo'lmagan jamoalar bunda tadqiqot ob'ektigina bo'lishi mumkin», degan g'oya asosida shakllangan *evrosentizm* g'oyasidan butkul voz kechishdi. Ular sayyoramizning har qaysi mintaqasida yashovchi tadqiqotchi tadqiqot sub'ekti bo'lishi mumkin va, o'z navbatida, yevropa madaniyati tadqiqot ob'ekti tarzida tadqiq qilinishi mumkin degan g'oyani ilgari suradi. Qolaversa, hozir alohida madaniyatlarning o'zaro yaqinlashuvi va birlashuvi jarayoni ularning yagona global madaniy tizimda birlashishlariga sabab bo'lmoqda. Shu bois hozir etnologiya fanida boshqa madaniyatlarni nafaqat tadqiqot ob'ekti tarzida tadqiq etish, balki tarixiy-madaniy jarayonlar muammolariga ham alohida e'tibor qaratilmoqda va mazkur yo'nalishlar doirasidagi mavzular fanning istiqboldagi yo'nalishlari, deb e'tirof etilmoqda.

Zamonaviy etnologiyada nafaqat «orqada qolgan» etnik birliklar, balki zamonaviy taraqqiy etgan industrlashgan jamiyatlar ham tadqiq qilinmoqda. Qolaversa, aynan oxirgi yillarda olib borilayotgan samarali amaliy tadqiqotlar va etnologiyaning turli yondosh fanlar bilan o'zaro tutashishi natijasida *etnosotsiologiya, etnopsixologiya, etnolingvustika, etnodemografiya* kabi o'zaro tutash yangi yo'nalishlar paydo bo'ldi. Etnologiyada ko'proq insoniyat va uning madaniyatini tadqiq qilishga va ularni ilmiy analitik tarzda tahlil etishga e'tibor qaratilmoqda.

XX asr milliy g'oyalar, harakatlar va milliy-etnik nizolar avj olgan davr hisoblanadi. Xalqlarning tarixiy-madaniy taraqqiyotining doimiy o'sib borishi etnoslararo jarayonlarni va milliy-ozodlik harakatlarning birmuncha avj olishiga sabab bo'lgan, deb aytish mumkin. Bu jarayonlarning aniq natijalari tarzida Norvegiya, Irlandiya, Polsha, Finlandiya, Bolqibo'yi davlatlarining milliy mustaqillikni qo'lga kiritishdi, Markaziy Yevropada va Bolqonda Birinchi jahon urushidan keyin Avstriya – Vengriya imperiyasi o'rnida qator milliy davlatlarning barpo bo'lishiga olib keldi. Ayniqsa, Ikkinchi jahon urushidan keyin yirik kapitalistik mamlakatlarning o'z mustamlakalaridan mahrum bo'lishi, Janubi-Sharqiy Osiyoda, Hindixitoyda, Afrikada qator mustaqil davlatlarni yuzaga keltirdi. Shuningdek, 1991-yildan keyin sobiq ittifoq o'rnida 15 ta mustaqil davlatlarning paydo bo'lishi ham ma'lum ma'noda milliy-etnik muammolar bilan chambarchas bog'liqdir. Muxtasar qilib aytganda, mazkur ma'lumotlar etnik omillarning muhim ahamiyat kasb etayotganligidan dalolat beradi. O'z navbatida, yuqorida tahlil etilgan ko'plab etnologik nazariyalardan qay biri tarixdagi etnik jarayonlarni sharhlab tushuntirishda eng maqbuli hisoblanadi? degan savol paydo bo'lishi tabiiydir. Bu borada ayrim tadqiqotchular tarixdagi etnik jarayonlarni izohlashda eng maqbuli turli etnologik, sotsiologik va madaniyatshunoslikka oid maktablar orasidan sintez qilib olingan tarixiy etnologiya, deb hisoblaydilar¹.

XX asr oxiriga kelib dunyo etnik manzarasining keskin tarzda o'zgarib borishi tadqiqotchi olimlarni etnologiyaning tadqiqot ob'ekti muammosiga yana qayta murojaat qilishlariga sabab bo'lmoqda. Yevropa va Shimoliy Amerikadagi turli-tuman muammolar natijasida paydo bo'lgan ko'p sonli diasporalar, emi-

grantlar va qochoqlar rivojlangan davlatlarning etnik tarkibini jiddiy o'zgartirib yubordi hamda mahalliy avtohton etnoslar orasida kamsonli etnik jamoalar o'zlarining mustahkam mavqegini topishiga sabab bo'ldi. Boshqa tomondan esa Farbiy Yevropadagi integratsion jarayonlar qator yangi etnik muammolarning paydo bo'lishiga olib keldi.

Yangi tarixiy vaziyat va jamiyat hayotidagi muammolar etnologiyaning tadqiqot hududining kengayishiga sabab bo'lmoqda. Hozirgi kunda etnologiya yangi mavzularining kirib kelishi tadqiqotchilarga fan ichida mustaqil tadqiqot mavzularini va yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish imkoniyatini bermoqda. Jumladan, G'arbiy Yevropa etnologiyasida bugungi kunda *iqtisodiy etnologiya*, *sotsial etnologiya*, *huquqiy etnologiya*, *siyosiy etnologiya*, *diniy etnologiya* kabi yo'nalishlar mustaqil tarzda taraqqiy etib, rivojlanib bormoqda.

Xulosa qilib aytganda etnologiya fanining kelgusidagi asosiy tadqiqot ob'ektlari tarzida quyidagilarni ko'rsatishimiz mumkin:

- etnik antropologiya (xalqlarning etnogenez va antropozik taraqqiyoti muammolarini tadqiq etadi);
- etnik sotsiologiya (etnik guruhlar rivojlanishining sotsial aspektlari va mavjudligini, ularning o'zlikni anglash va o'z-o'zini anglash shakllari, etnik guruhlar orasidagi aloqalar shakllarini tahlil qiladi);
- etnik psixologiya (etnik stereotiplarning shakllanishi, etnik ong va etnik o'zlikni anglash muammolarini o'rganadi);
- iqtisodiy etnologiya (etnoslarning xo'jalik yuritish va iqtisodiy muammolarini tahlil qiladi);
- etnodemografiya (mazkur yo'nalishning asosiy vazifasi xalqlar sonining o'sib borishi dinamikasi va demografik jarayonlarni o'rganishdir);

– etnogeografiya (xalqlarning geografik joylashuvi, ularning taraqqiyotida hududiy omilning tutgan o'рни va etnik hududlar va etnik chegaralar muammolarini tahlil qiladi);

– etnopedagogika (turli etnoslardagi ta'lim-tarbiyaviy jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi).

G'arb mamlakatlarida hozir etnologiya fani «post-modernizm» falsafasiga asoslangan bo'lib, bunda asosiy e'tibor ijtimoiy guruhlar orasidagi jarayonlarga qaratiladi. Shuningdek, fanda lokal va global jarayonlarni o'rganishda tadqiqotchilar tomonidan tadqiqiy tanlanish, ya'ni jamiyat hayotidagi barcha jarayonlarni emas, balki etnos va turli-tuman madaniyatlarining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda eng muhim, deb hisoblangan ko'rinishlar bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Boshqacha tarzda aytadigan bo'lsak, so'nggi yillarda bajarilayotgan tadqiqotlarda asosiy e'tibor insoniyatning rivojlanish bosqichlari, ya'ni paydo bo'lganidan to hozirgi davrgacha bo'lgan tarixiy yo'lini global miqyosdagi tavsif qilishga emas, balki muammoviy tanlanish asosidagi tadqiqotlarga ko'proq e'tibor qaratilmoqda.

Demak, yuqoridagi mulohazalarga yakun yasab umumlashma tarzida shuni ta'kidlash mumkinki, postmodernizm g'oyasi bilan boyitilgan etnologiya fanining bugungi kundagi asosiy vazifasiga etnomadaniy munosabatlarni hosil qiluvchi etnosning o'zining ichidagi va etnoslararo jarayonlarni tadqiq qilish kiradi. Tadqiqotchilar oxirgi paytlarda etnik madaniyatlarga va ularning lokal xususiyatlariga, odamlarning kundalik turmush tarziga ko'proq e'tibor qaratmoqda. Eng muhimi hozir bajarilayotgan ko'plab etnologik tadqiqotlar amaliyotda qo'llanilmoqda va rivojlangan mamlakatlarda bajarilayotgan

ilmiy tadqiqotlarning aksariyati jamiyat hayotida aynan muhim va eng dolzarb, deb e'tirof etilgan ijtimoiy muammolar doirasida amalga oshirilayotganligi yuqoridagi fikrlarimizga yanada oydinlik kiritadi.

Seminar mashg'uloti rejası:

1. Evolyutsionizm va diffuzionizm, Evolyutsion maktabning shakllanish tarixi.
2. Antievolutsionizm: diffuzionizm, sotsial maktab.
3. F. Boasning Amerika tarixiy maktabi va uning etnologiya hamda madaniy antropologiyaning keyingi taraqqiyotiga ta'siri.
4. Etnopsixologiya maktabining shakllanishi.
5. Etnologiyadagi yangi zamonaviy konsepsiyalar.

Bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. Evolyutsionizm maktabining shakllanish tarixi borasida nimalarni bilasiz?
2. Etnologiyada birinchi marta anketa metodini kim qo'llagan?
3. Aynan etnologiyadagi dastlabki maktab vakillarining ilmiy kamchiliklari nimalardan iborat edi?
4. Strukturaviy antropologiya haqida ma'lumot bering?
5. Zamonaviy etnologiya maktablari borasida nimalarni bilasiz?

Adabiyotlar:

1. *Белик А. А., Резик Ю. В. Социокультурная антропология. Историко-теоретическое введение.* – М., 1998.
2. *Краткий этнологический словарь.* – М.: Фонд "Социальный мониторинг", 1995.

3. Культурная антропология: Учебное пособие / Под ред. Ю. Н. Емелянова, Н. Г. Скворцова. – СПб., 1996.

4. Основы этнологии: Учебное пособие / Под ред. проф. В. В. Пименова. – М.: Изд-во МГУ, 2007.

5. Садыхин А. П., Грущевецкая Т. Г. Этнология. Учебник для высших учебных заведений. – М., Academia, 2000.

6. Этнология. Учебник для высших учебных заведений. Под ред. А. П. Садыхина. – М., 2000

7. J. B. Sole. Anthropology For the Nineties. N. Y, L.: The Free Press, 1988.

8. George ■ Stocking. Polarity and Plurality: Franz Boas as Psuchological Anthropologist. In: New direction in Psychological Anthropology. Theodor Schwartz, Geoffry M. White, Satherine A Lutz (eds.) Sambridge: Sambridge University Press, 1994.

9 Jabborov I. Jahon xalqlari etnologiyasi asoslari. – T., 2007.

10. Этнология (Этнография): учебник для бакалавров // Под ред. В. А. Козьмина, В. С. Бузина. – М., Изд. Юрайт, 2014.

III BOB

ETNOS MUAMMOSI BILAN BOG'LIQ QARASHLAR VA NAZARIYALAR

10-§ *Etnos va etniklik.*

11-§ *Primordializm va konstruktivizm.*

12-§. *Etnogenez va etnik tarix*

10-§. Etnos •• etniklik

Insomiyat tarixi – bu nafaqat davlatlar, buyuk shaxslar va g'oyalar tarixi, balki xalqlar tarixi ham bo'lib, kishilar bir necha ming yillik faoliyati mobaynida davlatlarga asos solgan, ular orasidan buyuk arboblardan yetishib chiqqan, ko'plab madaniyatlar va tillarni yaratib, sharafli ishlar va jangu jadallar qilgan, shuningdek, buyuk kashfiyotlar yaratgan, qahramonlik va, aksincha, fojiali ishlarni amalga oshirgan¹. Qolaversa, inson biologik mavjudot – tabiatning bir qismi bo'lishi bilan birga kishilik jamiyatidagi evolyutsion taraqqiyot natijasida hamda ijtimoiy omillarning ta'siri tufayli muayyan ijtimoiy guruhlar va jamoalarga bo'linadi. Mana shunday asosiy jamoalardan biri fanda etnos deb yuritiladi.

Biz yashayotgan ona zaminda turli-tuman xalqlar o'zlarining milliy-etnik madaniyati va an'analarini bilan boshqalardan ajralib turadi. O'z navbatida har bir

¹ Этнология. Учебник для высших учебных заведений. Под ред. А. П. Саложина. – М., 2000

etnik birlik o'ziga xos shakllanish va etnik rivojlanish tarixiga ega. Har bir xalq, son jihatidan katta yoki kichik bo'lishidan qat'i nazar, o'zida takrorlanmas xususiyatlarni mujassam etgan, o'ziga xos tarixiga ega. Hatto aytish mumkinki, insoniyat tarixi ana shunday kichik xalqlar tarixidan ham ibtido oladi.

Qo'llanmaning ushbu qismida etnos muammosi yuzasidan nazariy-metodologik qarashlar va ilmiy farazlarga batafsil to'xtalib o'tishdan avval har bir fan sohasidagi tadqiqotlar ilmiy-metodologik ishlanmalarga asoslanishi lozimligini va, o'z navbatida, mavjud tarixiy muammolar yechimining to'g'riligi, uning nazariy asosi bilan belgilanishini alohida ta'kidlab o'tmoq joizdir. Bu o'rinda etnologiyani ramziy tarzda ulkan bir daraxt, deb tasavvur qilsak, nazariy-metodologik tadqiqotlar uning ildizini tashkil etadi. Zero, ildiz qunchalik baquvvat, chuqur ketgan bo'lsa, daraxt shunchalik barq urib yashnaydi. Shu bois hozirgi etnologik tadqiqotlarni nazariy-metodologik qarashlar bilan boyitish va fanning turli mavzulari doirasida bajarilayotgan tadqiqotlarga ilmiy konsepsiyalarni asos qilib olmoq zarur. Chunki nazariy xulosalarsiz yoki tarixiy dalil-isbotlarsiz muammoning tadqiq etilishi ayrim hollarda salbiy oqibatlariga olib kelishi, ya'ni milliy nizolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Endi esa etnologiyaning asosiy tadqiqot ob'ektlaridan biri bo'lgan etnos va etniklik borasida biroz kengroq to'xtalib o'tsak.

Etnos (yunon. – *xalq*; ingl. – *ethnos*; nem. – *ethnos*) – tabiiy-tarixiy jarayonlar natijasida tarkib topgan kishilar guruhidir¹. Ma'lumki, insoniyat biologik mavjudot, tabiatning bir qismi bo'lishiga qaramay kishilik jamiyatidagi evolyutsion taraqqiyot natijasida hamda ijtimoiy omillar tufayli muayyan ijtimoiy birliklar va

¹ Краткий этнологический словарь. Москва: Фонд "Социальный мониторинг". 1995

jamoalarga bo'linadi. Yer yuzida yashovchi turli ijtimoiy-siyosiy jamoalar orasida o'zbek tilida xalq, ilmiy adabiyotlarda etnos, deb yuntiluvchi kishilar jamoasi alohida ajralib turadi («Etnos») atamasi maxsus adabiyotlarda paydo bo'lganiga garchi ancha vaqt bo'lgan bo'lsa-da, lekin alohida kishilar guruhini anglatuvchi ibora tarzida faqatgina XX asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran etnogenez va etnik tarix, umuman, etnik jarayonlarga qiziqishning kuchayishi natijasidagina yanada keng ilmiy iste'mol doirasiga kirdi¹.

Shubhasiz, mazkur ibora bugungi kunga kelib ijtimoiy fanlar tizimida o'zining munosib o'rnini topdi, deb aytish mumkin. Hozirda ushbu atamani nafaqat etnologlar, balki faylasuflar, tarixchilar, siyosatshunoslar, sotsiologlar, psixologlar va hatto iqtisodchilar ham doimiy ravishda keng qo'llamoqdalar va mazkur muammo bilan bog'liq o'zlarining turli-tuman qarashlarini bayon qilmoqdalar².

Etnos tushunchasi etnologiya fanida juda ko'p qo'llaniladi. Zero, ayrim tadqiqotchilarning fikricha, fanning bosh tadqiqot ob'ekti ham etnosning o'zidir. Etnos kishilik faraqqiyotining ma'lum bir bosqichida paydo bo'lgan.

Etnos atamasi dastlab yunon tilidagi manbalarda yunon bo'lmagan xalqlarga nisbatan qo'llanilgan. Aynan shu ma'noda mazkur ibora Rim madaniyati va lotin tilida ham uchraydi XVIII asr oxiriga qadar etnos atamasi nihoyatda chegaralanmagan holda qo'llanilgan. Faqat XIX asrdan e'tiboran bu atama ilmiy adabiyotlarda «xalq» (narod) ma'nosida qo'llanila boshlangan. Garchi etnologiya fanida etnos iborasi anhadan buyon ishlatilayotgan bo'lishiga qaramay, faqat XX asr oxirida dunyo bo'yicha etnogenez va etnik

¹ Qat'iy: «Этнология. Учебник для высших учебных заведений. Под ред. А. П. Садохина. - М., 2000. - С. ...»

² Рыбаков С. Е. Философия этноса. М., 2001. - С. 5.

tarix hamda etnik jarayonlarga qiziqishning ortishi natijasidagina u alohida kishilar jamoasini anglatuvchi maxsus atama sifatida qo'llanila boshlangan.

Etnos atamasi juda keng va, aksincha, tor ma'noda ham ishlatiladi: dunyo xalqi, O'zbekiston xalqi, Amerika xalqi, viloyat xalqi. Boshqa kichik bir kishilar guruhiga nisbatan ham «xalq» iborasi qo'llaniladi. Etnologiya fanida etnosning belgilovchi bir qancha alomatlar mavjud: hudud, til, iqtisod, tarixiy

S. M. Sharokogorov
(1887 - 1939)

qismatining umumiyliqi, ong sezimi, etnosning uyushqoqli-ma'lum bir davlat doirasida bo'lishi, o'z etnik nomi (etnonimi)ga ega bo'lishi, diniy e'tiqodning umumiyliqi va boshqa shu kabi alomatlar.

O'zining metodologik yondoshuvi va tadqiqot aspektidan kelib chiqib zamonaviy fanda etnos bilan bog'liq turli qarashlar va maktablar shakllangan. Bular qatoriga: 1. Mashhur turkiyshunos olim L. N. Gumilyevning passionar nazariyasi. 2. Nazariyotchi

rus akademigi Yu. V. Bromleyning dualistik konsepsiyasi. 3. N. N. Shebaksarov va S. A. Arutyunovning etnos bilan bog'liq informatsion konsepsiyasi. 4. G. E. Markova va V. V. Pimenovalarning tizimli-statistik yoki komponentli nazariyasi. Demak, aytish mumkinki, hozirgi kunga qadar etnos tushunchasi ta'rif bo'yicha ham fanda yagona fikr mavjud emas. XX asrning 20-yillarida rus emigranti S. M.

tomonidan etnosga ilk bora quyidagicha ta'rif berilgan edi. «Etnos - bir tilda so'zlashuvchi, kelib chiqishi bir ekanligini tan oluvchi, urf-odatlar majmuasi

hamda umumiy turmush tarziga ega bo'lgan kishilar guruhidir¹.

XX asrning 60 – 70-yillariga kelib etnos nazariyasiga oid qarashlarda yangi bosqich boshlangan. Sobiq ittifoq nazariyotchilaridan P. Kushner (Knishyev), S. A. Tokaryev, N. N. Shebaksarov, Yu. V. Bromley, V. I. Kozlovlar etnosning o'ziga xos ta'rifini keltirdilar. Ayniqsa, bu borada Yu. V. Bromleyning fikrlari e'tiborga sazovordir. Uning «Etnos va etnografiya», «Etnografiyaning zamonaviy muammolari», «Etnos nazariyasidan ocherklar» kabi qator asarlarida etnos nazariyasiga doir mavjud ilmiy qarashlar tahlil qilingan hamda ijodiy rivojlantirilgan. Natijada nazariy etnografiyada «bromley konsepsiyasi» yoki «Etnosning dualistik nazariyasi», deb ataluvchi konsepsiya paydo bo'ldi. Bu konsepsiya uning 1983 yilda nashr etilgan «Очерки теории этноса» (Etnos nazariyasidan ocherklar) nomli monografiyasida to'laligicha o'z ifodasini topgan².

Keng ma'nodagi etnos yoki etnoijtimoiy tuzilmaga ta'rif berar ekan Yu. V. Bromley yozadi: «Etnik ko'rinishning ijtimoiy-iqtisodiy holat bilan mustahkam aloqadorligini alohida ta'kidlash kerak, ya'ni ular o'zaro bog'liqdir. Etnos agar yagona (umumiy) bir davlat tarkibida mavjud bo'lsa, ushbu o'zaro aloqadorlik yanada muhimdir. Bu holatda tarkib topayotgan o'ziga xos tuzilma nafaqat hududiy-siyosiy, balki ijtimoiy-iqtisodiy umumiylikka ham ega bo'ladi». Umuman olganda Bromleyning fikricha, *etnos – aniq bir hudud, til, kelib chiqish, madaniyat umumiyligi, o'zini-o'zi etnik anglash va o'z etnik nomi (etnonimi) ga hamda o'ziga xos turmush tarziga ega bo'lgan kishilar guruhidir*³.

¹ Ширингаров С. М. Этнос. Исследования основных принципов изменения этнических и этнографических явлений // Известия восточного факультета Дальневосточного университета. Т. 1. – Шахлай, 1923. – С. 13

² Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. М., 1983 – С. 34.

³ Бромлей Ю. В. 35

*Yu. V. Bromley
(1921—1990)*

Yu. V. Bromley tomonidan ilgari surilgan konsepsiyaning xarakterli jihati shundaki, muallif etnos tushunchasini bir vaqtning o'zida ham tor ma'noda, ham keng ma'noda tushunmoq kerak, degan fikrni o'rtaga tashladi. Olim tor ma'nodagi etnos tushunchasini ayni vaqtda «etnikos», keng ma'nodagi etnos tushunchasini esa «etnoijtimoiy tuzilma», deb ham ataydi.

Uning fikricha, tor ma'nodagi etnos yoki etnikos — bu o'ziga xos barqaror madaniyat (xususan til), psixika hamda etnik o'zini-o'zi anglash va o'z etnik nomiga (etnonimiga) ega bo'lgan kishilarning tarixan tarkib topgan guruhidir. Keng ma'nodagi etnosga yoki etnoijtimoiy tuzilmaga nafaqat hududiy-siyosiy, balki ijtimoiy, iqtisodiy umumiylik ham kiradi. Bunga misol tarzida o'zbek xalqini oladigan bo'lsak, mazkur nazariya tarafdorlarining qarashlariga ko'ra, butun yer yuzida yashovchi o'zbeklar — etnikos bo'lsa, O'zbekiston hududida yashovchi o'zbeklar esa — etnoijtimoiy organizm hisoblanadi.

Etnos tarixining muhim bosqichlaridan biri uning shakllanish jarayonidir. Agar etnos shakllanishi nihoyasiga yetgan bo'lsa, unga keyinroq qo'shilgan etnik komponentlar shakllangan etnos tarkibini o'zgartirib yubora olmaydi, balki uning tarkibiga etnografik guruh tarzda uzoq vaqtlar yashab, ma'lum bir tarixiy voqelik ta'siridan so'ng etnos tarkibiga singib ketadi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, etnosning muhim alomati uning **tili** hisoblanadi. Til ko'pincha xalq shakllanishining sharti yoki etnogenezining yakuniy bosqichi. Lekin ba'zi hollarda ayrim etnoslar turli

tillarda so'zlashuvchi xalqlardan ham tarkib topishi mumkin. Bunday hollarda til etnosga xos muhim xususiyat, etnik mansublik belgisi rolini bajaradi. Qolaversa, shuni ham unutmashlik kerakki, turli etnoslar bir tilda sozlashishlari ham mumkin. Inglizlar va avstraliyaliklar bir tilda – ingliz tilida so'zlashadilar. Shuningdek, aynan mazkur tilda AQSh aholisi, kanadaliklarning katta qismi, Yamayka oroli, yangi zelandiyaliklar, irlandlar va Markaziy Amerika aholisi so'zlashadi. Lekin amalda ular turli etnoslar hisoblanadi. Demak, aytish mumkinki, til har doim ham etnosning shakllanishida hal qiluvchi alomat bo'la olmas ekan.

Etnosning shakllanishida etnosga xos moddiy va ma'naviy madaniyat ham muhim o'rin tutgan. Bu, avvalo, ma'lum bir xalqqa xos milliy-etnik alomatlari, urf-odatlar, marosimlar, xalq san'ati, axloq-odob me'yorlari va shu kabilar hisoblanadi. Shuningdek, etnosga xos xususiyatlarga ma'naviy madaniyat, din ham kiradi.

Etnosning shakllanishidagi eng muhim alomatlardan biri mazkur etnosga mansublikni idrok etish, ya'ni etnik o'zlikni anglash hissi ham kiradi. Etnik o'zlikni anglash hissi mazkur xalqqa tegishli fuqarolar tomonidan o'zlarining kelib chiqish tarixi va tarixiy taqdirleri umumiyligi to'g'risidagi tasavvurlar asosida shakllanadi. Hatto misol uchun ma'lum bir qism o'zbeklar, ruslar, yahudiylar, armanlar, polyaklar turli mamlakatlarda yashasalar-da, o'zlarini tarixiy vatanlaridagi etnik jamoalari bilan bog'laydilar. Bundan tashqari har bir etnik jamoaga

mansub kishilar o'zlarini boshqa guruhga mansub odamlardan «biz» va «ular» degan antitezis asosida ajratib talqin qiladilar.

Respublikamiz mustaqillikka erishganidan so'ng o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi muammosini o'rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etdi va ko'plab mualliflarning mazkur muammo doirasida bajarilgan tadqiqotlari e'lon qilindi. Biroq elshunos olim K. Shoniyozov haqli tarzda ta'kidlaganidek, mazkur mavzuda istiqoldan keyin bajarilgan dastlabki tadqiqotlarda mualliflar masalani to'g'ri ko'tarib chiqqan bo'lsalar-da, lekin etnik nazariyaga e'tibor bo'lmaganligidan qo'yilgan masalani to'g'ri hal qilib bera olmaganlar¹.

Bu borada o'ziga xos nazariy-metodologik qarashlarni mujassamlashtirgan ilk jiddiy fundamental tadqiqot tarzida akademik K. Shoniyozov tadqiqotlarini e'tirof etish joizdir. Mashhur o'zbek elshunos olimi Markaziy Osiyodagi etnik jarayonlarning tarixiy negizlariga asoslanib, o'zbek xalqi shakllanish jarayoniga oid jiddiy mulohazalar va tarixiy asoslarga ega nazariy metodologik konsepsiyasini ishlab chiqqan tadqiqotchilardan biridir. Muallif murakkab etnik jarayonlar borasidagi metodologik mulohazalari va konseptual qarashlarini «O'zbekistonda ijtimoiy fanlar» jurnalining 1996 va 1998-yillardagi sonlarida e'lon qilgan «O'zbek xalqi etnogenezining ayrim nazariy masalalari» va «O'zbek xalqi shakllanish jarayonining ayrim masalalari» nomli maqolalarida batafsil bayon qilib bergan. Akademik olim mazkur tadqiqotlarda nafaqat *ethnos* muammosiga, balki etnologiya fanining nazariy-metodologik asosini tashkil etuvchi *etnik birlik, qabila, qabila ittifoqi, elat, xalq, etnografik guruh (subethnos) va etnik guruh, etnik jarayon* kabi tushunchalarni birinchi marta o'zbek ti-

¹ *Shoniyozov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. - T., 2001*

lida izohlagan va ularning asl mazmunini hamda mohiyatini etnos nazariyasi prinsiplari asosida yoritib bergan.

Etnos muammosi doirasida etnologiyaga yondosh sohadagi tadqiqotchilar tomonidan bajarilgan ilmiy izlanishlar borasida gapirganda atoqli tarixchi va arxeolog olim akademik A. Asqarov tadqiqotlarining alohida o'rnini bor. Olimning so'nggi yillarda olib borgan tadqiqotlarida o'zbek xalqi etnogenezi — etnik tarixi muammosi yuzasidan jiddiy shug'ullanib, etnos nazariyasiga oid qator ilmiy-nazariy hamda metodologik qarashlarni ilgari surdi. Jumladan, muallif o'zbek xalqining etnogenezini so'nggi bronza davridan boshlab to IX – X asrlargacha bo'lgan tarixiy davrni o'z ichiga qamrab olgan to'rt tarixiy bosqichga bo'lib davrlashtirish va mazkur muammoni yetti qismdan iborat nazariy va ilmiy metodologik asosda yoritish lozim deb uqtiradi.

Akademik A. Asqarovning fikricha, *etnos — bu biologik hosila emas, balki ijtimoiy hodisadir. U kishilik taraqqiyotida ma'lum bir bosqichning hosilasidir. Etnos o'zining shakllanish jarayonida, ya'ni etnogenez bosqichida va undan keyin ham har xil tarixiy sabablarga ko'ra, uning tarkibiga yangidan-yangi etnik qatlamlar qo'shib boradi*¹. Etnos nazariyasi borasida mashhur turkiyshunos olim L. N. Gumilyev esa, aksincha, *etnos ijtimoiy emas, balki bio-geografik hosiladir. Etnos biosferaning tarkibiy qismi bo'lgani bois undagi qonuniyatlarga bo'ysunadi*, deb ta'kidlaydi².

Shuningdek, ayrim mualliflar (ayniqsa L. N. Gumilyev va Yu. V. Bromley) etnos odamlar ijtimoiy hayotining birmuncha universal shakli bo'lgan va bo'lib

¹ ————— A. O'zbek ————— etnogenez va etnik tarixning ba'zi bir nazariy va ilmiy metodologik asoslari // O'zbekiston tarixi. — 2002. № 4 — B. 54 - 60
² ————— Гумилев Л. Н. Этносфера. История людей и история природы. М., 1993. — С. 41

qoladi, har bir kishi u yoki bu etnosga tegishli, degan g'oyani ilgari surgan. O'z o'rnida hozir dunyo fanida etnos nazariyasiga muqobil qarashlar va konsepsiyalar mavjudligi yoki zamonaviy G'arb va Yevropadagi ayrim maktab vakillari etnos nazariyasini keskin tanqid qilayotganligi, hatto ba'zi nazariyotchi tadqiqotchilar ushbu nazariyani butkul rad etishlarini ta'kidlab o'tish o'rinlidir. Ayrim qarashlarga ko'ra, ko'plab ocamlar o'zlarini u yoki bu etnosga tegishli, deb hisoblamaydilar. Ularning ijtimoiy o'ziga xosligi, o'z navbatida, davlatga yoki diniy jamoaga mansubligiga qarab ham aniqlanadi. Umuman olganda, so'nggi vaqtlarda modernizmdan keyingi falsafaga asoslangan zamonaviy etnologiya fanida etnosga quyidagicha ta'rif beriladi: *Etnos – bu umumiy nom(etnonim)ga, madaniyatda umumiy o'xshashliklarga ega bo'lgan, jamoaviy tarixiy tafakkurga va kelib chiqishi tarixini umumiy mifologik tarzda tasavvur etuvchi, o'zlarini ma'lum bir hudud bilan bog'liq hamda hamfikr, deb biluvchi kishilar guruhidir.* Chunonchi, bunda oldingi nazariyalarga asos bo'lgan hududiy va tarixiy jayronlar bilan bog'liq tarzdagi ob'ektiv ma'lumotlar emas, balki sub'ektiv jihatlar: jamoaviy tafakkur, mifologiya, tasavvur etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Millat (lot. *natio* – xalq, ing. – *nation*, nem. – *nation*) atamasi qadimda va o'rta asrlarda, asosan, kelib chiqishi bir bo'lgan, iqtisodiy va siyosiy jihatdan umumiylik kasb etgan ma'lum bir guruh kishilarga nisbatan qo'llanilgan. Yangi davrda, ayniqsa, XVIII asr yakunida bo'lgan Buyuk Fransuz inqilobidan keyin fransuz, ingliz va G'arbiy Yevropa xalqlari tillarida millat atamasi ma'lum bir davlat fuqarolariga nisbatan, ya'ni etnik ma'noda qo'llanila boshlagan. Markaziy va Sharqiy Yevropada milliy davlatchilik taraqqiyoti biroz kechroq boshlanganligi bois millat iborasi bir hududda yashagan hamda til-madaniy

munosabatlar umumiyliğiga ega bo'lgan, ya'ni etnik ma'noda qo'llanila boshlangan. Shu bois millat nazariyasi o'rnini bosgan. Millatning yangi ilmiy konsepsiyasining muallifi fransuz olimi E. Renan hisoblanadi. U ilk bora (1877-y) etatik va etnik talqinlarini umumlashtirishga hamda millat iborasining dastlab qo'llanilishi O'rta asrlar Yevropasida milliy davlatchilikning paydo bo'lish jarayoni bilan bog'liq, deb talqin qilgan. Millat, uning fikricha, avvalo, ma'lum bir guruh kishilarning birgalikda vashashga, oldingi ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan an'analarni saqlab qolishga bo'lgan harakat hamda umumiy maqsad yo'lida birlashishiga aytiladi. E. Renandan so'ng ijtimoiy fanlar tizimida millat iborasi bilan bog'liq qator nazariy-metodologik qarashlar bayon qilingan bo'lsa-da, lekin ularning birortasi mukammal nazariya tarzida shakllanmagan va umum tomonidan e'tirof etilmagan.

Sovet davrida millat atamasiga rivojlangan sinfiylikka xos etnos tipi, deb ta'rif berilgan. Millat iborasining paydo bo'lishi feodal tarqoqlikning yuzaga kelishi va kapitalizmning maydonga chiqishi bilan bog'liq tarzda yuz bergan xo'jalik va boshqa aloqalarning rivojlanishi, ona tilida ijod qiluvchi ziyolilar va adabiyotchilarning ko'payishi, milliy-etnik o'zlik hissining kuchayishi, milliy davlatchilikni qurish harakatining avj olishi bilan bog'liqdir. Yevropadagi dastlab paydo bo'lgan millatlar markazlashgan davlatlar hududida, ya'ni bir yoki bir necha etnik munosabatlari yaqin bo'lgan xalqlar orasida shakllangan. Masalan, fransuz millati shimoliy fransuzlar va provansallardan tashkil topgan.

Millat iborasi G'arbiy Yevropa tillarida «bir davlat fuqarolari jamoasi» mazmunini anglatuvchi siyosiy ma'noni anglatgan. So'nggi o'n yilliklarda millat iborasi bilan bog'liq an'anaviy qarashlarda inqilobiy o'zgar-

ishlar yuz berdi, deb aytish mumkin. Ayniqsa bu borada Mikluxa-Maklay nomidagi Etnologiya va antropologiya instituti direktori V. Tishkovning tadqiqotlari alohida diqqatga sazovordir. Uning fikricha, millat tasavvurdagi tuzilma bo'lib, jamoaviy harakatlarga asos bo'ladi va qat'iy voqelikka aylanadi¹.

V. A. Tishkov

O'z navbatida V. A. Tishkov makon va zamon hamda bugungi kunda dolzarb bo'lib turgan terrorizm, ekstremizm, millatchilik, separatizm, diasporalar, kam sonli milliy guruhlar tushunchalarini «ijtimoiy antropologiya» nuqtai nazaridan tahlil qiladi. Uning fikricha, turli-tuman mahalliy qarama-qarshiliklar tarixiy va etnik muammolardan emas, balki «zamonaviy muammolarga oid ijtimoiy makondagi zamonaviy ishtirokchilarning zamonaviy ixtiloflar»dan paydo bo'ladi va, o'z navbatida, bu vaziyatda milliy adovat va agressiya sun'iy tarzda ataylab avj oldiriladi². Bizningcha, bunday keskin qarash sovetlar tuzumidan keyingi sobiq ittifoq olimlari orasida, garchi dastlabki yangicha qarash bo'lsa-da, lekin muammoning to'liq yechimini anglatuvchi mukammal javob emas, balki birmuncha bahshi, lekin e'tiborga sazovor konstruktivistik mulohazadir.

Etnografik guruh (ing. – *ethnographical group*; nem. – *ethnographische Gruppe*; rus. – *этнографическая группа*). Etnologiya fanida etnos iborasi bilan birga «etnografik guruh» (sub etnos), etnik guruh iboralari ham keng qo'llaniladi. Etnografik guruh – ma'lum bir etnosning (elatning yoki millatning ajralmas qismi, uning tarkibidagi bo'linmalar-

¹ *Тышков В. А. Режиссер по этносу* – С. 24.

² *Тышков В. А. Режиссер по этносу* . – С. 31

dan biri) qismi bo'lib, o'zining ayrim xususiyatlari: til lahjasi, xo'jalik faoliyati va turmush tarzining ba'zi tomonlari bilan farq qilgan. Etnografik guruh, odatda, bir qabilaning, elatning yoki millatning etnik hududining kengayishi, ya'ni bir guruhning ikkinchi bir xalq bilan aralashib, boshqa yerga borib, shu yerdagi xalq tarkibiga kirib, u bilan birga yashab qolishi natijasida vujudga keladi. Masalan, oktabr to'ntarishidan oldingi davrda o'zbeklar tarkibidagi qipchoqlar, quramalar etnografik guruh hisoblangan. Ba'zi vaqtlarda etnografik guruh o'z elidan, xalqidan ajralib, boshqa bir etnik birlikka qo'shilishi natijasida ham vujudga kelgan. Bu xildagi etnoslarning katta qismi: asrlar davomida o'z xususiyatini saqlab kelib, mahalliy xalqning ichida yashab, ularning urf-odatlarini va madaniyatini qabul qilib, asta-sekin unga aralashib borgan. Ammo bularning ma'lum qismi o'z tilini, o'zligini va moddiy madaniyatlaridagi ba'zi xususiyatlarini saqlab qolganlar. Bunga misol qilib o'zbeklar tarkibidagi arablar, eroniy¹lar²ni ta'kidlash o'rinli.

Etnik guruh — *ethnic group*; nem. — *ethnische Gruppe*) — aniq bir xalqning (qabila, qabila ittifoqi, elatning) parchalanib, alohida qismlarga bo'linib ketishi natijasida vujudga keladi. *Etnografik guruhdan etnik guruhning* — quyidagicha izohlash mumkin: o'z xalqidan (qabila, elat) ajralib chiqqan guruh boshqa xalq tarkibiga kirib, uzoq muddat yashab, shu xalqning tili, xo'jalik faoliyati, urf-odatlarini, turmush tarzini qabul qilib, unga batamom singib, o'zlarini shu xalq nomi bilan ataydigan bo'lib qoladi. Ammo shu bilan bir qatorda bu guruh o'z etnik nomining o'tmishda qaysi qabila, elatga mansub ekanligini, ba'zi an'alarini saqlab qolgan bo'ladi. Masalan qipchoqlar XIX asrning ikkinchi yarmi — XX asr boshlarida o'zbek xalqining tarkibida (o'z lahjalari, turmush tarzi, madaniy hayotidagi ba'zi xususiyatlarini saqlab

qolganliklari tufayli) etnografik guruh bo'lgan bo'lsalar, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman, boshqird va boshqa xalqlar tarkibida ular (qipchoqlar) etnik guruh hisoblangan. Shunga o'xshash, qang'li, uyshun va bir qancha boshqa qabilaviy nomlar ham yuqorida eslatilgan xalqlar tarkibida mavjud bo'lgan. Bular o'z etnik nomlari bilan qaysi xalq ichida bo'lsalar o'sha xalq (qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman, boshqird va boshqalar) nomlari bilan atalganlar.

Ajralib chiqqan etnik qism, boshqa etnoslarga qo'shilmadan o'zi mustaqil etnik guruh bo'lib qolishi ham mumkin. Vaqt o'tishi bilan uning tarkibiga ayrim (qipchoq bo'lmagan) etnik guruhlar qo'shilib, yirik qabila ittifoqini tashkil qiladi. Bunga XIII – XIV asrlarda Dashti Qipchoqda yashagan qipchoq etnik guruhi misol bo'la oladi.

Taniqli olim K. Shoniyozovning ta'kidlashicha, qipchoq etnosining asosiy o'zigidan ajralib chiqqan guruhlardan biri qoraqalpoq, qang'li, durut va boshqa etnik guruhlarini o'z tarkibiga qabul qilib, yirik qabila ittifoqini tashkil qilgan edi.

Ma'lumki, vaqt o'tishi bilan etnik birlik kishilarning bir guruh ajralib, boshqa yerga, boshqa tabiiy muhitga borib o'rnashib, shu joydagi etnosga qo'shilib, turmush tarzini birmuncha o'zgartirib, yerli xalqning tilini qabul qilib unga aralashib qolish holati ham oz bo'lmagan. Agar shunga o'xshash etnik guruh boshqa xalq tarkibiga kirib, etnik birlikning asosiy shartlaridan biri bo'lgan etnik nomini (etnonimini) va ba'zi boshqa belgilarini saqlab qololssa, unda bunday etnik guruh o'zining burungi etnik birligiga taalluqli bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan boshqa etnik uyushmaga kirgan etnik guruh o'z tilini, madaniyatini, o'zligini batamom unutib yuborgan taqdirda, bunday guruh (oldingidan) boshqa etnos kishilari bo'lib qoladilar. Boshqacha aytganda, ma'lum etnik guruh oldingi etnik birligidan

ajralib, mutlaqo boshqa etnik birlik tarkibiga kirib, unga singib, o'zlarini shu etnos (qabila, elat, millat) kushilari hisoblaydilar. Misol uchun (Hala) qabilasini olaylik. Bu qabilaning asosiy qismi ilk o'rta asrlarda Yettisuvda yashagan. Milodiy VI – VII asrlarda bularning ma'lum qismi ajralib hozirgi Afg'oniston hududiga borib o'rnashgan. Vaqt o'tishi bilan ular bu hudud aholisining tilini, urf-odatlarini, turmush tarzini qabul qilib, o'z etnik nomlarini unutib, XIII asrdayoq boshqa nom bilan (Guzoy) deb ataladigan bo'lib qolgan edilar.

Ayrim etnik guruhlar boshqa etnik birlikka kirib, unga aralashib singib ketgan bo'lsalar ham, o'z etnik nomlarini asrlar mobaynida saqlab qolganlar. Qashqadaryoning o'rta oqimlarida (Mojoy) nomi bilan ataluvchi etnik guruh yashaydi. Ma'lumki, mojoylar Vengriya davlatining asosiy xalqidir. Bularning ilk ajdodlari ugro-fin tilida gapiruvchi xalqlar bo'lib, Sirdaryo quyi oqimlaridagi cho'llarda va Ural tog' oldi rayonlarida yashaganlar. Milodiy IX asrda mojoylarning katta bir qismi xazarlarning siquviga bardosh bera olmay, g'arbga siljib, hozirgi Vengriya hududiga borib o'rnashganlar. Bu yerda ular slavyanlashib, elat va keyinchalik millat bo'lib shakllanadilar. Qadimgi yerlarida qolganlari esa til jihatidan turklashib totor, boshqird va o'zbeklar tarkibiga kirib, batamom singib ketganliklarga qaramasdan qadimgi etnik nomlarini (mojoy etnonimini) bizgacha saqlab kelgan.

Zamonaviy etnologiya va sotsiologiya fanlarida etnik guruhga birmuncha boshqacharoq ta'rif beriladi. Chunonchi, sotsiolog E. Giddensning yozishicha, etnik mansublik ma'lum bir guruhni boshqasidan ajratib turadigan madaniy urf-odatlar va dunyoqarash bilan xarakterlanadi. Etnik guruh a'zolarini o'zlarini madaniyat va boshqa jihatlardan boshqa ijtimoiy hamjamiyatlardan farqli, deb hisoblaydilar va jami-

yatdagi boshqa guruhlar tomonidan ham shunday qabul qilinadilar. Etnik guruhlarini farqlash uchun ko'plab turli tavsiflar mavjud, lekin bunda, asosan, til, tarix yoki kelib chiqishi, din, kiyinish tarzi va bezaklariga ko'proq e'tibor beriladi.

Ko'pchilik zamonaviy jamiyatlar ko'plab etnik guruhlardan tashkil topgan. Chunonchi, Buyuk Britaniyada irlandiyalik, osiyolik, italiyalik, gretsiyalik va boshqa mamlatlardan kelgan muhojirlar shular jumlasidandir. Etnologiyaning nazariy metodologik muammolari borasida so'z yuritganda etnik va etnoslararo jarayonlarga ham to'xtalib o'tish joizdir. Etnologiyada *«etnik jarayonlar» deganda u yoki bu etnos (etnik birlik) bilan bog'liq kechayotgan barcha o'zgarishlar tushuniladi.* Ya'ni «etnik jarayonlar» tushunchasi keng ma'nodagi tushuncha bo'lib, etnos bilan bog'liq genetik, lingvistik, psixologik, xo'jalik-iqtisodiy va madaniy o'zgarishlarni qamrab oladi. Etnik jarayon ikki xil ko'rinishda, ya'ni bo'linib ketishga hamda birlashishga moyil jarayonlarda namoyon bo'ladi. Etnik jarayonlarning birinchi ko'rinishi uchun ilgari bo'linmasdan kelgan etnosdan bir necha etnik guruhlarining yoki uning ma'lum bir bo'lagining ajralib chiqib, alohida mustaqil etnosning tashkil topishi xarakterlidir.

Birlashtiruvchi etnik jarayonlar esa, aksincha, turli mustaqil etnoslarning o'zaro yaqinlashuvi (integratsiyalashuvi), birkishi (konsolidatsiyalashuvi) va aralashib, qorshib ketishi (assimiliyatsiyalashuv) holatlarida namoyon bo'ladi. Taniqli o'zbek elshunos olimi U. S. Abdullayevning fikricha, etnik jarayonning bu ko'rinishi mazmun-mohiyati bilan turli mustaqil etnoslar orasidagi munosabatlardan iborat ekan, u holda bu jarayonlarni yaxlit holda etnoslararo jarayonlar, deb tushunish va atash xato bo'lmaydi. Bundan kelib chiqadigan nazariy xulosa shuki, et-

noslararo jarayonlar etnik jarayonlarning o'ziga xos birlashtiruvchi ko'rinishidir.

Shuni ham alohida ta'kidlash zarurki, elshunoslik fanida «etnoslararo munosabatlar» (rus tilidagi «межэтнические отношения») tushunchasi bir vaqtning o'zida ham tor ma'noda, ham keng ma'noda qo'llaniladi. Bu tushuncha keng ma'noda turli etnoslar orasidagi o'zaro munosabatlarga nisbatan, tor ma'noda esa har xil etnosga mansub kishilarning yakka tartibdagi muvoqotlariga nisbatan ishlatiladi.

Holbuki, elshunoslar tomonidan «millatlararo» atamasidan ko'ra ko'proq «etnoslararo» atamasi qo'llanib kelinadi. Negaki, etnologiya fanining tadqiqot predmeti nafaqat millat, balki etnosning barcha tarixiy shakllari (urug', qabila, elat, xalq) hisoblanadi.

Etniklik va muammoning zamonaviy fandagi talqini. XX asrning 60-yillariga kelib g'arbdagi ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasiga, aniqrog'i ijtimoiy (madaniy) antropologiyaga ingliz tilidan yangi «ethnicity» – etniklik iborasi kirib kelgan. Aslida mazkur ibora fanda birmuncha oldinroq yaratilgan bo'lsa-da, lekin o'z davrida mazkur atama keng ilmiy iste'molga kirmaganligi bois 1975-yilda tadqiqotchi olimlar N. Gleyzer va D. Moynixanlar o'zlarining tadqiqotlarida «etniklik»ni «yangi tushuncha» tarzida qo'llaganlar¹.

Etniklik etnik guruhning farqli xususiyati, o'zlikni anglatuvchi o'ziga xos kategoriya tarzida qo'llanilsa-da, lekin mutaxassislar mazkur iboraning asl mazmuni borasida hali hanuz yakdil umumiy xulosaga kelmaganlar. M. Benksning yozishicha, «ko'p yillar mobaynida «etniklik» antropologiya va sotsiologiyaning asosiy tushunchalaridan biri bo'lgan bo'lsa-da, lekin fanda qo'llanilishiga ko'ra boshqa tushunchalarga qaraganda ma'no jihatdan birmuncha baholi tush-

¹ Glaser N., Moynixan D. P. Introduction // Ethnicity: Theory and Experience. Ed. by N. Glaser, D. P. Moynihan. 1975 - P. 1

uncha hisoblangan» Qolaversa, rus faylasuf-nazariyotchi olimi S. E. Ribakov ta'kidlaganidek, «etnos»siz «etniklik»ni va o'z navbatida «etniklik»ni bilmasdan turib «etnos»ni izohlash mushkul¹.

Umuman olganda etniklik, avvalo, zamonaviy jamiyatlarning polietnik xususiyatiga qaratilgan bo'lib, *etniklik* deganda g'arb olimlari etnik guruhlarning madaniy xususiyatlari yig'indisini tushu-

Fredrik Bart

nadilar. Etniklikni tadqiq qilishda norvegiyalik olim Fredrik Bartning xizmatlarini alohida ta'kidlab o'tish joiz. U birinchilardan bo'lib etniklikni keng ilmiy asosda tahlil qilishga harakat qilgan va «etnik guruhga tegishli bo'lgan tavsifni etnik hudud (chegara) tashqarisidagi madaniy material yig'indisiga kiritib bo'lmaydi. Etnik guruhlar (yoki etnoslar), avvalo, ushbu guruh a'zolarining o'zlari

muhim, deb hisoblagan xususiyatlar orqali aniqlanadi va bu xususiyatlar o'z navbatida etnik o'zlikni anglashda asos bo'ladi», – deb yozgan².

N. N. Mikluxa-Makley nomli Etnologiya va antropologiya instituti direktori V. I. Tishkov etniklik muammosining «an'anaviy madaniy tiplar» klassifikatsiyasi tarzida tahlil qilinishiga keskin qarshi chiqadi — etniklikni «madaniy gibridlik» tarzida talqin qiladi. Uning fikricha, muammoning bunday tarzda hal qilinishi «insonni etniklikda emas, balki insondagi etniklikni tadqiq qilish» imkonini beradi³.

Қазақ: Рыбаков С. Е. Этничность и этнос // Ж. 2003. — 3. — С. 3.

² Barth F. Introduction // Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organisation of Culture Difference / Ed de F. Barth Bergen, Oslo, London, 1969 – P. 9 - 17.

³ Ташков В. А. Этнология и политика. М. 2001 - С 233

Etniklikni konstruktivistik yo'nalishda tadqiq qiluvchi olimlarning fikricha, etniklik – _____ xarakter majmuasiga asoslanadi, ya'ni qaysidir etnik guruh garchi boshqa etnik guruhlardan qondosh-urug'chilik jihatdan farqlansa-da, ammo etniklikda qondosh urug'chilik yoki boshqa ob'ektiv mezonlardan ko'ra madaniy munosabatlar muhim rol o'ynaydi. Umuman olganda, *etniklik muayyan etnik guruhga mansub madaniy xususiyatlar majmui*, ya'ni boshqacharoq tarzda aytadigan bo'lsak, *etniklik – bu madaniy farqlarning ijtimoiy uyushmasi shaklidir*¹.

Konstruktivistik qarash tarafdori bo'lgan ko'plab tadqiqotchilar orasida «etniklikning yuzaga kelishida, avvalo, «biz va ular» degan o'ziga xos ikkilik munosabati bo'lishi lozim. Agar bunday munosabat bo'lmasa etniklik ham bo'lmaydi», degan qarash ustuvordir².

Umuman olganda, dunyo miqyosida, ayniqsa, g'arb mamlakatlarida hozirgi davrgacha etnos va etniklikka oid ko'plab nazariyalar va konsepsiyalar yaratilgan bo'lsa-da, ularni etnik fenomenni anglash nuqtai nazardan ikki guruhga – primordialistik va konstruktivistik nazariyalar asosida umumiyashtirish mumkin.

11-§. Primordializm va konstruktivizm

XX asrning so'nggi choragidan boshlab etnos, etniklik muammasi doirasida tadqiqotlar olib borgan etnologlar, ijtimoiy madaniy antropologlar, faylasuflar, sotsiologlar, psixologlar, tarixchilar orasida ikki yo'nalish, ya'ni o'ziga xos metodologik maktabi va qarashlariga ega bo'lgan mustaqil ikki qarama-qarshi primordialistik va konstruktivistik da'im paydo

¹ *Тихонов В. А. О феномене этничности* // ЭО. 1997. № 3. - С. 6.

² *Скворцов Н. Г. Проблема этничности в социальной антропологии*. СПб., 1997. - С. 61.

bo'lgan. Ushbu ikki ilmiy maktab orasida doimiy o'zaro ilmiy bahs bo'lgan bo'lib, ular o'rtasidagi qiziqarli va keskin munozaralarni konstruktivistik maktabning yirik namoyandaligidan biri bo'lgan amerikalik antropolog *J. Komoroff* nazariy oppozitsiyani, mohiyatan o'zaro munozarati pragmatik va xolislik asosidagi klassik dixotomiyasi tarzida tavsiflaydi¹.

Primordializm ingliz tilidagi «primordial» «boshlang'ich», «dastlabki», «azaliy» degan so'zdan olingan bo'lib, mazkur yo'nalishning mashhur namoyandalari qatoriga *K. Girts, R. Gambino, U. Konoro, Yu. V. Bromley, E. Styuard, P. Van den Berg* hibi mashhur tadqiqotchilarni kiritish mumkin. Bu yo'nalish tarafdorlarining ta'kidlashlaricha, etnos yoki etniklik tabiatda yoki jamiyatda ob'ektiv asosga ega bo'lgan aniq fenomendir. Sovetlar davrida yaratilgan etnos nazariyasining asosiy manbai va tarkibiy qismiga 1913-yilda I. Stalinning millatga bergan (etnik kontekstda talqin qilingan - A. A.) ta'rif asos bo'lgan. Bunga ko'ra «millat kishilarning tarixiy tarkib topgan gurubi bo'lib, u madaniyatlar umumiyligi asosida namoyon bo'ladigan umumiy til, hudud, iqtisodiy hayot va ruhiy jamlanma asosida paydo bo'ladi». Lekin etnos nazariyasi nomi bilan mashhur bo'lgan konsepsiya yaxlit bir butun tizimli qarash tarzda ilk marotaba XX asrning 20-yillarida, aniqrog'i, 1923-yilda Xitoyning Shanxay viloyatida yashagan rus emigranti S. M. Shirokogorov tomonidan bildirilgan. Aynan u fanga «etnos» tushunchasini olib kirgan tadqiqotchidir.

Keyinchalik I. Stalin va S. Shirokogorov ishlarida etnos(millat)ga berilgan ta'rif P. Kushner, S. Tokarev, N. Sheboksarov, V. Kozlov tadqiqotlarida ma'lum ma'noda takomillashtirilgan. Darhaqiqat,

¹ *Коморрофф Дж. Национальность, этничность, современность: политика самоопределения в конце XX века // Этничность и власть в полиэтнических государствах. М., 1994. - С. 34.*

yuqorida nomi zikr etilgan olimlarni ma'lum ma'no-da sobiq sovetlar davridagi «etnos nazariyas»ning hammualliflari deb aytish mumkin. Lekin bu nazariya taraqqiyotida Yu. Bromleyning xizmatlari katta bo'lib, u tomonidan o'tgan asrning 80-yillarida etnos nazariyasi yanada takomillashtirildi va materialistik fundamentdagi yaxlit bir tizimli konsepsiya darajasidagi nazariya ko'rinishiga ega bo'ldi. Qolaversa, xalqni (etnosni) o'rganishga oid bir qancha nazariy masalalarni, jumladan, etnik birlik tushunchasi, etnik birlikning davrlarga bo'linishi, etnik alomatlar va boshqa masalalar borasida qator yangi qarashlar bildirildi.

O'z navbatida, ta'kidlab o'tish kerakki, etnos nazariyasi doirasida sovet davri olimlari ayrim masalalarda umumiy bir fikrga kelishgan bo'lsalar ham, bir qancha masalalar bu davrda ochiq qolgan. Shu o'rinda, aytib o'tib joizki, markaz olimlari etnos nazariyasi haqida ko'pincha umumiy fikr-mulohazalar qilib, Rossiya imperiyasi tarkibidagi millatlar, elatlarga xos etnogenetik xususiyatlarga yetarli darajada ahamiyat bermaganlar. Qolaversa, «etnos» nazariyasi keyinchalik g'arb va rossiyalik ayrim tadqiqotchilar tomonidan jiddiy tanqid ostiga olindi. Jumladan, konstruktivizm tarafdorlaridan biri bo'lgan antropolog V. A. Tishkov etnos nazariyasining asosiy taqrizchilaridan biri bo'lib, etnos bilan bog'liq nazariy-metodologik qarashlarni noan'anaviy usulda tahlil qilish asnosida keskin tanqid qilgan mualliflardandir. Nazariyotchi olim tarixiy-ijtimoiy voqelikni insoniyat tasavvuri natijasi tarzida tahlil etadi va etnosni tarixchilar, sotsiologlar, etnograflar, omma-viy axborot vositalari vakillari tomonidan yaratilgan sun'iy ijtimoiy tuzilma. deb hisoblaydi. Uning fikricha, aslida ushbu «aqliy tuzilma» o'rnida jamiyat va madaniyatda ob'ektiv mavjud hamda o'zaro farqli ko'rinishlardan iborat bo'lgan, o'z-o'zini boshqaruv

kontinumi va strukturaviylikka harakat qiluvchi mozaik, lekin o'ziga xos madaniy xilma-xillilik mavjud. Muallif etnos nazariyasini «reviziya» qilish asnosida mantiqqa zid xulosalarni ham bayon qiladi. Jumladan, ohimning fikricha, millat tasavvur tuzilma bo'lib, jamoaviy harakatlarga asos bo'ladi va qat'iy voqelikka aylanadi.

O'z navbatida V. A. Tishkov makon va zamon hamda bugungi kunda dolzarb bo'lib turgan terrorism, ekstremizm, millatchilik, separatizm, diasporalar, kam sonli milliy guruhlar tushunchalarini «ijtimoiy antropologiya» nuqtai nazaridan tahlil qiladi. Uning fikricha, turli-tuman mahalliy qarama-qarshiliklar tarixiy va etnik muammolardan emas, balki «zamonaviy muammolarga oid ijtimoiy makondagi zamonaviy ishtirokchilarning zamonaviy ixtiloflar»dan paydo bo'ladi va, o'z navbatida, bu vaziyatda milliy adovat va agressiya sun'iy tarzda ataylab avj oltiriladi¹.

Odatda, konstruktivistlar o'zlarining nazariy-metodologik qarashlaridan tashqarida bo'lgan yoki ularga qarama-qarshi mulohazalar bildirgan har qanday qarashni primordializmga kiritadilar va, o'z navbatida, o'zlarining qarashlarini zamonaviy fan in'ikosi bo'lgan yagona ilg'or ta'limot tarzida talqin qiladilar. Ular primordialistik qarashni «ilmiy xatoliklar majmua», deb hisoblaydi. Shu o'rinda muammo doirasidagi haqiqiy holat qanday? degan savol tug'ilishi tabiiydir. Bu borada rus akademigi S. E. Ribakov ikki oqimga badiiy ta'rif berib, «tarixiy primordializm daraxtning yirik shoxlariga, konstruktivizm esa daraxtning alohida yakka g'oxshaydi», – deb yozadi.

Konstruktivizm. XX asrning 70 – 80-yillariga kelib dunyo miqyosidagi ijtimoiy-siyosiy hayotda etnik muammolar muhim ahamiyat kasb eta boshla-

¹ Тешков В. А. Реквием по этносу... – С. 31.

² Рыбаков С. Е. Философия этноса – С. 98.

dı – etnos va etniklikka oid konstruktiv qarash keng miqyosda ommalasha boshladi. Natijada etnos, etniklikka oid konstruktiv maktab shakllandi. Mazkur yo'nalish ayniqsa AQShda va boshqa qator immi-grantlar davlati hisoblangan mamlakatlar (Kanada, Avstraliya) etnologiyasida rivojlangan. Aynan mazkur mamlakatlarda konstruktivistik nazariyaning keng ommalashishi ma'lum ma'noda mazkur davlatlarda mahalliy hindular va Avstraliya aborigenlaridan tashqari etnik guruhlarining tabiiy ildizi mavjud emasligi bilan bog'liqdir.

Madaniyat diffrensiyasi asosida paydo bo'ladigan etniklik muammosini izohlashda konstruktiv nazariyaga ko'ra etnik hissiyot va uning asosida paydo bo'ladigan tasavvurlar hamda doktrinalar siyosatchi, olim va yozuvchilar tomonidan ongli tarzda yaratilgan aqliy tuzilma (konstrukt)dan iborat. Konstruktivizm tarafdorlari etnosning ong sezimi va tilni muhim ramziy simvol, deb biladi va bular asosida etnik rang-baranglik mavjud, deb hisoblaydi. Shu bois ular til va ong sezimiga alohida e'tibor qaratadi.

Konstruktivistik qarashning nazariy-metodologik asoslari AQShlik antropolog I. Koppoff tadqiqotlarida bayon qilingan. Biroq dunyo fanida konstruktivistik qarash birmuncha oldinroq tarqalgan bo'lib, bu borada ilk marta «plyuralistik jamiyat» muammosini ishlab chiqqan M. Smit va F. Bartlarning konsepsiyalarida qator mulohazalar bayon qilingan. M. Smit etnologiya uchun an'anaviy qarashlar asosida ijtimoiy tuzilish bevosita madaniy farqlardan kelib chiqadi, deb hisoblasa, F. Bart o'ziga xos «kopernikcha o'zgarish» qilib, «*madaniy farqlar ijtimoiy tuzilma va o'zaro harakatlar natijasidir*», – deb ta'kidlaydi.

F. Bart etnik o'zlikni anglashni etniklikning muhim alomatlarini sirasiga kiritmaydi. Etnik o'zlikni anglash orqali shaxs o'zining etnik rolini namoyon

qiladi va o'zini ma'lum bir guruh a'zosi tarzida tasavvur etadi. Shu bois ular etniklikni aniqlashda etnosga xos madaniyatdan ko'ra uning hozirgi davrdagi farqli va guruhiy chegarasiga xos madaniy tavsifni hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi, deb hisoblaydilar. O'z navbatida, shuni ham aytib o'tish joizki, konstruktivistik qarash tarafdorlari bo'lgan g'arblik va rossiyalik tadqiqotchilar etnos va millatning tarixiylik prinsiplari asosida paydo bo'lganligini butkul rad etadilar va bugungi kundagi zamonaviy etnoslar, jumladan, Markaziy Osiyo millatlari (milliy respublikalar ham) uzoq muddatli rivojlanish natijasida emas, balki sovet hokimiyatining mahalliy rahbarlari va ziyolilari ko'magida sun'iy ravishda barpo bo'lgan degan g'oyani ilgari suradilar. Bizningcha, bu fikr tarixiy voqelikdan ko'z yumishga, etnomilliy tarixdan voz kechishga qaratilgan bo'lib, mavjud nazariya hamda qarashlarning noto'g'ri, qolaversa noo'rin qo'llanishidir.

J. Komoroff ta'kidlashicha, «konstruktivizm – bu nazariya emas, balki siyosiy va madaniy o'zlikni anglash, insoniyat faoliyatining mahsuli ekanligini tasdiqlovchi tavsif bo'lib, konstruktivizm soyasida ko'plab qarashlar yashiringan. Konstruktivizm to'g'risida primordialist-faylasuf S. Ribakov jamiyatda hech qanday yagona konstruktivistik nazariya mavjud emas va umuman bu o'rinda «nazariya» iborasini ishlatish haqiqatga to'g'ri kelmaydi, deb yozadi. Uning fikricha, ushbu yo'nalish tarafdorlari o'zaro tabiatan etniklikning mavjud emasligi to'g'risidagi umumiy tezis atrofidagina birlashadi.

Xullas, etnologiyada, umuman, ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimida hozirgi kunga kelib etniklikka oid yagona mukammal konsepsiya mavjud emas. Bizningcha, yaqin kelajakda etniklikka oid tadqiqotlar yanada bahsli tarzda davom etadi va balki hozirgi mavjud qarashlar asosida yangi nazariyalar yaratilsa ajab emas.

12-§. Etnogenez va etnik tarix

Etnogenez (yunoncha *ethnos* – xalq va *genesis* – tug'ilishi, kelib chiqish; ingl. – *ethnogenesis*; nem. – *ethnogenese*) – etnosning kelib chiqishidir. Tarix fanidagi mavjud ilmiy metodologik ishlanmaga ko'ra etnogenez, deb ilgari mavjud bo'lgan bir necha etnik komponentlar asosida yangi etnos-elatning vujudga kelishiga aytiladi. «Etnogenez» tushunchasi fanga ilk marotaba XX asrning 20-yillarida N. Ya. Marri tomonidan kiritilgan.

Har bir xalqning tarixi uning etnogenez va etnik tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Etnogenez va etnik tarix xalq tarixining ma'lum bosqichlarida vujudga kelib, ma'lum bir etnosning elat, xalq bo'lib shakllanishiga qadar davom etadigan tarixiy va etnomadaniy jarayondir. Odatda, biror-bir xalqning etnogenezini, uning etnik qatlamlari tarkibini aniqlamay turib, u xalq haqida, u tarkib topgan hudud va uning davlatchiligi to'g'risida ilmiy tasavvur yaratish mumkin emas.

Akademik olim K. Shoniyozovning mulohazalariga ko'ra, etnogenez jarayonida etnosni belgilovchi – *hududiy, til va etnomadaniy birlik, ijtimoiy-iqtisodiy va xo'jalik, etnik nom(etnonim) hamda o'zlikni anglash birligi, siyosiy uyushma birligi, din umumiyligi* va boshqa qator etnik alomatlar muhim ahamiyat kasb etadi¹. Ushbu etnik alomatlar belgilarning barchasi sodir bo'lgandagina etnos – xalq shakllanadi, ya'ni etnogenez jarayoni yakunlanadi. Ammo amalda bu etnik alomatlar barchasi etnogenez jarayonida, ya'ni muayyan bir vaqtda hozir bo'lishi yoki bir davrda muhim ahamiyat kasb etishi mumkin bo'lmagan. Jumladan, ma'lum bir xalqning tashkil topishida til birligi bosh rol o'ynagan bo'lsa, ikkinchi bir elatning

¹ Shoniyozov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. – T, 2001.

shakllanish jarayonida xo'jalik, uchinchisida esa moddiy madaniyat yetakchi belgi bo'lgan. Bu bora-da akademik A. Asqarov etnik alomatlarini etnosga kos etnik belgilar va omillar, deb yuritadi va etnosni uyushtiruvchi mazkur zaruriy ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillar hamda etnik belgilarga *hududiy birlik, ijtimoiy-iqtisodiy xo'jalik birligi, etnomadaniy birlik, til birligi, etnik nom birligi, o'zlikni anglash birligi va nihoyat siyosiy uyushma (politicheskaya kontsalidatsiya)*larni kiritadi. Olim etnik alomatlar alohida olingan qisqa bir davrda yuz bermaydi, balki uzoq davom etgan etnogenetik jarayon davomida birin-ketin tarkib topib boradi, deb ta'kidlaydi

Maxsus ilmiy adabiyotlarda ko'rsatilishicha etnogenez jarayonining ikki usuli mavjud: 1) Tub yerli (автохтон) etnik komponentlarning o'zaro yaqinlashuvi, ularning qo'shilib, birgalikda taraqqiy etib borishi; 2) Shakllangan yoki shakllanayotgan etnik birlikka boshqa hududlardan ko'chib kelgan komponentlarning mahalliy aholiga qo'shilishi. Odatda, yangi etnosning shakllanishi jarayonida, ya'ni etnogenez bosqichida va undan keyin ham har xil tarixiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy sabablarga ko'ra, uning tarkibiga yangi-yangi etnik qatlamlar qo'shilib boradi. Yangi etnos vujudga kelgach, oldingi etnik komponentlar alohida etnik birlik sifatida asta-sekin yo'qolib tarix maydonidan batamom chiqib ketadilar (masalan, saklar, massagetlar, toxarlar va boshqalar) yoki qisman (etnik tarkibi o'zgargan holda) saqlanib qoladilar.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, yangi etnik birlikning shakllanish jarayonining oxiriga yetishi bilan ham etnik jarayon to'xtab qolmaydi. Shakllangan etnik birlikka turli davrlarda yangi-yangi komponentlarning qo'shilishi yoki undan ajralib chiqib ketish hol-lari etnik birlik shakllangandan keyin ham davom

L. N. Gumilyev
(1912 – 1992)

etadi Darhaqiqat, dunyoda hech bir xalq yo'qki, u o'z etnogenez jarayonining ilk bosqichlaridan to millat darajasiga ko'tarilgunigacha boshqa etnik qo'shilmalarisiz rivojlangan bo'lsa. Jumladan, o'zbek xalqining etnogenezi bunga yaqqol misoldir. O'zbek xalqi etnogenezining ilk bosqichlaridan to xalq sifatida shakllanib bo'lguniga qadar uning asosiy tarkibini tashkil etgan avtohton sug'diy-xorazmiy va qadimgi turkiy qatlamlardan tashqari o'ziga turli davrlarda har xil miqdorda mahalliy va tevarak-atroflardan kelib qo'shilgan etnik guruhlarini singdirib borgan. Demak, sayyoramizdagi barcha xalqlar kelib chiqishi jihatidan ko'p etnik qatlamlidir.

Etnogenezni tadqiq qilishda (ayniqsa uning dastlabki bosqichlarini) etnologiya, etnik antropologiya, arxeologiya, etnolingvistika, folklor materiallarini jalb qilgan holdagi kompleks yondashuv talab qilinadi.

Etnogenezga oid bugungi kunda turli-tuman qarashlar va konsepsiyalar mavjud. Jumladan, ayrim

mutaxassislar (L. N. Gumilyov) etnosni biofizik voqe-lik, deb biladilar va shu bois etnogenez tizimini tabiiy jarayonlar bilan bog'liq, deb hisoblaydilar. Mazkur konsepsiyaga ko'ra, etnos biosferaning tarkibiy qismi bo'lgani uchun undagi qonuniyatlarga bo'ysunadi, etnogenez esa biosferada sodir bo'ladigan jarayonlarning bir qismi hisoblanadi¹

Akademik Asqarovning fikricha, «har bir xalq tarixi uning etnogenezi etnik tarixi bilan uzviy bog'liq. Etnogenez va etnik tarix esa tarix fanining bosh masalasidir». Uning vozishicha, xalq tarixining etnogenez qismi uning elat, xalq bo'lib shakllanishiga qadar bo'lgan tarixidan iborat. Qachonki, etnik belgilar va alomatlarining barchasi sodir bo'lganidagina etnos – xalq shakllanishi o'z nihoyasiga yetadi. Shakllangan etnosning bundan keyingi tarixi fanda etnik tarix nomi bilan yuritiladi². Akademik olimning bunday qarashlari etnogenez va etnik tarix muammosi doirasida etnologiya fanida bildirilgan chuqur mushohadali qarashlardan biri ekanligini e'tirof etgan holda, shuni ham ta'kidlash kerakki, bu borada boshqacha qarashlar ham ilgari surilgan. Jumladan, akademik K. Shoniyozyovning fikricha, etnik tarix – o'rganilayotgan xalqning ibtidoiylikdan boshlab, bir qancha tarixiy bosqichlarni o'tib to bizgacha davom qilib kelgan katta davrni qamrab oladi. Boshqacha aytganda, etnik tarix tushunchasi etnosning qadimda va ilk o'rta asrlarda mavjud bo'lgan ildizlarini, ularning alohida etnik jamoa (etnik birlik) bo'lib shakllanish davrini hamda etnosning keyingi taraqqiyot tarixining (to millat bo'lib shakllanishiga qadar) o'tgan davrini o'z ichiga oladi. Biroq har ikki muallif ham etnos – xalqning shakllanishi millatning

¹ Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли. – Т. 1, 1990.

² Asqarov A. O'zbek xalq etnogenezi va etnik tarixining ba'zi bir nazariy va ilmiy metodologik asoslari // O'zbekiston tarixi. 2002. № 4

shakllanishiga toʻgʻri kelmaydi, degan umumiy xulosaga keladilar. Har ikki muallifning fikricha ham millatning shakllanishi etnogenetik jarayon kabi uzoq davom etadigan tarixiy jarayon boʻlib, millat etnik tarixning eng yuqori choʻqqisi, kamolot bosqichiki, bu bosqichga koʻtarilgan xalq davlati millat nomi bilan yuritiladi, aniq hududiy chegarada muomalada boʻlgan umumxalq – millat tili davlat tili maqomi darajasiga koʻtariladi, oʻzlikni anglash darajasi esa fuqarolarning hayot mazmuniga, kundalik turmush tarziga aylanadi.

Seminar mashgʻulotlari rejası:

1. «Etnos» va «etniklik» tushunchalarining mohiyati hamda bu boradagi zamonaviy qarashlar.
2. Oʻzbekiston etnologiyasi etnos va etniklik nazariyasi
3. Primordializm va konstruktivizmning asl mohiyati hamda mazkur nazariyalar doirasida bajarilgan zamonaviy qarashlar tahlili.

Billimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. Etnos nazariyasi ilk bora kimning qaysi asarida bayon qilingan?
2. Etnos nazariyasi doirasida mashhur etnograf olim Yu. Bromley tomonidan qanday konsepsiya ilgari surilgan?
3. Etnos nazariyasining muhim kamchiliklari nimalardan iborat edi?
4. Zamonaviy etnologiyada etniklik nazariyasi borasida nimalarni bilasiz?
5. Etniklik borasida akademik V. Tishkov qanday fikr bildirgan?

Adabiyotlar:

1. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – М., 1983.
2. Shoniyoʻzov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. – T., 2001.
3. Asqarov A. O'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi. – T., 2008.
4. O'zbekiston etnologiyasi: yangicha qarashlar yondashuvlar. – T., 2004.
5. Markaziy Osiyoda an'anaviy va zamonaviy etnomadaniy jarayonlar. 1-qism. – T., 2005.
6. Рыбаков С. Е. Философия этноса. – М., 2001.
7. Алексеев В. П. Этногенез. – М., 1986.
8. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли. – Л., 1990.
9. Гишков. В. А. Реквием по этносу: исследования по социально-культурной антропологии. – М., 2003.
10. Этнология (Этнография): учебник для бакалавров// по ред. В. А. Козьмина, В. С. Бузина. Москва, Изд. Юрайт, 2014.

IV BOB

DUNYONING ETNIK MANZARASI VA ETNOSLAR KLASSIFIKATSIYASI

13-§. Yer yuzi aholisining etnik tarixi

14-§. XX asrdagi etnodemografik jarayonlar.

15-§. Dunyo aholisining geografik va antropologik klassifikatsiyasi

Lingvistik tasnif.

13-§. Yer yuzi aholisi etnik tarixi

Yer yuzida aholi sonining muttasil ko'payib borishi, ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanishi, jamoat uyushmalarining murakkablashib borishi va madaniyat taraqqiyoti doimiy tarzda yalpi ko'chib o'tish (migratsiya) ning ko'payishiga, alohida xalqlar va ularning turli mintaqalardagi butun bir guruhlar orasidagi o'zaro xo'jalik-madaniy munosabatlarining kuchayishiga va o'zaro qorishib ketishiga sabab bo'lmoqda. Yevropa, Osiyo va Shimoliy Amerika xalqlari etnik tarixida IV – IX asrlarda yuz bergan xalqlarning «buyuk ko'chish» nomini olgan jarayon muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan mazkur davrda slavyanlarning Sharqiy Yevropada joylashishi, germanlarning Markaziy va Shimoliy Yevropaga tarqalishi hamda ularning Britaniya orollariga kirib borish jarayoni yuz bergan. IV asr so'nggida Yevropaga xunlar kirib kelgan va Dunay havzasida etnik qorishgan

aholidan yirik davlatni barpo qilganlar. Xunlarning ızidan Yevropaga xazarlar, avarlar, qipchoqlar, bolgarlar kabi boshqa turkiy xalqlar kırıb keldılar. Bolgarlarning bir guruhi Volga daryosi bo'ylab ko'tarilgan va ulardan bir qismi chuvashlar hamda tatarlar etnogenezida muhim rol o'ynagan bo'lsa, boshqa bir guruhi esa 679-yılı Dunaydan o'tib janub tomon yoyilgan hamda bolgar xalqiga o'z nomini bergan. VIII – IX asrlarda Janubiy Ural tog'laridan O'rta Dunay irmog'iga G'arbiy Sibirda yashovchi xant va mansilarga yaqin bo'lgan mo'jorlar (madyarlar) kelib joylashganlar. Turkiy xalqlar, milodning I ming yilligining ikkinchi yarmida yalpi tarzda Janubiy Sibir va Markaziy Osiyoga ko'chib o'tganlar. VI asr va VII asr boshlaridan arablar tomonidan ko'plab mamlakatlarning bosib clinishi natijasida uning Old Osiyo va Shimoliy Afrika mamlakatlariga tarqalishi hamda u yerlarda yashovchi maballiy aholi bilan qo'shilish jarayoni boshlangan.

II ming yillikning birinchi yarmida Osiyo va Yevropa mamlakatlari etnik tarixiga mo'g'ullar bosqini jiddiy ta'sir qildi. XIII asrda Chingizxon qo'shini tarkibida mo'g'ullar bilan birga ko'plab turkiy qavmlar ham bo'lgan. Natijada kelib chiqishi har xil bo'lgan turli-tuman etnoslarning o'zaro qo'shilishi natijasida Markaziy Osiyo, Sharqiy Yevropa hamda Kavkaz orti hududlarida qator yangi etnoslar tashkil topdi.

Dunyoning etnik tarixida buyuk geografik kashfiyotlarning ham ta'siri katta bo'lgan. XVI – XIX asrlarda amalga oshirilgan geografik kashfiyotlar natijasida ko'plab yevropaliklar Amerika, Avstraliya Okeaniyaga ommaviy tarzda ko'chib o'tganlar. Mazkur migratsion jarayonlarda dastlab ispanlar va portugalilar, keyinroq gollandlar, fransuzlar va, ayniqsa, inglizlar muhim rolni o'ynaganlar. Ushbu xalqlardan ajralib chiqqan ko'plab guruhlar o'zlarining asl

vatanidan va ona xalqidan ajralganlaridan so'ng yangi yerlarda yangi etnik jamoalarga asos soldilar. Mazkur etnik jamoalarning tashkil topishida ayrim holda kolonial mamlakatning mahalliy aholisi muhim rol o'ynagan bo'lsa, boshqa holatlarda Yevropadan kelgan emmigrantlar asosiy rolni o'ynagan. Chunki ular tomonidan ko'pincha mahalliy aholi butkul qirib tashlangan yoki o'zlarining asl etnik vatanlaridan qurib chiqarilgan.

Birinchi yo'ldan Meksika, Markaziy va Janubiy Amerikadagi ko'plab davlatlar aholisining shakllanishi yuz bergan bo'lsa, etnik rivojlanishning ikkinchi yo'lidan Kanada, AQSh, Argentina, Urugvay, Avstraliya va Okeaniya va Yangi Zelandiya hamda Gavaya aholisi shakllangan. Amerika qit'asidagi ayrim mamlakatlarda, ayniqsa, Karib havzasi mamlakatlari, Venesuela, Braziliya va Gayana etnik tarixida yevropalik emmigrantlar va mahalliy hindular bilan birga Afrikadan bo'lgan qullar ham muhim rol o'ynagan. Umuman olganda, XIX asr va XX asr boshlarida dunyo miqyosida mustamlakachilik tuzumining avj olishi ham dunyo etnik manzarasining o'zgarishiga sabab bo'lgan. Qolaversa, aholi sonining intensiv o'sib borishi va yangi yerlarning o'zlashtirilishi ham turli tarixiy-etnografik mintaqalar orasida etnomadaniy aloqalarning avj olishiga sabab bo'lgan.

Tarixdan ma'lumki, insoniyat tarixida aholi sonining o'sishi murakkab va nomutanosib bo'lgan: «demografik portlashlar» davri aholi sonining keskin kamayib ketish davrlari bilan doimiy almashinib turgan. Aholi sonining o'sishi yoki kamayishi o'ziga xos tarixiy, ijtimoiy va biologik sabablar bilan bog'liq bo'lgan. XX - XXI asrlarda yer yuzida odamlar soni juda tezlik bilan o'sib bormoqda. Bunga 50 yil oldin yer yuzi aholisi hozirgiga qaraganda ikki baravar kam bo'lganligi va aholining qariyb yarmidan ko'pi 25

yoshga yetmasdan vafot etganligi yorqin misol bo'la oladi.

Ming yillar mobaynida dunyo aholisi juda sekin darajada ko'payib borgan, bunga sabab insoniyat tarixining ilk bosqichlarida tabiatga ma'lum ma'noda qaram bo'lgan. Qadimgi davrlarda va o'rta asrlarda tug'ilish keskin baland bo'lishiga qaramay doimiy kasalliklar, epidemiyalar, urushlar o'lim sur'atining o'sib borishiga olib kelgan. Shu bois aynan mazkur davrda dunyo miqyosida tug'ilish ko'rsatkichi o'limdan ustun turgan.

Paleolit davri yakunida (taxminan 15 ming yil oldin) yerdagi odamlarning umumiy soni taxminan 3 mln. atrofida bo'lgan. Kishilik jamoyati o'z tarixining mazkur bosqichida odamlar hozirgi yashayotgan hududining uchdan bir qismida yashar edilar. Yer yuzining boshqa mintaqalarida odamlar juda kam uchragan. Bu ma'lum ma'noda qadim ajdodlarimizning xo'jalik turmush tarzi (terib-termachilik, ovchilik, baliqchilik) bilan bog'liq bo'lib, mazkur holat odamlarning keng mintaqalarda bir-birlaridan uzoqda yashashlariga majbur qilgan.

O'n ming yil oldin Yaqin Sharqda yashagan odamlar jamoasining o'troq turmush tarziga o'tishlari va dehqonchilik hamda chorvachilikning keng yoyilishi odamlarning tabiatga qaramligini nisbatan kamaytirgan va ular sonining o'sishiga sabab bo'lgan. Ushbu novatsiyalar natijasida 4 – 5 ming yil avval yer yuzidagi aholi taxminan 25 mln kishiga ko'paygan. Bu davrda ona zaminimizning asosiy aholisi Qadimgi Misr, Mesopotamiya, Hindiston, Xuanxe va Yantszi daryolari oralig'ida hamda Markaziy Osiyo hududida yashagan. Insoniyatning bundan keyingi etnik tarixi xo'jalik munosabatlarining takomillashuv jarayoni (agrotexnikaning yaxshilanishi, yangi mehnat qurollarining yaratilishi, hayvonlarni xonakilashtirish) bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Ushbu omillar

natijasida yer yuzidagi kishilar soni sezilarli darajada ko'payib borgan. Antropologlar va etnologlarning taxminiy hisob-kitoblariga ko'ra eramizning boshlarida, ya'ni bundan ikki ming yil oldin yer yuzi aholisi 150–200 mln. kishiga yetgan. Lekin hali hanuz sayyoramizdagi aksariyat mintaqalarni o'zlashtirilmagan hududlar tashkil qilar edi. Arxeolog va paleontolog mutaxassislarning fikrlaricha, bu davrda asosiy aholining 70 foizi Osiyoda yashagan.

Milodiy eraning oxirgi XIX asri mobaynida yer yuzi aholisi 10 barobar ko'paygan bo'lsa-da, aholining ko'payish jarayoni tarixning barcha davrlarida ham bir xil tarzda kechmagan. Ayrim davrlarda aholi soni urushlar, kasalliklar va epidemiyalar ta'sirida keskin kamayib ketgan bo'lsa, boshqa davrlarda intensiv tarzda aholi sonining o'sib borishi kuzatilgan. Misol uchun XVI asrda yer yuzida o'lat epidemiyasining ommaviy tarzda tarqalishi natijasida ona zamin aholisining to'rttdan bir qismi qirilib ketgan. Shu bois eramizning birinchi ming yilligida yer yuzi aholisi faqatgina 1,5 baravarga ko'paygan xolos. I mingyillikdan II mingyillikka o'tish arafasida sayyoramizning asosiy aholisi Janubiy Osiyoda (79 mln.), Xitoyda (66 mln.) yashagan va ular umumiy aholining 55 foizini tashkil qilgan. Bu davrda Yevropada Fransiya, Italiya va Ispaniya kabi mamlakatlar aholisi eng ko'p bo'lgan mamlakatlar hisoblangan.

II mingyillik o'rtalariga kelib yer yuzi aholisi 1,6 barobar ko'paygan. Ayniqsa bu davrda Yevropa aholisi juda tez sur'atda ko'payib borgan bo'lsa-da, lekin eng ko'p odam yashagan mamlakat oldingi davrlardagidek Xitoy hisoblanib, bu mamlakatda jami 110 mln. odam istiqomat qilar edi. Shuningdek, Yaponiya aholisi ham juda tez sur'atda ko'payib borgan. Jumladan, Yaponiya aholisi 1000-yilda 4,5 mln. bo'lgan bo'lsa, 1500-yilda 17 mln. ga etgan. Yevropada esa eng ko'p odam yashagan mamlakat Fransiya bo'lib,

mazkur mamlakatda jami 15 mln. kishi istiqomat qil-

XVIII asrdan ikkinchi yarmida boshlab butun dunyo bo'yicha aholi keskin ko'paygan. Shu bois mazkur davrning birinchi demografik portlash davri, deb aytish mumkin. Agar 1500-yildan 1750-yilgacha aholi soni taxminan 300 mln. kishiga ko'paygan bo'lsa, 1750-yildan 1900-yilgacha 910 mln. ga ko'paygan. Aholi sonining intensiv o'sib borish jarayoni XIX asrning ikkinchi yarmiga taalluqli bo'lib, bu davrda o'lim, ayniqsa, bolalar o'limi kamaygan, odamlarning o'rtacha yashash yoshi oshgan.

XX asr boshiga kelib eng ko'p aholi yashaydigan mamlakatlar Xitoy (475 mln.), Janubiy Osiyo (290 mln) va Rossiya (130 mln) bo'lgan. Keyingi o'rinlarda AQSh (76 mln.), Yaponiya (45 mln.), Germaniya (43 mln.). Fransiya (41 mln.), Indoneziya (38 mln.), Buyuk Britaniya (37 mln.) kabi mamlakatlar turgan. Qolgan mamlakatlarda birmuncha kam miqdorda aholi istiqomat qilgan.

14-§. XX asrdagi etnodemografik jarayonlar

XX asrda yer yuzi aholisi jadal sur'atda ko'payib borgan. Ona zaminda istiqomat qilayotgan odamlar soni 3 mlrd. dan oshgan, yoki amalda 3 baravar ko'paygan. Bunda Lotin Amerikasi (6,1 barobar) va Afrika mamlakatlarida (4,7 barobar) ko'paygan bo'lsa, Yevropa aholisi (1,7 barobar) va sobiq SSSR aholisi (2,1 barobar) nisbatan kam ko'paygan. Bunday nomutanosiblikning asosiy sabablari migratsion jarayonlar (aholining ommaviy ravishda bir hududdan ikkinchisiga ko'chib o'tishi natijasida Shimoliy va Lotin Amerikasi, Avstraliya va Yangi Zelandiya aholisi jiddiy tarzda ko'paygan), XX asrda bo'lib

o'tgan jahon urushlari, ikkinchi jahon urushidan keyin rivojlanayotgan davlatlarda aholi sonining tabiiy tarzda juda tezlik bilan ko'payishi bo'lgan. Yer yuzi aholisi 1 mlrd. taxminan, 1820-yilda 2 mlrd. ga 1927-yilda (otadan 107 yil o'tgandan keyin), 3 mlrd. 1959-yilda (32 yildan keyin), 4 mlrd. ga 1974-yil (14 yildan keyin), 5 mlrd. ga 1987-yil (13 yildan keyin), 6 mlrd. ga 1999-yil (12 yildan keyin) etgan. BMTning aholishunoslik fond: ma'lumotlariga ko'ra, 2011-yil 1 oktyabrda dunyo aholisi nufuzi 7 milliard, 2014-yil 1-yanvarda esa 7 mlrd 137 mln. 577 ming 750 kishi bo'ldi. 2013-yilda ona sayyoramizdagi aholi 77 mln. 630 ming 563 kishiga, ya'ni boshqacha aytganda, 1,1 foizga oshgan. Aholi sonini oshishida avvalgi yillardagi kabi Hindiston (15,6 mln.) Xitoy, Nigeriya, Pokiston va Efiopiya kabi mamlakatlar yetakchi bo'lgan. Aholishunoslik bo'yicha shug'ullanuvchi mutaxassislar fikricha, dunyo aholisi 2015-yilda 8 milliard bo'lishi kuzatilmoqda.

XXI asrning dastlari o'n yilligida yer yuzidagi ikki mamlakat aholisi: Xitoy – 1,2 mlrd. va Hindiston 1 mlrd. dan ortiqni tashkil etdi. To'qqizta davlat (AQSh, Indoneziya, Rossiya, Braziliya, Yaponiya, Nigeriya, Pokiston, Meksika, Filippin)da 100 mln. odam istiqomat qilmoqda.

Hozirgi kunda dunyoda o'z suverenitetiga va doimiy aholisiga ega bo'lgan 225 mamlakat mavjud. Barcha mamlakatlarda yashovchi kishilar soni bir xil me'yorda bo'lmagan. Yuqorida nomlari zikr etilgan mamlakatlarda yer yuzidagi jami aholining qariyb 60%i yashagan. Shu bilan birga 62 ta yirik mamlakatlarda (aholisi soni 10 mln. dan oshiq bo'lgan) yer yuzidagi aholining qariyb 95%i istiqomat qiladi. Dunyoda aholisi soni juda ham kam bo'lgan 38 ta «mitti» mamlakatlar ham mavjud bo'lib, ularda jami hisobda 1 mln. ga yaqin aholi yashaydi.

*Aholisi nufuzi 80 milliondan
ortiq bo'lgan mamlakatlar*

№	Mamlakatlar	Aholi soni	O'sish ko'rsatkichi
1	XXR	1 354 790 000	▲ 0,481
2	Hindiston	1 227 150 000	▲ 1,312
3	AQSh	314 705 000	▲ 0,899
4	Indoneziya	237 641 326	▲ 1,040
5	Braziliya	199 321 000	▲ 1,102
6	Pokiston	190 291 000	▲ 1,551
7	Nigeriya	170 123 000	▲ 2,553
8	Bangladesh	161 083 000	▲ 1,579
9	Rossiya	143 180 000	▲ 0,013
10	Yaponiya	127 368 000	▼ -0,077
11	Meksika	114 975 000	▲ 1,086
12	Filippin	103 775 000	▲ 1,873
13	Vetnam	91 519 000	▲ 1,054
14	Efiopiya	91 195 000	▲ 3,179
15	Misr	83 688 000	▲ 1,922
16	Germaniya	81 305 000	▼ -0,200

Etnik jarayonlarga XX asr 30-yillar birinchi yar-mida yuz bergan iqtisodiy inqiroz — dunyoning yirik davlatlaridagi siyosiy o'zgarishlar ham sezilarli darajada ta'sir qilgan. XX asrning 30-yillariga kelib dunyo bo'yicha aholining yillik o'sish darajasi 1% ga kamayib ketgan. Jumladan, 1935-yilda Fransiyada tug'ilish o'limdan kamayib ketgan. Shuningdek, AQSh aholisining tabiiy o'sishi ham pasaygan, bu davrda Osiyo aholisining yillik o'sishi esa 30% ga kamayib ketgan. Faqatgina Lotin Amerikasi davlatlarida aholining yillik o'sishi kamaymagan bo'lib, bu hududda aholining yillik o'sishi 1,8% ga ko'paygan.

XX asrdagi etnik jarayonlarga ta'sir qilgan sabablardan eng muhimlaridan biri, shubhasiz, ikkinchi jahon urushi bo'lgan. Aynan mazkur urush natijasida qariyb 50 mln. kishi qurbon bo'lgan. Urush yillarida faqat Amerika va Avstraliya aholisiga ko'paygan. Ayniqsa, Lotin Amerikasi mamlakatlariga urushdan so'ng vayron bo'lgan G'arbiy Yevropadan ko'chib borgan emigrantlar hisobiga 2,5% ga ko'paygan.

XX asrning 50-yillarida dunyo miqyosidagi etnik jarayonlar oldingi o'n yilliklardan tubdan farq qilgan. Bu davrda sodir bo'lgan eng muhim o'zgarishlardan biri «demografik portlash» bo'lib, oldingi davrlardan umuman farqli bo'lgan. Mazkur yillarda, garchi tug'ilish kamaygan bo'lsa-da aholi o'rtacha yoshining o'sishi va o'limning kamayishi hisobiga aholi soni ortib borgan. Ayniqsa, 60-yillar boshlariga kelib dunyo bo'yicha o'lim 2% ga, ayrim Janubiy Amerika mamlakatlarida, Afrika va Osiyoda 3% ga kamaygan. Natijada 1950 – 1983-yillar davomida aholi soni deyarli ikki baravarga ko'paygan. Shu bilan birga ko'plab Yevropa mamlakatlarida aholi soni 25% ga ko'paygan.

Oxirgi o'n yilliklarda Osiyo aholisining o'sishi, garchi sekin tarzda bo'lsa-da, pasayib bormoqda (60-yillarda 2,2% bo'lgan bo'lsa, 80-yillar boshiga kelib 1,8% bo'lgan). Arab mamlakatlarida, Pokiston, Malayziya va Filippin kabi mamlakatlarda aholining sonini o'sishi an'anaviy tarzda yuqori bo'lib qolmoqda. Umuman olganda, mazkur mintaqadagi aholi sonining ko'payishi umumiy aholi o'sishining qariyb 60% iga to'g'ri keladi.

Lotin Amerikasi mamlakatlarida o'lim sur'atining jiddiy tarzda kamayishi mazkur mintaqani ikkinchi jahon urushidan keyin aholi soni ortishi bo'yicha dunyo miqyosida birinchi o'ringa chiqishiga sabab bo'lgan. Biroq mazkur mintaqada 60-yillardan boshlab tug'il-

ish sur'ati jiddiy tarzda kamaya boshlagan va bu aholi sonining o'sish darajasiga ta'sir qilgan hamda aholi soni oldingi 20 yil darajada saqlanib qolgan.

Afrika mamlakatlarida etnik jarayonlar birmuncha boshqacha tarzda kechgan bo'lib, bu yerda urushdan keyin eng ko'p tug'ilish va o'lim ko'rsatkichini kuzatish mumkin. Faqatgina 60-yillardan boshlab o'lim sur'ati ma'lum ma'noda kamaya boshlagan. Biroq mazkur mintaqa tug'ilishning ko'pligi bois aholi sonining o'sishi bo'yicha dunyo miqyosida yetakchi o'rinlarda turgan. 60-yillardan boshlab Afrika aholi sonining yillik ko'payishi bo'yicha Lotin Amerikasi mamlakatlaridan o'tib ketgan. Afrika mamlakatlarining oxirgi o'n yilliklardagi aholisining yillik ko'payish sur'ati 15 mln. kishini tashkil etadi.

Zamonaviy etnologiyada etnoslarni tasniflash prinsiplari turli-tumanligi bilan farqlanib turadi, etnologiyadagi zamonaviy nazariyalar etnologiya va unga yondosh bo'lgan qator fanlarning ma'lum bir etnos yoki etnik guruhning boshqasidan farqli xususiyatlarini anglatuvchi me'yorlar asosida yaratilgan. Qolaversa nazariyalar bajarilayotgan u yoki bu tadqiqotning maqsadidan kelib chiqib ham turfa xil bo'lishi mumkin. Tasniflashning ayrim me'yorlari birinchi navbatda xalqlarning etnik mansubligiga, ularning shakllanish tarixiga asoalansa, avvalo tilshunoslikning tarixiy-qiyosiy usullari, antropologiya, moddiy va ma'naviy madaniyat borasidagi tizimlashtirilgan ma'lumotlar katta ahamiyat kasb etadi. Boshqa me'yorlar etnik mansubligidan mustasno bo'lgan turli xalqlar va ularning guruhlariga tegishli boshqa xususiyatlar tahlilidan hamda etnik aloqalar o'rnatilganligi yoki mavjud emasligidan kelib chiqib belgilanadi. Xalqlarni tasniflashda avvalo xo'jalik yuritish me'yorlari asos qilib olinadi bo'lib, bunda birinchi navbatda tabiiy-geografik muhitga asosiy ahamiyat berilgan.

etnik va madaniy anʼanalar esa ikkinchi darajali ahamiyatga ega boʻlgan. Bu ijtimoiy munosabatlar taraqqiyoti darajasidagi xalqlar guruhiga, shuningdek, diniy mansubligi bilan ham bogʻliq boʻlgan.

Ushbu antropologik meʼyorlardan kelib chiqqan holda barcha xalqlar geografik, antropologik, til belgilari va xoʻjalik yuritish anʼanalariga koʻra tadqiq qilinadi hamda turli tarzda tasniflanadi.

Yer yuzi aholisining soʻnggi 263 yildagi nufuzi

Yillar	Afrika	Osiyo	Yeropa	Mar. Jan. Amerika	Shim. Amerika	Okean- liya
1750	106 000	502 000	163000	16 000	2 000	2 000
1800	107 000	657000	203000	24 000	7 000	2 000
1850	111 000	809000	276000	38 000	26 000	2 000
1900	133 000	947000	408000	74 000	82 000	6 000
1950	221 214	1398488	547 403	167 097	171 616	12 812
1955	246 746	1 541 947	575 184	190 797	186 884	14 265
1960	277 398	1701336	604 401	218 300	204 152	15 888
1965	313 744	1899424	634 026	250 452	219 570	17 657
1970	357 283	2143118	655 855	284 856	231 937	19 443
1975	408 160	2397512	675 542	321 906	243 425	21 564
1980	469 618	2632335	692 431	361 401	256 068	22 828
1985	541 814	2887552	706 009	401 469	269 456	24 678
1990	622 443	3 167 807	721 582	441 525	283 549	26 687
1995	707 462	3 430 052	727 405	481 099	299 438	28 924
2000	795 671	3 679 737	727 986	520 229	315 915	31 043
2005	887 964	3 787 508	724 722	558 281	332 156	32 998
2013	1023023	42 23457	733423	600323	401023	35002

15-§. Dunyo aholisining geografik va antropologik klassifikatsiyasi

Har bir fan tarmogʻi mazkur fanning asosiy tadqiqot predmeti toʻgʻrisidagi maʼlumotlarni yigʻish va ularni tizimlashtirish hamda klassifikatsiyalashdan boshlanadi. Lekin klassifikatsiyalash barcha uchun umumiy va turli maqsadlarni oʻzida qamrab olgan boʻlmogʻi hamda oʻz tabiatiga klassifikatsiya qilinayotgan obʼektning tuzilishini toʻliq aks ettirgan holda mavjud prinsiplar va dasturlarga mos kelmogʻi zarur. Odatda, klassifikatsiyalash natijasida qator yangi qonunlar va qonuniyatlar, nazariyalar va konsepsiyalar yaratiladi. Bu maʼnoda etnologiya fani ham mazkur mulohazalardan mustasno emas.

Dunyo xalqlarini maʼlum bir tarzda etnik tasniflash talab qilganligi bois, yuqorida taʼkidlab oʻtilganidek, ular *antropologik tuzilishiga, til xoʻjalik anʼanalariga hamda diniy* koʻra tasniflanadi.

XIX asr oxirida nemis olimlari (L. Frobenius, F. Grebner va boshqalar) va keyinchalik amerikalik antropologlar (K. Uissler, A. Kryober) dunyo mintaqalarini madaniy rivojlanish – «madaniy mintaqalar», hududlarga boʻlishni ishlab chiqqanlar. Soʻbiq sovet ittifoqi etnografiyasida ushbu ilmiy anʼana «xoʻjalik madaniy tiplari», «tarixiy-madaniy viloyatlar» kategoriyalarida oʻz aksini topgan. Bu borada rus etnograflari V. G. Bogoraz, S. P. Tolstov, M. G. Levin, N. N. Sheboksarov ishlarini alohida taʼkidlab oʻtish joizdir. Toʻgʻri, bugungi kunda bunday tasniflash, ayrim gʻarb olimlari tomonidan jiddiy tanqid ostiga olinishiga qaramay, hali hanuz ilm olamida butkul oʻz mavqei yoʻqotgan, deb aytib boʻlmaydi. Shu bois biz quyida ushbu tasniflashga biroz kengroq toʻxtalib oʻtamaniz.

Geografik klassifikatsiya etnologiyaga ham xos xususiyat bo'lib, unda xalqlarning bevosita yashayotgan mintaqalari bilan bog'liq tarzda talqin qiladi.

Geografik tasniflash natijasida turli xalqlar yashagan shartli geografik mintaqalar nomi paydo bo'ladi. Xuddi shunday tarzda «Markaziy Osiyo xalqlari», «Sharqiy Yevropa xalqlari» kabi nomlar paydo bo'lgan. Bunday tarzda xalqlarni geografik umumlashtirib tasniflash faqatgina geografik tasniflash uslublari, etnik prinsiplar bilan ma'lum ma'noda mos kelgan taqdir-dagina bajariladi. Xalqlarni bu tarzda tasniflash prinsiplari garchi fanda keng qo'llanilishiga qaramay, xalqlarning kelib chiqishi, ularning shakllanishi, xo'jalik yuritish an'analari, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti muammolariga javob bermaydi. Biroq xalqlarni turli hududlar bo'yicha umumlashtirish va etnoslarni turli hududlar bo'yicha taqsimlagan holda tasniflash imkonini beradi. Shu bois bunday tasniflash yordamchi xususiyat kasb etadi va xalqlarni guruhlashtirishdagi boshqa me'yorlar bilan mos kelgandagina, ya'ni boshqacha aytganda, katta-katta mintaqalar misolidagina qo'llaniladi. Xalqlarni klassifikatsiyalash ichki viloyatlardan voz kechishni talab qiladi.

Yer yuzidagi barcha mamlakatlar tomonidan qabul qilingan yagona geografik tasniflash mavjud emas. Bu borada eng sodda bo'linish tarzida *Avstraliya va Okeaniya xalqlari*, *Osiyo xalqlari*, *Amerika xalqlari*, *Afrika xalqlari*, *Yevropa xalqlari* deb bo'linishni keltirishimiz mumkin. Umuman olganda dunyo xalqlari quyidagi   ko'rinishda tasniflanadi:

I. Avstraliya va Okeaniya. 1) Avstraliya va Tasmaniya, 2) Melaneziya, 3) Polineziya 4) Mikroneziya

II. Osiyo. 1) G'arbiy (yoki Old) Osiyo, 2) Janubiy Osiyo, 3) Janubi-Sharqiy Osiyo, 4) Sharqiy Osiyo, 5) Markaziy Osiyo.

III. Amerika. 1) Shimoliy Amerika, 2) Markaziy Amerika, 3) Janubiy Amerika.

IV. Afrika. 1) Shimoliy Afrika, 2) Janubiy Afrika.

V. Yevropa: 1) Sharqiy Yevropa, 2) Janubiy Yevropa, 3) G'arbiy va Markaziy Yevropa, 4) Shimoliy Yevropa.

Xo'jalik-madaniy tiplar – jahon xalqlarining ibtidoiy jamiyat davri (qadimgi tosh, bronza va temir asrlari)dagi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, turlicha tabiiy sharoitda joylashishi va moslashishi ularning hayotida turli tipdagi xo'jalik-madaniyatlarni vujudga keltirgan edi. Xo'jalik-madaniy tiplar dastavval muayyan jamiyatda ustuvor ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lib, har bir tarixiy davrda kishilarning tevarak-atrofdagi muhit bilan aloqa xarakterini belgilaydi.

Mazkur tiplar kishilarning mashg'uloti va ishlab chiqarish qurollari, turarjoylari va uy-ro'zg'or jihozlari, taomlari va kiyim-kechaklari, transport vositalari va boshqa tiplarga qarab, muayyan jamiyatning ijtimoiy tuzumini ham aniqlash mumkin. Ma'naviy madaniyat xususiyatlari, asosan, urf-odatlarida, tasviriy san'atda, e'tiqodi va folklorida yorqin namoyon bo'ladi. Xo'jalik-madaniy tiplarning birligi va o'zaro bog'liqligi muayyan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bir-biriga yaqin geografik muhit bilan bog'liq bo'lib, o'zgaruvchan xarakterga ega.

Eng qadimgi davrlarda paydo bo'lgan etnoslarning xo'jalik-madaniy tipi issiq tropik va subtropik iqlimli o'lkalardagi ovchilik, terib-termachilik va sohillarda-

baliqchilikdir. Namli tropik va subtropik joylarda ~~dekimchi~~ xo'jalik-madaniy tipi ichki issiq iqlimdagi mehnatli dehqonchiligi tarqalgan bo'lib, bunga qisman ovchilik-terimchilik va baliqchilik xo'jaliklari ham yordamchi hisoblanadi. Iqtisodiyot va texnika taraqqiyotida yangi sifat yaratgan uchinchi xo'jalik-madaniy tipi motiga dehqonchilik bilan chorvachilik qo'shilishi natijasida paydo bo'lgan edi.

Keyingi davrdagi fan-tehnika taraqqiyoti butun jahondagi an'anaviy xo'jalik-madaniy tiplarga jiddiy o'zgartirishlar kiritdi. Yevropa va Amerikadagi eng rivojlangan mamlakatlarda aholining ko'pchiligi industrial sohaga jalb etildi, an'anaga aylanib qolgan qishloq xo'jaligi o'rniga yuksak taraqqiy etgan tovar dehqonchiligi va intensiv chorvachilik, plantatsiyali qishloq xo'jaligi paydo bo'lgan edi. XX - XXI asr boshlarida an'anaviy xo'jalik-madaniy tiplar barham topa boshladi — saqlanib qolgan belgilari yangi mazmun bilan boyidi.

Xalqlarning antropologik klassifikatsiyasi. Vatanimizda va xorijda e'tirof etilgan ilmiy an'anaga ko'ra antropologiya fan sifatida insoniyatning kelib chiqish tarixini, uning evolyutsiyasi, irqning kelib chiqishini hamda turli xalqlarning morfologik va jismoniy xususiyatlarini o'rganadi. Antropologik tasniflashda turli etnik guruhlar va xalqlarning madaniy xususiyatlari emas, balki biologik xususiyatlariga va genetik-qarindoshlik prinsiplariga asosiy e'tibor qaratiladi. Biroq genetik aloqadorlik prinsiplari insonlarni ma'lum bir tasniflarga bo'lish imkonini bermaydi. Shu bois etnologiyada turli xalqlar orasidagi qon-qarindoshlik aloqalari tarixini tahlil etishda ko'plab usulblardan foydalaniladi. Ko'pincha etnologlar antropologik klassifikatsiyaning asosini tashkil qiluvchi etnoslarning irqiy farqlarini asos qilib olishadi.

Insoniyat biologik tuzilish jihatdan umumiylikka ega va yer yuzidagi barcha insonlar bir biologik turga mansubdir. Lekin dunyoning mavjud etnik manzara-si turli mintaqalarda yashayotgan insonlar tana tuzilishi, rangi, soch turi, yuz-qiyofasiga ko'ra rang-barang, ya'ni antropologik tuzilishiga ko'ra turli-tuman ko'rinishga ega. Insonlar orasidagi o'zaro farqli xususiyatlar irqiy tasniflash orqali tahlil qilinadi. Irqiy tasniflashda insonning soch shakli uchlamchi soch qoplamasi, teri tuzilishi, sochning rangi, ko'z rangi, bo'yi, tananing proporsiyasi, tana bosh qismining tuzilish shakliga ko'ra farqlanadi. Umuman olganda, irqlar deb genetik qon-qarindoshlik munosabatlari asosida tashqi tana tuzilishiga ko'ra o'xshash bo'lgan hududiy birlashgan kishilar guruhiga aytiladi. Antropologik jihatdan hozirgi xalqlar vatanimiz va xorijiy antropologiya fanida to'rtta katta irqqa – negroid (afrika), yevropoid (yevroosiyo), mongoloid (osiyo-amerika) va avstroloid (okeaniya) irqlariga bo'linadi.

Irqlarga xos umumiylik muhim to'rt xususiyati bilan ajralib turadi.

1. Barcha populyatsiyalar jismoniy tipdagi qarindoshlik bilan chegaralangan.

2. Jismoniy ko'rinishlardagi umumiylik irsiyat qonuniyatiga asoslanadi.

3. Populyatsiya uchun biologik tarix umumiyligi xos.

4. Xar bir irq uchun ma'lum bir geografik mintaqaga xos bo'ladi.

Umuman olganda irqlarning farqli xususiyatlarini sifatida quyidagi irqiy alomatlarini ko'rsatish mumkin.

Yevropoid irqiga mansub kishilarning terisi oq yoki bug'doyrang, sochlari turli-tuman to'g'ri va to'liqsimon, ko'pincha mayin bo'lib o'sadi va yuz hamda tanani jun qoplagan bo'ladi. Burni tor, lablari o'rtacha

yoki kichik hajmda bo'ladi. Ko'zlari turli-tuman rangda va bosh miya suyaklari oldinga bo'rtib chiqmagan.

Austroloidlar terisining rangi qoramtir, sochlari qora to'liqsimon, jingalak va yanoq va bosh suyaklari oldinga chiqqan, burunlari katta, lablari qalin bo'ladi. Yuzlari va tanasi jundor.

Mongoloidlarda esa teri rangi sariqroq yoki to'q bug'doyrang, sochlari esa to'g'ri shaklda qattiq bo'ladi. Soch va ko'zlarning rangi qora yoki to'q jigarrang, erkaklarda soqol va mo'ylov biroz kechroq chiqadi va ko'pincha siyrak bo'ladi. Yuzi keng va yanoq chanog'i qattiq chiqadi, burun esa unchalik katta bo'lmaydi. Amerikaning mongoloid aholisida teri rangi sariq rangda bo'ladi.

Negroidlarning sochi qora, tim qora rangda, jingalak va ko'pincha qattiq hamda shakliga ko'ra to'g'ri bo'ladi. Soqol va mo'ylovlari xuddi mongoloidlarnikiga o'xshash tarzda yomon o'sadi. Ko'zlari ba'zida qisiq bo'ladi. Burunlarining kengligi juda katta bo'lib, deyarli balandligi bilan teng bo'lgan. Yuzlari kichkina va tor ko'zlari esa yevropaliklarnikiga o'xshash keng ochiq bo'ladi.

Irlarning tarqalish mintaqasi. Yevropoidlar bugungi kunga kelib nafaqat Yevropada joylashgan, balki ular Shimoliy Afrikaning barcha hududida (jazoirlar va misrliklar), Osiyoning g'arbida (turklar va arablar), Sibirda ruslar va deyarli barcha Kavkaz mintaqasida, O'rta Osiyoda, Iroq, Afg'oniston va Hindistonda ham keng tarqalgan. Oxirgi 400 yil ichida Shimoliy Amerika va Janubiy Amerika mamlakatlarning asosiy aholisini yevropoid irqiga mansub kishilar tashkil qilgan.

Yevropada so'nggi paleolit va mezolit davridanoq mahalliy tabiiy sharoitga moslashgan yevropoid irqining ikki tipi shakllangan. Bular: oq tanli, malla rang sochli, ko'k ko'zli blandinlar bo'lmish shimoliy yev-

ropoid tip va qora to'liq sochli, qora ko'zli oq badan bryunetlardagi iborat janubiy yevropoid tipini tashkil qiladilar. Mazkur irqiy guruhlar oralig'ida turgan o'rta tip (shoten) har ikki tipning ham belgilarini saqlab qolgan. Keyinchalik Yevropaga kirib kelgan mo'g'ullar ayrim etnoslarda o'z izini qoldirgan. Bunga Skandinaviyada yashovchi mongoloid belgilariga ega bo'lgan loparlar misol bo'la oladi.

Negroidlar hozirgi kunga kelib Afrikada yashashadi, Tinch okeanining ko'plab orollarida, o'z navbatida ularning ko'plari Amerika qit'asiga mustamlakachilik tuzumi davrida majburan qul qilib olib kelingan va ularning avlodlari hozirda ham Amerikada ko'plab istiqomat qiladilar.

Austroloidlar ko'p xususiyatlariga ko'ra negroidlarga o'xshash bo'lib, Avstraliya va Melaneziyada yashashadi

Mongoloidlar (osiyo shoxi) Xitoy, Vetnam, Yaponiya, Indoneziya va Filippinda yashashadi. Ularga qozoqlar, qirg'izlar va Uzoq Sharq hamda Shimolning mahalliy xalqlari ham kiradi.

Mazkur to'rtta katta irq taxminan 25 ta kichkina irqlar (ularni ba'zida etnogenetik shahobchalar yoki lokal irqlar ham deb aytishadi) ga bo'linadi. Katta va kichkina irqlar orasida oraliqdagi irqlar ham mavjud. Misol uchun, negroidlar va yevropoidlar orasida efiofiyaliklar va mulatlar, mongoloidlar va avstroloidlar orasida Janubiy Osiyo irqi – yaponlar va shu kabilarni ko'rsatish mumkin. Efiofiyaliklarning yuzlari ularning qo'shnilari bo'lgan arablar bilan bir xil shaklda bo'lsa-da, terilarining rangi qora, negroid irqi terisiga o'xshash o'ta yorqin emas. Yaponlarda bir vaqtning o'zida avstroloidlarga, mongoloidlarga va yevropoidlarga xos alomatlarini kuzatish mumkin.

Umuman olganda, irqiy farqlarni ma'lum bir guruh yoki jamiyat a'zolari tomonidan muhim deb hi-

soblanadigan jamoniy farqlanish tarzida tushunish lozim. Masalan, tana rangi bu ma'noda ko'pincha muhim deb hisoblanadi, soch rangi esa bunday deb hisoblanmaydi. Irqchilik – ma'lum tashqi qiyofaga ega bo'lgan shaxslarga ma'lum tug'ma insoniy va axloqiy xususiyatlar xos. deb hisoblashdir. Irqchi – bu ma'lum turdagi insonlarga xos bo'lgan ustunlik yoki kamchilikning biologik izohi mavjudligiga ishonuvchi kimsadir.

16-§. Lingvistik klassifikatsiyalash

Sayyoramizda yashovchi turli-tuman xalqlarning shakllanishida va ularni farqlashda til ham muhim ahamiyat kasb etadi. Til birligiga qarab ayrim xalqlar, etnik guruhlar aniqlanibgina qolmay, ko'pincha til asosida nom ham beriladi. Dunyo xalqlarining til boyligi juda boy va o'z navbatida juda ham murakkab hisoblanadi. Biroq lingvistik klassifikatsiya bir qator kamchiliklardan ham xoli emas. Jumladan, lingvistik tahlil orqali bir necha tillarda so'zlashuvchi xalqlarni (misol uchun yahudiylarni), yoki oldingi tillaridan farqli tilda so'zlashuvchi etnoslarni (misol uchun irlandlarni) tasniflash me'yorlariga solish qiyindir. Shunga qaramay lingvistik klassifikatsiyalashning ko'plab ijobiy jihatlari mavjud. Avvalo, bunday klassifikatsiyalashni qo'llash natijasida yoki umumiy kelib chiqishiga ega bo'lgan xalqlar yoki uzoq muddat doimiy madaniy-lingvistik aloqada bo'lgan xalqlar bir guruhga kiradi.

Lingvistik tasnif tarixiy-qiyosiy o'rganish orqali aniqlanadi. Qolaversa, etnoslarning turli klassifikatsiyalari orasida etnosning tiliga qarab tasniflash muhim tasniflashlardan biri hisoblanadi. Shunki aynan lingvistik tasniflash orqali ma'lum bir

xalqlarning etnik yaqinligi, u yoki bu madaniyatning umumiy asosga ega ekanligi borasida birmuncha aniq tasavvurlar beradi.

Dunyo xalqlari til birligi, boyligi va murakkabligiga ko'ra farqlanib turadi. Tadqiqotchil olimlar tomonidan yer yuzida turli etnik guruhlar va jamoalar so'zlashuvchi 6 mingdan ortiq tillar mavjudligi aniqlangan¹ Sayyoramizdagi ayrim davlatlardagina (ko'plab Yevropa mamlakatlarida) bitta tilda gaplashishsa, ayrim mamlakatlarda (Nigeriya va Rossiyada) 100 dan ortiq tillarda so'zlashishadi.

Hozirda ayrim tillar kelib chiqqan hududidan tashqaridagi keng hududlar bo'ylab yoyilgan. Bu borada misol uchun arab tilini olib ko'radigan bo'lsak, arab tili paydo bo'lgan vaqtda (VII asrdan oldin) undan faqat Arabiston yarim orolining janubidagina yashovchi qabilalar foydalangan bo'lsa, hozir bu tilda Shimoliy Afrika va Janubi-Sharqiy Osiyoda joylashgan juda ko'p xalqlar so'zlashadilar. Yoki ingliz tilini olsak, dastlab unda Britaniya orolining aholisi so'zlashgan bo'lsa, hozir Yevropa va Shimoliy Amerika aholisining beshdan bir qismi, Avstraliya va Yangi Zelandiya xalqlari asosan shu tilda so'zlashadilar. Asl vatani Pireney yarim oroli bo'lgan Ispan tili keyinchalik butun Lotin Amerikasiga tarqalgan.

Xalqlarni tilga qarab tasniflash mezonlari asosan ikki – til va etnik mansublik mezonlariga asoslanadi. Umuman olganda, til insoniyat madaniyatining asosini tashkil etadi. Chunki til tufayli aynan insonga xos maxsus ramzlar orqali ma'lumot uzatiladi. Tilning taraqqiyoti madaniyat taraqqiyoti bilan uzviylikda borgan va yakunida inson shakllangan.

U yoki bu tillarning qon-qarindoshligi etnologiya uchun ushbu tillarda so'zlashuvchi madaniyatlarning va xalqlarning yaqinligini namoyon qilishi bilan ham ahamiyatlidir.

¹ Садохин А. П. Этнология. – М., 2000. – С. 104.

Dunyo xalqlari orasidagi turli til oilalari borasida tadqiqotchi olimlar o'rtasida umumiy qarash mavjud emas. Biroq oxirgi yillardagi ilmiy tadqiqotlar natijalari asosida dunyo xalqlari tillarini quyidagi til oilalariga bo'lish mumkin:

Hindoyevropa tillar oilasi — eng ko'p sonli va eng keng tarqalgan til oilasi hisoblanadi. Mazkur oilaga kiruvchi tillarda dunyo aholisining 45 foizi so'zlashadi. Hindoyevropa oilasiga kiruvchi xalqlar Yevropaning katta qismida, Tojikiston, Eron, Afg'oniston, Janubiy Osiyoning shimoliy, janubiy va markaziy hududlarida, Amerika va Avstraliyada yashaydi. O'z navbatida, hindoyevropa tillar oilasi 10 ta guruhga: slavyan, boltiq, nemis, kelt, roman, grek, alban, eron, hindooriy va arman tillar guruhiga bo'linadi.

Kartvel til oilasiga mansub kishilar kam sonli bo'lib, faqatgina Gruzuya hududidagina yashashadi.

Dravidlar oilasi (dunyo aholisining 4 foizi) ga Hindistonning janubida va Shri-Lankaning sharqida yashovchi aholi kiradi. Ushbu til oilasi ham 4 guruhga: markaziy, janubiy, shimoli-sharqiy va shimoli-g'arbiyga (darvit tillarining boshqacha klassifikatsiyasi ham bor) bo'linadi.

Qit'ay tillar oilasi (dunyo aholisining 6 foizi) Mazkur tillarda Yevrosiyaning bir-biridan uzilgan mintaqalari — Bolqondan tortib Yapon orollarigacha, Shimoliy muz okeani qirg'oclaridan tortib Markaziy Osiyo cho'llarigacha bo'lgan hududlarda yashovchi turli xalqlar so'zlashadilar. Ushbu oila 5 ta guruhga turkiy, mo'g'ul, tungus, manjur va koreys tillaridan iborat.

Afrosiyos tillari (semit-xamit) oilasi (dunyo aholisining 3 foizi) Shimoliy va Shimoli-Sharqiy Afrikada, Arabiston yarim orolida va unga tutash bo'lgan shimoliy mamlakatlarda Suriya, Livan, Iordaniya, Iordan daryosining g'arbiy qirg'og'ida, Iroqda hukmron

hisoblanadi va 4 ta guruhni: semit, barbar, chad va kushit tillarini birlashtiradi.

~~Nigero-kordofan~~ oilasida so'zlashuvchi xalqlarga (dunyo aholisining 6 foizi) G'arbiy, Markaziy, Sharqiy va Janubiy Afrikada yashovchi aholi kiradi. Ushbu til oilasi – kongo va kordofan tillariga bo'linadi.

Nigero-kordofan tillarida so'zlashuvchi xalqlar yashaydigan mintaqaning shimoliy hududlarida nil-saxara oilasida gaplashuvchi xalqlar (dunyo aholisining 6 foizi) yashashadi va ular 9 guruhga: Sharqiy Sudan, Markaziy Sudan, bertlar, kunama, saxar, songai, fur, mabang, komuelarga bo'linadi.

Kamsonli Shimoliy Kavkaz oilasi (dunyo aholisining 0,1 foizi)ga abxaz-adigeylar va nax – dog'istonliklar kiradi.

Hindoyevropa til oilasidan keyingi aholi soniga ko'ra eng ko'p tarqalgan tillar oilasiga ~~sino-tibet tillar~~ oilasi kiradi. Bu tilda dunyo aholisining 23 foizi so'zlashadi. Bu til oilasi Sharqiy, Markaziy, Janubi-Sharqiy Osiyo aholisi va Janubiy Osiyoning shimoliy mintaqalarida yashovchi aholiga mansub. Turli olimlar xitoy-tibet tillar oilasini turli guruhlarga bo'ladi. Ba'zi bir tasnifiy bo'lmishga ko'ra ushbu guruhga 13 ta til: xitoy, tibet-birma, kachin, bodo-garo, midju, digaro, miri, jmal, lepcha, shimoliy himolay, nevari, guring va sharqiy himolay tillari kiradi.

~~Janubi-Sharqiy Osiyo~~ (dunyo aholisining 1,6 foizi) Janubi-Sharqiy, Janubiy Osiyoda yashaydi va 5 guruhga: mon-kxmer, asliy, nikobar, kxasi, munda tillariga bo'linadi.

~~Janubi-Sharqiy Osiyo~~ tillari oilasiga kiruvchi aholimng (dunyo aholisining 0,2 foizi) tarqalish hududi juda ham tor bo'lib, Sharqiy Osiyoning janubiy rayonlari va Janubi-Sharqiy Osiyoning shimolidagi xalqlar orasida yoyilgan bo'lib. myao va yao degan tillarga bo'linadi.

Janubi-Sharqiy Osiyoda paratay tillari oilasiga kiruvchi xalqlar (dunyo aholisining * * foizi) yashaydi. Ayrim tasniflashlarga ko'ra ushbu oila 6 guruh tillar: tay, kim-suys, ong-be, li, lakk, gelaolardan iborat.

Janubi-Sharqiy Osiyoda, Okeaniyada va Tayvanda avstroneziya tillari oilasiga kiruvchi xalqlar yashaydi (dunyo aholisining 5 foizi). Dunyo xalqlarining zamonaviy klassifikatsiyasiga ko'ra ushbu oila 6 guruhga: g'arbiy avstroneziy, sharqiy avstroneziy, atayal, tsou, payvan (oxirgi 3 tasi Tayvandagi kamsonli guruh hisoblanadi) tillariga bo'linadi.

Avstraliya tillari oilasi Avstraliya qit'asida saqlanib qolgan kamsonli xalqlarni birlashtiradi. Ushbu til oilasi 22 guruhga bo'linadi.

And tillar oilasi (dunyo aholisining 0,3 foizi) hindularning eng yirik oilasi hisoblanadi. Chunki bu tilda Amerika hindularining eng yirik qabilalaridan biri-kechua qabilasi gaplashadi. Ushbu til oilasiga And tog'i atrofida yashovchi xalqlar kiradi va 6 guruh: urarina-vaorani, kauapana-saparo, shimoliy, kechua, aymara, janubiyga bo'linadi.

Jahon xalqlari tillarini klassifikatsiyalash borasida dunyo tilshunoslari tomonidan qator mulohazalar bildirilgan bo'lib, bunday tarzda klassifikatsiyalashni keng ilmiy jamoatchilik tomonidan to'la e'tirof etilgan qarash, deb bo'lmaydi. Jumladan, hali hanzuz barcha olimlar ham turkiy, mo'g'ul va tungus-manjur tillarining genetik umumiylikini tan olmaydilar. Koreys va yapon tillarini izolyatsiyalashgan tillar, deb hisoblovchilar ham bor. Shuningdek, Afrika va Amerika xalqlari tillarini tasniflash borasida ham yakuniy umumiy xulosaga kelinmagan.

Seminar mashg'uloti rejasl:

1. Etnoslarni klassifikatsiyalashga oid asosiy yo'nalishlar.
2. Etnos va irq. Turli xalqlarga xos irqiy akomatlal.
3. Etnologiyadagi lingvistik klassifikatsiyalash.
4. Xo'jalik-madaniy tiplarga oid tasniflash.

Billimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. Dunyo xalqlari etnologiya fanida qanday tasniflanadi?
2. Lingvistik tasniflashning xo'jalik an'analarga ko'ra tasniflashdan qanday farqli jihatlari bor?
3. Zamonaviy dunyo xalqlarini tasniflashda qanday uslublar keng qo'llanilmoqda?
4. Xo'jalik-madaniy tiplar konsepsiyasining mohiyatida nima mujassamlashgan?
5. O'zbekistonning tarixiy-etnografik mintaqalarini sanab bering?

Adabiyotlar:

1. *Итс. Р. Ф.* Введение в этнографию. - Л., Университет, 1991.
2. Народы и религии мира: Энциклопедия. - М., 1998
3. Основы этнологии: Учебное пособие // Под ред. проф. В. В. Пименова. - М.: Изд-во МГУ, 2007.
4. *Садохин А. П., Грущевцкая Т. Г.* Этнология. Учебник для высших учебных заведений. М., Академия, 2000.
5. Этнология (Этнография): учебник для бакалавров// Под ред. В. А. Козьмина, В. С. Бузина. - М.: Изд. Юрайт, 2014.
6. *Greenberg J. H.* Language in the American. Stanford, 1987.
7. *Ruhlen M.* A guide to world languages. Vol. 1: Classification. London, 1987.
8. *Swadesh M.* The origin and diversification of language/ London, 1972

V BOB

ETNOS VA MADANIYAT

17-§. Madaniyat va uning etnik funksiyasi.

18-§. Etnik madaniyat.

19-§. Zamonaviy dunyo madaniyati va etnik madaniyat.

20-§. Milliy madaniyat. An'ona, urf-odat va marosimlar.

21-§. O'zbek milliy mentaliteti.

17-§. Madaniyat va uning etnik funksiyasi

Insoniyat tarixining o'tgan davri mobaynida tadqiqotchilar tomonidan sivilizatsiyalar va turli-tuman madaniyatlar taraqqiyotiga oid juda boy va ancha sarmahsul materiallar yig'ilganiga hamda bu borada ilm ahli orasida ko'plab bahs-munozaralar bo'lib o'tganiga qaramay hali hanuz fanda madaniyat atamasining yagona mukammal ta'rif mavjud emas. O'z navbatida, shuni ham aytib o'tish kerakki, mazkur holat aytarli darajada ajablanarli ham emas. Chunki ijtimoiy fanlar tizimida tabiiy fanlardagidek doimo ham yagona tizim doirasida mujassamlashgan qarashlar bo'lavermaydi. Qolaversa, «madaniyat» atamasining o'zi ham turli darajadagi va shakldagi voqeliklarni aks ettiruvchi ko'plab fenomenlardan tashkil topgan. Shu bois mazkur fenomenlarni yagona bir shaklda bayon qilish jiddiy ish hisoblanadi.

“Madaniyat” tushunchasini “jamiyat” tushunchasidan farqlash mumkin, lekin ular orasida uzviy aloqa mavjud. Madaniyat shu jamiyatdagi odamlar turmush tarzi, urf-odat va ~~rasm-rismlar~~, shuningdek, ular ishlab chiqaradigan moddiy noz-ne’matlarga aloqador tushuncha. “Jamiyat” esa umumiy madaniyatga mansub bo’lgan individlarni o’zaro bog’lab turadigan aloqalar tizimidir. Birorta ham madaniyat jamiyatsiz yashay olmaydi, shuningdek, birorta ham jamiyat madaniyatsiz mavjud bo’la olmaydi. Madaniyat bo’lmasa biz to’la ma’nodagi “odam” bo’la olmas edik. Uzoq yillar mobaynida xalq turmush tarzi yuzasidan tadqiqotlar olib borgan ko’plab olimlar tomonidan madaniyat iborasiga ta’rifu tavsiflar berilgan bo’lib, ko’pincha madaniyat deyilganda – ~~insoniyat~~
~~ti davomida yaratilgan yutuqlar~~

Odatda «madaniyat» iborasi odamlar turmush tarzi bilan bog’liq tarzda izohlanadi.

Madaniyat atamasi lotincha «cultura» so’zidan olingan bo’lib, u dastlab qishloq xo’jalik ekinlari yoki uy parrandalari va hayvonlarni madaniylashtirish jarayoniga nisbatan qo’llanilgan. XVI asr boshlariga kelib esa ushbu so’zning dastlabki ma’nosi kengaygan va qishloq xo’jaligidan insoniyat taraqqiyotiga, uy parrandalarini madaniylashtirilishidan ongning madaniylashtirishiga nisbatan ham qo’llanila boshlagan. Biroq madaniyat so’zining bunday talqini umum tomonidan to XVIII asr oxiri – XIX asr boshlariga qadar qabul qilinmagan.

XIX asr boshlariga kelib «madaniyat» so’zi «sivilizatsiya» so’zining sinonimi tarzida yoki unga qarama-qarshi tarzda qo’llanilgan. O’z navbatida, shuni ham aytib o’tish kerakki, «sivilizatsiya» so’zi lotincha civilis (fuqaro) so’zidan olingan bo’lib, XVIII asr oxirida fransuz va ingliz tillarida insoniyatning ilgirilib boruvchi jarayoni – yovvoyilik, mustamlakachilik

fuqarolik jamiyati tomon harakati yo'nalishiga aytilgan. Fransuz va ~~rus~~ tilida «madaniyat» va «sivilizatsiya» so'zlarining sinonim tarzida qo'llanilishi XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida fransuzlar va inglizlar orasida insoniyat taraqqiyoti ilgari lab boruvchi taraqqiyot ekanligiga va ularning jamiyati mazkur taraqqiyot bosqichining yuqori nuqtasiga tegishli ekanligiga ishonch hissinı tug'dirgan.

Germaniyada «madaniyat» atamasining qo'llanilish tarixi birmuncha boshqacharoq tarzda kechgan bo'lib, bu yerda «sivilizatsiya» iborasi salbiy ma'no kasb etgan bo'lsa, «madaniyat» so'zi ijobiy ma'noni bildirgan. Nemislar «sivilizatsiya» so'zini «burjuacha» sun'iy kamtarlik, «madaniyat» so'zini esa intellektual, badiiy yoki ma'naviy faoliyat tarzidagi insoniyat faoliyatiga nisbatan qo'llaganlar.

Madaniyat – insonga biologik jihatdan tegishli bo'lmagan (genetik jihatdan bog'liq bo'lmagan A. A.) va kishilarning hayot faoliyati natijasida yaratiladigan ko'rinishdir. Madaniyatning bunday kompleks talqini ma'lum ma'noda etnomadaniyat iborasiga ham javob beradi. Etnomadaniya esa – bu ma'lum etnosga xos bo'lgan xususiyatlarni saqlab qolish maqsadida o'zlashtirilgan ko'rinishlar majmuidir. An'anaviy xalq madaniyati deyilganda etnosning tarixiy-ma'naviy ehtiyojlari asosida vujudga kelgan, ularning aqliy-ijodiy faoliyati asosida taraqqiy etgan, mingyilliklar mobaynida yig'ilgan ajdodlar qarashlari, tajribalari, orzu-istaklari, an'analari va qadriyatlarini o'zida mujassamlashtirgan, ajdodlardan avlodlarga meros tarzida o'tib, asrlar osha sayqallashib, mukammallashib kelayotgan bebaho meros tushuniladi.

Maxsus ilmiy adabiyotlardan ma'lumki, etnologiya o'tmishdagi va zamonaviy jamoalar, ular orasidagi o'zaro munosabatlarni hamda turli xalqlar va etnik guruhlarning madaniy o'ziga xosligini tavsifu tahlil

qiladi. Bu borada agar Yevropa ilmiy maktabi namoyandalari o'zlarining qarashlarida ko'pincha turli xalqlar to'g'risidagi tushunchalar va jamiyat to'g'risidagi nazariyalarga e'tibor qaratgan bo'lsalar, amerika maktabi namoyandalari esa asosiy tadqiqot ob'ekti tarzida madaniyatni tadqiq etganlar va ushbu maktabning yirik namoyandalari (F. Boas, K. Uissler, A. Kryober, Dj. Myordok va boshqalar) o'zlarining tadqiqotlarida ekstrosentristik talqinlardan butunlay voz kechishga harakat qilganlar.

Hozirgi rivojlangan jamiyatda o'zga bir etnik jamoa ta'sirisiz mustaqil rivojlangan biror-bir etnos yoki etnik guruhni topish qiyin. Ayniqsa buyuk o'zgarishlar va informatsion-kommunikatsiya asri bo'lgan XXI asrda turli etnik guruhlar va madaniyatlararo hamkorlikning rivojlanishi va globallashuvning kuchayishi natijasi o'laroq madaniy o'ziga xosliklarga qiziqish ortib bormoqda. Zamonaviy xalqlardagi madaniy xilma-xillik ko'payib bormoqda va har bir xalq o'ziga xos madaniy xususiyatlarini saqlab qolishga harakat qilmoqda.

Ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar doimo insoniyat evolyutsiyasining muhim qismlaridan biri bo'lib kelgan. Shu bois ayrim konstruktivistik olimlar etnosni bir marta va yakuniy tarzda shakllangan etnos tarzida talqin qilish birmuncha xato mulohazadir, deb ta'kidlamoqdalar.

Etnik madaniyatlarning tadqiqiga oid zamonaviy qarashlarda, asosan, etnografik va tarixiy tahlilga, sotsiologiyaga, lingvistikaning nazariy asoslari — muhim yangi ilmiy natijalarga asoslaniladi. Bunda madaniyat ramzlar va ma'nolar tizimi tarzida talqin qilinadi va bu o'zining talqini hamda izohini talab etadi. Shubhasiz mana shunday metodologik talqinda evolyutsionistik nazariyalar o'rnini konstruktivistik konsepsiyalar egallay boshlagan.

Ko'plab ijtimoiy-gumanitar fanlarda madaniyatning funksional vazifasi borasida qator mulohazalar bildirilgan. Mazkur mulohazalarning e'tiborga sazovorlariga zamonaviy madaniyatning quyidagi asosiy funksiyalarini ko'rsatib o'tish mumkin:

– **instrumental** – atrof-muhitni yaratish va qayta yaratish funksiyasi;

– **inkulturatsiya** – insonning o'zini yaratish va qayta yaratish funksiyasi;

– **me'yoriy** – jamoaviy hayotni tashkil etish tizimini yaratish funksiyasi;

– **ramziy** – «anglatuvchi», ya'ni nomlar, ismlarni yaratish va buning natijasida insonlar aqliy hamda emotsional harakatlarni qiladilar. Agar qaysidir bi-ror-bir buyum yoki ko'rinishga nom berilmagan va u insonlar tomonidan nomlanmagan bo'lsa, demak, bunday narsa yoki holat ular hayotida mavjud emas;

– **idrok etish** – bu funksiya insonlarga dunyoning manzarasini yaratish imkonini beradi va shu bois ham ramziy funksiya bilan chambarchas bog'liq;

– **kommunikativ** – bu funksiyada etnomadaniy an'analar ajdodlardan avlodlarga o'tkaziladi.

Umuman olganda, mazkur funksiyalar ham og'zaki tarzda, ham axborot almashuvi tarzida, ham og'zaki bo'lmagan usullar va atributlar orqali amalga oshiriladi. Etnomadaniy an'analarning uzatilishida ko'pincha tal muhim ahamiyat kasb etmaydi va bunda ramziy tavsif kasb etuvchi imo-ishora, marosimlar, rituallar, simvollar, kiyim-kechaklar, ovqatlar va shu kabilar katta ahamiyatga ega.

Madaniyatning mazkur etnik funksiyalarini asosiy maqsad – shaxsni psixologik himoyalashga xizmat qilgan, unga olamda o'zini idrok etish va mana shunday xavfsiz hamda ishonchli turmush tarziga ega bo'lish imkoniyatini bergan. Etnik madaniyatda etnosga xos himoya mexanizmi bo'lgan.

18-§. Etnik madaniyat

Odatda, biror-bir kishi hayoti davomida bir ijtimoiy guruhdan boshqasiga, bir davlatdan ikkinchisiga o'tib yashashi mumkin, lekin har qanday holatda ham u o'zining etnik mansubligidan voz kechmaydi. Bu esa o'z navbatida uni o'ziga xos tarzda idrok etishga va unga ma'lum bir me'yoriy o'lchov asosida hayot faoliyatini yuritishga majbur etadi. Shu bois ham moslashuvchi mexanizmining muhim qismi etnik madaniyat hisoblanadi. Etnik madaniyat etnosga xos madaniy xususiyatlar majmuidan tashkil topgan.

Etnik madaniyat shakllanishining muhim aloqatlari va ma'lum bir umumiy qiziqishlar doirasida birlashgan insonlar guruhining paydo bo'lishi bilan bog'liqdir. Bunday ehtiyojlarda umumjamoaviy qiziqishlar aks etadi va mazmunan ushbu jamoa a'zolarining individual qiziqishlaridan kelib chiqadi. O'z navbatida bu ko'rinishdagi ehtiyojlar o'ziga xos alohida shaxslararo qiziqishlarni namoyon qiladi va jamoaning umumiy harakatlari asosida qondirilishi mumkin. Etnologik, tarixiy, sotsiologik va madaniyatshunoslikka oid tadqiqotlarda jamoaning hayot faoliyati alohida ajralib turadi. Shu o'rinda aytib o'tish lozimki, har qanday jamoa ma'lum bir tabiiy-tarixiy sharoitda, makon va zamon holatida yashaydi.

Etnos madaniyatining umumiy yig'indisiga mazkur etnos hayotida mavjud bo'lgan madaniy xususiyatlarning barcha shakllari, usullari va natijalari kiradi. Etnik madaniyatga etnik an'analar, simvollar, moddiy madaniyat (turarjoylar, kiyim-kechaklar, oziq-ovqatlar), folklor namunalari (epos, musiqa, raqs va boshqalar) kiradi. Shuningdek, bunga ino- etnik madaniyatlardan o'zlashtirilgan ko'rinishlar va umumdunyoviy madaniyat xususiyatlari, qo'ni-

qo'shni va qarindosh etnoslarga xos hududiy madaniy ko'rinishlar ham taalluqlidir.

Etnosning umumiy madaniyatidan farqli tarzda. etnik madaniyatda etnosning o'zi va uning qo'ni-qo'shnilari tomonidan e'tirof etiladigan madaniyatgina tushuniladi. Etnik madaniyat ko'rinishlari ma'lum bir etnosga xos bo'lmasdan, balki bir necha etnoslarga taalluqli bo'lishi mumkin. Misol uchun chorvadorlarning uyi bo'lgan o'tov turkiy xalqlar orasida turli nomlar bilan yuritilsa-da, ularning shakli va tuzilishi qozoqlar, qirg'izlar, qoraqalpoqlarda deyarli bir xil va ular uyni o'zlarining etnik madaniyatlarining ajralmas qismi tarzida e'tirof etadilar.

Etnik madaniyatni shakllantiruvchi omillar. Etnik madaniyat etnos hayot tarzining deyarli barcha sohalarida: tilda, bota tarbiyasida, kiyim-kechaklarda, uy-joylar qurilishida, ish faoliyatida, uy xo'jaligida va, albatta, folklorlarda namoyon bo'ladi. Etnik madaniyatning shakllanishiga tabiiy sharoit, til, diniy e'tiqod va etnosning ruhiy-ma'naviy boyligi ham ta'sir qiladi. Qolaversa, etnik madaniyatning muhim elementi xalqning nomi – etnonimi hisoblanadi.

Geografik omil. Geografik omil etnosning paydo bo'lishi va uning mavjudligini ta'minlovchi zaruriy omillardan biri hisoblanadi. Tabiiy sharoitlar ta'siri bilan bog'liq ko'rinishlarni etnik madaniyatning turli ko'rinishlarida, oddiy mehnat qurollaridan tortib toki etnonimgacha topish mumkin. Jumladan, tabiiy iqlim sharoiti bilan bog'liq tarzda kiyim-kechaklar tikib kiyiladi, uy-joylar quriladi, qishloq xo'jalik ekinlari ham ob-havoga qarab ekiladi va, hatto, transport vositalari ham ko'pincha tabiiy iqlim bilan bog'liqdir.

Geografik muhit (tuproq, relef, o'simlik dunyosi, tabiati, issiqlik va shu kabilar)ga xos xususiyatlar etnos ma'naviy madaniyatining shakllanishiga, uning ruhiyatiga ham ma'lum ma'noda ta'sir qiladi.

Bu esa, shubhasiz, xalqlarga xos milliy xususiyatlar-da, urf-odatlarda, rasm-rusumlarda namoyon bo'la-di. Masalan, tropik mintaqalarda yashovchi xalqlar dehqonchilik an'analaridagi ko'plab mavsumiy o'ziga xosliklar shimol xalqlari turmush tarzida umuman uchramasligi mumkin. Yoki O'zbekistonning sersuv mintaqalaridagi dehqonchilik an'analari lalmi yer-lardagi dehqonchilik yurtish madaniyatidan ma'lum darajada farqlanadi. Misol tariqasida aytsak, Far-g'ona vodiysi dehqonchiligi Xorazm vohasi dehqon-chiligidan farqlanadi.

Geografik muhit etnik nomlarda ham aks etadi. Aynan etnik hudud landshafti odamlar tafakkurida ona zamin tuyg'usini paydo qiladi. Landshaftning ayrim ko'rinishlari tashqi ko'rinish tarzida (yapon-larda sakura, gollandlarda lola, ruslarda oq qayin) yoki joy nomlari tarzida (yaponlarda Fudziyana tog'i, induslarda Ganga daryosi, o'zbeklarda Amudaryo va Sirdaryo) etnik mansublik belgisiga aylanadi. Ba'zida hatto etnonimlarning o'zi ham — muhit bilan bog'langan bo'ladi. Jumladan, dengiz bo'yida yashov-chi chukchalar o'zlarini «dengiz odamlar» deb ata-shadi.

Lingvistik omil. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, har bir etnik madaniyatning shakllanishida mazkur etnosning tili muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan til-dagi farqlar tufayli ham bugungi kunda dunyoning etnik manzarasi rang-barang ahamiyat kasb etgan. Hozir tadqiqotchi olimlar tomonidan jami 2000 dan ortiq tirik tillar ro'yxatga olingan. Etnolingvistikada dunyo tillari bir necha tillar oilasiga bo'lib o'rganiladi. Bular, hind-yevropa xalqlari tillari, semit-xamit til-lari, kavkaz tillari, ural tillari, chukotka-kamchatka xalqlari tillari, xitoy-tibet tillari, oltoy tillari, avstro-osiyo tillari oilalarga bo'linadi. Mazkur til guruhlari ichida hind-yevropa tillari oilasi eng kattasi bo'lib,

o'ziga dunyoning turli muntazqlarida yashovchi 150 dan oshiq xalqlar gaplashuvchi qariyb 100 ga yaqin tillarni birlashtirgan. Umuman olganda, hozirda Yer yuzining qariyb 60 foizidan ko'proq aholisi 10 ta eng yirik tillar oilasida so'zlashadilar.

Diniy omil. Etnik madaniyatning shakllanishida din ham ma'lum bir amaliy ahamiyat kasb etadi. Masalan, bugungi Belgiya davlatining asosiy aholisi ikki xalqdan, ya'ni german tillaridan birida gaplashuvchi flamandlar va fransuz tilida so'zlashuvchi vallonlar dan tashkil topgan. Shu bois bu holat ba'zan ayrim muammolarni keltirib chiqarishi ham tabiiydir. Lekin mazkur ikki xalq ikki avtonomiyada yashasalar-da, ular Belgiyaning yaxlitligiga amalda katta xavf tug'dirmaydilar. Belgiyada yashovchi ushbu ikki xalq va ular istiqomat qiluvchi ikki avtonomiya o'rtasida azaldan juda ham mustahkam aloqa o'rnatilgan bo'lib, ushbu aloqalar umumiy diniy e'tiqod, ya'ni katoliklikka e'tiqod qilish asosiga qurilgan. Tarixdan ma'lumki, 1815-yilgi Vena kongressi qaroriga ko'ra Belgiya Gollandiya qirolligi tasarrufiga o'tgan. Lekin oradan 15 yil o'tib belgiyaliklar – flamandlar va vallonlar diniy e'tiqodlari umumiyliqi asosida o'zaro birlashib Gollandiyaga qarshi qo'zg'olon ko'targanlar va mustaqil bo'lganlar. Bu o'rinda shuni ajablanarliki, flamandlarning ona tili vallonlar tilidan ko'ra gollandlarga yaqin hisoblanadi, lekin ularni vallonlar bilan yagona din birlashtirgan bo'is ular gollandlarga qarshi vallonlar bilan birga kurashganlar.

Bu o'rinda yana bir boshqa qiziqarli misolni keltirib o'tsak. Yevropada yashovchi xorvatlar va serblar, garchi bir tilda gaplashishsa-da, lekin amalda boshqa-boshqa xalqlar hisoblanadilar. Chunki ularni diniy e'tiqodlari bir-birlaridan ajratib turadi. Xorvatlarning asosiy qismi katoliklar bo'lishsa, serblar provaslav hisoblanadi. Aynan mazkur omil asosida

etnik madaniyat shakllangan bo'lib, bunda xorvatlar ko'proq G'arbiy Yevropa ta'sirida taraqqiy etsalar, serblar doimo Rossiyaga mo'ljal oladilar. Shu bois ikki xalq orasida o'zaro mojarolar paydo bo'lgan.

19-§. Zamonaviy dunyo madaniyati va etnik madaniyat

XX asr so'nggida kechgan zamonaviy sivilizatsion jarayonlar etnomadaniyat dinamikasini tubdan o'zgartirib yubordi va buning natijasida dunyo bo'yicha keng rasm bo'lgan ommaviy madaniyatlar shakllandi, deb aytish mumkin. Ommaviy madaniyat jamiyatdagi barcha qatlamlar hamda etnik guruhlarda tarqalish shartlari bilan birga o'ziga xos mexanizmni ham yaratgan, deb aytish mumkin. Aynan shu sababli ommaviy madaniyat - madaniyatdagi umumdunyoviy xususiyatlar - kitoblar, filmlar, radio va televidenie, kiyim-kechaklar, raqs, sport va shu kabilarni yaratish imkoniyatlari paydo bo'lgan. Ommaviy madaniyat yalpi savodsizlikka barham berish, alohida hududlarning madaniy izolyatsiyasini bartaraf etishda muhim ahamiyatga ega. Lekin, o'z navbatida, shuni ham alohida ta'kidlab o'tish jozki, hatto ommaviy madaniyatda ham etnik madaniyatdan kirib kelgan etnik xususiyatlarni uchratish mumkin. Bu o'rinda, aytish joyiz ingliz tilida popular culture (популярная культура) va mass culture (массовая культура) farqlanadi. Biz "ommaviy madaniyat", deb ataydigan hodisa "mass culture"ga to'g'ri keladi. Qolaversa, xalq orasida keng tarqalgan milliylik ommaviylikdir va har qanday ommaviylik milliylikdir. (Bir hududda yashovchi boshqa millat vakillari orasida ham keng tarqalgan narsa ommaviy hisoblanishini hisobga olsak, ommaviylik milliylikka

nisbatan kengroq tushuncha. Milliylik esa unga nisbatan xususiy hol hisoblanadi. Demak, milliylik ommaviylikdan tashqarida bo'lishi mumkin emas.)

Sanoqli kishilarga dahldor xususiyat millatniki bo'lolmagani kabi, ommaviy ham emas. Binobarin, bu o'rinda "mass culture"ni "olomon madaniyati" yoki "tjoriy madaniyat" shaklida ifodalash mumkin. Zero, taqlid, "yulduz"lar kulti, ularga ko'r-ko'rona ergashish, irratsionallik, didning keskin tushishi kabi belgilar olomonga xosdir. Ommaviy madaniyat millatning o'ziga xosligi, turmush tarziga hamohang shaklda tadrijiy rivojlansa, olomon madaniyati millat tanlamaydi, har qanday o'ziga xoslikni uyg'otib, korporativ va siyosiy manfaatlarga xizmat qiladi. Lekin, shu bilan birga, ommaviy madaniyatning shaxsni passiv shakllantirishi bilan bog'liq qarama-qarshi jihatlar ham mavjud.

Dunyo madaniyati. Ommaviy madaniyatgina zamonaviy dunyoviy madaniyat – shahar tipidagi yevropa madaniyatining har bir hududga xos milliy xususiyatlari bilan uyg'unlashgan ko'rinishlari majmuiga aylandi. U doimo milliy madaniyatiar (kiyim-boshlar elementlari – poncho, sombrero; oziq-ovqatlar – dunyo miqyosida xitoy restoranlarining yoyilishi; shampän vinosi; adabiyotlar – bugungi kunda butun dunyo bo'yicha Osiyo, Afrika, Lotin Amerika mualliflarining asarlarini sevib o'qimoqdalar; san'at va shu kabilar) ni ma'lum ma'noda ommaviylashtirib boradi.

Zamonaviy jamiyatda amalda sof etnik madaniyatlarni uchratish amrimahol. Hozirda har bir madaniyatda etnik jihatdan neytra. (umumdunyoviy) va etnik xususiyatlar bilan bezatilgan madaniyatlarini uchratish mumkin. Agar bundan 10 – 20 yillar avval dunyo xalqlarini umumjahon madaniyatiga (avvalo turmush tarzida) qo'shish jarayoni avj olgan bo'lsa, bugungi kunga kelib orgli tarzda har bir

xalq o'z an'anaviy moddiy va ma'naviy madaniyatini saqlashga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirmoqda. Bu madaniyatning markazida turgan munosabatlar stereotipi ma'naviy qadriyatlarda yorqin namoyon bo'ladi.

Amerikalik mashhur antropolog F. Boas yer yuzidagi har bir madaniyat taraqqiyoti borasida madaniy plyuralizm prinsipiga amal qilgan va u har bir madaniyat o'ziga xos rivojlanish yo'liga ega, deb hisoblaydi. Boasning yozishicha, har bir madaniyatni tarixiy ko'rinish shakli tarzida anglash mumkin. Ona zamindagi har bir madaniyat doimiy taraqqiyotda bo'lib keladi va ularning rivojlanish bosqichlari to hozirgi kungacha davom etib kelayotgan jarayondir. Shu bois ayrim oldingi tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan primitiv madaniyatlarning turg'unligi to'g'risidagi qarashlar hayotdagi mavjud faktlarga to'g'ri kelmaydi. Chunki har qanday turg'un, deb hisoblangan madaniyatda ham rivojlanib borayotgan urf-odatlar va ko'rinishlarni uchratish mumkin. Mashhur antropolog olimning ta'kidlashicha, qaysidir bir hindu qabilasining madaniyati rivojlangan Yevropa xalqlari madaniyatidan-da murakkabroq ko'rinishga ega. Odatda, ularning biri yozma adabiy merosga ega bo'lsa, ikkinchisida bunday ko'rinish mavjud emas. Shubhasiz, bu madaniyatlararo o'zaro farqdan o'zga narsa emas.

Boas madaniyatni tadqiq qilishda, turli-tuman urug'lar va xalqlar madaniyatlarini o'rganishda yaxlit bir tizimli konsepsiya va umumiy nazariya qo'llash mumkin emas degan muhim g'oyani ilgari surgan. U «biz butun insoniyat madaniyati taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini yaratishdan avval lokal madaniyatlarning rivojlanish jarayonini to'liq anglab yetmog'imiz zarur», – deb yozgan edi. Shu bois Boas butun umri davomida, garchi bu fanning asosiy maq-

sadi bo'lmasa-da, ma'lum bir tarixiy-geografik mintaqadagi madaniyatni har tomonlama o'rganishga undagan.

Boasning fikricha, madaniyat insonlarning voya yetish jarayonida o'zlashtiriladigan va o'zlarining madaniy xususiyati, deb e'tirof etadigan munosabatlari yig'indisidir. Qolaversa, uning fikricha, til, dunyoqarash, e'tiqod va hatto milliy ehtiroslar ham xalqqa tegishli bo'lgan jamoaviy hayotni va xalq tarixini to'liq anglatmasligini etnologik ma'lumotlar tasdiqlaydi. Shunday qilib, Boasning mulohazalari *ytimoy* prinsiplariga asoslangan bo'lib, har bir madaniyatning ichki xususiyatlari, uning uzatuvchilarini tadqiq qilish orqali namoyon bo'ladi, degan g'oya asosiga qurilgan edi. Madaniyatlar orasidagi farqlar yoki o'xshash xususiyatlar ularning geografik joylashuvi yoki tabiiy sharoitiga bog'liq bo'lgan. Qolaversa, madaniyatlar rivojlanishining ma'lum bosqichidagi o'xshashliklar yoki farqli xususiyatlar madaniy farqlar kelgusida ham saqlanib qoladi, degan xulosani anglatmaydi. Umuman olganda, ushbu mulohazalarning aksariyati keyingi davr etnologiyasi uchun asos bo'lgan.

Amerika hindulari orasida uzoq muddat dala tadqiqotlari olib borgan Boas har bir madaniyat ko'rinishini umumiy madaniyat konteksti, ya'ni uning bir qismi tarzda tushunmoq kerak, degan xulosaga kelgan. Aynan Boas madaniyatni yaxlit o'zaro ichki tuzilmalarning bog'liqligidan tashkil topgan bir tizim tarzida tadqiq qilish berasidagi dastlabki tadqiqotlarga asos solgan. Bir madaniyatdan ikkinchi madaniyatga o'zlashtirilgan elementlar mexanik jarayonni anglatmaydi va madaniy aloqalarning natijasi mahsuli emas.

20-§. Milliy madaniyat. An'ana, urf-odat va marosimlar

Tarixiy etnologiya fanı etnografiyadan, ya'ni xalqlar turmush tarzi, moddiy va ma'naviy madaniyatini tavsiflashdan boshlangan. XX asrda mutaxassis olimlar va tadqiqotchilar tomonidan, asosan, ma'lumotlarni yig'ish ishlari bajarilgan. Ayniqsa, bunga aynan mazkur davrda dunyo bo'yicha olib borilgan mustamlakachilik siyosati ham bevosita ko'maklashgan bo'lib, bu siyosat mustamlaka mamlakatlarning madaniyati, turmush tarzi va umuman milliy xususiyatlaridan batafsil xabardor bo'lishni taqozo etar edi.

Tadqiqotchilar tomonidan ma'lum darajada faktik materiallar keyin etnologik yo'nalishdagi tadqiqotlarda yig'ilgan materiallarni umumlashtirish va ma'lum bir nazariy-metodologik konsepsiyaga suyangan holda tahlil qilish jarayoni boshlandi.

Zamonaviy etnologiya fanida tadqiqot mavzusi yanada chuqurlashtirilgan holda dunyodagi eng yirik etnoslardan tortib eng mitti xalqlarni yanada izchil o'rganishga va ularning an'anaviy hamda zamonaviy turmush tarzi, madaniyatini bilishga katta e'tibor qaratilmoqda.

Umuman olganda, insoniyatning bir necha ming yillik tarixi davomida turli-tuman madaniyatlar mavjud bo'lgan. Har bir madaniyat, shubhasiz, ma'lum bir etnos yoki etnik jamoa ta'sirida shakllanadi. Xilma-xil etnomadaniyatlar ichida olimlar an'anaviy (arxaik) madaniyatni alohida ajratib ko'rsatishadi. An'anaviy madaniyat deyilganda biz turli etnos namoyandalari, ya'ni bir necha avlod vakillari tomonidan bir necha asrlar mobaynida yig'ilgan va bir avlodning o'rgatilishi natijasida unutilib ketmagan urf-odatlarini tushunamiz.

Har bir milliy-etnik madaniyat o'ziga xos xususiyatlarini bilan ajralib turadi va o'ziga xoslik turli-tuman narsalarda namoyon bo'lishi mumkin. Har bir etnik madaniyat o'ziga xos mantiqqa ega va aynan mazkur mantiq asosida mazkur madaniyatga xos asosiy o'zgarma va ikkinchi darajali o'zgaruvchan xususiyatlarni izohlash mumkin.

An'anaviy milliy madaniyatni yaxlit va ko'p qirrali hodisa sifatida o'rganish, uning tuzilishi, asosiy ko'rinishlari, shakllarini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Shu bois biz etnomadaniyat evolyutsiyasi umumqabul qilingan madaniyat tasnifidan kelib chiqib, xalq madaniyatining asosiy sohalariga to'xtalib o'tamiz. Holbuki, etnomadaniyat uning tarkibiy qismi bo'lgan an'anaviy xalq madaniyati tuzumining tarkibiy qismida: xalq donishmandligi, xalq falsafasi, xalq e'tiqodi, xalq pedagogikasi, xalq odatlari, xalq ijodi, xalq o'yinlari, dam olish madaniyati, xalq pazandachiligi, milliy liboslar, xalq me'morchiligi, xalq amaliy san'ati, xalq tabobati, xalq turmush madaniyati kabi ko'plab sohalarini ajratsa bo'ladi.

An'anaviy xalq madaniyatining barcha sohalarida avlodlarning dunyoqarashlari, falsafiy tushunchalari o'z aksini topganligi uchun etnomadaniyat tarkibida xalq donishmandligiga alohida e'tibor berish lozim. Buning sababi shundaki, xalqning g'oya, fikr, bilim, dunyoqarashini ifoda etgan etnomadaniyat ko'rinishini xalq falsafiy donishmandligisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, xalq madaniyatining falsafiy-g'oyaviy mazmuni qanchalik chuqur bo'lsa, uning shakli ham shuncha baquvvat, ijtimoiy ahamiyati kuchli, umri ham boqiy bo'lar ekan.

Xalq madaniyati deyilganda keng ma'noda etnosning hayotidagi barcha qadriyatlar tushunilse ham uning tub ma'nodagi negzini xalq an'analari hosil qiladi.

Etnologiya fanida «marosim», «urf-odat», «an'ana», «bayram»lar fanning asosiy tadaruq ob'ekti tarzida keng qo'llaniladi. Chunki har bir xalqning shakllanish jarayoni bilan birga unga xos va mos milliy-etnik an'analar, urf-odatlar, marosimlar, bayram va sayllar shakllanib, taraqqiy etib boradi. Ular kishilar turmush tarzining muhim bir bo'g'im tarzida tarkib topadi.

Etnologiya fani shakllangan davrdan boshlab milliy an'analarni, rasm-rusumlar va urf-odatlarni xalq madaniyatining fenomeni tarzida o'rganish dolzarb muammolardan biri sanalib kelingan. Ayniqsa, respublikamizda milliy qadriyatlarimizga va ma'naviy merosimizga davlat miqyosida e'tibor berilayotgan tarixiy bir jarayonda mutaxassis olimlar tomonidan an'anaviy marosimlarimizni tadqiq qilishda ularning yozma tavsifini berish bilanguna cheklanib qolmasdan, balki qadimiy tarixga ega bo'lgan milliy marosimlarimizning xalq turmushi va an'anaviy madaniyatda tutgan o'rni, ularning genezisi va o'ziga xos xususiyatlari hamda saqlanish omillari borasidagi tadqiqotlar muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etib bormoqda. Lekin, afsuslar bilan aytish joizki, hali hanz etnologiya, madaniyatshunoslik, folklorshunoslik va xalq turmush tarzi bilan shug'ullanuvchi fanlar doirasida yuqoridagi atamalarning ta'rif va tavsifi hamda farqli xususiyatlari borasida mukammal nazariy-metodologik qarashlar ishlab chiqilmagan. Shu bois ba'zi hollarda ayrim tadqiqotlarda «marosim» va «urf-odat», «an'ana» va «bayram» kabi qator atamalarni sinonim tarzda ishlatish yoki izchil farqlanmagan holda qo'llash holatlari ham uchramoqda. Shubhasiz bu o'rinda «marosim», «urf-odat», «an'ana» va «bayram» atamalarining qanday o'xshash va farqli xususiyatlari mavjud? degan savol tug'ilishi tabiiydir. Bizningcha, ushbu atamalar bir-biri bilan chambar-

chas bog'liq, ammo bir-biridan keskin farq qiluvchi tushunchalardir.

tarixiy taraqqiyot jarayonida tabiiy va ijtimoiy ehtiyojlar asosida vujudga keladigan, ajdodlardan avlodlarga meros bo'lib o'tadigan, kishilar madaniy hayotiga ta'sir o'tkazadigan madaniy hodisadir. An'ana o'ziga xos ijtimoiy qoida tarzida kishilar ongiga singgan, (umum yoki ma'lum guruh tomonidan) qabul qilingan tartib va qoidalar majmuasi hisoblanadi¹

Urf-odat tushunchasi esa o'ta keng bo'lib, u o'z ichiga xalq hayotining barcha tomonini – oddiy kundalik udum, rasm-rusum, irim-sirimlar, o'zaro muomala tarzi hamda barcha marosimlarni butunicha qamrab oladi. Marosim tushunchasi esa nisbatan tor tushuncha bo'lib, u shu xalq hayotining ma'lum sohalarida omma tomonidan qabul qilingan, ko'pincha ramziy xarakterga ega bo'lgan va ma'lum kishilar majmui tomonidan maxsus uyushtiriladigan namoyishlardan iborat².

Shuningdek, *marosim* – inson hayotining moddiy va ma'naviy turmushining talab va ehtiyoji bilan yuzaga kelgan va keladigan hodisadir. Har qanday marosim u yoki bu xalqning ma'lum bir tarixiy taraqqiyoti bosqichidagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy rivojlanish darajasini ko'rsatuvchi asosiy belgilarni o'zida mujassamlashtirgan holda vujudga keladi va yashaydi³. Boshqacha aytganda, marosim umum tomonidan qabul qilingan ramziy harakatlarga ega bo'lgan hayotiy tadbirdir.

Urf-odat kishilarning turmushiga singib ketgan, ma'lum muddat takrorlanib turuvchi xatti-harakat, ko'pchilik tomonidan qabul qilingan xulq-atvor qoi-

¹ Qoraboyev U. O'zbek xalq bayramlari. – T.: Sharq, – 2002. – B. 8.

Marosim folklori. – T.: Fan, 1986. – B. 12.

² B. Marosim folklori // O'zbek folklori, ocherklar T., 1988. – B. 152.

dalari ko'nikmasidir. Demak, ushbu marosim va urf-odatga berilgan qisqacha qaydlardan ham ko'rinib turibdiki, urf-odat tushunchasi xalq hayotining barcha sohasini o'z ichiga qamrab olsa, marosim tushunchasi hayotning muayyan sohalarigagina aloqador, xolos. Urf-odat bir vaqtning o'zida bir shaxs yoki bo'lmasa ko'pchilik tomonidan bajarilishi shart bo'lgan qoida bo'lsa, marosim belgilangan shaxslar tomonidan bajarilishi lozim bo'lgan xatti-harakatdir. Jumladan, kichikning kattaga birinchi salom berishi yoki ko'pchilikka kamchilikning salom berishi, yoin-ka mehmonlarga alohida hurmat ko'rsatish, bayram arafasida yaqinlari, keksa qariyalar, qo'ni-qo'shnilar holidan xabar olish kabi ko'rinushlar o'zbeklarga xos milliy urf-odatlardir.

Motam marosimida sochlarini to'z'g'itib qayg'uh ahvolda motam aytimlarini aytib yig'lash motam marosimida ishtirok etayotgan ayrim kishilarninggina vazifasiga kirgan.

Urf-odatlar bilan marosim orasidagi o'zaro farqni ular ichidagi ramziy harakatlarning qo'llanish darajasi orqali ham anglab olish mumkin. Jumladan, urf-odat o'z ichiga ramziy va ramziy bo'lmagan harakatlarni to'la qamrab olsa, marosim faqat ramziy xarakterdagi xatti-harakatlarnigina qamrab oladi. Qolaversa, urf-odat muayyan xalq uchun, asosan, bir xil – o'zgarmas qoida, norma bo'lsa, marosim bir xil xalq doirasida keskin lokal farqlanishlarga ham ega bo'ladi². Shuningdek, har qanday marosim o'zi mansub bo'lgan xalq urf-odatlarining tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Shu bois marosimdan urf-odat elementlarini qidirib topish mumkin, lekin urf-odatdan marosimni qidirib bo'lmaydi. Bu o'rinda biroz boshqacharoq tarzda, folklorshunos B. Sarimsoqov

¹ Sarimsoqov B. Marosim folklor... B. 13.

² Sarimsoqov B. Marosim folklor... – B. 13.

ta'бири bilan aytadigan bo'lsak, har qanday marosim urf-odat hisoblanadi, ammo har qanday urf-odat marosim bo'la olmaydi.

Tadqiqotchi olimlar tomonidan o'zbek marosimlari ikkita katta ~~guruh~~ - oilaviy-maishiy va mavsumiy marosimlarga bo'lingan. Biz mazkur ikki guruh marosimlar haqiqatdan ham marosimlarning asosiy uzvlaridan ekanligini rad etmagan va mazkur klassifikatsiya to'g'ri tasniflash ekanini e'tirof etgan holda marosimlar tasnifiga diniy marosimlarni ham kiritish lozim, deb hisoblaymiz. Chunki marosimlarni mohiyatan tahlil qiladigan bo'lsak, diniy marosimlar alohida mustaqil turkumni tashkil etishini anglash qiyin emas. Insonning hayot yo'li bilan bog'liq holda bajariladigan marosimlarning aksariyatini oilaviy urf-odat va marosimlar tashkil qiladi. Oilaviy-maishiy marosimlarni esa oilaning u yoki bu a'zosi hayotidagi muhim voqealarning mazmun-mohiyatidan kelib chiqib, quyidagilarga ajratib ko'rsatish mumkin:

- oilada farzand tug'ilishi va uning tarbiyasi bilan bog'liq bo'lgan urf-odat va marosimlar;

- nikoh-to'y marosimlari;

- oila a'zosini so'nggi yo'lga kuzatish, ya'ni dafn etish va ta'ziya bilan bog'liq urf-odat va marosimlar.

Marosimlar tarkibidagi ikkinchi katta turkum marosimlarga yilning turli fasllari bilan bog'liq mavsumiy marosimlar, ya'ni qishki, bahorgi, yozgi va kuzgi marosimlar kiradi. O'z navbatida, mazkur turkum marosimlarni quyidagicha ichki turkumlarga bo'lib tasnif etish mumkin:

1. Qishki marosimlar. Bu turkum marosimlarga yas-yasun, gap-gashtak, birinchi qor yoqqanda o'tkaziladigan «qor yog'di» kabi marosimlar kiradi.

2. Bahorgi marosimlar. Bunga dastlabki «shox moylar» - dalaga qo'sh chiqarish marosimi, dastlabki

urug'ni yerga tikish marosimi), Navro'z, sumalak sayli, «sust xotin», loy tutish, haabarlar kabi marosimlar kiradi.

3. Yozgi marosimlarga «Choy momo», qovun sayli, uzum sayli kabi marosimlar kiradi.

4. Kuzgi marosimlar. Bu turkum marosimlarga «Oblo baraka», shamol chaqirish va hosil bayrami marosimlari kiradi.

Marosimlarning uchunchi yirik turkumini diniy marosimlar tashkil qiladi.

Diniy marosimlarga hayitlar, mavlud, bibimushkulkushot, bibisehanba, bibichorshanba, zikr kabi marosimlar, ziyoratgohlarda o'tkaziladigan marosimlar kiradi.

Urf-odat va marosimlar maishiy turmush va oila hayoti bilan bog'langan ijtimoiy hodisadir. Urf-odat va marosimlar jamiyat taraqqiyotining ilk davrlaridan oq shakllanib, rivojlanib kelgan. Kishilar o'z hayotlari davomida ko'plab urf-odat va marosimlarda ishtirok etishga tortiladilar, bevosita uning qatnashchisiga aylanadilar.

Har qanday urf-odat va marosimlar muayyan etnosning boshqa etnoslardan farqlanib turishini ta'minlovchi muhim etnografik belgilardan biridir. Ayni vaqtda ushbu urf-odat va marosimlarda inoetnik jihatlar ham aks etib turadi. Negaki, har bir etnosga xos madaniyat mazkur etnosning boshqa etnoslar bilan uzoq davom etgan etnogenetik va tarixiy-madaniy aloqalari natijasining mahsulidir. Bunday jarayon ma'naviy madaniyatda ham, jumladan, urf-odat va marosimlarda ham namoyon bo'ladi.

21-§. O'zbek milliy mentaliteti

Dunyodagi har bir millatning, shu jumladan, o'zbeklarning ham aqliy-ruhiy qiyofasi, ya'ni milliy mentaliteti o'ziga xos tarixiy, etnik, tabiiy-iqlimiy shart-sharoitlar doirasida shakllangani bois. uning jamiyatda sodir bo'layotgan ijtimoiy-siyosiy hodisalar, tarixiy jarayonlarga bo'lgan munosabati ham turlicha bo'lishi shubhasiz. Zero, milliy o'ziga xosliklar uzoq tarixiy davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy jarayonlar, tabiiy-geografik o'rtnashuv, o'zaro etnomadaniy aloqalar, diniy mansubliklar asosida qaror topadi va aynan mana shular hamda xalqning ruhiy psixologik qarashlari negizida qadimiy an'analar, urf-odatlar va marosimlar shakllanadi.

Mentalitet yuqorida qayd etilgan xususiyatlardan tashqari millatlarning aqliy-intellektual imkoniyatlari va ruhiy-psixologik o'ziga xosliklarini qamrab oladi. Xarakterdagi o'ziga xosliklarning negizini esa shu xalqning tarixiy tajribalari, urf-odatlari, marosim va ma'rakalarining yaxlit tizimi tashkil etadi. Boshqacha aytganda, ular mentalitetning harakatlantiruvchi kuchlari vazifasini o'taydi.

O'zbek xalqining milliy mentaliteti haqida so'z yuritishdan oldin shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, o'zbek xalqi 4 ta katta diniy-mafkuraviy bosqichni (buddaviylik, zar'dushtiylik, islom, kommunistik) o'z boshidan kechirganligi va har bir mafkuraviy-diniy ta'sirlar davri tugaguncha necha avlodlar almashganini va bu jarayonlarning millat te'l-atvorida o'chmas iz qoldirganini unutmashlik kerak.

O'zbeklar o'ziga xos shakllanish jarayoniga ega xalqdir. Tarix guvohlik beradiki, o'zbek xalqi mazkur hududda yashagan tub yerli etnoslardan tomir olgan, ikkinchi ildizi esa qadimiy turkiy xalqlardan boshlan-

gan. Har ikkala asosiy ildizlarning birikishi – o‘zaro sintezi o‘zbek elatini va keyinchalik o‘zbek millatini tashkil etgan.

O‘zbek xalqining etnik jihatdan ko‘p tarmoqli va sertomir ekanligi uning mentalitetida barcha urug‘ va ijtimoiy qatlamlar uchun umumiy jihatlari, jamoa manfaatlarini himoya qiluvchi fazilatning ayniqsa rivoj topishini taqozo etib kelgan. Xalqimiz fe‘lidagi bag‘rikenglik, hotamtoylik, mehmondo‘stlik, o‘zaro hamkorlikka moyillik, g‘am-anduhli paytlarda nochor kimsalarga hamdardlik, yelkadoshlik fazilatlar ana shu jamoaviy yakdillikni ta‘minlash, til va dil, fikr birligini saqlash ehtiyojlaridan tug‘ilgan va sayqal topgandir.

Ikkinchi guruh sabablar doirasiga muayyan millat istiqomat qilib kelayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, jo‘g‘rofiy-hududiy va iqlimiy omillar ta‘sirini ko‘rsatib o‘tish jo‘zdir. Ma‘lumki, mamlakatimizning, asosan, tekislik va cho‘llardan iborat keskin kontinental iqlimli jo‘g‘rofiy hududda joylashganligi, qahraton qish jazirama issiq, yoz bilan almashinishi, bahor va kuzning shiddat bilan kelishi va ketishi xalqimizning fe‘l-atvorida aniqlik va lo‘ndalikni, to‘porlik, qaynoq mehri, qattiqqo‘llik va intizomni tarkib toptirgandir.

Xullas, xalqimizning intellektual ma‘naviy qiyofasi – mentalitetiga baho berishda yuqoridagi muhim jihatlarni e‘tiborga olish zarurdir.

O‘zbeklarning Movarounnahr va Xorazm hududida hamda ularga tutash muntazamlardagi o‘troq dehqonchilik va hunarmandchilik madaniyatiga ega avtohton xalq ekanligiga xalqimizning ona tabiatga, yerga, suvga, havoga, olovga bo‘lgan cheksiz hurmati va ularni e‘zozlash bilan bog‘liq turfa xil urf-odat va marosimlari, an‘anaviy dehqonchilik va hunarmandchilik udumlari, ko‘p asrlik islom sharaitidan qat‘i nazar, o‘zbek xalqining turmush tarzida, urf-odatlar-

ida saqlanib kelayotgan son-sanoqsiz zardushtiylik elementlarida ayniqsa yaqqol ifodalangan. Shuningdek, bugungi kunda o'ziga xos tarzda rivojlanayotgan shaharsozlik va me'morchilik an'analarimiz, boy folklor namunalарimiz, yozma meros, adabiyot, san'atga bo'lgan qiziqishlarimiz, ezgulik va yovuzlik o'rtasida kurash, ko'not va zamin, inson va havo, o'lim va abadiyat haqidagi asotir va rivoyatlarimizda, asosan, o'troq madaniyat sohiblariga tegishli bo'lgan Navro'z, Mehrjon, Sada, Gul sayllari, Hosil bayrami kabi bayram va sayillarning davomiyligi yoki insonning qayg'uli onlari – motam marosimlarida maxsus o'lik xizmatchilari – g'assollar, go'rkovlar ishtiroki bilan bog'liq udumlarimiz, rasm-rusumlarimiz davom etib kelayotganligi fikrimiz dalilidir.

O'zbeklarning asosiy ildizi turkiylardan boshlanganligiga (turkiylikka xos jangovarlik, mardlik, lafz halolligi) bag'rikenglik, saxovatpeshalik, hojatbarorlik kabi xislatlarimizda o'zining yorqin ifodasini topgan. Biz buni ayniqsa xalqimizning to'y-tantanalarga o'ta o'chligida, yillar mobaynida yig'ib-terib elga tarqatishdan zavq-shavq olishida, aza va yo'qlov marosimlarini uyushgan holda o'tkazishda, bola tug'ilishidan tortib to motam marosimlarimizgacha bo'lgan barcha marosim, urf-odatlarimizda keng jamoatchilik va mahalla ahlining doimo bosh-qosh bo'lishi kabi udumlarimizda kuzatamiz. Milliy mentalitetimizda turkiylarga xos jihatlar ma'naviy madaniyatimizda chillak, chavgon, uloq ko'pkari, kurash kabi milliy o'yinlarimizda, «quloqtishlar», «beshikkerti», «qalin», «to'qqiz» kabi rasm-rusum va udumlarimizda, qolaversa, otga bo'lgan o'ziga xos mehr va otning motam marosimlarida ishtiroki bilan bog'liq udumlarimizda ham o'z ifodasini topgan, desak xato emas.

Shu o'rinda alohida ta'kidlash joizki, ming yillar davomida shakllangan milliy mentalitetimiz bizga

qo'shni bo'lgan boshqa xalqlardan muallaq holda, o'zga xalqlardan yashirinchalik rivojlanmagan. Aksincha, milliy mentalitetimizga biz bilan qo'shni bo'lib yashab kelgan boshqa xalqlarning ma'lum ma'noda ta'siri bo'lgan. Ayniqsa, o'zbek milliy mentalitetida forsiy xalqlar va arablarning ta'siri katta.

— O'zbek milliy mentalitetiga xos jihatlardan yana biri jamiyat hayoti, insonlar turmush tarzining ko'proq an'ana urf-odatlar orqali boshqarilishidir.

O'zbek xalqi oila qurish an'analari ro'ya qilishda, qiz uzatish yoki kuyov tanlashda ham quda bo'lmish tomon xususida ma'lumotga ega bo'lib, ularning ijtimoiy kelib chiqishini, jamoada tutgan o'rnini va obro'-e'tiborini hisobga oladi. Agar kuyov yoki kelin bo'lmish tomonning aqli, odobi, husni-malohati bir hissa bo'lsa, ularning qarindosh-urug'lari, avlodning jamoadagi mavqei va bu xususdagi jamoatchilik fikri ikkinchi, aksariyat hollarda hal qiluvchi omil vazifasini o'taydi. Farzandlarni yaxshiga qo'shish, bu borada xato qilib qo'ymaslikda jamoa, jamiyat ra'yi, ko'pchilikning kengashli fikri muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun ham jamoatchilik fikrining shaxs turmush tarzi, taqdirini belgilashdagi ustuvorlik mavqei beqiyosdir. Shu o'rinda «G'arb — qonunlar, sharq — urf-odatlar bilan boshqariladi» degan ibora n'eshmish j'oz. Darhaqiqat, sharqda, shu jumladan o'zbeklarning turmush tarzida ham ko'plab urf-odatlar qonunlar darajasida yuqori turadi. Jumladan, oila davrasida yonki keng jamoatchilik o'rtasida o'tkaziladigan barcha marosimlarimizda mahallaning bosh-qosh bo'lishi, qo'ni-qo'shnichilik an'analari, oila-turmush marosimlarimizdagi ko'plab urf-odatlar qonun darajasida bajariladi.

G'arbda shaxs jamoaga o'zligini yuzaga chiqarish, iste'dodi va imkoniyatlarini namoyish etish, muayyan maqsadlarga erishish vositasi sifatida qaraydi. Jamoa

insonning ichki, botiniy dunyosi, ruhiyati va shaxsiy hayotiga mutloq aralashmaydi. Sharqda esa butkul boshqacha manzarani kuzatamiz. Sharqda jamoaga asosiy e'tibor beriladi. Har bir urf-odat, marosim jamoa, mahalla ahli ishtirokida o'kaziladi. Jamoa insonni ijtimoiy nazorat ostida tutib turish, shaxsning jamoadagi muntazam ishtiroki uning umumiy axloqiy me'yorlar doirasida ish tutayotganining isboti sifatida talqin etiladi. Jamoadan ajralgan holda ish tutish insonning ijtimoiy begonalashuvi sifatida baholanadi.

Darhaqiqat, o'zbek xalqi jamoa manfaatları, jamoatchilik fikri doirasida, an'ana va urf-odatlarga sodiqlik negizlarida birlashishga moyil va shunga intiluvchi xalqdir. Zero, an'analarning o'zi ham jamoatchilik fikrining barqarorlashgan ifodasidir.

Bugungi kunda o'zbek qadrini urf-odat va marosimlarimizning an'anaviy o'ziga xos tomonlari jonlanayotgan bir tarixiy jarayonda mentalitetimizdagi jamoaviylikka xos me'yoriy bog'liqlik fazilatini saqlagan holda, uning bir qadar individuallasuvi, unda javobgarlik hissini rivojlantirish, o'zi uchun o'zi hisob bera olish, mustaqil ish tutish, shaxsiy mas'ullik singari xususiyatlarni yanada takomillashtirish zarur. Shu o'rinda, afsus bilan aytish kerakki, o'zbek xalqining bir yuz ellik yillik mustamlaka davrida yo'qotgan qadriyatları saqlab qolishga erishilgan qadriyatlaridan bir necha hissa ko'p bo'ldi. Rossiya imperiyasi hamda sovetlar mustamlakachiligi davrida xalqimizga xos bo'lgan hamjihatlik, jangovarlik, har ishda so'z va ish birligi singari fazilatlarga jiddiy zarar yetkazildi. Xalq orasida milliy birlikka intilishdan ko'ra guruhiy, etnik, mahalliy va hududiy ayirmachilikka berilish kuchaydi. Xalq milliy mentaliteti taqdirga tan berish, hamma narsaga rozi bo'lib ketaverish, loqaydlik kabi xislatlar avj oldi. Uzoq davom etgan sobiq sovet davlatining mafkuraviy tazyiqlari oqibatida ko'plab diniy va milliy qadriyatlarimiz e'tiborsiz qoldi, uzoq tarix-

ga ega bo'lgan muqaddas an'ana va marosimlarimiz bid'at, «eskilik sarqiti» deb kamsitildi, milliy udumlarimizning tarixiy asoslariga xolisona baho berilmedi. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, o'tmishdan meros bo'lib o'tgan ana shunday salbiy holatlarga yangicha nigoh bilan qarash, ajdodlarimiz tomonidan ko'p asrlar mobaynida yaratilgan g'oyat ulkan, bebaho ma'naviy, madaniy merosimizni, o'tmish tariximizni, qolaversa, umummilliy ma'naviy islohotlarni amalga oshirish asosiy vazifalardan biri sifatida e'tirof etildi va ular davlat siyosati darajasidagi g'oyat muhim vazifa qilib belgilandi. Bugungi kunda hayotiy zaruratning o'zi xalqimiz fe'l-atvori, mentalitetini yangilashga jiddiy e'tibor qaratishga undamoqda. Lekin, afsuski, bugungi kunda yer yuzida kechayotgan boshqa bir muhim jarayon – globallashuv jarayoni natijasida jahon xalqlari uchun umumiy etiket, umumiy fe'l-atvor, umumiy mentalitet shakllanmoqda va bunga bevosita jahon miqyosida kechayotgan siyosiy, iqtisodiy va axborot borasidagi globallashuv ancha kuchli ta'sir qilmoqda. Bunday globallashuv, ya'ni bir xillashuv muayyan ijobiy natijalar berishiga qaramasdan, ko'plab salbiy oqibatlarga ham olib kelmoqda. Bu sharqning gavhari bo'lgan o'zbek xalqining milliy mentalitetiga ham bevosita hamda bilvosita ta'sir ko'rsatmoqda. Natjada globallashuv oqibatida o'zbeklarning milliy mentalitetiga xos ko'plab qadriyatlari, marosim va udumlari unutilishiga sabab bo'lmoqda. Xulosa tarzida aytadigan bo'lsak, butun jahon bo'yicha ulkan globalashuv jarayonlari kechayotgan bir vaqtda o'zbek milliy mentalitetini o'rganish uning nechog'lik umuminsoniy qadriyatlarga mosligini kuzatish imkonini beradi. Qolaversa, xalqimizning qadimiy an'analar, ezaliy urf-odat hamda marosimlarga ega bo'lishi o'ziga xos va o'ziga mos milliy mentalitetga ega xalq ekanligini tasdiqlab turibdi.

Seminar mashg'ulotlari rejası:

1. Madaniyatning etnik funksiyasi. Etnik madaniyatning o'ziga xos himoya vositalari.
2. Etnos madaniyati va etnik madaniyat Etnik madaniyat tuzilishi.
3. Etnik madaniyat va dunyo madaniyati.
4. Etnik stereotiplar, munosabatlari.

Bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. Madaniyatga ta'rif bering?
2. O'zbeklarning milliy-etnik xususiyatlari qanday marosimlarda namoyon bo'ladi?
3. Yaponlar va xitoylarning milliy xarakteridagi o'xshashliklar va farqli jihatlar haqida ma'lumot bering?
4. Etnik madaniyatni shakllantiruvchi omillar haqida nimalarni bilasiz?

Adabiyotlar:

1. *Karabaeв У.* Этнокультура. – Т.: Шарк, 2006.
2. *Козлов В. И.* Этнос и культура (к проблеме соотношения национального и интернационального в этнографическом изучении культуры) // Сов. этнография, 1979, N 3.
3. *Арутюнов С. А.* Народы и культуры: развитие и взаимодействия. И., 1989.
4. Свод этнографических понятий и терминов. Под общей редакцией академика Ю. В. Бромлея и профессора С. И. Ваништейна. – М.: Наука, 1995.
5. Etnos va madaniyat: an'anaviylik va zamonaviylik. "Akademik Karim Shoniyozov o'qishlari" turkumida etnologlarning V Respublika ilmiy konferensiyasi materiallari. Toshkent. "Fan", 2010

6. Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология. Учебник для высших учебных заведений. -М., Академа, 2000

7. Этнология(Этнография): учебник для бакалавров/ ред. В. А. Козьмина, В. С. Бузина. Москва, Изд. Юрайт, 2014.

8. O'zbekiston etnologiyasining nazariy metodologik masalalari. T., «Navro'z», 2014

9 Ионов И. Н., Хачатурян В. М. Теория цивилизаций от античности до конца XIX века. СПб., 2002.

10. Etnomadaniyat. O'quv qo'llanma. – T., 2008.

IKKINCHI QISM

JAHON XALQLARINING ETNOLOGIK TAYSIFI

VI BOB

AVSTRALIYA VA OKEANIYA XALQLARI

22-§. Avstraliya va Tasmaniya xalqlari.

23-§. Okeaniya xalqlarining tarixiy-etnologik tavsifi.

24-§ Polineziya va Yangi Zelandiya xalqlari.

25-§. Mikroneziya va Melaneziya xalqlari.

22-§. Avstraliya va Tasmaniya xalqlari

Avstraliya (lotincha *australis* – janubiy) – janubiy yarim sharda joylashgan qit'a hisoblanadi. Avstraliya shimoldan janubga York burni bilan janubi-g'arbiy burun janubiy kengliklar oralig'ida 3200

kmga, g'arbdan sharqqa 4100 kmga, Stip-Poyit burni va Bayron burunlari oralig'ida cho'zilgan. Maydoni – 7682 kv. km (Tasmaniya, Kenguru, Melvill orollari bilan birga 7707. 5 kv. km ga yaqin. 2014-yil 5-martdagi ma'lumotlarga ko'ra, qit'a aholisi 23 mln 511 155 kishidan iborat bo'lib, ularning asosiy qismi sharqiy qirg'oq bo'ylaridagi shaharlarda yashaydi¹.

¹ <http://ru.wikipedia.org/wiki>

Avstraliyaning davlat ramzida va (tuyaqush) tasviri aks etgan. Aynan mazkur nayvonlar ramzi gerbda aks ettirilishining ikki sababi bor. Birinchidan bu jonzotlar Avstraliya faunasida keng tarqalgan bo'lsa ikkinchidan na tuyaqush va na ken-
na orqaga qarab yurmaydi. Bu esa mazkur mam-
lakatning doimo olg'a yurishini ramziy aks ettiradi.

Avstraliya qit'alar ichida eng kichigi bo'lib, janubiy tropik chizig'i materikning deyarli o'rtasidan kesib o'tadi. Materikni g'arb, shimol va janubdan Hind okeani, sharqda Tinch okeani, dengizlari o'rab turadi. Qirg'oqlari unchalik egri-bugri emas, shimolda Kartentariya, janubda Katta Avstraliya qo'ltiqlari mavjud. Katta yarim orollari – Arneklend va Keyp-York, Tasmaniya orolini Avstraliyadan kengligi 224 km li bo'g'ozi ajratib turadi Avstraliyaning shimolida yirik orollardan Yangi Gvineya joylashgan. Avstraliyaning sharqiy sohili bo'ylab behisob marjon orollaridan tashkil topgan Katta to'siq rifi 2300 km masofaga cho'zilib yotadi. XVII asrgacha bu hududagi aborigenlar ibtidoiy jamoa tuzumi sharoitida yashashgan.

Avstraliya haqidagi dastlabki noaniq ma'lumotlar yevropaliklarga portugol dengizchilari orqali XVI asrda yetib kelgan. Ammo Avstraliyaning shimoliy qismlarini ba'zi bir indonez qabilalari qadimdan bilishgan bo'lsa kerak. Avstraliyani 1606-yilda gollandiyalik Yanszon kashf qilgan va Yangi Gollandiya, deb atagan. Bir necha oydan so'ng ispaniyalik Avstraliyaning Keyp-York yarim oroli shimolidagi bo'g'ozdan suzib o'tgan. Bu bo'g'oz keyinchalik uning nomiga qo'yilgan. Yava oroliga qatnab turgan golland dengizchilari 1640-yilda materikning g'arbiy, qisman shimoliy va janubiy sohillarini kashf qilganlar. 1642-yilda A. Tasman Avstraliyadan janubroqda suzib, Tasmaniya orolini topdi va materikni Antrak-

tidadan uzoqda joylashganligini isbotlagan. – Kuk 1770-yilda Avstraliyaning sharqiy sohillarini kashf etdi va unı Yangi Janubiy Uels, deb atadi. 1788-yildan Angliya hududi, deb e'lon qilingan. M. Flinders va N. Boden tadqiqotlari bilan Avstraliya janubiy sohillarining kashf etilishi nihoyasiga yetgan. M. Flinders materikni Avstraliya) («Janubiy yer»), deb atagan va XIX asrdan shu nom bilan atala boshlaydi.

Avstraliyaning ichki qismi yevropaliklarning chorva mollari uchun yaylov qidirish maqsadida o'rganilgan. Ko'plab geografik tadqiqotlar natijasida butun Avstraliyaning tabiat boyliklari, o'rganilishi qit'a xo'jaligini tez o'zlashtirilishiga olib keldi.

Qit'a nomini olgan mazkur hududda Avstraliya davlati joylashgan.

Avstraliya bugungi kunda dunyo bo'yicha eng rivojlangan mamlakatlardan biri bo'lib, jahon mamlakatlari orasida iqtisodiyotiga ko'ra 6-o'rnini, aholi soniga ko'ra yalpi ishlab chiqarish bo'yicha 6-o'rnini egallagan. Mazkur mamlakat insoniyat imkoniyatlarini rivojlanishi indeksi bo'yicha dunyoda ikkinchi o'ringa bo'lib, aholi salomatligi, erkin iqtisodiyot, fuqarolar erkinligi va siyosiy huquqlarni himoya qilish bo'yicha ham dunyo reytingida eng oldingi o'ringa turuvchi mamlakatlardan biri sanaladi. Avstraliya qator xalqaro tashkilotlar va bloklarga ham a'zo davlat hisoblanadi. Chunonchi, Avstraliya BMT, G20, JST (Jahon savdo tashkiloti), Millatlar hamkorligi, Tinch okeani orollari Forumi kabi xalqaro tashkilotlarga a'zo hisoblanadi¹. Avstraliya dunyodagi aholisi zich joylashgan davlatlar orasida 50-o'ringa turadi.

¹ Population clock. Australian Bureau of Statistics. <http://ru.wikipedia.org>

Yashil qit'aning hozirgi aholisining asosiy qismi Britaniya orolidan ko'chib kelganlarning avlodlari – inglizlar, irlandlar, irlandlar bo'lib, ular avstraliyaliklar mutattini tashkil etadi. Tub aholi va duragaylar Avstraliya aholisining 1,5 foizini tashkil etadi. ~~Armanlar, nemislar, greklar, gotlandlar~~ va boshqalar yashaydi. Bir necha yuz o'zbeklar ham istiqomat qiladi. Rasmiy tili – ingliz tili. Aholisining o'rtacha zichligi < 1 kv. km ga salkam 2 kishi.

Avstraliya aboriginlarining ancha qismi mustamlakachilar tomonidan qirib tashlangan. 2006-yilda

o'tkazilgan aholini ro'yxatga olish jarayonida 517200 kishi, ya'ni umumiy aholining 2,5 foizini mahalliy aboriginlar tashkil qilishi aniqlangan¹ (XVIII asr oxirida 250 – 300 ming bo'lsa, 1992-yilda 170 mingga yaqin edi). Ular qisman rezirvatsiyalar deb e'lon qilingan cho'l zonalarida yashaydi. Avstraliyaliklar katta ekvatorial ~~negroid-avstraloid~~ irqqa mansub. Bu irqdagilar qora tanli, keng burunli, yuz qismi turtib chiqqan, to'lqinsimon sochli, badani va yuzi sertuk.

Ular 500 dan ortiq qabilaga bo'lingan. Har bir qabila o'z tilida so'zlashgan. Avstraliyaliklar ovchilik, temurchilik, baliqchilik bilan shug'ullanishgan. Avstraliyaliklarning ilk ajdodlari Janubi-Sharqiy Osiyodan (asosan Indoneziyadan) taxminan 40 ming yillar ilgari kelib joylashishgan. Ba'zan Avstraliyaning barcha aholisini avstraliyaliklar, deb atashadi. Avstraliyaning asosiy aholisi, asosan, Buyuk Britaniyadan ko'chib kelganlarning avlodlari –

¹ <http://www.abs.gov.au/AUSSTATS>

ingliz-avstraliyaliklar bo'lib, ingliz tilining avstraliya shevasida so'zlashadi. Xristian dinining katolik, presviterian mazhablariga e'tiqod qilishadi.

Avstraliya tillari – Avstraliya tub aholisining tillari. Papua tili, miriam va tasman tillari bundan mustasno, to'la o'rganilmagan Tillarning umumiy soni (dialektlar o'rtasidagi farqning kattaligidan) 200 dan 600 gacha, deb hisoblanadi. Avstraliya tillari hududiy belgiga ko'ra. quyidagicha tasnif qilinadi: Shimoliy Kimberlin tillari (varora, kakoyimidir – boshqalar); Janubi-sharqiy avstraliya tillari (buendiq, kulin, kurlam va boshqalar); G'arbiy Avstraliya tillari (yungar, loritya va boshqalar); markaziy Avstraliya tillari (parikola, dieri, aranta va boshqalar) hamda Kviklend va Yangi Uels tillari. Ularning lug'at tarkibi boy, ko'p ma'noli so'zlar ko'p. Mahalliy aholi orasida ko'pgina tillar barham topgan yoki yo'qolib bormoqda. Hozirda 70 ming kishigina mahalliy tillarni biladi.

Avstraliyaliklarning mahalliy so'zlashuv tilida shu tarzda yangi – Oz, ma straliyalik ni esa – Auss e deb o'ytaladi.

Avstraliya **6 ta shtat** 3 ta materik hudud va ko'plab mayda hududlardan tashkil topgan. Avstraliya shtatlariga Viktoriya (VIS), G'arbiy Avstraliya (WA), Kvinslend (QLD), Yangi Janubiy Uels (NSW), Tasmaniya (TAS) va Janubiy Avstraliya (SA) kiradi. Ikkita asosiy materik hududlarga Shimoliy hududi (NT) va Federal poytaxt mintaqasi (AST) kiradi.

Tasmaniya Avstraliyaning janubi-sharqiy qirg'og'i yaqinidagi orol (materikdan Bass bo'g'ozini orqali). Atrofdagi orollar bilan Avstraliyaning Tasmaniya shtatini tashkil etadi. Shtat maydoni 68,4 ming kv. km. Aholisi 511700 kishi (2011) bo'lib, asosan, ingliz avstraliyaliklar. Poytaxti **Xobart shahri** hisoblanadi. Shuningdek, Lonsseston, Devonport va

Abel Tasman

Bern kabi shaharlar bor.

Orol 1642-yildagi Tasman ekspeditsiyasidan keyin yevropaliklarga ma'lum bo'lgan. 1788-yilda Angliya mustamlakasi, deb e'lon qilingan. 1853-yilgacha Van-Dimen Yeri, o'sha yildan Tasmaniya, deb atalgan. 1815-yildan Tasmaniyaga o'zini-o'zi boshqarish huquqi berilgan. 1901-yilda Avstraliya Ittifoqi tuzilgach, Tasmaniya

ya shtat bo'lib kirdi.

Tasmaniyaliklar — Tasmaniyaning tub aholisi bo'lib, 1806 — 1876-yillar mobaynida ingliz mustamlakachilari tomonidan butunlay qirib tashlangan. Taxminiy ma'lumotlarga ko'ra, XIX asr boshida Tasmaniya aholisi bir necha ming kishi bo'lgan. Tasmaniyaning qabilaviy tillari va lahjalari, ularning ijtimoiy tuzumi, etnogenezi deyarli o'rganilmagan. Tasmaniyada diniy e'tiqodlari haqidagi ma'lumotlar ham munozarali.

Tasmaniyalik
aborigen

Qit'a aholisining kelib chiqishi fanda eng qiziqarli va nihoyatda murakkab muammodir. Chunki bu yerning tub aholisi juda arxalik ibtidoiy tipdagi sodda, o'ziga xos madaniyatini bizning davrimizgacha saqlab qolgan. Bu qit'a aholisini o'rganishning murakkabligi shundaki, tasmaniyaliklarning jismoniy tuzilishi, til va madaniyati boshqa biron xalqqa o'xshamaydi, ya'ni boshqa xalqlarga qiyos qilish imkoniyati yo'q. Shuning uchun ularning etnogenezi to'g'risida bir yarim asrdan buyon tortishuvlar, turli mulohazalar davom etib kelmoqda. Ammo Avstraliya qit'asi antropogenezga kirmashligi, ya'ni odamzodning vatani emasligi aniq.

Avstraliyadagi saxaliy aborigenlar

Demak, avstraliyalik va tasmaniyaliklarning qadimiy ajdodlari kelgindilar bo'lgan, degan xulosaga kelish mumkin. Keyingi yillarda o'tkazilgan ba'zi antropologik va arxeologik tadqiqotlarda ularning qayerdan va qachon kelganligi to'g'risida ba'zi ma'lumotlar ayon bo'ldi.

XIX asr o'rtalarida ayrim sayyoh olimlar (E. Eyr. Prichard) avstraliyaliklarni tasodifan qit'aga adashib yoki qullikdan qochib kelgan afrikaliklarning avlodi degan bo'lsa, ba'zi birlari Malayya arxipelagi va Yangi Gvineya orqali kelgan eng qadimiy okeaniyaliklar avlodi, degan fikrlarni aytishgan. 1870-yillarda beshinchi qit'a bilan tanishgan rus tadqiqotchisi va sayyohi N. N. Mikluxa-Maklay o'zining jiddiy kuzatishlari asosida avstraliyaliklar mustaqil irq degan xulosaga keldi. Mazkur fikrni antropologik tadqiqotlar ham qisman tasdiqlaydi. Avstraliyaliklar o'ziga xos antropologik tinni tashkil qiladi.

Ayrim tadqiqotchilar qit'aning tub aholisi negroid va yevropoid irqalar oralig'ida paydo bo'lgan deyishsa. boshqa olimlar avstraliyaliklarni katta negroavstraloid «ekvatorial» irqaning maxsus tipi, deb hisoblaydilar. Ularning sochlari qora, yevropoidlarnikidek to'liqsimon, soqol-mo'ylovlari va badan tuklari qalin, terisining rangi negroidlarnikiga o'xshashroq to'q jigarrang, kalla suyagi uzunchoqroq, peshonasi nishablik, qosh usti suyagi chiqqan, labi qalin va burni kengroq, bo'yi o'rtacha yoki balandroq.

Qit'aga aholining ko'chib kelish davri yuqori paleolitga to'g'ri keladi. Taxminan 18 – 19 ming yillar muqaddam Avstraliya qit'asi Osiyo bilan qo'shilgan bo'lib eng qadimiy Avstraliyaliklar Janubi-Sharqiy Osiyodan quruqlik orqali ko'chib kelganlar. Keyinchalik 12 - 13 ming yillar ilgari okean suvlarining ko'tarilishi natijasida beshinchi qit'a paydo bo'lgan. Shungacha aloqador bo'lib turgan qadimgi osiyolik ajdodlaridan ajralib qolgan avstraliyaliklar o'sha davr

Aborijenlarning marosimi raqsi

ijtimoiy tuzumi va madaniyatini to'rtgan asrgacha mustahkam saqlab qolganlar Ammo aholining joylashuv jarayoni juda uzoq davrlarga cho'zilgan. Ular dastlab yashashga qulay bo'lgan sharqiy sohillarni egallaganlar, keyinchalik esa o'rta sahro qismi va g'arbiy hududlarga ham ko'chib o'ta boshlaganlar. Hatto mustamlakachilar kelguncha ham tub aholi qit'ani to'liq o'zlashtirib olmagan edi¹.

Mahalliy aholi oziq-ovqatni, erkaklar va ayollar o'rtasidagi tabiiy mehnat taqsimotiga asoslanib, erkaklar, asosan, ov ishlari bilan, ayollar esa o'simlik mahsulotlarini yig'ish bilan shug'ullangan. Aborigenlar ratsionning 80 foizi ayollar tomonidan terilgan o'simliklardan tayyorlangan ovqatlar tashkil qilgan. Shuningdek, ayollar mayda hayvonlarni ham ovlagan

Ov erkaklar ishi bo'lib, hayvonlarni ovlash ishlari bilan yoshi kichik erkaklar shug'ullangan. Yoshi 35-45 yoshli erkaklar esa, asosan, barcha urug' uchun zarur bo'lgan, jumladan, ovqat zahiralari bo'lgan hayvon va o'simliklarni mo'l-ko'l bo'lishiga qaratilgan muqaddas marosimlarni o'tkazish bilan shug'ullanishgan. Yosh ovchilarni magik marosimlarga o'rgatish

orqali katta yoshli erkaklar ovlangan o'ljani ma'lum qismini kompensatsiya tarzida olgan. Go'sht, ayniqsa, alohida hayvonlar go'shti tanisq ovqat tarzda qadrlangan. Lekin bu mahsulotlar uning ta'mi va yemishligiga qarab emas, balki ayollar va

Humerang

kichik yoshli erkaklarga qaratilgan ovqat ta'qiqi bilan bog'liq tizimiga bog'liq bo'lgan. Misol uchun ayrim tumanlarda faqatgina katta yoshli erkaklarga iguan-

¹ Jabborov I Jahon etnologiyasi asoslari - T., 2007 77-bet .

lar va dyugonlar go'shtini yeyishlari mumkin bo'lgan. Bu ta'qiqlarga muqaddas miqlar asos bo'lgan.

Uzoq vaqt davomida boshqa dunyo bilan aloqada bo'lmaganliklari tufayli avstraliyaliklarning tillari, yuqorida qayd qilinganidek, hech bir boshqa tillarga o'xshamaydi va yaqinligi ham yo'q. Har bir qabila o'z tili yoki shevasiga ega bo'lib, irqiy va madaniy jihatdan o'xshashlik mavjud bo'lsa-da, bir-birlarining tillarini tushunolmaganlar. Ba'zi tillar bir necha shevalardan iborat bo'lib, maxsus turkumni hosil qilgan.

Tub aholi tillarini lingvist ~~...~~ olti yirik turkumga bo'ladi: 1) Janubi-sharqiy Avstraliya tillari; 2) Yangi janubiy Uels tili; 3) Shimoliy va Markaziy Kvinsland tili; 4) Markaziy va janubi-g'arbiy Avstraliya tili; 5) Arixemlend tili, 6) Shimoliy va shimoli-g'arbiy hududdagi juda ko'p boshqa tillar¹.

Avstraliyaliklarda yana «signallar tili» ham mavjud bo'lib, narsalarni aniq belgilar yordamida ifodalaganlar. Misol uchun, o'z joylarini tashlab ketayotganlarida oyoqlari bilan qumga chizib chizganlar va chiziqning uchiga xivich tiqib qo'yganlar. Chiziqning yo'nalishi va uning uzunligi situ guruhning qaysi tomonga va qancha masofaga ketganligini bildirgan. Bu belgi o'z guruhlarining kechikib qolgan a'zolari va mehmonlar uchun ham qilingan. Shuningdek, xavf yoki motam signallari keng tarqalgan.

Avstraliyalik va tasmaniyaliklarning kiyimlarini-hoyatda yupun bo'lgan. Ko'pchilik qabilalar mutlaqo kiyimsiz, yalang'och yurganlar. Ba'zi janubi-sharqiy hududlarda opossum terisidan plash tikib yopinib yurganlar. Ammo erkagu ayol, asosan, bayram vaqtlarida turli bezaklar: boshiga toladan o'rov, qo'lga ip, bilaguzuk, bo'yniga munchoq, burniga buloqi sirg'a taqishgan, badanlarini bo'yab har xil patlar yopishtirganlar yoki badanlarini maxsus jarohatlab, yo'l-yo'l

¹ *Jahroniy I Jahon etnologiyasi usullari...* 78-bet.

naqshlar tilganlar. Tanani faqat bezak uchun emas, ba'zan terini saqlash uchun ham bo'yaganlar.

Ko'p hollarda mahalliy qabilalarning nomlari bo'lmagan bo'lsa-da, lekin ularning qo'shnilari tomonidan berilgan nomlari bo'lgan. Chunonchi, aynan mazkur asosda paydo bo'lgan etnonimlarda ularning joylashgan o'rnini — *yalind'yara* (shimol), *gagarara* (sharq), *yabura* (janubi-g'arb) yoki ularning til xususiyatlari — *bidyand'yara* (ularning tilida «olib bor» so'zi «bida» tarzda qo'llanilgan) ifodalangan. Keyinchalik aynan shunday so'zlar qabila-urug' vakillarining etnonimlariga ham aylangan.

O'z navbatida, shuni ham aytish kerakki, mahalliy aborigenlar tasavvurida qabilaga xos bo'lgan umumiy jihatlar ularning diniy magik e'tiqodlari va marosimlari umumiyligi hisoblangan.

Urug' yoki fratriya ajdodining ayrim hayvon nomi bilan atalishi Avstraliyada keng tarqalgan totemistik tasavvurlar bilan bog'liq. Ular orasida iqtisodiy tabaqalanish bo'lmagan. Har bir lokal guruh bir avlod sifatida yoshiga va jinsiga qarab bo'lingan va mehnat taqsim qilingan. Erkaklar ishlab chiqarish qurollari yasaganlar, ov qilganlar, oilasini qo'riqlaganlar, ayollar esa terimchilik qilganlar, bola boqqanlar, ov va terim mahsulotlariga ishlov berib, ovqat tayyorlaganlar. Ijtimoiy mahsulotlar teng bo'lingan, shaxsiy mulkni bilmaganlar. Ijtimoiy va nikoh-oila munosabatlari murakkab odat va dasturlarga asoslangan maxsus tizimga ega bo'lgan.

Voyaga yetgan o'spirinlarni kattalar guruhiga o'tkazishda maxsus initsiatsiya marosimi amalga oshirilgan. Iqtisodiy yoki sotsial tabaqalanish bo'lmaganligi tufayli avstraliyaliklar jinsiga qarab bo'lingan. Shuning uchun ham, masalan, o'g'il bolalarni ovchilar guruhiga o'tkazish uchun bolaning yoshligidan tarbiyalashgan. Dastlab, ular voyaga yetgach boshqalar-

dan ajratib va ba'zi taomlarni iste'mol qilish ma'n qilingan, tishlarini urib sindirish, badanini jarohatlash, o'tda tutatish kabi jismoniy sinovlardan o'tkazilgan. Bir necha yilga cho'zilgan initsiatsiya marosimlarida yoshlarni qabila urf-odatlarini, afsona va rivoyatlarini bilan tanishtirganlar, qariyalarni hurmatlash va tartib-qoidalarga qattiq roya qilishni, ovchilik va boshqa kasb sirlarini egallash mahoratini o'rgatganlar. Initsiatsiya davri voyaga yetgan o'g'il bolalarni sunnat qilish marosimi bilan tugaydi.

Avstraliyaliklarning ma'naviy madaniyati diniy e'tiqodi ishlab chiqarish kuchlarining darajasi va ij-

Abelam urug'i ajdodlar ruhi tasviri.

timoiy tuzumiga mos kelgan. Ularning tasavvurida butun tevarak-atrof g'ayritabiiy kuchlar, turli maxluq va arvoqlar bilan to'la, Avstraliyani odatda vatani deyдилar. Eng ibtidoiy din shakllaridan biri hisoblangan totemizm falsafasi bilan uyg'unlashib ketgan kishilar, urug' yoki qabilalar o'zlarini muayyan moddiy buyumlar, asosan, ayrim jonivorlar yoki o'simliklar bilan yaqin qavm-qardosh, deb biladilar va shunga ishonadilar.

Shuning uchun ham ayrim urug'lar totemistik guruh hisoblanib, hayvonlar yoki o'simliklarning, ba'zan jonsiz buyumlarning nomi bilan atalganlar. Shu nomdagi hayvon yoki o'simlikka - bobo, dada yoki aka-uka qarindosh, deb ishonilgani uchun ularni o'ldirish, iste'mol qilish qattiq man etilgan. Qolaversa, totemizmning klassik shakli hukmron bo'lgan

qadimgi avstraliya qabilalari totemistik qabilalar urug'-aymoqlarga bo'linganlar. Har bir aymoq o'zaro biror-bir hayvon, o'simlik, ashyo (aksariyat hollarda hayvon) bilan bog'langan. Bir totemga e'tiqod qiluvchilar o'rtasida o'zaro nikohga yo'l qo'yilmagan. Totem paydo bo'lishida tabuy jinslariga bo'linish asosiy o'rinda turgan. Bu holat, o'z navbatida, jinsiy totemizm rivojiga ta'sir ko'rsatgan. Odatda, jinsiy totemizm da bir urug'dagi barcha erkaklar totemi alohida, ayollarniki alohida bo'lgan, ya'ni har bir jinsiy guruh qandaydir hayvon, o'simlik, ashyo bilan do'stona yo qarindoshlik munosabatlariga kirishgan. Jins totemizmida ko'pincha sut emizuvchi hayvonlar, qushlar va o'simliklar totem bo'lgan. Jins totemizmi otadan o'g'ilga, onadan qizga o'tib kelgan¹.

Totemistik tasavvurlar, tadqiqotchi A Elkin ta'bi-ri bilan aytganda, hayvon va tabiat, ko'not va olam haqidagi tasavvurlar mevasidir. U ytimoiy guruhlarga alohida rang beradi, uning mifologiyasiga ta'sir etadi, urf-odatlarini jonlantiradi, odamlarni o'z o'tmishi bilan bog'laydi².

Avstraliyaning hozirgi aholisi, yuqorida aytilgandek, Angliya, Shotlandiya va Irlandiyadan kelganlarning avlodidir Avstraliyaliklarga xos milliy o'zlikni anglashning shakllanishi bir necha bosqichlarda yuz bergan bo'lib, bu jarayon bevosita Avstraliya va Buyuk Britaniya o'rtasidagi o'zaro munosabatlar inqirozi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Birinchi jiddiy inqiroz XIX asrning 90-yillarida sodir bo'lgan bo'lib, bu davrda ko'plab kambag'al migrantlar avstraliyaga kelib o'zlarining turmush tarzini yaxshilashga harakat qilganlar. Lekin, bu yerga kelib yangi yerlarga ega bo'lib, tezda boyib ketishni istaganlar. Angliyadan ko'ra bu yerda hayot og'irligi va

¹ Токарев С. А. Ранние формы религии... - С. 81

Коренное население Австралии. - М., 1952. - С. 131

Buyuk Britaniya hukumati tomonidan ularga hech qanday yengilliklar berilmaganligini ko'rib mahalliy avstraliya qonunlarini yaratishga harakat qilganlar. Natijada 1901-yilda Avstraliyadagi mustamlakalar 6 shtatdan iborat federatayaga – Avstraliya Ittifoqiga birlashtirildi va u dominion maqomini oldi. 1906-yilda unga Britaniyaning Papua mustamlakasi (Yangi Gvineya orollarining janubi-sharqiy qismi), 1-jahon urushidan keyin esa (bu urushda Avstraliya qo'shinlari Britaniya armiyasi tarkibida jang qildi) Germaniyaning sobiq Yangi Gvineya mustamlakasi (Yangi Gvineya orolining shimoli-sharqiy qismi) va Nauru oroli (Millatlar Ittifoqi mandati ostidagi hudud sifatida) berildi. Ikkinchi jahon urushi vaqtida Avstraliya gitlerchilarga qarshi koalitsiya tarahda harakat qildi. Biroq urush vaqtida ham avstraliyaliklar Buyuk Britaniya hukumati Avstraliyani xalqaro va harbiy himoya qila olmasligiga yana bir bor amin bo'lgan. Chunki ikkinchi jahon urushi vaqtida Avstraliya shaharlari yapon armiyasi tomonidan bombardimon qilindi.

1945-yildan Avstraliya BMT a'zosi bo'ldi va aynan ikkinchi jahon urushidan keyin mamlakat Buyuk Britaniya boshchiligidagi Hamdo'stlik tarkibida qolgan holda mustaqil davlatga aylandi. 1949-yildan boshlab mamlakatda rasman aholiga nisbatan «avtraliyalik» iborasi qo'llanila boshlandi va 1959-yildan esa rasmiy aholini ro'yxatga olish materiallarida avvalgi «britaniyalik» nomi o'rniga «avtraliyalik» nomi ostida odamlar ro'yxatga olindi. ~~1972-yilda~~ boshlab esa Avstraliyaning rasmiy pasporti joriy etildi. 1970-yillar so'nggida rasmiy o'lchov birliklari ham o'zgarib, mil o'rniga kilometr, fut – metrغا, funt o'rniga esa kilogramm joriy etildi.

1975-yilda esa mamlakatning G. Uitlem boshchiligidagi leyboristlar hukumati Britaniya general-

gubernatori tomonidan iste'foga chiqarildi. Aynan shu holat avstraliyaliklarni imperiya tarkibida o'z o'rniga va huquqiga ega emasligini yana bir tasdiqlab mahalliy aholi orasida Britaniyaga qarshi norozilik harakatini kuchaytirgan. Natijada 1984-yildan boshlab rasmiy marosimlarda Buyuk Britaniya gimni o'rniga Avstraliyaning yangi gimni ijro etila boshlandi va nihoyat 1986-yilda qirolicha Yelizaveta II o'z mustaqil qonunchiligi, boshqaruv hukumati va sudiga ega bo'lishi borasidagi mashhur «Avstraliya akti»ga qo'l qo'ydi. Lekin Avstraliya Britaniya millatlari hamdo'stligi tarkibida qolgan bo'lib, rasman hukumat boshlig'i Angliya qirolichasi hisoblanadi. O'tgan yillar davomida avstraliyaliklar yuqori rivojlangan iqtisodiyotni yaratdi va dunyodagi eng rivojlangan turmush tarziga ega mamlakat darajasiga ko'tarilishdi. Ularning milliy madaniyati o'zlariga xos an'analariga ega

Patrick Uyt

bo'lib, bu an'analar butun dunyo jamoatchiligi tomonidan e'tirof etilgan.

Bu holat bevosita ko'plab san'at va adabiyot namoyandalarning ijodlarida, misol uchun Nobel mukofati sovrindori bo'lgan avstraliyalik yozuvchi Patrik Uytning asarlari misolida kuzatish mumkin.

Mamlakatning iqtisodiy mavqei yirik industrial-agrar xarakteri bilan belgilanadi. Unda zamonaviy sanoatning barcha muhim sohalari,

jumladan, elektrotexnika, ximiya, metallurgiya, mashinasozlik, rivojlangan qishloq xo'jaligi, ayniqsa, chorvachilik va hokazolar mavjud. Foydalanilgan yerlarning 80 foizi yirik yer egalari qo'lida bo'lib,

mamlakatda 174 mln dan ortiq qo'ylar va 24,1 mln. dan ortiq qoramol mavjud. Bir yilda o'rtacha 3,7 mln tonna go'sht va 720 ming tonna jun yetishtiriladi.

Avstraliyaliklar turli davrlarda mamlakatga immigrat bo'lib ko'chib kelgan etnik guruhlar olib kirgan yangi tartiblardan minnatdor bo'lishlari kerak. Chunonchi, ~~nemislar~~ XIX asrda yoq Janubiy Avstraliyaga birinchilardan bo'lib uzumchilik va vinocilikni olib kirgan. Aynan mazkur shtatda hozirda ham eng mashhur uzum navlari yetishtiriladi va mashhur vino navlari tayyorlanadi. Aynan nemislar tomonidan qit'aning kichik shaharlarida dorixonalar, qandolat va sut mahsulotlari tarmog'ini yaratishgan. Greklar esa Kvinslend shtatida shakarqamish plantatsiyalarini rivojlantirishda muhim hissa qo'shgan. Agar qit'ada avvallari, asosan, ingliz tilida gaplashuvchi emmigrantlar ko'p sonli bo'lgan bo'lsa, hozirda Avstraliyada 90 ta tilda (mahalliy avstraliya aborigenlarini hisoblamaganda) 140 dan ortiq turli etnik guruh vakillari yashaydi.

Mamlakatda 6 yoshdan 15 yoki 16 yoshgacha (har bir shtatda har xil) majburiy ta'lim beriladi. Lekin tub joy aholining 40 foizi savodsiz. Davlatga va xususiy shaxslarga tegishli maktablar bor. Oliy ta'lim – pulli hisoblanadi. Avstraliyada jami 26 ta universitet, 35 ta kollej, 70 dan ortiq kundalik gazeta va 592 ta boshqa davriy nashrlar mavjud.

Avstraliya aholisining XX asrda shaharlashish ko'rsatkichi dunyoda eng yuqori o'rinlardan birini egallaydi. Agar bu asr boshlarida shaharlarda 50 foiz aholi yashagan bo'lsa, ikkinchi jahon urushidan keyin – 70 foiz, 1980-yillar boshlarida – 86 foizni va XX asr so'ngida esa – 90 foizdan yuqori ko'rsatkichni tashkil qilgan. 1991-yilda Avstraliya bilan O'zbekiston Respublikasi o'rtasida diplomatiya munosabatlari o'rnatilgan.

Avstraliya bilan bog'liq faktlar

Mamlakatdagi ikki yirik - Sidney va Melburn shaharlari ulardan qay biri poytaxt bo'lishi mumkinligi borasida o'zaro kelishil olmaganlaridan so'ng 1824-yilda Kanberra qishlog'i o'rnida poytaxt shahar Kanberra asos solingan. Poytaxt yuqoridagi shaharlarni aynan o'rtasida joylashgan. Biroq, Avstraliya konstitutsiyasining 125-moddasiga ko'ra Yangi Janubiy Uels shtati ichida, lekin Sidney shahridan 100 mildan kam bo'lmagan uzqlikda qurilgan Kanberra nomi aborigenlarning "ngambri" sohi "kamberi" so'zidan olingan.

- Qator shtatlar o'zlarining davlat bayramlariga ega (lekin shunga qarmay mehnat qonunchiligini buzmasligik uchun barcha shtatlarda bayramlar soni bir xil qilingan).

- Avstraliya pul birligi (Avstraliya dollari, AUD) dunyodagi birinchi plastik pul hisoblanadi.

- Buyuk Britaniyadan muhojirlar kelishi saqlanib qolgan bo'lsa-da, mamlakatga eng ko'p sonli muhojirlar Xitoy va Hindistondan keladi.

23-§. Okeaniya xalqlarining tarixiy-etnik tavsifi

Okeaniya - Tinch okeanining markaziy va g'arbiy qismlaridagi orollar to'idasidan iborat bo'lib, uning tarkibiga 10 mingga yaqin, asosan, mayda orollar kiradi. Okeaniya Avstraliya bilan bir qit'a hisoblana-di. Orollarning umumiy maydoni 1. 26 mln kv. km. Shuning 80 foizi Yangi Gvineya va Yangi Zelandiya orollariga to'g'ri keladi. Aholisi 3 5162 670 kishini tashkil qiladi (2011-yil).

Okeaniyaning tarixiy madaniy rayonlarga bo'linishi uning geografik bo'linishga mos bo'lib, asosan, 3 ta yirik viloyatga: janubi-g'arbiy qismdagi «qora orollar», deb nom olgan Melaneziya (Yangi Gvineya, Bismark arxipelagi, Solomonov orollari, Santa-Krus, Yangi Gibriddlar, Yangi Kaledoniya, Luayota, Fiji va boshqa mayda orollar), Osiyo sohillariga yaqin mayda orollardan iborat Mikroneziya (Marians orollari, Karolinsk, Marshall Gilbert orollari va ikkita ajratilgan – Oshen va Nauru orollari) hamda uning sharqiy va shimoli-g'arbidagi bepoyon Tinch okeanida tarqoq joylashgan Polineziya – “ko'p sonli orollar”ga (Tonga, Saza, Taita, Markiz, Gavay, Tuamotu, Tubuai, Gamba, Xorn, Uollis, Tushu, Tokelau, Fenuks, Layn, Kuka orollari, Pitkern, Pasxi kabi alohida orollar va boshq.) bo'linadi.

Antropologik va lingvistik jihatdan ham polineziyaliklar Janubiy Osiyoga borib taqalada Ular til va madaniy qiyofasi bilan umumiy xarakterga ega bo'lgan. Irqiy jihatdan negro-avstraliya va mongoloidlar aralashmasidan tashkil topgan o'ziga xos tipdan iborat Malayya-polineziya til oilasiga kirgan indoneziya tiliga yaqin ekanligi ham polineziyaliklarning vatani Osiyo bilan bog'liq degan fikrni ma'qullaydi. Moddiy va ma'naviy madaniyat belgilarining ancha qismi ham polineziyaliklarni Indoneziya va Hindi-Xitoy (Malayziya) bilan bog'laydi.

Okeaniya orollarining yevropaliklarga ma'lum bo'lishi Magellan ekspeditsiyasidan (1521-yil) boshlandi. XVI asr oxirlarigacha ispan va portugal dengizchi sayyohlari Mikroneziya, Solomon va Melaneziyadagi boshqa orollarni topdilar. 1642 – 1643-yillarda A. Tasman ekspeditsiyasi Yangi Zelandiya, Tonga va Fiji orollarini tadqiq qildi. XVII asr oxiri – XVIII asr boshlarida ingliz va fransuz dengizchi sayyohlari Okeaniyaning markaziy va sharqiy qismidagi orol-

Papualar

larga yetib boradilar. J. Kuk tomonidan Tuomotu, Tonga, Yangi Gebrid, Yangi Kaledoniya, Gavayi orollari, Kuk orllari va boshqalar kashf etildi. XIX asrda Okeaniyaning tadqiq qilinishiga I. F. Kruzenlitern, Yu. F. Lisyanskiy, F. F. Belinsgauzen, M. P. Lazerev, O. E. Kotsebu, F. P. Litke va boshqalar katta hissa qo'shdilar. N. N. Mikluxa-Maklay Okeaniyadagi Yangi Gvineya va boshqa orollar aholisining antropologiya va etnografiyasi, xo'jaligi va ma'lum ma'lumotlar to'plagan.

Okeaniyaning tub aholisi 4 yirik guruhga bo'linadi: *papuaslar, melanizlar, polinezlar va mikronezlar*. Ular bir birlaridan tashqi qiyofasiga ko'ra farqlanib, turli irq'larga kiradi. Chunonchi, papuaslar va melanizlar avstroloid bo'lsalar polinezlar va mikronezlar mongoloid irq'ga kiradi. Umuman olganda, Okeaniyaga yevropaliklar kela boshlagan vaqtda (XVI asr boshi) u yerda taxminan 3,5 mln aholi yashagan. Begunoh

o'ldirish, chetdan olib borilgan yuqumli kasalliklar va boshqalar natijasida aholi keskin kamaygan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida aholi soni tez o'sa bohladi.

Etnik tarkibiga to'xtalsak, okeaniyada irqi, tili, tarixi va madaniyati jihatidan o'zaro keskin farq qiluvchi xalqlar yashaydi. Ularni soni jihatdan ikki qismga: mahalliy aholi va ko'chib borgan aholiga bo'lish mumkin. Okeaniyaning mahalliy aholisi polineziya, melaneziya va mikroneziya antropologik tiplarga mansub. Mahalliy aholining bir qismi malay-polinez tillarida, boshqa qismi papua tillarida so'zlashadi. Papua tillari bir necha guruhlariga bo'linadi. Lekin Okeaniya xalqlarining til guruhlari ularning mavjud etnik va madaniyati jihatidan yaqinligiga to'la muvofiq emas.

Okeaniya tillarini shartli ravishda ikki asosiy guruh: 1) okeaniya tarmog'iga kiruvchi austroneziya lingvistik oilasi, aynan bu tilda melaneziyaliklar, polineziyaliklar va mikroneziyaliklar so'lashadilar; 2) papuas tillari, bu turkumga hech bir mashhur tillar oilasiga kirmaydigan tillar kiradi. Yangi Gvineya papuaslari va unga tutash bo'lgan boshqa orollarda yashovchi mahalliy aholi aynan shunday tilda gaplashishadi.

Umuman olganda, Okeaniya tillari 21 guruhga, guruhlar esa guruhchalarga bo'linadi. Ko'pchilik Okeaniya tillarning fonologik tarkibi sodda: 3 qator portlovchi undoshlari: jarangli, jarangsiz va burun undoshlari bo'lib, hosil bo'lish o'rniga qarab 5 ga ajratiladi. Grammatik jihatdan Okeaniya tillari analitik tillarga mansub, har bir so'z turkumining o'ziga xos xususiyatlari bor. XIX – XX asr boshlarida bir necha o'nlab Okeaniya tillari uchun lotin grafikasi asosida yozuvlar yaratilgan, lekin bu tillar aksariyat adabiy til sifatida rivojlanmadi. Okeaniya tillarni o'rganish XIX asrda boshlanib, XIX asrning 50-yillarida avj ol-

gan bo'lsa-da, ularning ko'pchiligi hanuz tavsif etilmagan.

Okeaniyaning mahalliy bo'lmagan xalqlari ingliz-yangi zelandiyalik, fransuz (Yangi Kaledoniya), amerikalik, yapon va filippinlik (Gavayi orollari), hind (Fiji orollari) va boshqalardan iborat.

Zamonaviy Okeaniya aholisining diniy e'tiqodi, asosan, xristianlik bo'lib, ular protestanlik yoki kato-liklikka mansub hisoblanadi.

24-§. Polineziya va Yangi Zelandiya xalqlari

Tinch okeanining markaziy qismida keng, taxminan bir million kvadrat kilometr suv sathidagi son-sanoqsiz katta-kichik orollardan iborat Polineziya («Ko'p orollik») shimolda Gavayya arxipelagi, janubda eng katta qo'shorol – Yangi Zelandiya va sharqda Paaxa uchburchagi joylashgan. Asosan, vulqon va marjonlardan paydo bo'lgan Polineziya orollari (Yangi Zelandiyani hisobga olmaganda) 26 ming kvadrat kilometrdan ortiq hududga ega, shundan 17 ming kv. km faqat Gavayya arxipelagiga tegishli, 220 ta orol esa har bittasi bir kvadrat kilometrdan ham kam joyni egallaydi.

«Polineziya» so'zi ilk marta 1756-yilda fransuz yozuvchisi **Sharl Bross** tomonidan fanga olib kiritilgan bo'lib, u dastlab Tinch okeanidagi barcha orollarga nisbatan qo'llangan 1831-yilda esa fransuz sayohatchisi, dengizchi, okeanshunos Jyul Dyumon-Dyurvil Fransuz geografiya jamiyatida qilgan ma'ruzasida mazkur atamani ma'lum ma'noda chegaralash va hozirgi ko'rinishida qo'llashni taklif qilgan.

Polineziya hududiga Yangi Zelandiya (uning hududi 265 ming km²)dan tashqari 9 ta katta arxipelag – Gavayya, Samoa, Jamiyat orollari, Markiz, Tonga,

Tuamotu, Kuk, Tubuan, Ellis va boshqa juda ko'p yirik hamda mayda orollar kiradi. Yangi Zelandiyada hozir 3,5 mln. dan ortiq aholi bo'lsa, umuman Polineziyada 4,5 mln. yaqin kishi yashaydi.

Polineziyaliklarning kelib chiqishi, Okeaniyaning boshqa xalqlaridan farqli tarzda, ma'lum ma'noda Amerika qit'asi bilan ham bog'liq bo'lgan.

Antropologik jihatdan tub polineziyaliklar, asosan, mongoloid, avstrolo-negroid va qisman yevropoidlarning aralashmasidan paydo bo'lganlar. Mazkur tiplar Polineziyaga Fiji arxipelagi, keyin Tonga va Samoa orollari orqali miloddan avvalgi ikki minginchi yilning o'rtalaridan boshlab kirib kela boshlagan. Ular o'ziga xos maishiy turmush va madaniyat asosida umumiy polineziya etnik birligini yaratib milodning birinchi va ikkinchi ming yilligi davomida asta-sekin butun Polineziyani egallab olganlar.

Ammo ayrim olimlar, dastavval mashhur norveg tadqiqotchisi Tur Xeyerdal, Polineziyaga odamlar birinchi bo'lib Janubiy Amerikadan, chunonchi, qadimda yuksak madaniyat markazi bo'lgan And tog'laridan ko'chib kelganlar, degan g'oyani ilgari surdilar. Tur Xeyerdal o'z fikrini isbotlash maqsadida 1947-yili beshta hamrohi bilan «Kontik» nomli maxsus kemada Perudan Tuamotu orollarigacha sayohat qiladi. U juda ko'p manba to'playdi, ayniqsa, Pasxa va Markiz orollarida toshdan yasalgan katta haykallar, yozuv qoldiqlari, ayrim ekinlar va boshqa dalillarga tayanib, Polineziya orollarini, dastavval faqat Amerikadan kelgan kishilar egallagan, degan xulosaga keladi. Buning dalili sifatida hozirda unut bo'lib ketgan kulolchilik, temir ishlab chiqarish, to'qimachilik sanoati namunalarning ayrim orollarda (Markiz, Samoa, Tonga) topilganligini ko'rsatadi.

Polineziyaliklar nihoyatda mohir dengizchilar hisoblanishgan. Maori, taiti, tonga va fjiylar yasaagan

yelkanli katta kemalarda o'nlab-yuzlab kishilar uzoq safarga chiqqanlar. Shuningdek, ular kuchli to'lqinlarga moslashgan yog'och balansirli va katta qo'sh kema – katamaranlarni ham yasaganlar. Bunday kemalarda yuzlab, minglab kilometr masofani suzib o'tish mumkin bo'lgan.

Ko'plab madaniylashgan o'simliklar va uy hayvonlari o'z davrida Osiyodan, keyinchalik Amerikadan va hatto Afrikadan ham olib kelingan. Okeaniyaliklar

Kivi qushu – Yangi Zelandiyaning milliy ramzi

uy hayvonlaridan faqat tovuq, cho'chqa, itni bilishgan bo'lib, bu uy hayvonlari ham turli orollarda bir vaqtning o'zida paydo bo'lmagan. Misol uchun, Pasxi oroli aholisi orasida faqat tovuq bo'lgan bo'lsa, Yangi Zelandiyada xonakilashtirilgan it bo'lgan.

Ov qilish bilan faqat katta orollarda, asosan, yovvoyi to'ng'iz va qushlarni ovlash bilan shug'ullanishgan. Shu bois Okeaniyaliklarning asosiy xo'jalik mashg'uloti tropik dehqonchilik, aniqrog'i, polizchilik bo'lib,

bu mashg'ulotga qo'shimcha tarzda chorvachilik va baliqchilik bilan ham mashg'ul bo'lingan.

Hozir ham polineziyaliklarning ko'pchiligi tropik tipdagi dehqonchilik: ildizli ekinlar – yams, taro, batata va, ayniqsa, mevali palma, banan daraxtlari: banan, pizanga ekish va baliqchilik bilan shug'ullanadilar. Uy hayvonlaridan tovuq, cho'chqa va it saqlaydilar.

Chorvachilik hozir Yangi Zelandiyada eng asosiy soha bo'lib, umumiy qishloq xo'jaligining 80 foizini tashkil qiladi. Dunyoda Yangi Zelandiya sarivog' ishlab chiqarish bo'yicha ikkinchi o'rinda turadi. Okean

sohillari va orollarda yashovchi aholining erkak qismi, asosan, baliq ovlash bilan band. Ular qarmoq, sanchqi, to'rt va hatto o'simlik zahari bilan ham ov qiladilar.

Orolliklarning ma'naviy madaniyati ham ancha boy bo'lgan. Ular tropik iqlimda ildizli poliz ekinlari va mevali daraxtlarni ekib parvarish qilishda agrotexnik tajribalardan xabardor bo'lganlar. Bepoyon okean markazida yashayotgan polineziyaliklar tevarak-atrofini yaxshi bilganlar, dengiz oqimi va shamol, yo'nalishiga quyosh, oy va yulduzlarga qarab eng uzoq masofaga ham sayohat qilganlar, uzoq-yuqin joylashgan arxipelag va orollar tabiiy geografiyasidan taxminan xabardor bo'lganlar. Bir kun hisobi kechaga qarab belgilangan. Pasxa orolida 20 ta taxtaga bitilgan ieroglif yozuv saqlanib qolganligi bejiz emas. Badiiy san'at namunalarini yog'och o'ymakorligi, haykaltaroshlik, tatuirovka qilish, qurollar, uy buyumlari va qurilish ishlaridagi turli naqshlar, har xil afsonaviy niqoblarda ko'rish mumkin. Ularda improvizatsiyalashgan ashula va raqslar, pantomima, musiqa, turli marosimlar va og'zaki ijod keng rivojlangan.

Moai

Diniy e'tiqodda buyuk tabiat xudolariga kuchli bo'lgan. Butun Polineziyada to'rtta xudo – *Tane, Tu, Rongo, Tangaroa* – tabiat kuchlarini ifodalaydi. Shuning uchun ham, kosmogonik afsona va rivoyatlar keng tarqalgan. Shuni qiziqki, xalq ijodining asosiy ma'nosi olam va inson bepoyon Okeaniya orollarini izzatlik bilan egallashi tarixi-

dan kelib chiqqan. Barcha afsona — rivoyatlarning bosh qahramonlari jasur dengizchilar, yangi yer va arxipelaglar axtaruvchi sayyohlar ekanligi shundan. Tabu so'zi asli Polineziyada paydo bo'lib, uni dastlab Yevropaga atoqli dengiz sayyohi Kuk keltirgan. Tabu orolliklarda juda keng tarqalgan jamiyatdagi kasta (tabaqalanish) tizimini ifodalaydi¹.

Polineziyada barcha orollarda qadrlangan ibodatxona markazlari bo'lgan. Aynan mana shunday markazlardan biri Taiti arxepalagidagi Raztea orolidagi Opoada bo'lgan. Bu yerda kohnlar maktabi bo'lib, yon atrofdagi orollar aholisi o'g'illarini o'qishga olib kelgan. Opoada rasmiy marosimni o'tkazish maqsadida Polineziyaning turli tomonlaridan kohnlar doimiy ravishda yigilib turgan.

Polineziyaning yana bir farqli xususiyati shundaki, bu yerda «aslzoda ayollar» bo'lgan bo'lib, ular aka-singil bo'lsa-da, darajasiga ko'ra zodogon erkaklardan yuqori turgan. Ayollar qabila sardori bo'lishi mumkin hisoblangan. Lekin ularning o'z orolidagi erkakga turmushga chiqishi juda mushkul bo'lgan. Chunki doimo ham uning mavqeidagi erkak bo'lavermagan. Shu bois ko'p hollarda bunday ayollarni qo'shni orollarga turmushga bershgan.

Polineziyada o'zaro ichki nikoh bo'lgan. Yosh oilalalar orasida kelin-kuyov orasida kimning eri ko'p bo'lsa u tomonida yashagan. Ko'p farzandli oilalar baxtli oila hisoblangan.

*Maorilarning
milliy libosi*

¹ Jabborov I. Jahon etnologiyasi asoslari. 97-bet.

Mustaqil davlat hisoblangan (1907-yildan dominion huquqiga ega) Yangi Zelandiyaning 3,5 milliondan ortiq aholisining asosiy qismi yangi zelandiyalik inglizlar va maorilar (15 foiz) ga bo'linadi. Bundan tashqari, polineziyaliklar, ingliz, shotland, irland, xitoy, hind va boshqa xalqlar ham yashaydi. Rasmiy tillar – ingliz va maori tiliari. Dindorlarning aksariyati – protestantlar. Shahar aholisi 85 foiz. Yirik shaharlari: Vellington, Oklend, Kraystcherch.

Yangi Zelandiyaga X – XIV asrlarda maorilar kelib joylashgan. Yevropaliklardan birinchi marta 1642-yilda gollandiyalik dengizchi A. Tasman borgan. 1769 – 1770-yillarda ingliz dengizchi sayyohi J. Kuk orollarni tadqiq qilgan. XIX asr boshlarida yevropaliklarning dastlabki aholi punktlari paydo bo'ldi. Ayni vaqtda maorilarga tegishli yerlarni bosib olish jarayoni boshlangan. 1840-yil dastlabki ingliz muhojirlari Vellington shahrini barpo etgan. 1840-yildan Angliya Yangi Zelandiyani o'z mustamlakasiga aylantirdi. 1843-yil maorilarning ingliz mustamlakachilariga qarshi

qurolli qo'zg'olon boshlangan. 1872-yilga kelib maorilarning qarshiligi to'la bostirilgan. 1907-yil Yangi Zelandiya dominion maqomini oldi. 1-jahon urushi davrida Yangi Zelandiya Buyuk Britaniya tomonida bo'ldi. Urushdan so'ng Yangi Zelandiya Germaniyaning sobiq mustamlakalari bo'lgan G'arbiy Samoa va Nautuni Buyuk Britaniya Avstraliya bilan birgalikda boshqarish uchun mandat oldi. 1926-yilgi

*Maori qabilasi sardori
(XIX asr)*

imperiya konferensiyasi va 1931-yilgi Vestminster statuta bilan tasdiqlangan qarorlar asosida Yangi Zelandiya tashqi va ichki ishlarida to'la mustaqillikka ega bo'ldi. Ammo 2-jahon urushigacha Buyuk Britaniya Yangi Zelandiyaning barcha tashqi aloqalarini nazorat qilib turdi. 2-jahon urushida Yangi Zelandiya antifashistik koalitsiya tomonida bo'ldi, 1945-yildan BMT a'zosi. 1992-yil 19-martda O'zbekiston Respublikasi suverenitetini tan olgan va diplomatiya munosabatlari o'rnatgan. Milliy bayrami 6-fevral – Vaytanga kuni (1840).

Xo'jaligi. Yangi Zelandiya – qishloq xo'jaligi yuksak darajada rivojlangan industrial-agrar mamlakat. Yalpi ichki mahsulotda qishloq xo'jaligi 9 foiz, sanoat 25 foiz, xizmat ko'rsatish tarmog'i 66 foizni tashkil etadi.

Qishloq xo'jaligining asosi – sut, go'sht va go'sht-jun chcrvachiligi mashhur hisoblanadi. 47,5 mln. qo'y, 9 mln. qoramol boqiladi. Yangi Zelandiya sari-

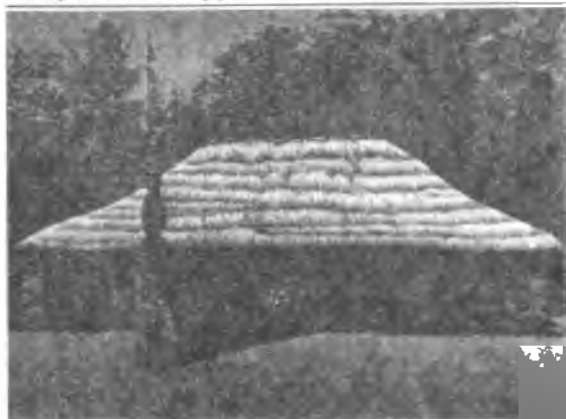
Yangi Zelandiya qo'ylari

yog', go'sht, jun va pishloq eksport qilish bo'yicha dunyoda oldingi o'rinlarda turadi. Yem-xashak ekinlari, bug'doy, arpa, suli, dukkakli don ekinlari, sabzavot ekinlari ekiladi. Meva, jumladan, kivi yetishtiriladi. Bog'dorchilik (sitrus mevalar, olma, nok, shaftoli, gilos), tokchilik rivojlangan. Baliq va kit ovlanadi. O'rmonda yog'och tayyorlanadi.

Sanoatida oziq-ovqat va yengil sanoat rivojlangan Qora va rangli metallurgiya, mashinasozlik, yog'ochsozlik va sellyuloza-qog'oz, kimyo, to'qimachilik sanoati korxonalari mavjud. Alyuminiy, plastmassa, o'g'it, sement, chinni zavodlari bor. Kon sanoatida tabiiy gaz, temir rudasi, mis, qo'rg'oshin, rux, oltin, kumush, qo'ng'ir va toshko'mir, titan (magnetit qumi) qazib olinadi. Mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoati, avtomashinalarni yig'ish va ta'mirlash korxonalaridan iborat. Keyinga yillarda AQSh, Yaponiya va Avstraliya sarmoyasi yordamida bir qancha qog'oz va yog'ochni qayta ishlash korxonalari, alyuminiy zavodi qurilgan.

Ta'lim 6 yoshdan 15 yoshgacha bo'lgan bolalar uchun majburiy va bepul. Davlat maktablari bilan birga xususiy maktablar ham bor. O'qish muddati boshlang'ich maktablarda 6 yil, oraliq maktablarda 2 yil, 8 yillik maktab (boshlang'ich va oraliq)dan keyin boshqich o'rta maktab (o'qish muddati 3 yil). Kollej va oliy o'quv yurtlarida o'qish pulli bo'lib, mamlakatda 7 ta universitet va texnika institutlari bor.

Me'morchiligi va turarjoylari. Ingliz mustamlakachilari kelgunga qadar maorilar to'g'ri burchakli, ikki nishabli tomi o'tlar bilan yopiladi. Yog'och uylardan iborat qishloqlarda yashagan. XIX asrning ikkinchi yarmidan aniq reja bilan (Kraystcherch, Oklend) yoki tabiat manzarasi bilan uyg'unlashtirib qurilgan (Vellington) shaharlar qad ko'tara boshladi. Ma'muriy bino va ibodatxonalar

Avstraliyadaqi Kanaki qabilasi uyi

avval neoklassitsizm va neogotika uslubida, XX asrning 20–30-yillaridan zamonaviy shakllarda qurildi. 1960–1970-yillardan yangi qurilish materiallari va konstruksiyalar qo'llanila boshladi. Bir qavatli uylar inglizlarnikiga o'xshatib qurilsa ham, o'ziga xos mahalliy xususiyatlarga ega.

25-§. Mikroneziya va Melaneziya xalqlari

Melaneziya (grekcha – μέλας – qora orollar) – Tinch okeanidagi orollar guruhi bo'lib, unga Yangi Gvineya, Bismark arxipelagi, Yangi Gebrid, Santa-Krus, Loyalti – Solomon orollari, Fiji, Yangi Kaledoniya va boshqa mayda orollar kiradi. Melaneziya Avstraliyadan shimiliy sharqda joylashgan bo'lib, uning yer maydoni 943000 km², aholisi – 6 mln. 500 ming (2012-yil) kishini tashkil qiladi.

Tadqiqotchilarning fikricha, dastlabki odamlar Melaneziyaga ming yillar muqaddam kelgan. N. N. Mikluxa-Maklay fikricha, Avstroosiyo, shu jumladan, Melaneziya dastlab yagona «papas irqi» aholisi tomonidan egallanib, keyin Okeaniyaga tarqalgan. Bugungi kun olimlari ham mazkur fikrni davom ettirib, o'zaro yaqin antropologik tiplarning uzoq davr ichida davom qilgan migratsiyasi natijasida hozirgi aholi tipi paydo bo'lgan, deb tasdiqlamoqdalar. O'ziga xos til, madaniyati va antropologik tipi bilan ajralib turgan Melaneziya aholisi bunga dalil bo'la oladi.

Melaneziyaliklar – xalqlar guruhi (eng yiriklari: fi-jiylar, kanaklar va boshqa). Melaneziyaning tub aholisi melanez tillari guruhida so'zlashadi. Dindorlari – protestantlar, katoliklar; an'anaviy diniy e'tiqodlarga sig'inuvchilar ham bor. Ular o'ziga xos melaneziya irqiga mansub bo'lib, mazkur irq – katta ekvatorial (negro-avstraloid) irqning tarmog'iga kiradi. Ko'p belgilari bilan (yuz tuklarining ko'pligi, qosh usti suyagining o'sganligi bilan) farqlanadi.

*Yangi Gvineya
papas*

XIX asrdan boshlab Polineziyaning deyarli barcha orollarni Yevropa mamlakatlari bosib olganligi bois bu yerda fransuz va ingliz tillari ona tili yoki davlat tiliga aylangan. Misol uchun, Melaneziyada yangi so'zlashuv va keyinchalik yozma tillar, jumladan, pi-jin tili shakllangan. Chunonchi, bu til avvallari ingliz va fransuz tillarining buzilgan shakli bo'lgan bo'lsa, hozirda mustaqil yangi tilga aylangan va o'z alifbosi, adabiyotiga ega bo'lib, qator mamlakatlarning hatto davlat tiliga ham aylangan.

Shuningdek, mintaqa yevropaliklarning kirib kelishi bilan mazkur orollarga spirtli ichimliklar va bu yerlarga xos bo'lmagan yuqumli kasalliklar ham kirib kelgan. Bu mahalliy aholi orasida o'lim soni ortishiga sabab bo'lgan. Natijada ma'lum bir orolda mahalliy aholi umuman qolmagan bo'lsa, boshqasida kanaka (polinizitsilik terib termachilar) nufuzi bir necha bora kamayib ketgan.

Xo'jaligi. Mustamlaka arafasida papuaslar va melaneziyaliklar xo'jalik jihatdan deyarli bir darajada turganlar. Ularning xo'jaligida eng bosh soha tropik tipdagi dehqonchilik va dengiz baliqchiligi bo'lgan. Tirikchilik, asosan, dehqonchilik mahsulotlari — ildiz mevali o'simliklar va mevali daraxtlar o'stirishdan iborat bo'lgan. Quruq joylarda emas, namroq yerda taro, kokos xurmasi, non daraxti, banan, keyin paydo bo'lgan kofe, kakao, sholi, choy va hokazo hozirgacha ham asosiy ekinlar hisoblanadi. Yil bo'yi yerga ishlov berilib, tropik iqlimga xos ekin ekilgan. Yerni oddiy yog'och bilan kovlab, kesagini yog'och bel bilan hamda qo'lda maydalangan va urug' sochilgan. Yerga ishlov berishda erkak-ayol teng ishlagan. Ekish, yaganalash va yig'im-terim, asosan, ayollar zimmasida bo'lgan. Sohillarda yashovchi baliqchilar bilan savdolashib dehqonchilik mahsulotlarini ayirboshlaganlar. Baliq ovlash bilan erkaklar shug'ullangan. Baliqchilikda suyak va chig'anoqdan yasalgan turli qarmoqlar, to'r va savatlar, eni ikki metr, uzunligi 300 metrli to'rlar, sanchqi va hatto o'q-yoylardan foydalanilgan. Chorva kam bo'lib, uy hayvonlaridan it, cho'chqa, tovuq saqlangan va ularni, asosan, bayramlarda so'yanlar. Go'shtni «yer o'chog'ida» toshni qizdirib yoki olov yoqib kulida pishirganlar, ba'zan qaynatib ham yeganlar.

Turarjoylar. Melaneziyaliklar va papuaslar, asosan, o'troq bo'lib, urug' jamoa shaklida kichik qishloqlarda istiqomat qilganlar. Ularning uylari,

Fidjylarning an'anaviy uyi

odatda, har xil tipdagi yengil ustunlarga qurilgan, to'g'ri burchak yoki doirasimon shaklda cho'qqaytirilgan bo'lib, tomlari palma yoki daraxt yaprog'i bilan qalin qilib yopilgan. Sohillarda ba'zan qoziqoyoqlar o'rnatilgan uylar ham bo'lgan. Oddiy turar uylardan tashqari har bir qishloqda erkaklar bo'sh vaqtlarida to'planadigan, ba'zan turli naqshlar bilan bezatiladigan hashamatli jamoa uyi («erkaklar uyi») qad ko'targan. An'anaviy transport vositasi kema bo'lgan. Ular bir-ikki odam sig'adigan qayiqchadan tortib 40 taga yaqin odam sig'adigan yog'och kemalargacha ega bo'lganlar. Kemalar eshkakli va ba'zan uchburchakli chipta yelkanli bo'lgan.

Kiyim-kechaklari. Papuas va melaneziyaliklarning kiyimlari, tropik iqlimga moslashgan bo'lib, asosan, erkaklar fartukli belbog' va ayollar esa o'simlikdan tikilgan kalta yubka, ba'zi joylarda yaqin davrlargacha tayloq ham kiyib yurishgan. Qattiq yog'ingarchilik vaqtlarida qalin yaproqlardan

yoping'ich shaklida tikiilgan kiyimni yelkaga yopib yurganlar. Ammo kiyimlarga nisbatan turli bezaklar ko'p bo'lgan. Ayniqsa, erkaklar bezaklarini ko'proq os-gan, sochlarini turli xilda taragan. Bambukdan yoki cho'plardan taroqlar yasab, ba'zan ularni ham bezak sifatida ishlatganlar

Oilaviy va jamoaviy hayoti. Mustamlaka ara-fasida ijtimoiy munosabatlar ona urug'ining oxirgi davriga to'g'ri keladigan tuzum darajasida bo'lgan Yangi Gvineyada, masalan, urug'-jamo'a munosabat-lari mustahkam bo'lsa, Fiji orollarida sinfiy jamiyat endi kurtak otgan edi. Katta orollarning aholisi qa-bilalarga bo'lingan. urug' jamoasi esa uning asosi-ni tashkil qilgan. Mulk shakli biroz murakkab: yer jamoaniki bo'lsa-da, undan foydalanish individual xarakterga ega, har kim, hatto bola ham, o'zi ekan mevali daraxtiga ega bo'lgan. Uy va uning jihozlari, qurollar shaxsiy mulk, katta kemalar esa jamoa-tegishli bo'lgan. Meros ona urug'i tomonidan hi-soblangan. Jamoa mustaqil iqtisodiy hujayra bo'lib yashagan va qabilalararo munosabatlar natural sav-do va nikoh shaklida amalga oshirilgan. Janubiy va sharqiy orollarda (Yangi Kaledoniya, Fiji va hokazo) yashovchi melaneziyaliklar jamoasida ijtimoiy taba-qalanish natijasida badavlat shaxslar, zodagonlar va urug' boshliqlari paydo bo'lgan. Ular jamoa mulkining bir qismini egallagan, ayrim jamoa a'zolarini o'zlariga qaram qilib olganlar, urushlarda asirlarni qul qilgan-lar, bo'ysungan qabilalarga soliq solgan.

«Erkaklar ittifoqi» hukmron zodagonlarning qudratli quroli bo'lgan. Mazkur ittifoq tabaqalar-ga bo'lingan va eng yuqori tabaqadagi ittifoqqa a'zo bo'lish uchun katta badal to'lashi va maxsus boy ma-rosimlar o'tkazishi shart bo'lgan. Chunki yuqori taba-qadagi ittifoq a'zolari katta imtiyozlarga ega bo'lib, o'ziga xos mustabid hokimiyat vazifasini bajargan-

lar, aholini qo'rqitib, boyliklarini tortib olganlar. Butun Melaneziyada keng tarqalgan mashhur **Duk-quk** nomli erkaklar ittifoqi aslida initsiatsiya marosimlari bilan bog'liqdir.

Initsiatsiya marosimi Yangi Gvineya va melaneziyaliklarda tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan. Erkaklar qatoriga qabul qilinish uchun yoshlikdan tayyorgarlik ko'rilgan, o'spirinlar maxsus ajratilgan tarbiyachilar qo'liga topshirilgan, turli og'ir sinovlardan o'tkazilgan: masalan, bola do'pposlangan, tatuirovka qilingan, ovqat va uyqudan mahrum etilgan. O'spirinlar faqat «erkaklar taomi» – banan, shakarqamish va o'rmon mevalarini iste'mol qilishlari shart bo'lgan. Ayollar qo'lidan ovqat yeyish, ular o'stirgan daraxt mevasini tamaddi qilish qat'iyan man qilingan. Xullas, butun marosim o'g'il bolani onasidan, umuman ayollardan ajratib, erkaklar dunyosiga jalb qilishdan iborat bo'lgan. Ba'zan sinov va udumlar turli qo'shiq va raqslar, surnay navolari ostida o'tkazilgan.

Migratsiyaning kuchayishi natijasida ayrim orollarning etnik tuzilishi ancha o'zgargan, tub aholi soni kamayib, kelgindilar ko'payib ketgan. Eski qabilaviy tuzum asta-sekin yemirilib, qabila boshliqlari muamtlakachilarning ma'muriy malaylariga aylangan. Fiji orolida serunum verlarni egallagan mustamlakachilar plantatsiya xo'jaligini tuzib shakarqamish eka boshlaganlar. Ular ishchi kuchiga muhtoj bo'lib, qo'shni orollardan va Hindistondan juda ko'p yollanma ishchilarni olib kelganlar. Orol aholisining deyarli 50 foizini hozirda hindlar tashkil qiladi, tub aholi esa undan ham oz qolgan.

Polineziylarning milliy madaniyati taraqqiyotini yangi bosqichi ikkinchi jahon urushidan keyin ko'plab mamlakatlarning, jumladan, G'arbiy Samoa (1962), Tonga (1970), Tuvalu (avvalgi Ellisa orollari, 1978) milliy mustaqillikka erishish jarayoni bilan

bog'liq. Umuman olganda hozirda Yangi Gvineyada papuaslar va melaneziyaliklar 2,8 milliondan ortiq. Ammo ularning ko'pchiligi noqulay sharoitda, tropik o'rmonlarda va botqoqlik qirg'oqlarda yashaydilar. Mahalliy tub aholining ozodlik kurashi natijasida papuaslar Yangi Gvineyasi o'z-o'zini boshqarish huquqiga ega bo'ldi va 1975-yilda mustaqil davlat deb e'lon qilingan. Kuka oroli ham mustaqil boshqaruv huquqini olgan.

Yangi zamonaviy jarayonlar an'anaviy madaniyatning qayta tiklanishi va yangi ma'naviy qadriyatlarining shakllanishiga turtki berdi. Bu yo'lda ikki tilda, ya'ni, Polineziya va Yevropa tillari (ingliz yoki fransuz tillari)da ijod qilinadigan yosh polineziya adabiyoti muhim rol o'ynamoqda. So'nggi yillarda Tinch okeani mintaqasida kelib chiqishi maori bo'lgan Iximaeri, Xoni Tuvani, Patritsiy Greys va samoalik Albert Vendt kabi yozuvchilarning asarlari keng ommalashmoqda. O'z asarlarida mazkur mualliflar qadimgi polineziyaliklarning odatlarini dunyo jamoatchiligiga yangicha talqinda yetkazishga harakat qilishmoqda. Qolaversa, ular Polineziya madaniyatining hozirgi holati va kelajagiga alohida e'tibor qaratishmoqda.

Mikroneziya. Mikroneziya, asosan, marjon va vulqonlardan paydo bo'lgan juda ko'p kichik orollardan iborat. Bunga Tinch okeanining g'arbiy qismida joylashgan Marshall, Karolin, Marian orollari va Gilbert arxipelagi kiradi. Nihoyatda keng hudud (14 mln. km. kv)da tarqoq joylashgan mazkur orollarning umumiy maydoni 3,5 ming km² ga ham yetmaydi. Ammo geografik mavqei nuqtai nazardan Mikroneziya Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari bilan Polineziya va Melaneziya orolig'ida joylashganligi juda qulay.

Aholisi soni – 200 ming kishi atrofida bo'lib, yuz yil avval bir necha o'n xalqlardan iborat bo'lgan. Aynan mazkur hudud etnomadaniy jihatdan ham rang-ba-

rang bo'lganligi bois etnologlar ikki viloyatga: G'arbiy Mikroneziya (Marian, Yap, Palau orollari) va Sharqiy Mikroneziya (Mariq va Gilbert orollari)ga bo'lishadi. Karolin orollari madaniyati esa o'rtaligini tashkil qiladi.

Bu hudud madaniyatida Indoneziya va Filippin (Mariansdagi sholi bilan bog'liq madaniyat, hunarmandchilik, to'qimachilik va boshqa) Okeaniyaga xos bo'lmagan noyob ko'rinishlar uchraydi. Sharqiy Mikroneziya tili va madaniyatiga ko'ra Polineziyaga yaqin hisoblanadi.

Antropologik jihatdan Mikroneziya aholisi melaneziyalik va polineziyaliklarga yaqin mongoloid va negroid irqining aralashmasidan paydo bo'lgan tipdir. Ular o'rta bo'yli, jigarrang tanli va bir oz jingalak sochli. G'arbiy Mikroneziyada mongoloid qo'shimchasi borligi seziladi.

Mikroneziyaliklarning xo'jaligida serunum yerlar kam bo'lganligi tufayli faqat kokos palmasi, shakarqamish, non daraxti o'stiriladi. Aholisi, asosan, baliqchilik bilan kun ko'radi. G'arbiy Mikroneziyada sug'orish dehqonchiligi asosiy rolni o'ynasa, sharqiy qismida baliqchilik eng muhim soha hisoblangan.

Seminar mashg'uloti rejası:

1. Avstraliya Tasmaniya xalqlarini o'rganilish tarixi
2. Okeaniya xalqlarining tarixiy-etnik tavsifi.
3. Polineziya va Yangi Zelandiya xalqlarining an'anaviy turmush tarzi, xo'jaligi va madaniyati.
4. Melaneziya va Mikroneziya xalqlarining etnografik xususiyatlari.

Billunlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. Avstraliyaning dunyo xalqlari xo'jalik-madaniy ko'ra xo'jalik-madaniy hartasiga tavsuf bering?
2. Avstraliya xalqlari diniy e'tiqodlari va ijtimoiy uyushmalar taraqqiyotini aniqlang?
3. Okeaniyaning asosiy tarixiy-etnografik viloyatlariga ta'rif bering?
4. Mikroneziya xalqlarining madaniyati qo'shni hududlar madaniyatidan qanday o'ziga xos ko'rinishlari bilan farqlanadi?
5. Avstraliya va Okenaniya mintaqasidagi zamonaviy etno-madaniy jarayonlar haqida ma'lumot bering?

Adabiyotlar:

1. Австралия и Океания: история экономика, этногенез. М., 1978
2. Бутинев Н. А. Папуасы Новой Гвинеи (Хозяйство, общественной строй). – М., 1988.
3. Кабо В. Р. Дорога в Австралию: Воспоминания. М.: Восточная литература, 2008.
4. Малиновский Б. Избранное: Архонаты западной части Тихого океана. – М., 2004.
5. Основы этнологии: Учебное пособие / Под ред. проф. В. В. Пименова. – М.: Изд-во МГУ, 2007.
6. Пучков П. И. Формирование население Меланезии. – М., 1968.
7. Пучков П. И. Этнические развитие Австралии. – М., 1987.
8. Пучков П. И. Этнические ситуация в Океании. – М., 1983.
9. Роуз Ф. Аборигены Австралии. М., 1989.
10. Salimov T. Avstraliya va Okeaniya xalqlari (O'quv-ustubiy qo'llanma). – T., 2003.

VII BOB

OSIYO XALQLARI ETNOLOGIYASI

- 26-§. *Osiyo xalqlarining tarixiy-etnologik tavsifi.*
- 27-§. *G'arbiy Osiyo xalqlari.*
- 28-§. *Markaziy Osiyo xalqlari.*
- 29-§. *Janubiy Osiyo xalqlari.*
- 30-§. *Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlari.*
- 31-§. *Sharqiy Osiyo xalqlari.*

26-§. Osiyo xalqlarining tarixiy-etnologik tavsifi

Osiyo (yunoncha Asia, ehtimol ossuriycha Asu - Sharq) – Yer yuzidagi eng katta qit'a (butun quruqlik maydonining 30 foizini egallagan). Yevrosiyo materigining bir qismi bo'lib, mazkur qit'a fanda geografik va tarixiy-etnografik jihatdan bo'lib o'rganiladi: G'arbiy yoki Old Osiyo, Markaziy Osiyo, Janubiy va Markaziy Osiyo, Janubi-Sharqiy Osiyo, Sharqiy va Shimoliy Osiyo yoki Sibir xalqlari.

Osiyo shimoliy yarim sharning barcha geografik mintaqalarini o'z ichiga oladi va Malay arxipelagi qisman janubiy yarim sharga kirib borgan. Osiyoni materikning eng chekka nuqtalari: shimolda Shelyuskın burni, janubda Pegay burni, sharqda Dejnyov burni, g'arbda Bobo burni hisoblanadi. Osiyo-shimoldan Shimoliy Muz okeani, Sharqdan Tinch

okeani, janubdan Hind okeani, janubi-g'arbdan Atlantika okeani (dengizlari: O'rta, Egey, Marmar, Qora, Azov, Kaspiy, Orol) bilan o'ralgan. Bering dengizi Osiyoni Amerikadan ajratib turadi. Suvaysh burni Osiyoni Afrika bilan tutashtiradi. Yevropa bilan Osiyo chegarasi shartli ravishda Ural va Mug'ojar tog'larining sharqiy etagidan, Elba daryosi, Kaspiy dengizi, Kuma va Manich daryolari bo'ylab o'tadi. Maydoni 43,4 mln. km² (Kavkaz bilan), shundan 8 mln. km² yarim orollar (Yamal, Taymir, Shukotka, Kamchatka, Koreya, Hindixitoy, Hindiston, Arabiston, Kichik Osiyo), 2 mln. km² dan ortig'i orollardir (Shimoliy Yer, Yangi Yer, Vrangeli, Kuril, Saxalin, Yapon, Ryukyu, Tayvan, Xaynan, Malayya, Andaman, Shri-Lanka, Kipr). Osiyo dunyoda mutlaq balandliklari farq qiladigan katta qit'adir. Dunyodagi eng baland cho'qqi (Himolay tog'idagi Jomolungma cho'qqisi, 8848m), eng chuqur botiqlar – ko'l bo'lib qolgan botiqlar ham (eng chuqur joyi 1620 m bo'lgan Baykal ko'li, dengiz sathidan 392 m past bo'lgan O'lik dengiz), ochiq botiqlar ham (mutlaq belgisi – 154 m bo'lgan Turfan soyligi) Osiyodadir.

BMT qabul qilgan tasnifga ko'ra Osiyo quyidagi subregionlarga bo'linadi:

♦ Sharqiy Osiyo (Xitoy, Janubiy va Shimoliy Koreya mamlakatlari, Mongoliya, Yaponiya);

♦ G'arbiy Osiyo (Ozarbayjon, Armaniston, Bahrayn, Gruziya, Isroil, Iordaniya, Iroq, Yaman, Qatar, Kipr, Quvayt, Livan, BAA, Ummon, Falastin hududi, Saudiya Arabistoni, Suriya, Turkiya);

♦ Janubi-Sharqiy Osiyo (Bruney, Sharqiy Timor, Vetnam, Indoneziya, Kambodja, Laos, Malayziya, Myanma, Singapur, Tailand, Filippin);

♦ Janubiy Osiyo (Afg'oniston, Bangladesh, Butan,

Hindiston, Eron, Maldiv, Nepal, Pokiston, Shri-Lanka):

• Markaziy Osiyo (Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston, O'zbekiston).

Osiyoda 4,227 mln. aholi yashaydi (2012) va bu ko'rsatkich yer yuzining 60,6 foiz aholisini tashkil etadi. XXR — Hindiston mamlakatlarining aholisi qo'shib hisoblaganda butun dunyo aholisining 40 foizni tashkil qiladi. Mintaqadagi (davlat) 100 mln. dan ortiq aholiga ega (yuqorida nomlari zikr qilingan mamlakatlardan tashqari — Indoneziya, Pokiston, Bangladesh, Yaponiya va Filippin).

Hozir Osiyoda etnik taraqqiyot jihatidan turli pog'onada turgan mingdan ortiq xalqlar yashaydi. 1 mln. dan ortiq 90 xalq 2400 mln. kishidan iborat bo'lib, butun Osiyo aholisining 97,4 foizini tashkil qiladi. Shulardan oltitasi 50 mln. dan ortiq, 21 tasi 10 mln. dan to 50 mln. ga yaqin aholiga ega bo'lgan xalqlardir.

Qit'ada aholi notekis joylashgan bo'lib, 1 km² aholining o'rtacha zichligi 87 kishini tashkil qiladi. Bu o'rinda Yaponiya (1km²da 336 kishi), Livan (430 kishi), Koreya (493 kishi), Shri-Lanka (795), Hindiston (314). Janubiy va Markaziy Hindistondagi sohillar va yirik daryolarning vodiylari, Yaponiyaning janubida, Gang daryosi bo'yida va Braxmaputra etaklarida, Hindiston yarim orolining janubiy sohili, Mekong daryosi vodiysi, Yava orolida 1 km²da 1000 - 1500 kishi, ba'zi joylarda undan ham ko'p kishi to'g'ri keladi. Shu bilan birga Markaziy Osiyoning ko'p joylarida aholi juda siyrak. Cho'llarda (Rub-ul Xoli, Dashti Kabir, Taklamakon, Gobi) va Tibet, Himolay, Hindiqush tog'larining baland joylarida aholi deyarli yashamaydi.

uch irq — mongoloid (xitoyliklar va boshqa), yevropoid (G'arbiy Osiyo xalqlari) va negroid (Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlari) vakillari uchraydi. Osiyoning etnik tarkibi ham rang barangdir.

Mazkur qit'a xitoy, hind, tibet-mo'g'ul, Movarounnahr, Vavilion va boshqa ko'plab qadimgi sivilizatsiyalar hisoblanadi.

Osiyoda yer yuzida keng tarqalgan har uch irq — mongoloid (xitoyliklar va boshqalar), evropoid (G'arbiy Osiyo xalqlari) va negroid (Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlari) vakillari ham uchraydi. Osiyoning etnik tarkibi ham rang barangdir.

Mazkur qit'a xitoy, hind, tibet-mo'g'ul, Movarounnahr, Vavilion va boshqa ko'plab qadimgi sivilizatsiyalar vatani hisoblanadi.

G'arbiy Osiyo, Janubiy, Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyoning asosiy qismlarida insoniyat tarixining ilk davrlaridayoq odamlar yashagan. Quyi paleolit davrida Janubi-G'arbiy Osiyoda, hozirgi tipdagi odam (*Homo sapiens*) qaror topgan. Osiyoning katta qismida odamlar yuqori paleolit va mezolit davrida yashay boshlagan. Osiyodan odamlar Amerika, Avstraliya va Okeaniyaga o'tgan. Osiyoda yevropoid, mongoloid, avstraloid irqi kelib chiqqan. Aholining ko'p qismi hozirgi kunda foz mongoloid irqining turli guruhlariga kiradi. G'arbiy Osiyo, Shimoliy Hindiston, Markaziy Osiyo xalqlari (o'zbeklar va tojiklar) yevropoid irqiga mansub. Bir qancha kam sonli xalqlar avstraloid irqi vakillaridir. G'arbiy Sibir pasttekisligi, Janubiy Ural, Oltoy, Shimoliy Hindistondagi bir qancha xalqlar (130 mln. ga yaqin) yevropoid-mongoloid aralash irqiga mansub. Osiyo aholisining etnik tarkibi nihoyatda xilma-xil. Bu yerda ko'plab til oilalari va guruhlariga mansub bir necha yuz xalq yashaydi.

Osiyoda eng qadimiy ibtidoiy odam ajdodlaridan Yavadagi pitekanthrop. Xitoydagi sinantrop odamlaridir. Laos va Vetnam gominidlari g'arbiy hududlardan bir mln. yillar muqaddam ko'chib kelgan. 200 – 400 ming yillar avval yashagan paleoantrop (neandertal) vakillarining suyaklari Osiyoning ko'p joylarida (masalan, Falastin — Iroqda) topilgan. paleolit va mezolit davriga mansub hozirgi irqalar shakllangan. Janubi-Sharqiy qismida avstraloidlar, Sharqiy Osiyoda Tinch okean mongoloidlari paydo bo'lgan. Ashi neolit davridayoq hozirgi tipdagi odamlar keng hududlarda joylashgan G'arbiy va Janubiy Osiyodan Markaziy, Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyoga ko'chgan va neandertaloid avlodlari bilan aralashib, hozirgi sharqiy etnoslar paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. O'sha davrdan boshlab hozirgi etnoslarning ajdodlari shakllana boshlagan.

Yevropoid irqining Old Osiyo va hind-pomir ruhlarini qatoriga butun Janubi-G'arbiy va Janubiy Osiyo, Arabiston, Arabiston yarim oroli va hozirgi Turkiyadan tortib to Afg'oniston, Pokiston, Shimoliy Hindiston va Bangladesh xalqlarigacha kiradi. Maxsus armanoid guruhiga o'zining katta burni va badanining serjunligi bilan ajralib turadigan Osiyo arablari, yahudiylar, armanlar, kurdlar va greklar kiradi. Yamanda armanoidlar bilan Afrikadan kelgan negroidlar aralashib, o'ziga xos guruhni tashkil qiladi. Hind-pomir guruhiga eronlik (fors)lar, tojiklar, turkmanlar, ozarbayjonlar, pushtunlar va Afg'oniston, Pokiston, Shimoliy Hindiston xalqlari kiradi. Yevropoid va avstraloid oralig'ida paydo bo'lgan «Janubiy Hind» yoki «dekan» irqiy tipi Janubiy Hindiston, Shri-Lankada uchraydi. Janubiy yevropoid va mongoloidlarning duragaylashishi natijasida uyg'urlar va boshqa turkiy elatlar, xitoy musulmonlari xuey (dungan)lar o'ziga xos irqiy tipni hosil qilgan. Osiyo xalqlarining ayrim

yevropoid belgilari Birma va Indoneziya xalqining ba'zi elatlarida uchraydi. Qisman avstraloid irqining maxsus guruhini Shri-Lanka veddalari, Hindixitoy, Indoneziya va Janubiy Xitoyning ayrim mayda elatlari, pakana bo'lyi negritoslar (Janubi-Sharqiy Osiyodagi andamaliklar, malakkadagi semanglar va Filip-pundagi aetolar) tashkil qiladi Yaponiyaning qadimiy aholisi hisoblangan aynlar ham o'ziga xos tip hisoblanadi. Butun Sharqiy va Markaziy Osiyodagi mongoloidlar janubiy, sharqiy va Tinch okean guruhlaridan iborat.

Hozirgi Osiyoning etnolingvistik qiyofasi, asosan, miloddan avvalgi II mingyilliklardan boshlab shakllana boshlagan. O'sha davrda Kichik Osiyoning g'arbida ellin tillari, sharqida kartvel va arman tillari, O'rta dengiz sharqida esa aramey tillari hukmronlik qilgan. Shimoliy Hindistonga Markaziy Osiyodan kelgan hind-oriy xalqlari Ganga tekisliklarida yashagan aholi bilan qisman aralashib, ularni butunlay siqib chiqarib (ayniqsa, dravid va munda tillarida so'zlashuvchi xalqlarni) qadimiy Harappi madaniyati negizida yangi etnolingvistik guruhlarga asos solganlar. Eroniy tildagi xalqlar ham markaziy osiyolik etnoslar bilan mahalliy hind-dariy xalqi bilan aralashib, butun Eron va Afg'onistonda, g'arbda Mesopotamiyagacha, sharqda Shimoliy Hindistongacha tarqalgan. Yangi etnoslarni paydo qilgan Xuanxe vohasida dastlabki davlat yaratgan in va chjou qabilalari janub tomon tarqalib mahalliy tan va indoneziya qabilalari bilan aralashib qadimiy xitoy xalqining shakllanishiga sabab bo'lgan. Mazkur etnik guruhlar milodning boshlanishi arafasida Hindixitoy yarim oroliga borib vet qabilalari negizida eng qadimgi Vetnam davlat birikmasi (Aulak)ni yaratgan. Hozirgi Manchjuriyadan oltoy til oilasiga old, janubdan indoneziya tillariga old xalqlarning Koreya va Yaponiyaga kelib

mahalliy tub aholi (Koreyada paleosiyoliklar, Yaponiyada, asosan, aynlar) bilan aralashib ketishi natijasida o'ziga xos yangi etnoslarga asos solingan.

Osiyo etnolingvistik jihatdan qancha rang-barang bo'lmasin, aholisining uchdan ikki qismi dunyoda eng ko'p sonli bir tilda so'zlashadigan etnoslarni tashkil qiladi (xitoy, hind, yapon, bengal, arab va forslar)

Osiyo mamlakatlari aholisining milliy tuzilishi va etnik xarakteriga qarab to'rt guruhga bo'lish mumkin. Birinchi guruhga milliy jihatdan bir xil bo'lib, tub xalqi umumiy aholining 95 foizini tashkil qiladigan Yaponiya, Koreya, Bangladesh va ko'pchilik Arab mamlakatlari kiradi. Ikkinchi guruhga tub xalq butun aholiga nisbatan 70 foizni tashkil qiladigan Vetnam, Birma, Kambodja, Turkiya, Suriya, Iroq, Xitoy, Shri-Lanka, Singapur singari davlatlar kiradi. Uchinchi guruhga aholisining yarmidan ko'pi tub xalq, qolgani boshqa turli etnoslardan iborat mamlakatlar kiradi (Eron, Afg'oniston, Pokiston, Malayya, Laos). To'rtinchi guruhga esa ko'p millatli mamlakatlar kiradi. Masalan, bunday mamlakatlarda – Hindiston va Indoneziyada 150 dan ortiq, Filippinda 100 ga yaqin turli xalq va elatlar yashaydi. Ba'zi davlatlarning etnik tuzilishi shunchalik murakkabki, ayrim xalqlar bir necha mamlakatlarga bo'linib ketgan. Masalan, kurdlar Turkiya, Eron, Iroq va Suriyada, belujiylar Afg'oniston, Eron va Pokistonda, panjobliklar Pokiston va Hindistonda yashaydilar. Butun Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari bo'ylab yirik guruh bo'lgan xitoy emigrantlari joylashgan.

Osiyo mintaqasida, ~~xitoy-tibet~~ til oilasiga oid xalqlar butun aholining 40,2 foizini, hind-yevropaliklar 28,4 foizini, avstroneziya til oilasi 7,9 foizini, dravidlar 6,6 foizini, yaponlar 4,6 foizini, avstroosiyo oilasi 3 foizini, oltoy oilasi 2,6 foizini (shu jumladan, turkiy tilda gaplashuvchilar 2,2 foizini), tay oilasi 2,4

foizini, koreyslar 2,3 foizini, semit-xamitlar 1,9 foizni tashkil qiladi. Oltoy til oilasiga oid turkiy, mo'g'ul va tungus-manchjur tillarda so'zlashadigan etnoslar g'arbda Bosfor bo'g'ozini — Marmar dengizidan tortib, sharqda Tinch okeanigacha cho'zilgan hududlarda joylashgan.

Osiyoning xo'jalik-madaniy tiplari ham juda qadim — tosh asridayoq paydo bo'lib, tabiiy sharoitga moslashgan. Tog'li va tog' etaklaridagi nisbatan qurg'oq issiq hududlardagi aholi yuqori paleolit davrlaridan yirik hayvonlarga ov qilishdan mayda jonivorlarni ovlashga va yemishli o'simlik va mevalarni, ildizmevali ekinlarni terib-termachlashga o'tadi. Bu madaniyatga xos ishlab chiqarish qurollari uzunchoq chaqmoq toshlardan sindirib olingan turli shakldagi yassi tosh parchalaridan iborat bo'lgan. Janubi-Sharqiy Osiyoning namli tropik va subtropik hududlarida (Hindixitoy, Janubiy Xitoy, Malayziya) tosh qurollariga qaraganda bambukdan yasalgan qurollar muhim rol o'ynagan. Tabiati issiq va namli changalzor (jungli)da yirik tosh qurollar ishlatilgan. Shimoliy qurg'oq dasht hududlarda va qisman dengiz sohillarida (g'arbda Eronning sharqida, Xuanxe vohasigacha) dasht hayvonlarini ov qilish, terib-termachilik va baliqchilik kabi xo'jalik tiplari shakllana boshlagan, aholisi o'troq va yarim o'troq terimchi ham baliqchilarga, ikkinchidan daydi ovchilarga bo'lingan. Sibirda bug'uchilik va ovchilik asosiy xo'jalik tiplari bo'lgan.

Taxminan 10 ming yillar muqaddam Janubi-G'arbiy Osiyo tog' etaklarida qadimiy dehqonchilik paydo bo'la boshlagan, mahalliy aholi yovvoyi o'simliklarni terib-termachlashdan parvarish qilishga, yovvoyi hayvonlarni ov qilishdan ularni xonakilashtirishga o'ta boshlagan. O'sha davrlardayoq butun Janubi-sharqiy Osiyoda eng qadimgi chopqi dehqonchiligi paydo bo'la boshlagan. Keyinroq (mil avv VIII — V

mingyilliklarda) Eron, O'rta yer dengizi, Hindiston, Shimoli-Sharqiy Osiyo, Indoneziyada dehqonchilik o'choqlari paydo bo'ladi.

Miloddan avvalgi VII – VI mingyilliklarda Janubiy Osiyo, Hindixitoy, Xitoyda dehqonchilik va chorvachilik mustaqil xo'jalik sohasiga aylanib, sun'iy sug'orish, metallurgiya va savdo rivojlana boshlagan, sinfiy jamiyatlar paydo bo'la boshlagan. Keyingi davrda (ayniqsa, IV – II mingyilliklarda) bu yerda quldorlik tuzumiga asoslangan ilk davlatlar tuziladi, yozuv, ilm-fan, badiiy hunarmandchilik, monumental qurilish, haykaltaroshiylik kabi sohalar rivoj topadi. Osiyo qit'asi ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, ayniqsa, sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik xo'jaligining takomillashuvi, har tomonlama ravnaq topa boshlagan shahar-davlatlarning paydo bo'lishi tufayli jahonning qadimiy madaniyat o'choqlaridan biriga aylanadi.

Mazkur madaniyat markazlari qadimgi davrda paydo bolib hozirgacha saqlanib kelgan. Iroqdagi dabdabali Bobil xarobalari, Hindistondagi Adjanta va Ellora ibodatxonalari, Maxendjodaro va Xarappi madaniyati, Suriyadagi kishini hayajonga soladigan Palmira vayronalari, Kambodja changalzor(jungli)laridagi afsonaviy Angkor-Vata ibodatxonalari, Nepaldagi gumbazli Svayambunaxt va Bodiixt muqaddas budda inshootlari va boshqa noyob obidalar bunga yorqin dalil bo'la oladi.

Mintaqada eng taraqqiy qilgan industrial davlatlar Xitoy, Koreya respublikasi va Yaponiyadir. 1990-yillar boshlarida Osiyoning to'rt ajdari nomini olgan Gonkong, Janubiy Koreya, Singapur va Tayvan kabi mamlakatlarning iqtisodiy gullab-yashnashi barqaror tus oldi. Chunonchi, Janubiy Koreya po'lat quyish va kemasozlik sohalarida bugungi kunda yetakchi o'rin-da turibdi. Elektronika sohasi bo'yicha ham mazkur

mamlakat jahon bozorida yetakchi o'rinni egallab turibdi. Industrial bazaning yaratilishi rivojlanayotgan erkin mamlakatlarda iqtisodiy va siyosiy mustaqillikni mustahkamlaydi hamda ijtimoiy va madaniy taraqqiyotga ega bo'lgan yo'lni ochib beradi. Bunga Turkiya, Quvayt, Arab mamlakatlari, Indoneziya, Singapur, Hindiston va O'zbekiston misol bo'la oladi.

Osiyo aholisining hozirgi diniy qiyofasi qadimiy davrlarda, ayniqsa, o'rta asrlarda shakllangan. Hozirgi davrgacha yetib kelgan dinlarning ko'pchiligi (iudaizm yoki yahudiylik, zardushtiylik, induizm, jaynizm, buddizm, daosizm, konfutsiylik, nasroniylik, sintoizm, islom, sikkizm) Osiyoda paydo bo'lgan va keyinchalik butun jahonga tarqalgan. Masalan, miloddan avval shakllangan yahudiylik, yangi erani rasmiylashtirgan nasroniy dini, yoki o'rta asr boshlarida kirib kelgan islom dini ham paydo bo'lgan vatanidan tashqari juda ko'p mamlakatlarga, bir qancha qit'alarga yoyilib ketgan.

Daastlab milodning boshlarida Kichik Osiyo, Mesopotamiya va Janubiy Arabistonda turli politeistik dinlar hukmron bo'lgan Arabiston yarim orolining shimoli va markaziy qismlarida hatto urug'-qabilaviy shaklidagi dinlar ham saqlanib kelgan. Falastinda hukmronligini o'rnatgan yahudiylik (iudaizm) endigina monoteistik tusga kira boshladi. Eron, Afg'oniston, Markaziy Osiyo hamda Kavkazorti sharqida zardushtiylik dini tarqalgan. Hindistonda, ayniqsa, uning shimolida, braxmanizm dinini buddizm siqib chiqargan va Shri-Lanka (Seylon)da qaror topgan. Janubi-Sharqiy Osiyo va Malayya orollarida, asosan, turli mahalliy politeistik xarakterdagi dinlar, qisman oddiy urug'-qabilaviy ibodatlar tarqalgan. O'sha davrlarda Xitoyda ham har xil sinfiy jamiyatga xos mahalliy diniy e'tiqod, ayniqsa, ajdodlarga eiginish muhim rol o'ynagan.

Milodning II ming yilligi oxirlariga kelib Old Osiyo deyarli musulmonlashgan. Nasroniy dini juda tor doirada (Kichik Osiyo, Armaniston, Kipr, qisman Suriya, Livan va Falastinda) saqlangan. Islom bu davrda asta-sekin zardushtiylikni ham yengib Eron, Sharqiy Kavkazorti, hozirgi Afg'oniston, Markaziy Osiyo va Hindistonning g'arbiy qismidagi mintaqalarga tarqaladi. Asli Hindistonning ko'pchilik hududida qadimiy yirik dinlardan brahmanizm islohotlashgan holda yangi nom (induizm) bilan tiklanadi. Shri-Lanka va Hindixitoyda buddizm o'z hukmronligini saqlab, Malayya arxipelagida buddizm bilan induizm keng yoyiladi. Xitoyda «uch din» tizimi (sanszyabuddizm, konfutsiylik, daosizm), Koreyada mahalliy diniy e'tiqodlar bilan birga buddizm, nasroniylik va xitoy dinlari, Yaponiyada milliy din hisoblangan sintoizm bilan buddizm ildiz otgan. Buddizm Markaziy Osiyodan, hozirgi Sinszyan va Tibetga o'tgan va aynan shu yerlarda mustahkam asos topgan.

So'nggi ming yillikda Osiyoning diniy qiyofasida bir qadar o'zgarishlar ro'y bergan. Masalan, Old va Markaziy Osiyo yana ham ko'proq musulmonlashgan, nasroniylik faqat Kipr aholisining ko'pchiligida saqlangan bo'lib, boshqa joylarda juda kamayib, Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari (Malayziya va Indoneziyagacha) va hatto Shimoliy Osiyo – Sibirgacha yetib boradi, Sinszyandan esa buddizmnı siqib chiqaradi. O'z navbatida buddizm ham sharqqa tarqalib Hindixitoy va Tibetda o'z hukmronligini mustahkamlaydi. Hindistonda, asosan, induizm va islom, Yaponiyada sintoizm va buddizm o'z mavqegini saqlab qolgan.

Osiyo dinlari o'rta asrlarga kelib, asosan, shakllanib bo'lgan. Hozirgi davrda islomning shia mazhabi Eron, Iroqning janubiy qismida, zeydizm nomi bilan Yaman Arab respublikasida hukmron din hisoblan-

di. Sunniy mazhab butun Janubi-G'arbiy va Markaziy Osiyo mamlakatlarida (Isroil, Livan va Kiprdan tashqari) ko'pchilik aholining diniy e'tiqodi hisoblanadi.

Afg'oniston, Pokiston, Bangladesh, Malayziya va Indoneziya aholisining ham ko'pchiligi musulmonlardir. Hindistonda (ayniqsa, Kashmir shtatida) va Xitoyda (Sinsiyan-Uyg'ur muxtor viloyatida uyg'ur-lar, Nineya-Xuey muxtor hududida dunganlar) musulmonlar ko'p. Maldiv orollarida, Shri-Lanka (mavrlar) va Birmada (arakanlar), Kambodja va Vetnamda (chama), Filippinda (moro) va Janubiy Tailandda ham qisman musulmonlar yashaydi.

Induizm, asosan, Hindiston, Nepal, Bangladesh va Shri-Lanka (taillar)da tarqalgan. Induizمنىڭ mazhabi sifatida ajralib chiqqan joyuzm va sikkizm hindlarning milliy dinlariga aylangan. Hindistonda paydo bo'lgan buddizm vatanni tark etib (xinayana mazhabi) hozir Birma, Tailand, Kambodja, Laos va Shri-Lankada, lamaizm shaklida Nepal, Butan, Mo'g'uliston va Tibetda hukmron din bo'lib tanildi. Buddizمنىڭ mahayana mazhabi Xitoy, Koreya, Yaponiya va Vetnamga tarqalgan.

Nasroniy dini Filippinlar orasida hukmron bo'lib, Livan, Janubiy Hindiston (Kerala shtati) va Indoneziyaning ba'zi joylariga qisman tarqalgan. Qadimiy dinlardan zardushtiylik, mazdaizm, mitroizm qoldiqlari ayrim etnik guruhlarda, Turkiya, Eron, Iroq, Bombay va G'ujarotda saqlangan. Dinning ta'siri qanchalik kuchli bo'lmasin Osiyo qit'asining ko'p mamlakatlarida qisman sekulyarizatsiya jarayoni ham ro'y bermoqda.

27-§. G'arbiy Osiyo xalqlari

G'arbiy yoki Old Osiyo xalqlari katta tarixiy-etnografik hududni tashkil qiladi. Unda joylashgan 30 ga yaqin katta-kichik mamlakatlar juda keng hududni, ya'ni butun qit'aning taxminan 25 foizidan ortiq yerni egallaydi. Aholisi ~~240 mln.~~ kishidan iborat yoki butun Osiyo aholisining 16 foizini tashkil qiladi. Ayrim mamlakatlarda aholi ro'yxati mutlaqo o'tkazilmaganligi tufayli kishi soni ham taxminiy olinadi. Ma'lumotlarga ko'ra, Turkiyada 77 mln. (2013-yil), Eronda 75 mln (2013-yil), Afg'onistonda 33 mln. ga yaqin (2011-yil), Iroqda 33 mln. (2012-yil), Saudiya Arabistonida 28 mln. (2010-yil), Yaman Arab Respublikasida 25 mln. (2012-yil), Birlashgan Arab Amirliklarida 8,6 mln. (2010-yil), Isroilda 7,6 mln. (2012-yil), Iordaniyada 6,4 mln. (2013-yil), Livanda 4,2 mln. (2007-yil), Quvaytda 2,8 mln. (2010-yil), Ummonda 2,9 mln. (2010-yil) kishi, Kiprda 1,1 mln. (2010-yil), Bahraynda 1,3 mln. (2010-yil) va Qatarda 1,9 mln. (2010-yil) aholi yashaydi. Mintaqaning taxminan 80 foiz aholisi Turkiya, Eron, Afg'oniston, Iroq va Saudiya Arabistonida joylashgan.

Antropologik jihatdan G'arbiy Osiyo xalqlari, asosan, yevropoid irqiga oid. Ularga xos belgilar: sochi va ko'zi qora, badani bug'doy rangli, burni o'rtacha, labi kichkina yoki biroz qalinroq. Ayrim old osiyolik yoki armanoid tipidagilar bosh suyagi va burnining kattaligi (burgutsimon burnli), yuzi va badanning sermo'yiligi bilan ajralib turadi. Aksincha, o'rta dengiz tipi yoki hind-pomir tipi kam mo'y, mayin yuzhiligi va nozik labi, burnining kichikligi kabi belgilari bilan farq qiladi. Birinchi, ya'ni old osiyo tipiga, asosan, turklar, o'troq arablar, kurdlar, armanlar va yahudiy-lar, ikkinchisiga, ya'ni hind-pomir tipiga Afg'oniston

Nemrut. Turkiya

xalqlarining ko'pchiligi va qisman eron aholisi, uchinchi - o'rta dengiz tipiga g'arbiy turklar va ko'chmanchi arablar kiradi. Ba'zi etnoslar (xazoriylar, turk va arablar) da qisman mongoloid, ayrim guruhlar (Janubiy Arabiston arablari)da negroid. Afg'oniston va Eron bragunlarida avstraloid belgilari seziladi.

Mazkur muntaqada joylashgan 12 ta arab mamlakatlarida yashovchi xalqlar, qo'shni Isroil, Turkiya

va Erondagi arablar ~~semit~~ tillarida so'zlashadilar. Ammo adabiy va rasmiy davlat tilida so'zlashadigan tiplar orasida farq bor, xalq ichida, asosan, uch sheva (Suriya, Iroq va Arabiston) mavjud bo'lib fanda aniqlangan semit tipidagi G'arbiy Osiyo aholisining 30 foizini tashkil qiladi. Eroniy tillarda forslar, push-tunlar, tojiklar, kurdlar, balujiylar, lurlar, baxtiyorlar, xazoriylar va boshqa ayrim etnik guruhlar so'zlashadi. Ular butun aholining 40 foizga yaqin qismini tashkil etadi. ~~20 foizdan ortiq~~ aholi turkiy til oilasiga mansub (turklar, ozarbayjonlar, o'zbeklar, turkmanlar, qashqarlar va ayrim mayda guruhlar). Boshqa tillarda gapiradigan xalqlardan Kiprdagi greklar, ko'p mamlakatlarda tarqoq holda joylashgan armanlar, gruzinlar, lazlar, hindlar va boshqa elatlar bir xil til oilasiga mansub vakillardir. Ammo G'arbiy Osiyodagi hozirgi til turkumlarining bittasi ham mahalliy tub tillarga kirmaydi, semit-xamit, hund-yevropa va turk tillari kirib kelgunga qadar bu hududlarda uzoq o'tmishda yo'qolib ketgan qadimgi davlatlarning tillari tarqalgan edi. Shulardan tarixda ma'lumlari

shumer, elamit, kassit, lo'libey, kaspiy, kavkaz tillariga yaqin bo'lgan hatti, xurrit va urartu tillaridir.

Mazkur tillarning paydo bo'lishi, tarqalishi va joylashuvi bilan mahalliy xalqlarning etnogenezi va etnik tarixi bevosita bog'lanib ketgan. Yuqorida qayd qilganimizdek, G'arbiy Osiyo jahonning eng qadimiy madaniyat o'choqlaridan biri bo'lgan. Falastinda mil. avv. IX – VIII mingyilliklardayoq dehqonchilik va chorvachilik rivojlana boshlagan. Mesopatamiya va G'arbiy Eron da mil. avv. IV – V ming yillar muqaddam irrigatsiya dehqonchiligi paydo bo'lgan, Kichik Osiyo, Shimoliy Mesopatamiya va qo'shni vohalarda o'sha davrlarda metallurgiya bo'lganligi aniqlangan. Mil. avv. II – I ming yilliklarda yuqori madaniyatli mulkdorlik davlatlari – Arman yassi tog'ligi va Janubiy Kavkazortida, Urartu, Mesopatamiyada, qadimgi Babil podsholigi, G'arbiy Eron da Elam, Kichik Osiyoda Xetta, Levantada Finikiya shahar davlatlari, Janubi-G'arbiy Arabistonda Mani ham Saba va bosh-

Persopl xarobalari

qa davlatlar paydo bo'lgan. Ularda monumental binokorlik, badiiy hunarmandchilik, yozuv, fan va adabiyot rivojlangan. Finikiyaliklar yaratgan alifbo hozirgi yozuv tizimlarining negizidir. Bu yerda eng qadimiy monoteistik dinlar: nasroniy, iudaizm va islom shakllangan. O'rta asrlarda ham yuksak madaniyat yaratgan arab, xorazmiylar, saljuqiy va g'aznaviylar kabi yirik davlatlar hukmronlik qilgan.

Hozirgi G'arbiy Osiyo xalqlarining ko'pchiligi iqtisodiy-jihatdan turli darajada tursa ham, tili va irqiy jihatdan farqlansa ham uzoq tarixiy davr ichida o'zaro yaqin munosabatda bo'lib, bir-birlariga o'tkazgan ta'siri natijasida madaniy-maishiy jihatdan umumiy xususiyatlarga ega bo'lib qolishgan. Etnik tuzilishi jihatidan Turkiya aholisi nisbatan ancha bir xil, uning 87 foiz, ya'ni 65 mln. dan ortig'i turklar 12 mln. kurdlar, qolgan mayda elatlar (yuryuklar, arablar, lazlar, gruzinlar, armanlar, adigeylar, turkmanlar, greklar va boshqalar)dir.

Afg'oniston o'zbek musiqachilari

Mintaqada eng ko'p millatli mamlakatlar Eron va Afg'oniston hisoblanadi. Lekin Eron polietnik davlat bo'lsa-da, mamlakat aholisining etnik tarkibi borasida rasmiy ma'lumotlar berilmagan. Shunga qaramay, AQShda nashr qilinadigan «Dunyo faktlari

kitobi» ma'lumotnomasiga ko'ra, mamlakat aholisi forslar (61 foiz), ozorilar (16 foiz), kurdlar (10 foiz), lurlar (6 foiz), arablar (2 foiz), belujlar (2 foiz), turkman va turklar (2 foiz)dan tashkil topgan¹. Afg'onis-

¹<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields>

Ahmad jo'me masjidi. Turkiya

tonda esa 30 — yaqin xalq istiqomat qiladi. Mamlakatning janubiy va shimoli-sharqiy qismida eroniy tillarda so'zlashadigan, shimoli-g'arbida turkiy tillarda so'zlashuvchi xalqlar yashaydi. Mamlakat aholisining taxminan 39,4 dan 42 foizgacha qismini push-tunlar, tojiklar 27 dan 38 foizgacha, xazarlar 8 dan 10 foizgacha tashkil qiladi. Mamlakatdagi aholisi nufuziga ko'ra to'rtinchi o'ringda o'zbeklar turadi va ular umumiy aholining taxminan 9,2 foizni tashkil qiladi. Shuningdek, Afg'onistonda aymoqlar, turkmanlar, belejlar ham istiqomat qilishadi va ular umumiy aholi nufuzini 4,3 – 0,1 foiz, 1 – 3 foiz yoki 0,5 – 2 foiz tashkil qilsa boshqa etnik guruhlar esa 1 foizdan to 4 foizgacha tashkil etadi¹.

Memorchiligi va turarjoylari. G'arbiy Osiyo xalqlari moddiy madaniyatining o'ziga xos xususiyati mahalliy tabiat va iqlim sharoiti bilan belgilanadi.

¹ <http://ru.wikipedia.org/wiki/Афганистан>.

Ammo barcha elatlarga xos umumiy belgilari ham mavjud. Old osiyoliklarning asosiy qismi qishloqlarda istiqomat qiladi. Ba'zi qishloqlar qal'a ko'rinishida bo'lib, devor bilan o'ralgan. Qishloq markazida bozor, masjid, oshxona yoki choyxona joylashgan. Uylari, asosan, loydan, paxna yoki somon aralashtirilgan guvaladan, xom yoki ba'zan pishgan g'ishtdan yoki betondan qurilgan. Ayrim tog'li hududlarda qo'rg'on shaklida toshdan tiklangan uylar ham uchraydi. Tomlari tekis, qamish va tuproq bilan yopilgan va somon aralash loy bilan suvalgan. Qadimgi madaniyat markazi hisoblangan yirik shaharlarda g'isht va toshdan qurilgan dabdabali ko'shk-ayvonlar, hashamatli saroylar, ajoyib arxitektura inshootlari qad ko'targan.

Turkiya hududida miloddan avvalgi va milodning ilk davrlariga taalluqli me'moriy yodgorliklar ko'p. Yunoniston, Vizantiya, Arab mamlakatlari, O'rta Osiyo davlatlarining me'moriy tajribalarini ijodiy o'zlashtirgan saljuqiylar va usmoniylar imperiyalari me'morlari muhtasham, go'zal binolar – hashamatli saroy, masjid, madrasa, maqbara, gumbazli hammom, go'zal favvoralar bunyod etgan XV – XVI asrlarda me'mor ~~Xoja~~ Sinon (1490 – 1588) yangi kompozitsiyalar yaratib, hayratga sazovor 400 dan ziyod bino barpo etdi. Istanbuldagi Sulaymoniya masjidi, Ahmadiya masjidi, Salim masjidi ular orasida eng mashhurlaridandir. Usmoniylar imperiyasining inqirozi davri me'morchiligi mahobatlilik bilan ajralib turadi. XX asrning 20-yillari oxiridan shahar qurilishini rejali tarzda olib borishga kirishilgan, ayrim shaharlar (Anqara va boshqa shaharlar)ning bosh rejasi tasdiqlangan. 30-yillardan zamonaviy binolar qurish uchun xorijdan me'morlar jalb qilindi. Keyinchalik xalqaro tajribani milliy an'analar bilan uyg'unlashtirishga erishgan milliy kadrlar yetishdi. Mahalliy qurilish mahsulotlari industriyasi rivojlandi.

Ammo bu yerda uy-joylarning namunaviy loyihalari ommalashmadi. Katta shaharlarda mahobatli osmon-o'par binolar qurishga, me'morchilikda turli-tuman uslub va yo'nalishlarni joriy etishga kirishildi.

Eronda vodiylarda sinch qilib guvaladan qurilgan tekis tomli, bir xonali, oynasiz tuynukli fors xalq uylari keng tarqalgan. Paxsadan yoki xomg'ishtdan gumbaz shaklida qurilgan bir necha xonali uylar ham ko'p uchraydi. Janubda dehqon uylari toshdan yoki qamishdan qurilgan bo'lsa, shimolda gilyonlar va mozandaronliklar uyining tomi cho'qqaygan, somon yoki cherepitsali yog'och uylar ham quradilar. Tog'li hududlardagi kurdlar toshdan yoki xomg'ishtdan, o'rtasida ustunga o'rnatilgan somon va tuproq bilan yopilgan tuynuk tomli, devor oralig'iga taxmon yoki tokchalar qurilgan uylarda yashaydilar. Uyning o'rtasida o'choq bo'lib, u muqaddas hisoblangan. Afg'onlarda va Qandahor hududida, yog'och yetishmasligidan gumbaz tomli, xomg'ishtli uylar uchraydi.

Uy jihozlari ijtimoiy sharoitga qarab har xil: o'ziga to'q oilalarda turli idish-tovoq, kigiz-gilamlar, zamonaviy uy-ro'zg'or buyumlari va mebellar, nochor-roq xonadonlarda esa supa yoki taqir yerga to'shalgan chipta, bo'yra, ba'zan kigiz yoki palos, sopol yoki mis idishlar, tunuka va qumg'onlar, qovoqdan yasalgan buyumlar va savatlar bo'ladi. Alhol, turklarning an'anaviy intererida mebel mutlaqo yo'q. Yotib turadigan va ovqatlanadigan joyiga chipta (kosir) yoki palos to'shaladi, ko'rpa-yostiq taxmonda, kiyim-kechak sandiqda saqlanadi. Idish-tovoqlar o'choq yaqinidagi tokchaga terib qo'yiladi. Ovqat qozon osilgan temir sepoyada yoki o'choqda pishiriladi. Eronda va Afg'onistonda dehqonlar to'shak chuptada palos yoki jun ko'rpa yopinadilar, o'rtada o'choq (kursi), sovuqda sandal qo'yilib katta ko'rpa bilan yopiladi. Afg'onlarning uy-ro'zg'or buyumlari, idish-tovoqlari devorda qu-

rilgan taxmon va tokchalarda yoki ba'zan osma xurjunlarda saqlanadi. Ayrim o'troq aholi yashaydigan joylarda arqon to'rtli yog'och karavot, ba'zan kursi va stollarni ham uchratish mumkin. Uym kechasi yoritish uchun qorachiroq yoki moychiroq ishlatiladi. G'arbiy Osiyo aholisining 60 foizi qishloqlarda joylashgan bo'lsa-da, urbanizatsiya darajasi qit'aning boshqa qismiga nisbatan ancha baland. Ko'pchilik mamlakatlarning shahar aholisi 30 foiz, ayrim mamlakatlarda esa undan ham yuqori foizni tashkil qiladi. Masalan, Isroilning 80 foiz, Turkiya, Quvayt, Qatar va Bahrayn aholisining 70 foizi shaharlarda yashaydi. Turkiya shahar aholisi jadal tarzda ko'payib borayotgan mamlakatlardan biri bo'lishi bilan birga shahar aholisi, asosan, yirik shaharlarda yashashadi. Misol uchun, Turkiyaning asosiy shaharlari bo'lgan Istanbulda 1990-yil 12,7 mln. aholi yashagan bo'lsa 2010-yilda 17,8 mln. aholi, mamlakat poytaxti bo'lgan Anqarada 1990-yilda 5,7 mln. aholi yashagan bo'lsa, 2010-yilga kelib aholi nufusi 6,4 mln. — ko'paygan. Shu bilan birga mamlakat sharqida, ayniqsa, shimoli-sharqda aholi soni birmuncha kamayib borayotganligini kuzatish mumkin. Misol uchun, Sharqiy Anatoliyada 1990-yil 235 ming kishi yashagan bo'lsa, 2009-yilga kelib 220 ming kishi istiqomat qilgan¹.

Afg'oniston va Yaman respublikasida shaharda yashaydigan aholi 10 foiz dan kamroqni tashkil qiladi. Bu holat mahalliy aholining moddiy hayotida, ayniqsa, uy qurish va jihozlanishi, kiyimi va ovqatiga o'z ta'sirini o'tkazgan. Shaharlarda, masalan, aholi zamonaviy dabdabali ko'shk va saroylar bilan birga ko'p qavatli, sanuzel va kommunikatsiya o'rnatilgan shinam kvartirali uylarda ham istiqomat qiladi.

Milliy kiyimlari. Mintaqada yashovchi xalqlarning kiyimlarida juda ko'p umumiylik mavjud.

¹ <http://www.uzcoz.ru/stajia-pro-turciya.pdf>.

Erkaklari ko'ylak va keng ishton, ustidan engsiz nimcha yoki chakmon kamzul, chopon, qishda po'stin, boshlariga do'ppi, teri telpak yoki salla, arablar kufiya kiyadilar. Oyoq kiyimlari etik, maxsi-kavush yoki sandaldan iborat bo'lib, ha'zan ko'proq oyoq yalang ham yuraverishadi. Ayollari keng ko'ylak va shalvar shaklidagi to'piqqacha lozim, boshlariga ro'mol yoki shol o'rashadi, ayrimlari esa (Eron va Afg'onistonda) tashqariga chiqqanda yuzlariga paranji yoki chodir yopinib yurishadi. Ular kiyimlari, ko'ylaklariga turli taqinchoqlar, qo'l va quloqlariga bilaguzuk, sirg'alar osishadi. G'arbiy Osiyo mamlakatlarida an'anaviy-milliy kiyimlar shahar aholisida juda kam saqlangan, asosan, zamonaviy Yevropa kiyimlari kiyiladi. An'anaviy kiyimlarni qishloq tog'li joylarda ko'proq kuzatish mumkin.

Taomlari. G'arbiy Osiyo xalqlarining taomlari ham ularning tabiiy-geografik sharoiti, tarixiy xususiyati va xo'jalik faoliyatiga qarab farqlanadi. Tarixiy-ijtimoiy jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan Eron, Turkiya va Afg'oniston o'troq aholisining etnik va diniy munosabatlarida ham anchagina umumiyliklar mavjud. Bu holat ularning taomlarida ham o'z ifodasini topgan. Ammo o'troq aholi bilan ko'chmanchi yoki yarim ko'chmanchi aholining taomlari bir-biridan farq qiladi. Barcha etnoslarning taomlari nihoyatda rang-barang bo'lsa-da, dehqonlarning har kungi ovqati, asosan, non, sabzavot va sut mahsulotlaridan iborat. Non mahsuloti, masalan, turk dehqonlarida umumiy taomning to'rtidan uch qismini tashkil qiladi. Eron va Afg'oniston dehqon aholisining ham asosiy oziq-ovqati nondir. Afg'onistonning ayrim tog'li joylarida nonni bug'doy, arpa, ba'zan makka yoki suli unidan, quritilgan tut tolqonidan pishiradilar.

Non yopilishi (o'troq aholi, asosan, tandirda, ko'chmanchi elatlar o'tga qo'yilgan tunuka (sajda) shakliga

Turk taomlari

qarab farq qiladi. Eng keng tarqalgan xamir taomlar uchun turli yarim tayyor mahsulotlar tayyorlanadi, ayniqsa, an'anaviy ugra (reshta) kesilib, oftobda quritilib, maxsus xaltalarda yoki ko'zada saqlangan. Don yormasi yoki undan har xil bo'tqa (masalan, turklarda hulg'ur, do'lma) yoki kurdlarda bug'doy bo'tqasi (savor, karisa, samani) keng tarqalgan. Bo'tqani yog', go'sht, piyoz va sarimsoq bilan pishiradilar. Umuman yorma an'anaviy taomlarning asosini tashkil qiladi. Muqaddas don hisoblangan guruchdan ikki xil palov pishiriladi: qaynatilgan suvga tuz bilan guruch solib, pishgandan keyin eritilgan saroyog' solib damlanadi yoki sovuq suvga guruch, tuz va yog' qo'shib birga qaynatiladi. Guruch pishib chiqqandan keyin pishirilgan go'sht yoki tovuq, maxsus tayyorlangan sarimsoqli go'sht, ziravor va piyoz qayla qo'shiladi. Sut mahsulot-

lari ham ko'p iste'mol qilinadi. An'anaviy go'shtli taomlardan eng qadimiylari qo'llama, tandirkabob yoki qo'yikabob (qo'yni so'yib terisi bilan qo'rda pishirish), chevirma kabob, shish kabob, qiyma kabob, burbel (qo'y go'shtini suv va qatiq bilan qaynatish), har turli qovurmalar. Suyuq ovqatlardan bir necha xildagi sho'rva (turkcha cho'rbo, forsha obgo'sh) keng tarqalgan bo'lib, unga, asosan, non to'g'rab iste'mol qilinadi. Turli sabzavotlar (pomidor, bodring, rediska, piyoz, sarimsoq, qalampir va hokazo) xom va pishgan holda, yangi va quruq mevalar (olma, o'rik, nok, uzum, anjir, shaftoli, xurmo va hokazo) ko'p iste'mol qilinadi. Choy — kofe asosiy ichimlik hisoblanadi. Bayramlarda dasturxonga turli shirinliklar (holva, shakarli bodom, yong'oq yoki xurmoli pecheniy, har xil mevali murab-bolar) qo'yiladi. Mehmon kutganda dasturxonda non serob bo'lishi shart, aks holda non kam bo'lsa, meh-monga hurmatsizlik hisoblanadi. Sohillarda, ko'l va daryo bo'ylarida yashaydigan aholi turli baliqlardan har xil taomlar pishiradi, dengiz toshbaqasi va uning tuxumini ham iste'mol qiladilar. Afg'onlar marinka balig'ini qo'y yog'ida sidxa kabob qilib pishirib yey-dilar. ba'zan qiltiriqlaridan ajratib qo'y go'shti, piyoz, tuxum, har xil yemishli ildizlar bilan aralashtirib taom tayyorlaydilar.

O'troq arablarning an'anaviy taomlari, ko'chman-chi aholinikiga yaqin bo'lsa-da, nisbatan biroz farq qiladi. Dehqon (falloh)ning har kungi taomi o'simlik va sut mahsulotlari: non, bedil va qatiq. Non har bir oilada haftada ikki marta yopiladi. Ko'pchilik dehqon hovlisida balandligi 60 sm li gumbaz shaklida quril-gan tandirda taxminan diametri 30 — 35 sm keladi-gan qalin non yopiladi. Nonni bug'doy, arpa, ba'zan makka yoki oq jo'xori (durra) unidan tayyorlanadi. Yamanliklar hatto bug'doy, durra, arpa va yosmiq uni aralashmasidan ziravor qo'shib qora non (kidam-adi)

Arab taomlari

yopadilar. Ular nonni muqaddas hisoblab isrof qilishni katta gunoh, deb biladilar. Suriyalik, livanlik, iordanlik yoki Saudiya Arabistoni aholisi bo'tqani bug'doy yormasidan, yamanliklar durra yormasidan qaynatib, tomda quritib burgul tayyorlab olishadi. Odatda, burgul bo'tqasi qayla, eritilgan mol yoki o'simlik yog'i va qatiq bilan iste'mol qilinadi.

Arab dehqonlari badaviylardan ham kamroq go'sht iste'mol qiladilar. Go'shtli taomlar, asosan, bayramlarda, tantanali kunlarda pishiriladi. Bunday vaqtda arablarning sevimli taomlardan kubba (go'sht yoki baliq bilan ziravorli pishirilgan varaqi), ustiga go'sht solingan burgul bo'tqasi, har xil kaboblar, palov (qaynatilgan guruch ustiga maxsus tayyorlangan mayiz, qovurilgan qo'y go'shti bilan dasturxonga tortiladi), barag-do'lma, sabzavotdan qiyma solingan do'lma, go'sht, pomidor va baqlajon bilan bamiya va ziravor solib tayyorlanadigan marag, maxallibi, maxshi (qiy-

ma, guruch, har xil o't va ziravor bilan pishiriladigan mayda qovoq) va boshqa taomlar dasturxonni bezaydi. Yozda va kuzda arablar har xil sabzavot (qovoq, loviya, pomidor, baqlajon, bodring, piyoz, sarımsoq, qalampir, ismaloq, karam kabilar), turli meva (xurmo, uzum, o'rik, olxo'ri, anor, olma, anjir, bodom), qovun, tarvuz iste'mol qiladilar. Barcha oilalarda xurmo eng asosiy va kundalik taom hisoblanadi. Undan yuzga yaqin taom tayyorlash mumkin. Kundalik ovqatga qo'shiladigan zaytun ham turli xilda tayyorlanadi. Zaytun yog'i arablarning fikricha, juda foydali hisoblanadi. Shuning uchun uni ovqat bilan yoki non botirib iste'mol qiladilar, ba'zan ichiladi ham. Suriya, Iroq, Yaman va Saudiya Arabistonida kunjit va paxta yog'i ham iste'mol qilinadi. Arablarda kofe, choy, xunaynu keng tarqalgan ichimliklardir. Arab mehmondo'stligini ifodalaydigan asosiy ichimlik kofe (qahva). Kofening eng oliy sorti o'stiriladigan Yamanda kofe tayyorlash ham katta san'at hisoblanadi. Uzun sharbatini iste'mol qilish qadimiy davrlardan qolgan bo'lib, hatto uni madh etish adabiyotning maxsus janri sifatida qabul qilingan.

So'nggi 80 yil ichida Turkiya ma'naviy va madaniy hayotida katta o'zgarishlar yuz berdi XX asrning 20-yillaridayoq Mustafa Kamol Otaturk islohotlari natijasida ko'p xotinlilik man qilingan, ayollar erkaklar bilan birga saylash va saylanish huquqiga ega bo'lgan. fuqarolik nikohi qabul qilingan. Shaharlarda ayollar ishlab chiqarishga jalb etilgan, ularning davlat ishlarida, ijtimoiy, ilmiy va madaniyat sohalarida salmog'i ortgan. O'g'il tug'ilishi oilada katta bayram (o'g'il holvasi), unda qarindosh va qo'shnilarni chaqirib holva va sharbat tayyorlab mehmon qiladilar.

G'arbiy Osiyo xalqlarining ijtimoiy turmushida jamoatchilik an'analari bir qadar mustahkam saqlangan. Ularning butun ijtimoiy hayoti jamoa to'planadi-

gan maxsus maydonlarda yoki hovlilarda, ko'chalarda va bozorlarda o'tadi. Eron va Turkiyada hammmom, Arab mamlakatlarida qahvaxona o'ziga xos ijtimoiy klub vazifasini bajaradi. Bu yerda erkaklar to'planib bo'sh vaqtlarini qahva, choy ichib suhbatda o'tkazadilar.

Ma'naviy madaniyatida barcha elatlar o'rta asrlar davomida shakllanib kelgan arablar va mahalliy xalqlarning o'zaro ta'siri ostida umumiy madaniy an'analarini hozirgacha saqlab kelmoqda. G'arbiy osiyoliklarning ko'pchiligi (turklar va kurdlardan tashqari) arab alifbosini qabul qilgan, tillarida arab so'zlarining ta'siri juda kuchli, o'quv tizimi, adabiyot, tasviriy san'at islom g'oyalari va aqidalari talabiga moslashgan. Ammo har bir etnos o'ziga xos juda boy madaniy an'anaga ega, qadimiy ajoyib adabiyot va san'atning turli janrlari, arxitektura va badiiy hunarmandchilikning go'zal, noyob namunalari yodkoridir. Jahonga tarqalgan «Ming bir kecha» ertaklari, Xo'ja Nasriddin latifalari, Go'ro'g'li nomi bilan bog'liq tarixiy dostonlar, mashhur «O'g'uznoma» (XI - XII asrlar) va nasihatgo'y donishmand Ko'rkud rivoyatlari, xalq baxshi (o'zan)larining ajoyib san'ati sho'x laparlar (turkcha mani), satirik (toshlama) va lirik (turku) ashulalar, eronliklarning misli yo'q mumtoz she'riyati (Firdavsiy, Umar Xayyom, Hofiz, Sa'diy kabi buyuk siymolarning asarlari), afg'onlarning harbiy raqslari (atan) va eronliklarning boy repertuarli xalq teatri, qadimiy an'anaga ega sharq musiqasi va tomoshalari umuminsoniyat madaniy xazinasining durdonalariga aylangan. Xalq yodida rang-barang jozibador kuy va o'yunlar alohida o'rinni egallaydi. Buyuk san'at namunalari aylangan qadimiy an'analarni o'zida mujassamlashtirgan o'rta asrlarda yaratilgan osmono'par dabdabali ko'shk va saroylar, go'zal masjid va maqbaralar, bog'u chamanlar hozir-

gacha kishini hayratda qoldiradi. Buyuk hunarmandlar yaratgan turli naqshlar, zargar va misgarlarning betakror bezaklari ajoyib san'at namunalari.

28-§. Markaziy Osiyo xalqlari

Markaziy Osiyo – Yevrosiyo materigining O'rta qismidan, g'arbda Kaspiy dengiz qirg'oqlaridan, sharqda Xitoygacha, shimolda G'arbiy Sibir tekisligidan, janubda Nishopur, Safedko'h va Hindikush tog'larigacha cho'zilgan yirik tabiiy-geografik o'lkadir. U materik ichkarisida, Atlantika okeanidan 4 ming km, Shimoliy Muz okeanidan 2,5 ming km, Tinch okeanidan 5,5 ming km va Hind okeanidan ming km yamasofada joylashgan.

Arxeologik va antropologik ilmiy tadqiqotlar Markaziy Osiyo mintaqasi bir necha ming yillar davomida murakkab etnik jarayonlar, katta va kichik guruhlarining aralashuv makoni bo'lib kelganligini ko'rsatadi. Antropolog tadqiqotchilar fikricha hozirgi kunda Markaziy Osiyoning tuzatib olinishi asosan, ikki katta irqqa: mongoloid va yevropoid irqiga mansubdir. Mongoloid irqiga qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, yevropoid irqiga bo'lsa o'zbek, tojik, turkman va boshqa xalqlar kiradi. Lekin ayrim etnik guruhlarda aralash tiplar ham uchraydi. Markaziy Osiyo xalqlarining antropologik qiyofasi miloddan avvalgi I mingyillikda shakllana boshlagan.

Markaziy Osiyo xalqlarining ko'pchiligi Oltoy oilasining turkiy tillar guruhiga kiradigan til va shevalarda so'zlashadi. Bu guruhga o'zbek, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman, uyg'ur, tatar tillari kiradi. Turkiy tilda so'zlashadigan aholi butun mintaqa xalqlarining taxminan 60 foizidan ortig'ini tashkil etadi.

Umuman olganda turkiy tillarda so'zlashuvchilarning umumiy soni 130 million kishidan ortiq

Markaziy Osiyoda yashovchi aholi shahar va qishloqlarda istiqomat qiladi. Oxirgi ma'lumotlarga ko'ra, mintaqada shahar aholisining nufuziga ko'ra eng ko'p sonli aholi O'zbekistonda yashaydi va 15 mln. kishi, ya'ni mamlakat aholisining 51 foizi shaharlarda yashaydi. Ikkinchi o'ringda Qozog'istonda, ya'ni 8,1 mln. kishi shaharlarda istiqomat qiladi. Turkmanistonda—2,5 mln., Qirg'izistonda 33,9 foiz (1,9 mln. yaqin) aholi yashasa, Tojikistonda umumiy aholisining 26,5 foizi, boshqacha aytganda 2 mln. aholi shaharda yashaydi.

Umuman olganda, hozirgi kunga kelib mintaqada jami 65,6 mln. kishi, ya'ni umumiy aholining 43,8 foizi shaharlarda istiqomat qiladi.

O'zbeklar Markaziy Osiyoning eng qadimgi va nufuziga ko'ra eng ko'p sonli xalqlaridan biri hisoblanadi. O'zbek xalqi o'zining ko'p asrlik boy tarixiga ega. O'zbeklar nafaqat O'zbekiston Respublikasi aholisining asosiy qismini tashkil etadi, balki O'rta Osiyodagi eng ko'p sonli xalqdır. Ma'lumotlarga ko'ra o'zbeklarning umumiy soni 30 milliondan ko'p. O'zbeklar alohida etnik jamoa (elat) bo'lib, O'rta Osiyoning markaziy viloyatlari — Movarounnahr, Xorazm, Yettisuv, qisman Sharqiy Turkistonning g'arbiy mintaqalari va Janubiy Turkistonda shakllangan. O'zbek xalqining asosini hozirgi O'zbekiston hududida qadimdan o'troq yashab, sun'iy sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullanib kelgan mahalliy sug'diylar, baxtarlar, xorazmiylar, farg'onalıklar, sak-massagetlar, qang'lar kabi etnik guruhlar tashkil etgan. Shuningdek, Janubiy Sibir, Oltoy, Yettisuv, Sharqiy Turkiston hamda Volga va Ural daryosi bo'ylaridan kelgan etnik komponentlar ham o'zbeklar etnogenezida ishtirok etganligi tarixdan ma'lum. Bu qabila va elat-

lar, asosan, turkiy va sharqiy eroniy tillarda so'zlashganlar.

Ma'lumki, mil. avv. III asrda Sirdaryoning o'rta oqimida turkiy va sug'diylar ittifoqi asosida Qang' davlati tashkil topgan. Qang' davlati davrida Movarounnahr va unga tutash mintaqalardagi xalqlarning iqtisodiy, siyosiy va etnomadaniy aloqalarining tobora rivojlanib borishi natijasida turkiyzabon etnoslar ustuvorlik qilib, yangi turkiy etnoslardan biri – qang'ar elati paydo bo'ldi va o'ziga xos uyg'unlashgan madaniyat shakllandi. Tarixiy va arxeologik asarlarida bu madaniyat «*Qovunchi madaniyati*» nomini olgan. Antropolog olimlarning ta'kidlashlaricha, aynan shu davrlarga kelib, O'rta Osiyoning vodiy va vohalarida yashovchi sug'diylar va qang'arlarning tashqi qiyofalarida hozirgi o'zbek va voha tojiklariga xos antropologik tip to'liq shakllangan.

O'zbeklar etnogenezida qatnashgan navbatdagi etnik komponentlar Janubiy Oltoy va Sharqiy Turkistondan ko'chib kelgan yuechji qabilasining bir tarmog'i bo'lib, ular mil. avv I – milodiy IV asrlarda Kushon saltanatiga asos solgan kushonlar hamda milodiy III – V asrlarda O'rta Osiyoning markaziy viloyatlarga Janubiy Sibir dan, Jung'oriyadan, Sharqiy Turkistondan siljigan xioniy, kidariy va eftaliylardir.

Shuningdek, o'zbeklar etnogeneziga faol ta'sir o'tkazgan turkiy etnik komponentlar asosi *Turk xoqonligi* (VI – VIII asrlar) davrida O'rta Osiyoning markaziy mintaqalari (Toshkent, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo vohalari, Farg'ona vodiysi) va Xorazmga kelib joylashib, ma'lum bir tarixiy davr mobaynida, bu etnik komponentning aksariyat qismi o'troqlashdi. Turk xoqonligi davrida kirib kelgan turkiy komponentlar va mahalliy aholi o'rtasidagi etnik-madaniy munosabatlarning rivoji hududdagi etnik jarayonlar taraqqiyotiga katta ta'sir o'tkazdi.

Ushbu turkiy qatlam madaniy yutuqlarining mahalliy madaniy-xo'jalik an'analar bilan jadal uyg'unlashuvi yuz berdi. Bu davr turkiy va sug'diy simbiozning hal qiluvchi bosqichlaridan biri bo'lgan.

VIII asrdan arab va ajam (arab bo'lmagan yaqin va O'rta Sharq) xalqlarining O'rta Osiyoga kirib kelishi mintaqadagi etnik jarayonlarga katta ta'sir etmagan. Bu davrda aholi etnik tarkibida ma'lum bir o'zgarishlar bo'lgan bo'lsa-da, Movarounnahrda o'troq va yarimo'troq turkiyzabon aholi, sug'diyar va Xorazmning tub yerli aholisi o'z hududlarida qolib, arablar (VII – VIII asrlar), keyinchalik somoniylar (IX asr) hukmronligi ostida yashaganlar.

Umuman olganda, IX asrdan boshlab Movarounnahr mintaqasida yaxlit turkiy etnik qatlam, jonli turkiy til muhiti vujudga kela boshladi va o'z navbatida sug'diyar va boshqa mahalliy etnoslarda ham turkiylashish jarayoni jadallashgan. Elshunos olim K. Shoniyozovning qayd etishicha, IX – X asrlarda tig'iz etnogenetik jarayon natijasida ko'plab turkiy qabila va urug'larning o'troq hayotga o'tishi jadal davom etgan. Bu asrlarda Movarounnahr va Xorazmda turkiy etnik qatlam kuchli etnik asosga ega bo'lgan. Akademik A. Asqarovning ta'kidlashicha, bu kuchli etnik qatlam asosining aksariyat ko'pchiligini o'troqlashgan turg'un turkiy etnoslar tashkil qilgan.

Qoraxoniylar davrida (X – XI asrlar) Movarounnahr va Xorazmda siyosiy hokimiyat turkiy sulolalarga o'tishi munosabati bilan o'zbek xalqi etnogenezi-ning yakuniy bosqichi boshlandi. G'arbiy Qoraxoniylar davlati doirasida hozirgi o'zbeklarga xos turkiy etnos qaror topdi va aynan mazkur davrda elatni belgilovchi hudud, til, madaniyat, tarixiy qismati ning umumiyligi, etnik o'zlikni anglash, etnosning uyushqoqligi ma'lum bir davlat doirasida bo'lishi, din umumiyligi va bir qancha shu kabi boshqa et-

nik alomatlar shakllangan. Bu davrda o'zbeklarning umum elat tili qaror topdi. Movarounnahr va unga tutashgan mintaqalarda yashovchi turkiyzabon aholi; qarluq, chig'il, yag'mo, tuxsi, xalach, arg'in, o'g'uz, qipchoq, uz, qang'li, singari urug'lar o'zlarini bir xalq (elat) sifatida anglay boshlaganlar. Umuman olganda, XI – XII asrning birinchi yarmida elat shakllanishidagi muhim ahamiyatga ega bo'lgan aksariyat etnik alomatlar o'z maromiga yetib, o'zbeklar xalq sifatida shakllangan.

XIII asr boshlarida Chingizxon istilosi davrida mo'g'ul qo'shinlari tarkibida ko'p sonli turkiy etnoslar ham kirib keldi. XV asrga qadar esa ushbu etnoslarning deyarli ko'p qismida mahalliy aholi bilan aralashuv jarayoni sodir bo'ldi va ular shakllangan o'zbek elatining keyingi taraqqiyotida ma'lum darajada iz qoldirdilar.

Chig'atoy ulusi tilining rivojlanishi hamda keyinchalik *Amir Temur va temuriylar* davrida iqtisodiy va madaniy taraqqiyot natijasida Movarounnahrda adabiy til takomillashib, «turkiy» yoki «chig'atoy» tili deb nomlangan. Ayniqsa taraqqiy etgan o'zbek adabiy tili *Alisher Navoiy* davrida eng yuqori nuqtaga ko'tarildi. Ammo xalqning jonli tili ko'p dialektli bo'lib, adabiy til shakllanishida uchta asosiy sheva – *qarluq*, *qipchoq* va *o'g'uz* dialektlari asos bo'lgan. Ma'lumki, shakllangan o'zbek elatining Temur va temuriylar davridagi etnik tarixi va etnomadaniy taraqqiyotiga barlos, jaloyir, qavchin, arlot, qipchoq kabi etnik ruhlar ham faol ta'sir qilgan.

O'zbeklar etnik tarixida XV asr oxiri – XVI asrlar ham muhim davr hisoblanadi. Ushbu bosqichda O'rta Osiyoga mang'it, qo'ng'iro't, nayman, uyg'ur, saroy, qatag'on, qushchi, do'rmon, kenagas, qirq, yuz, ming, bahrin va boshqa Dashti Qipchoq etnik guruhlarining navbatdagi to'lqini kirib kelishi kuchaygan. Natijada Movarounnahr aholisining etnik qiyofasida mo'g'uliy

irq alomatlari ham faollashgan. Dashti Qipchoqdan ikki daryo (Amudaryo va Sirdaryo) oraligʻi — Xorazmga kelib oʻrnashgan etnik guruhlar «oʻzbek» nomi ostida mahalliy aholi etnik rang-barangligini birmuncha koʻpaytirgan boʻlsalar ham, lekin uning etnik tarkibini tubdan oʻzgartirib yubormagan. Ushbu etnoslar shakllangan oʻzbek xalqining tarkibiga kelib qoʻshilgan navbatidagi etnik komponent edi, xolos. Ular Movarounnahr va Xorazm aholisining turmush tarzi, anʼanalari, madaniyati, xoʻjalik faoliyatiga sezilarli taʼsir koʻrsatgan yangi tipdagi madaniy qatlam hosil qilgan. Ayniqsa, Zarafshon vodiysi va Oʻzbekistonning janubiy mintaqalari aholisi orasida bu nisbat kuchli seziladi. Mahalliy aholiga ular «oʻzbek» nomini berishgan va bu nom Movarounnahr va unga qoʻshni viloyatlar aholisi uchun rasmiy ravishda umumiy nom boʻlib qolgan.

Temuriylar davlati oʻrnida dastlab XVI asr boshlarida vujudga kelgan Buxoro va Xiva xonliklari va XVIII asr boshlaridan Qoʻqon xonligining vujudga kelishi natijasida yagona tarixiy makonda yashagan xalqlar siyosiy jihatdan turli davlatlar tasarrufiga tushib qolgan boʻlsa-da, bu holat oʻzbek elati birligiga putur yetkaza olmagan. Siyosiy chegaralar boʻlishiga qaramasdan uch davlat tarkibidagi aholi oʻzaro doimiy etnik, iqtisodiy va madaniy aloqada boʻlib kelganlar.

XIX asrdagi oʻzbek

Oʻrta Osiyo xalqlarining XIX asr oxiri — XX asr boshlaridagi tarixiy taqdiri va taraqqiyot bosqichlari Rossiya imperiyasining mustamlakachiligi davri bilan bogʻliq. Keyinchalik mintaqada Sovet hokimiyatining oʻrnatilishi bilan Oʻrta Osiyoda *milliy-hududiy chegaralanish* oʻtkazilib, beshta milliy res-

XIX asrdagi
o'zbek ayoli

publikalar tashkil etildi. Mahalliy xalqlarning milliy taraqqiyoti davom etayotgan bir pallada 1924-yili milliy chegaralanish o'tkazilgan. Shu bilan shakllangan elatlar taraqqiy etayotgan tarixiy makon sun'iy ravishda bo'lib yuborildi. Mintaqa xalqlarining assimilyatsiya, konsolidatsiya jarayonlariga jiddiy ta'sir o'tkazilishi va keyinchalik «sovet xalqi» nomli yagona etnik birlikni yaratish haqidagi nazariyaning amalga oshirilishi borasidagi olib borilgan siyosat ham

o'zbeklarning milliy-etnik qiyofasiga, mentalitetiga rahna sola olmadi. Albatta, keyinchalik mintaqada vujudga kelgan barqarorlik nisbatan o'zbeklarning etnik-madaniy taraqqiyotiga sezilarli ta'sir o'tkazdi.

O'zbeklarning millat sifatida rivojlanish jarayoni O'zbekiston mustaqillikka erishgan sanadan boshlab yangicha mazmun kasb etdi. Tarixiy tomirlaridan kuch olgan o'zbek xalqi madaniyati, milliy tafakkuri, urf-odatlar, turmush tarzida o'ziga xos uyg'unish va yangilanish pallasiga qadam qo'ydi. O'zbeklarning moddiy va ma'naviy madaniyati o'ziga xos va boydir. Uning eng yaxshi tomonlari an'anaga aylanib, hozirgacha saqlanib kelmoqda.

Dehqonchiligi. O'zbeklar ajdodlari qariyb eng qadimgi zamonlardan buyon yerga ishlov berish bilan tirikchilik qilib keladi. Don-dun, meva-cheva, poliz, rezavor ekadi. Markaziy Osiyoning barcha voha va vodiylarida yirik va mayda daryo irmoqlari, ko'l va buloqlari atrofidagi sug'orib dehqonchilik qiladigan, lalmi, yaylov, qir, adir, tepaliklari deyarli dehqonchilik yerlariga aylanib ketgan. Ekinlarni sug'orish uchun daryo, ko'llardan, irmoq va buloqlardan foydalanilgan va ariq, zovurlar qazilgan.

O'zbekiston qovun-tarvuzlari

Sug'orib dehqonchilik qilinadigan yerlarda qishloq jamoalari mavjud edi. Jamoa bir qancha oila urug'laridan tashkil topgan bo'lib, ayrim jamoalar 4 – 5 qishloq odamlarini o'ziga birlashtirgan. Bunday jamoalar birgalikda muayyan ishlarni bajarar edi. Jamoaning alohida ariq – kanallari bo'lar, kim nima ish qilishi, qachon, qaysi navbatda sug'orishi, nimani qayerga ekishi bilan bog'liq masalalar oldindan kelishib va belgilab olinardi.

Jamoalar g'allakor, sholikor, paxtakor tumanlarda tuzilar edi. Jamoa a'zolari – dehqonlarning mehnati, bir necha uslubda tashkil etilgan. O'z vositalari bilan ishlaydigan oilalar mustaqil ishlar edi. Ish kuchi yoki asbob-jihozlari yetishmagan bir necha dehqon birlashib jamoaviy mehnat qilar edi. Oila a'zolari bilan haqbay ishchilar birgalikda mehnat qilishlari ham mumkin bo'lgan.

O'zbekistonning ko'pchilik yerlarida donli ekinlardan jo'xor, makkajo'xor, dukkakli ekinlardan mosh, loviya, sholi yetishtirilgan.

Dehqonchilikning eng yirik sohasi paxtachilik bo'lgan. Ayniqsa, Rossiya Turkiiston yerlarini bosib olganidan keyin paxta maydonlari yanada kengaygan. Turkiiston sovet hukumatining asosiy paxta xomashyo bazasiga aylanib qoldi. Jaydari g'o'za o'rniga nisbatan tez pishar, serhosil, tolası uzun amerika g'o'za navi ekiladigan bo'ldi.

Turkiistonda ilk bor pomidor, kartoshka, qand lavlagisi, karam, bulg'or qaramdorisi, baqlajon va boshqalar ekila boshlangan.

Polizchilik, rezavorchilik keng tarqalgan xilma-xil ko'katlardan tortib piyoz, sabzi, qizilcha, turp, sholg'om, rediska, qalampirgacha yetishtirilgan. Poliz ekinlaridan qovoqning xilma-xili, qovun, tarvuz, handalak, bodring, tarrak ko'p ekilgan.

Paxta dalasi

O'zbekiston uzumlari

Qishloqlarda, shahar hovli joylarida, bog'-rog'lar ko'p bo'lgan. Olma, o'rik, anor, shaftoli, nok, olxo'ri, gilos, olcha, behi, bodom, pista, yong'oq, tut daraxtlaridan mo'l hosil olingan.

O'zbekiston qovuni va uzumlarining o'nlab ajoyib navlari va ularning shirin-shakarliga bilan dong chiqargan. Ho'l mevalardan tashqari quruq mevalarni yetishtirish ham butun mamlakatda keng tarqalgan edi.

Chorvachiligi. O'zbeklar xo'jaligining muhim tarmoqlaridan yana biri chorvachilik bo'lgan. Markaziy Osiyoda, Dashti Qipchoqdan ko'chmanchi o'zbeklar ko'chib kelmasdan oldin yashayotgan, ko'chmanchi turkiy qabilalarining ko'pchiligi, chorvachilik bilan shug'ullanar edi. O'zbek qabilalari orasida turk o'zbeklar, laqaylar, qarluqlar, qo'ng'irotlar, asl chorvador qabilalar bo'lgan. Qo'ychivonlarning piri Cho'pon ota hisobleng'an. Qo'ychilik, chorvachilikning

asosiy va e'zozlanib kelinayotgan sohasiga aylangan. Bu sohada qorako'lchilik bosh o'rinda turgan Qo'y-qo'zilar erta bahordan kech kuzgacha yaylovlarda boqilgan.

Qo'y zotlari ichida qorako'l qo'ylardan keyin hisor qo'ylari nihoyatda qimmatli bo'lgan. Ular O'zbekistonning janubiy tumanlarida boqib ko'paytirilgan. Jaydari qo'ylari O'zbekistonning deyarli barcha tumanlarida boqilgan. Ayrim hollarda qo'y-qo'zisi, moli ko'p chorvadorlar o'z mollarining bir qismini muayyan shart bilan tog'li qirg'iz cho'ponlariga berishgan.

Qo'y-qo'zidan tashqari, echki, uloq, buzoq, ho'kiz ham boqilgan.

Chorvachilikda yana yilqichilik ham katta ahamiyatga ega edi. Ammo yilqichilarni, asosan, laqay chorvador o'zbeklar boqishgan. Qorabayir va laqay zotlari ko'plab yetishtirilgan.

O'zbekistonning cho'l-sahro, dasht-biyobonlarda yashayotgan aholisi tuyachilik bilan ham shug'ullangan. Ko'proq, Buxoro vohasi atrofidagi yerlarda, Qarshi cho'lida bu soha juda rivojlangan. Janubiy tumanlarda bir o'rkachli, shimoliy tumanlarda qo'sh o'rkachli tuyalar boqilgan.

Pillachilik. O'zbeklar xo'jaligining yana bir azaliy tarmog'i bu pillachilikdir. Markaziy Osiyo, shu jumladan O'zbekiston yerlariga ipak qurti milodning IV asrida Xitoydan keltirilgan.

Ipak qurtini boqish va uning pillasidan sifatli xomashyo tortish juda ko'p mehnat talab qiladigan murakkab, og'ir ish bo'lganligi uchun, pillachilik bilan nisbatan kam shug'ullangan. Mayda kosib-hunarmandlar ipakdan ro'mol, darparda, har xil uy jihozlari, popuklar tayyorlashgan. Pillachilik Buxoro, Farg'ona, Qo'qon, Marg'ilonda ayniqsa keng rivojlangan. Bu yerlarning pillalari Turkistonning barcha

Zardo'z qizlar

shahar. qishloqlariga olib borib sotilgan va oldi-sotdida juda yuqori baholangan.

Hunarmandchilik. O'zbek xalqi juda qadimdan kosib-hunarmand bo'lgan. «Yigit kishiga — hunar ham ozi» degan ajoyib maqoliga amal qilib, o'zbek yigit va qizlari bolalik.

o'smirlik davrlaridanoq biron hunarni egallashga harakat qilishgan. Deyarli har bir qishloq, shahardagi 5 – 10 mahallaning birida o'z nonvoyi, tegirmonchisi, qassobi, duradgori, sartaroshi, taqachisi, temirchisi, yamoqchisi, ip yigiruvchisi, to'quvchisi, ko'ncchisi, tikuvchisi mavjud edi. O'lis qishloqlarda bir yo'la bir necha hunarga qo'l uradigan hunarmandlari bo'lgan.

Ip yigiruvchi va to'quvchi hunarmandlar nihoyatda ko'p bo'lgan. Qariyb har bir xonadonda xotin-qizlar, ayniqsa, kekse onaxonlar ko'p kunlarini charxda ip yigirish bilan o'tkazganlar. Qishloqda, shaharda charxi, urchug'i yo'q biron xonadon bo'lmagan. Paxta, yo jundan tola olish, ip yigirishdan tortib yigirilgan ipdan xonadon ehtiyojlariga qarab har xil kiyim-kechak, uy-ro'zg'or buyumlarini tikishgacha bo'lgan ishlarining hammasini xonadonning ayollari bajarishgan: biri urchuqda tola olib, biri charxda ip yigirgan, ipni kerakli rangga boyagan. Ba'zan bir ayolning o'zi ayni vaqtda ip yigiruvchilik, bo'yoqchilik, bichuvchilik, to'quvchilik va tikuvchilik vazifalarini ado etgan. Kiyim-kechakka, uy-ro'zg'or buyumlariga talab, ehtiyoj orta borgani sayir bu ishlarda ixtisoslashish jarayoni kuchayadi, mehnat taqsimoti kengaygan, charxchi, bo'yoqchi, bichuvchi, tikuvchi, to'quvchi kabi ixtisosliklar ko'paygan.

Usta

To'quvchilik, chitchi va ipakchi mutaxassisliklarga bo'lingan. Biri faqat chit, bo'z to'qish o'lan, ikkinchisi ipak gazlamalar to'qish bilan kun kechirgan. Ular bilan o'zaro hamkorlikda chitgarlar (gazlamalarga gul bosib beradigan mutaxassislar) ishlagan.

Shoyi ipak gazlamalarni o'simlik moylari bilan har xil rangga bo'yalgan. Tikuvchilik sohasida mehnat taqsimoti mavjud bo'lgan: to'nchi, tikuv-

chi, mashinachi, telpakchi, mahsido'z, po'stundo'z, do'ppido'z.

Kulolchilik O'zbekistonning turli hududlarida ko'pyillar davomida olib borilgan va davom ettirilayotgan arxeologik qazilmalar vaqtida kulolchilik namunalari topilgan. Xorazm, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlaridan, Toshkentdagi Shoshtepa, Oqtepadan chiqqan sopol buyumlar kulolchilik O'zbekiston diyoridagi eng qadimiy amaliy san'at turlaridan biri ekanligiga yorqin dalil bo'la oladi.

Azrlar davomida rivojlanib kelgan bu amaliy san'at turining o'z milliy hususiyatlari bilan ajralib turgan va mashhur bir qancha maktablari va markazlari bo'lgan. Zangori kulollik deb atalgan sohalari mavjud edi.

Xorazm zangori kulollikning asosiy markazlaridan biri hisoblangan. Ko'hna Xorazmda uchta qadimiy zangori kulollik maktabi bo'lgan: Madir kulollik maktabi, Kattabog' maktabi, Ko'hna Urganch maktabi. Garchi hammasi ham zangori kulollik buyumlari ishlash bilan band bo'lsa-da, naqsh shakllari uslubi jihatidan bir-biridan ancha farq qilgan.

*O'ymakorlik uslubida
bezatilgan ustun*

rog'ochga o'yib solgan o'ziga tortadi.

Toshkent naqqoshlari qo'lidan chiqqan bir tavaqali va qo'sh tavaqali eshiklar, darvozalardagi naqshlar o'ymakorlik san'atining kamolotidan dalolat beradi.

Kashtado'zlik. O'zbek xalqi amaliy sanatining eng nafis, eng jozibali turlaridan biri kashtado'zlik.

Toshkent, Samarqand, Buxoro, Rishton kulolchiligi mahsulotlari ham azaldan juda e'zozlanib kelingan.

O'ymakorlik. Yog'och, ganch va boshqa narsalarini o'yib, naqsh solish san'ati borasida ham o'zbek eli juda qadimdan shuhrat qozongan. O'tmishda Qo'qon hamda Xiva o'ymakorlik maktablari butun Markaziy Osiyo hududida ma'lum va mashhur bo'lgan. Buxoro va Samarqand o'ymakor ustalari ishlagan namunalar rang-barangligi, ganchning nimirang, ko'kish, to'q sarg'ish, qizil lojuvard ranglar bilan hamohangligi bilan ajralib turadi. Qo'qon, Xiva ustalari yong'oq, chinor, qaynaqshlari kishining diqqatini

Palak

Kundalik hayotimiz, ro'zg'orimizni kashtado'zlik buyumlarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Mehmonxonaga osiladigan falaklar, taxmon, dokcha, ko'rpa-yostiqlar, karovat ustiga yopiladigan, devorga osiladigan rang-barang, bejirim, serjilo kashtalar xonadonimizga o'zgacha tus, ko'rk bag'ishlaydi. Turli gazlama ayollar sarpolariga tikilgan gul, bezaklar ularning yanada yorqin va go'zal bo'lib ko'rinishiga olib keladi. Kashtado'zlik, asosan, o'simliklar tasviri, ya'ni islmiy naqshlar hisobiga boyidi, ayniqsa shoyi ıplar bilan gul chizish uslubi kashtado'zlikda muhim o'rin egallaydi.

O'zbek chevarlari kashtado'zlikda xilma-xil choklarni qo'llashadi: bosma chok, qanda-xayol, iroqi yo'rma va hokazo. Kashta, gul tikib bezatilgan buyumlarning turi ko'p: shohi so'zana, darpech, falak va boshqalar.

o'zbek

ichki interyeri

Turarjoylari. O'zbeklarning an'anaviy turarjoylari qadimdan o'ziga xos bo'lib, ular yashagan mintaqaning tabiiy-geografik sharoiti bilan bog'liq bo'lgan. Turarjoylar barpo etishda qurilish konstruksiyasi va uslubi, loyihasi va bezaklari bilan ajralib turgan, mustaqil va o'ziga xos Farg'ona, Buxoro, Xiva va Shahrisabz me'morchilik yo'nalishlari mashhur bo'lib kelgan. Uy-joy qurilishida o'zbeklarda ba'zi bir o'ziga xoslik saqlansa-da, umumiy yagona me'morchilik tipi keng tarqalgan bo'lib, qadimiy uylar, odatda, ko'cha va qo'shni tomoni derazasiz devor bilan o'ralgan hovlilardan iborat bo'lgan. Barcha turarjoy va xo'jalik xonalarining oynalari ichkari tomonga qaratilgan. Hovli ikki qismga — bolalar va ayollar uchun ichkari hovli hamda nomahram erkaklar va mehmonlar uchun mehmonxona tarzida hashamatli xonalardan iborat tashqari hovliga bo'lingan. Hunarmandlarning uylarida do'kon va shogirdlar yashaydigan xonalar ham tashqarida joylashgan. Eng ko'p tarqalgan ikki xonali uy variantlaridan biri sifatida dahliz va katta uydin iborat bo'lgan uylarni ko'rsatish mumkin. Bunday uy-joylar, odatda, oldi ham ayvonli va ayvonsiz qilib qurilgan. O'rtacha oilalarda esa mehmonxona sifatida uyning bir hujrasi ajratilgan. Aholi o'rtasida an'anaviy paxsa uylar qurish bilan birga naqshinkor ganchli binolar qurish ham mavjud bo'lgan.

Odatda, uylarning tarhi oila a'zolarining soniga qarab bir necha uy (xona), dahliz va ayvondan iborat bo'lgan. Hovlida esa xo'jalik uchun omborxonalar, hojatxonalar va molxonalar bo'lgan. Shaharlarda yoki aholi zich joylashgan qishloqlarda mehmonxona, odatda, ikkinchi qavatda — bolaxonada joylashgan. Ayniqsa Toshkent, Buxoro, Samarqand va Urgut shaharlarida juda shinam mehmonxonalar qurilgan. Bu kabi mehmonxonalardan to'y-hashamlarda, motam marosimlarida ham keng foydalanilgan. Bundan tashqari

qish paytlari mehmonxonalarda mahalla erkaklari to'planishib gap-gashtaklar o'tkazganlar. Hozirgi kunga kelib zamonaviy uylarning qurilishi ancha takomillashgan bo'lib, uylarning qurilishidagi milliy an'analar zamonaviy ko'rinishlar bilan o'zaro uyg'unlashgan. Bugungi uylar muayyan reja asosida turli qulayliklar bilan qurilmoqda.

Shahar — yirik qishloqlar yana bir qancha mahallaga bo'lingan. Ba'zi joylarda (Toshkent, Andijon, Farg'ona, Qo'qon, Marg'ilon, Namangan, umuman, Farg'ona vodiysi shaharlarida) mahalla, ayrim yerlar (Samarqand, Buxoro, Shahrisabz, Qarshi va boshqa shaharlarda) guzar, deb yuritilgan. Har qaysi mahalla yoki guzarda aholining hovli joylari mahalla (guzar), ko'cha, tor ko'cha yoki berk ko'chalarga, orqa tomoni bilan qo'shni (guzar)ga qaratib solingan. Shu tariqa har bir mahalla (guzar) bir-biridan uy devorlari bilan ajralib turgan. Ilgari har mahallaning o'z darvozasi bo'lgan.

30 — 80 xonadon, odatda, bir mahallaga uyushgan. Mahallaning o'z machiti bo'lgan. Shahar kengayishi bilan mahallalarning soni ham ortib boravergan. Buxoroda 220, Shahrisabzda 52 mahalla (guzar), Xivada esa yirik ilot bo'lgan.

Ko'p shaharlar, mavzelar, shahar chetidagi qishloqlar bilan bir-biriga ulanib ketgan edi. Mavze, qishloq odamlari ham muayyan bir ish bilan shug'ullanishgan.

Yirik qishloqlar ham shaharlardagidek mahalla, guzarlarga bo'lingan. Har bir fuqaro masjidga qatnagan. Shuning uchun bu mahallalar yoki qishloqlar aholisini «masjid — qavm» deyishgan.

Kiyim-kechaklari. O'zbeklarning usti-boshi asrlar davomida ko'p marta o'zgarib, yangilanib va takomillashib kelmoqda, har bir davr, zamonning o'ziga xos, milliy, an'anaviy kiyim-kechagi bor.

O'zbekiston hududida yashagan eng qadimgi ajdodlarimizning kiyimlari ham dunyoning boshqa mintaqalaridagi qadimgi kishilar kiyimlari kabi tabiiy iqlim, turmush sharoitlari va urug'-qabila an'analari asosida shakllangan.

Milliy kiyimdagi o'zbek

XIX – XX asrlar boshida o'zbek milliy kiyimlari majmui shakllanib ulgurgan edi. Bu davrda O'rta Osiyoning boshqa mintaqalari, shuningdek, O'zbekistonda ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanishi, savdo aloqalarining taraqqiy etib kengayishi va Ros-

siya imperiyasi tomonidan o'lkaning mustamlaka qilib olinishi natijasida mintaqaga fabrika gazlamalarining keng miqyosda kirib kelishi o'z navbatida, yangi inoetnik kiyim-boshlar nusxalari paydo bo'lishiga olib keldi. Ayniqsa, tikuv mashinasining kirib kelishi kiyimlar tayyorlash jarayonida o'ziga xos «inqilobiy» hodisa bo'ldi.

O'zbeklarning an'anaviy kiyim-boshlari ichida erkaklarning milliy liboslari alohida ajralib turgan. Kiyimlari (to'n, ko'ylak, yaktak, ishton va boshqalar) yaxlit bichimli, bichimi keng va uzun bo'lib, eni buzilmagan bir bo'lak mato yarmidan bir-biriga ulab uzunasiga tikilgan, yon qismi esa etagiga qarab kengayib borgan. Dastlab erkaklar ko'ylagi uzun, tizzadan pastga, keyinroq esa belning yarmisiga tushadigan qilib tikilgan. Umuman, O'zbekiston hududida erkaklar orasida bir nusxadagi to'n, ko'ylak-yaktak, ishton, do'ppi, salla, telpak, kavush-mahsi, etik, choriq, turli yordamchi kiyimlar kiyilgan. Erkaklar ko'ylagi

*Milliy kiyimdagi
o'zbek bola*

Farg'ona vodiysida uzun, tik yirmoch – qiyiq joyi uzunroq mato bo'lagidan bichilib, burchak-burchak qilib, 2 qiyiq kesilgan hamda uchlari keng olinib tikilgan. Boshqa xil bichimdagi ko'ylaklarda yirmoch yotiq, u yelkadan bu yelkagacha olingan. Bunday ko'ylaklar «mullavachcha» ko'ylak deyilgan. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida mamlakatning turli mintaqalarida kalta, tik yoqali «no'g'ay yoqa ko'ylak», «bo'g'ma yoqa» ko'ylaklar kiyish ommalashgan bo'lib, ularni dastlab shahar aholisi, ayniqsa, savdo ahli kiygan. O'zbeklar orasida bo'z, ipak, ip gazlamalardan tikilgan oldi ochiq yaktak ko'ylaklarni yoshlar va qarilar birdek yoqtirib kiyishgan. Erkaklar ishtoni yuqori qismi keng, poychalari tor-

roq tikilib, to'piqqacha tushib turadi, yuqori qismiga ishtonbog' o'tkazish uchun milkiga gir aylana baxyachok qilingan. Sovuq faollarda ishton ustidan astarli yoxud astarsiz shum kiyilgan, u asosan, ip gazlama va jun gazmollardan tikilgan. Chopon (to'n), joma, kamzul, jelak, chakmon erkaklarning mavsumiy kiyimlari qatoriga kirgan. To'n (chopon)lar avra-astarli holda paxta solib qavilgan. Oldi ochiq uzun bo'lgan. Yurganda, otga minganda, yerda chordona qurib o'tirganida qulay, ixcham bo'lishi uchun yon tomonlariga kesik-yirmoch qo'yilgan, belbog' bog'langan. To'nlar

avrası beqasam, kımxob, baxmal, shoyi, satin, chit va boshqa matolardan tikiladi

To'nlr mahalliy xususiyatlarga ko'ra ham farqlangan. Farg'ona vodiysi, Toshkent va Xorazmda gavdaga yopishib turadigan sirma – qavıma choponlar ko'proq rasın bo'lgan bo'lsa, Buxoro, Samarqand, Shahrısabz va boshqa joylarda qimmatbaho matolardan zardo'z to'nlr tikilib, yoqasi, etagi va yeng uchlarına turli rangdagi zar iplarda kashta tikib, atrofiga gavhar toshlar qadab bezatilgan. Bunday to'nlarni xon va amaldorlarga sovg'a qilishgan. Umuman, xalqımız orasida hurmatlı kishılarga, ustozlarga, quda va kuyovlar, aziz mehmonlar va boshqalarga to'n kiygizish udumi saqlanib qolgan.

Chopon ustidan bog'lanadigan belbog' bo'z, chit, satin, beqasam kabi matolardan tikilgan.

Erkaklarning milliy oyoq kiyimlaridan etik, kovush-mahsi, choriq, takaki etik, mukki, toshtovon, choriq – poypush kabi oyoq kiyimlar mavsumiy hisoblangan. Qo'nji tizzagacha bo'lgan poshnalı etiklar no'g'ay etik, qora etik deb yuritilgan.

XX asrning 1-choragida ayollar kiyimlarining yoqaları, asosan, vertikal va gorizontál ko'rinishda bo'lgan. Ko'ylak yoqaları etnogenetik emas, balki funksional ahamiyat kasb etgan: vertikal yoqalı ko'ylaklar chaqaloqlarni emizishda qulay bo'lganı uchun, asosan, ona bo'lgan ayollar kiygan. Bunday ko'ylaklar «onalık ko'ylagı» yoki «ayol ko'ylakı» deyilgan. 20 – 30-yıllarga kelib, «ko'krak burma» ko'ylaklar ommaviy urf bo'lgan «Ko'krak burma» ko'ylaklar dastlab Toshkentda paydo bo'lgan. 50-yıllarga kelib, ayollar va qızlar ko'ylagı orasidagi farq yo'qolib vertikal ko'rinishdagi ko'ylaklar rasın bo'la boshlagan. 80-yıllarda «ko'krak burma», yoqalı, yengı kalta atlas ko'ylaklarni kiyish rasın bo'ldi.

XX asrning 20 – 70-yillarida sodir bo'lgan iqtisodiy-ijtimoiy va siyosiy o'zgarishlar natijasida an'anaviy milliy kiyimlar tarkibiga yevropacha ruzumdagi kiyimlar kirib kelgan. Buni milliy ko'ylaklar bilan birga yevropacha sham bilan kiyiladigan kiyimlarda ko'rish mumkin. Ayniqsa, bu davrda erkaklarning oyoq kiyimlarida yevropacha bichimdagi poyabzallar keng rasm bo'lishiga qaramay maxsi, etik kabii oyoq kiyimlar o'zining an'anaviy ko'rinishini saqlab qolgan va, asosan, keksalar orasida ko'proq tarqalgan. Bu davrda erkaklarning maxsus ish kiyimi yaratildi, o'g'il bolalar kiyimlarida ham evolyutsion jarayon sodir bo'lgan bo'lib, milliy kiyimlar Yevropa kiyimlari bilan uyg'unlashgan holda kiyilgan. 60 – 70-yillarga kelib ayol va erkaklarning fabrikalarda ishlab chiqarilgan turli shakldagi poyabzallari-yozgi tufilar, qishki etiklar ommaviy rasm bo'lgan.

Ayollar kiyimlarining nafisligi, xilma-xil, go'zal bo'lishiga mohir o'zbek zargarlari tayyorlagan taqinchoq va zeb-ziynatlar yanada ko'rk qo'shgan.

Ko'ylaklarning yirmochi ko'ndalang yoki «yelka yoqa», «qozoqi yoqa», «vaqvaqa yoqa». «qaytarma yoqa» turlarini ko'proq qariyalar va kelinlar kiyganlar. Yelka yoqa ko'ylaklar yirmochining chekkalariga turli xil jiyak, chiroz, shiroz, tasma yoki turli rangdagi ipak iplardan yo'rma usulda kashta tikib chiqilgan. Kiyim shakllari milliy yo'l-yo'l, sirdig'a va gulli matolar bilan moslashgan, old etagi, yeng uchi, yoqasi gulli jiyak bilan hoshiyalangan. Ayollar ust-boshining ikkinchi asosiy bo'laga lozim bo'lib, poychasi torayib kelib, yuqori qismi qayrilib – baxiyalanib orasidan ishtonbog' o'tkazilgan. Odatda, lozimning ko'ylak ostidan ko'rinadigan qismi qimmat va chiroyliroq matodan, ko'rinmaydigan tepa qismi arzonroq matodan tikilishi bilan erkaklar ishtonidan ajralib turadi. Uyda kiyiladigani oddiy, arzon matodan, ko'chalik esa

shoyi, atlas, parcha ipakli, qimmatbaho matolardan tikiladi. Ayollarning ustki kiyimlari paxta solib qayilgan ayollar to'ni va paxtasiz avra-astardan iborat yengil xalat ko'rinishida bo'lib, turlicha nomlangan: Toshkentda **mursak**, Xorazmda – misak, Samarqandda – **munisak**, kaltacha, Farg'onada – **munisak**, **munisak**, Buxoro, Shahrisabzda kaltacha, deb atalgan. Mursak 3 qismdan – bo'y, yon va yenglardan iborat bo'lib, yon qismi to'g'ri, uzun, qo'ltiq ostiga to'plangan. to'plangan qism «cho'chcha» deb atalgan.

XIX asr oxiridan o'zbeklar orasida kamzul va nimcha kiyish odat tusiga kirgan. Kamzul yoqalari tik, bo'g'iqli, bodanga yopishib turadigan uzun, belburma syurtukni eslatib, ortida qiyiq joyi – yirmochi, qaytarma yoqasi bo'lmagan. Qora rang matodan, asosan, satindan yoki kostyumbop qalin ip gazlamalardan tikilgan, ular ko'ylak ustidan kiyilgan.

Bosh kiyimlari. Erkaklarning yozda ham, ko'klam, kuzda ham, hatto mo'tadil sovuq kezlarda ham asosiy bosh kiyimi do'ppi bo'lgan. Do'ppi qachon va qayerda paydo bo'lgani haqida hozircha aniq ma'lumot yo'q. Lekin do'ppiga o'xshagan uchli, cho'qqi bosh kiyim juda qadimdan ishlatilib kelinayotgani ma'lum. Chorsi hamda yumaloq do'ppilar nisbatan ancha kech qo'llanila boshlangan. Taxminan XIX asrning 20-yil-

larida keng tarqala boshlagan, degan fikr mavjud.

Ommaviy bosh kiyimini Farg'ona viloyatida do'ppi, O'zbekistonning boshqa viloyat va tumanlarida to'ppi, deb yuritilgan. Do'ppilar shaklan uch xil bo'ladi: cho'qqisimon

O'zbek do'ppilari

(konussimon) shaklda (quloq), yumaloq, sharsimon (araqchin) va yassi, usti tekis (tus do'ppi).

Yumaloq do'ppilar orasida *Tyvat* do'ppisi ayniqsa jozibali. U o'zining bayramonaligi, yorqinligi bilan kishi *do'ppatini* jalb qiladi.

Respublikamizning har qaysi viloyat va tumanlarida shu yerning o'ziga xos milliy urf-odatlariga monand do'ppilar tikiladi. Masalan, Surxondaryo qishloqlarida piltado'zi uslubida tikilgan do'ppi kiyiladi. Do'ppilar ichida Qo'qon va Marg'ilon do'ppilari odmiligi va rasoligi bilan ajralib turadi. Bu do'ppilarda choklari nisbatan ancha kam.

Qish kunlari erkaklar mo'yna telpak kiyishgan. Bu kiyim qulohga o'xshab tikiladi. Mo'yna telpaklarning turi ko'p bo'lgan. Ular bir-biridan bichimi va tikilishi jihatidan farq qilgan. Samarqand bilan Buxoro tevarak-atrofidagi qishloqlarda kalta mo'ynali telpak kiyilgan. Samarqand telpagining astari yumshoq, arzon, mo'yna ko'pincha qo'y, ba'zan tulki mo'ynasidan tikilgan.

60-yillarga kelib, O'zbekistonda ilk bor kiyim andozalarini rejalash boshlandi. Natijada fabrikada tikilgan yangi bichimdagi kostyum-shimlar kirib kelgan. Bu davrda mintaqada erkaklar kostyum-shimlarini milliy bichimda oldi va yoqasi kashtalangan ko'ylaklar bilan kiyganlar, 70-yillarda yoshlar orasida pastki qismi keng qilib tikilgan kiyosh-shimlarni yoqalari keng, havo o'tkazmaydigan neylon ko'ylaklar bilan kiyish ommaviy tus olgan. Qo'lga soat taqish urf bo'lgan. 80-yillar tanaga yopishib turuvchi sherst va jinsi shimlar hamda yoqasi birmuncha kichkina bo'lgan paxtali hamda trikotaj ko'ylaklar kiyilgan. Yoshlar, ayniqsa, o'quvchilar orasida oq ko'ylak va qora shim kiyish ommalashgan. Qishda esa erkaklar fabrikalarda tayyorlangan palto va plashlar, boshga telpak kiyib, sharf o'rashgan. Oyoqlariga ham fabri-

kada ishlab chiqarilgan paypoq, poyabzallar kiyishgan.

90-yillar boshlarida yoshlar orasida G'arb mam-lakatlarida ishlab chiqarilgan krossovkalarni kiyish ommaviylashgan va mahalliy poyabzal korxonalarida ham krossovkalar ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. Bolalar kiyimlari ham kattalarnikiday davrga qarab o'zgarib borgan. Asta-sekin kiyimlar vazifasi ham o'zgargan va ayrim kasb egalari bilan bog'liq (ishchilar, shifokorlar, sotuvchilar, sartaroshlar, o'qituvchilar kiyimlari va boshqalar) holda maxsus kiyimlar shakllandi.

Mustaqillikdan so'ng tarixiy milliy an'analarimiz va rasm-rusumlarimizga, milliy liboslarimizga bo'lgan e'tibor keskin oshdi. Ayniqsa, ayollar milliy matolar – shoyi, atlas, adras, baxmalardan tikilgan kiyimlar kiya boshladilar.

Hozirgi zamon liboslarida yevropacha uslubi bo'lsa-da, milliy an'analarning davomiyligi saqlanib qolmoqda. Masalan, shahar va qishloqdagi ayollar zamonaviy ko'ylaklarni an'anaviy xonatlalardan tikib kiyadilar. Erkaklar do'ppisi, chopon an'anaviy ustki liboega aylangan.

Taomlari O'zbeklar kundalik ovqat sifatida bug'doy, arpa, guruch, no'xat, mosh, zig'ir, kunjut kabi don; sabzi, piyoz, sholg'om kabi sabzavotlar; kadi, qovun, tarvuz kabi poliz mahsulotlarini keng iste'mol qilganlar. Azaldan milliy taomlarni tayyorlash uchun chorva-qo'y, qoramol, echki yog'lari, kunjut, zig'ir va sariyog' (sut mahsulotlaridan olingan), paxta yog'i ishlatilib kelinadi. Ovqatlanishda, ayniqsa, shaharliklarning asosiy taomlari sut mahsulotlaridan: qatiq, suzma, tvorog yoki chakki (zardobi olingan qatiq yoki kefir hisoblanib) qaymoq va boshqalardan iborat bo'ladi. Samarqand, Toshkent viloyatlarida va Farg'ona vodiysida taomga juda ko'p zira va zirk ish-

O'zbek taomlari

latiladi. ular taomga nozik ta'm va hid beradi. Go'shtli sabzavot va yormali quyuq taomlari za'faron, kashnich qo'shib tayyorlangan. Umuman, o'zbek milliy taomlari o'zining lazzatligi, quvvatligi va servitaminligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, palov, sho'rva, mastava, shavla, moshko'rda, moshkichiri, shilpildoq va boshqalar keng tarqalgan. Ba'zi quyuq taomlar (palov) tayyorlashning o'nlab usullari mavjud. Non tayyorlash ham o'zbek pazandachiligida alohida o'rin tutadi. Buxoro, Samarqand va Toshkent viloyatlarida non yopishda kunjut, arpabodiyon, sedanani keng qo'llaydilar.

Non o'zbeklarda tandirda yopiladi. Tandir turli joylarda turlicha quriladi. Xorazm vohasi janubiy tumanlarida yashayotgan aholi tandirni og'zini oldinga sal qiyshaytirib o'rnatishadi. Turkmanlarga qo'shni yerlarda yashayotganlari tandirni turkmanchasiga, ya'ni yerga tikkasiga og'zini osmonga qaratib qurila-

Farg'ona vodiysi, Toshkent vohasida esa tandirni ko'pincha yerdan odam bo'yi baravari ko'tarib, og'zini ro'para qilib qo'yishadi.

Arpa, bug'doy unidan xilma-xil taom tayyorlangan: yorma, talqon, non, qatlama, chalpak, atala, bo'g'ir-soq, kesgan osh, chuchvara va boshqalar.

Sumalak. Erta ko'klam kezlari Navro'zi olam boshlangan vaqtdan butun O'zbekiston miqosida, shu jumladan, qo'shni xalqlar tomonidan ham keng tayyorlangan.

Qoraqalpoqlar

Markaziy Osiyodagi xalq bo'lib, O'zbekiston Respublikasi tarkibidagi Qoraqalpog'iston Respublikasida yashaydi (504 301 kishi, 2000-yillar o'rtalari). Shuningdek, Farg'ona, Xorazm, Navoiy, Buxoro viloyatlarida, qo'shni Turkmaniston, Qozog'iston-

milliy kiyimi

da, Rossiyada, Afg'onistonda, Eronda bir necha ming qoraqalpoqlar yashaydi.

Qoraqalpoq tili – turkiy tillarning qipchoq guruhiga mansub tillardan; qozoq va no'g'oy tillari bilan birgalikda qipchoq tillarining qipchoq-no'g'oy guruhchasini tashkil etadi. Qoraqalpog'iston Respublikasining davlat tili (o'zbek tili bilan birga). Asosan, Qoraqalpog'istonda, shuningdek, Xorazm, Navoiy, Buxoro viloyatlari hamda Qozog'iston va Turkmanistonning unga qo'shni hududlarida, Rossiya va Afg'onistonda

tarqalgan. Qoraqalpoq tili, asosan, 2 ta: shimoli-sharqiy va janubi-g'arbiy lahjalarga bo'linadi; bu lahjalar fonetik jihatdan o'zaro farqlanadi.

Olimlar fikriga ko'ra, qoraqalpoq so'zi qipchoq tiliga mansub bo'lib, o'g'uz-pecheneg qabilalarining boshlariga kiyib yurgan qalpog'ining shakli va rangiga qarab berilgan nomdir. Qoraqalpoq xalqining shakllanishida ishtirok etgan barcha urug' va qabilalari ikki asosiy tarmoq arı (shoti)ga bo'linadi: o'n arıs va qo'ng'iro't arisi.

Qoraqalpoqlar qadimda Sirdaryoning o'rta va quyi oqimida joylashgan yerlarda dehqonchilik, chorvachilik va baliqchilik bilan shug'ullanib kelganlar. Ular azaldan chorvador xalq bo'lib, keyinchalik esa dehqonchilik bilan ham shug'ullana boshlagan. Dehqonchilikda, asosan, g'allachilik rivojlangan. Daryolar va ko'llar atrofida yerga bug'doy, arpa va tariq, sholi, jo'xori, zig'ir, kunjut, beda, poliz ekinlari ekilgan.

Qoraqalpoqlar, asosan, qoramol va yilqi boqishgan. Yozda yaylovlarda, qish kunlari esa qo'lda boqilgan. Qoramollarni – podachi, yilqilarni – yilqishi, ushoq mollarni esa qo'ychi yoki cho'ponlar boqqan. Qishda chorva, odatda, shox, butoq va qamishlardan tiklangan qo'ralarda yoki bostirmalarda, molxonona, sayisxonona, yilqilar esa yerto'lalarda saqlangan.

Qoraqalpog'istonning shimoliy tumanlarida muytin, qo'ldauli urug'lari yashayotgan yerlarda aholi, asosan, baliqchilik bilan shug'ullangan. Baliq ovlash uchun qamishlardan qaza deb ataladigan moslama tayyorlangan. Sol, qayiqlarda baliq ovlangan.

Qoraqalpoq ayollarining kiyimi ko'ylak, ishton (lozim), ish kiyim, kamzul, yengsiz chopondan iborat bo'lgan. Boshlariga do'ppi kiyishgan, ro'mol o'rashgan, yana jegde yopib yurishgan.

Bayram ko'ylaklari Buxorodan olib kelingan ola shoyidan tikilgan. Ko'ylakning tugma tikiladigan ikki tomonida yoqasidan beligacha, yenglari, etagiga xilma-xil rangli ipdan chillak shaklida keng kashta tikilgan. Bunday ko'ylaklar xalqali ko'ylak deyilgan. Azador ayollar gulsiz ko'k ko'ylak kiyishgan. Qoraqalpoq ayollarining bosh kiyimlari boshqa xalqlarnikidan yaqqol ajralib turadi. Ayniqsa, kimishek va savkali deb ataladigan bosh kiyimlari juda qiziqarlidir.

Taomlari. Qoraqalpoqlarda nonning har xil turi yopilgan: bug'doy noni (shurek), jo'xori (zog'ora) non, qotirma non, gulshe (kumesh), ya'ni qo'r non (qo'rda pishirilgan). Qoraqalpoqlar nonni qo'rda, qozonda, tandirda pishirishgan. Tandir og'zini yuqoriga qaratib qurishgan. Suyuq ovqatlarning turli xilini tayyorlaydilar; jarma – tuyilgan arpa, bug'doy, jo'xori donidan pishiriladi: jo'xori go'ja, so'k oshi (so'knı, avvalo, suvda pishirib olib, so'ngra yog'da qovurishadi). Tanisq taomlaridan sirgurunch, shovla, palovdir.

Uy-joylari. Turarjoylar qoraqalpoqlar yashayotgan joy sharoitlariga va tabiiy, iqlim sharoitlariga qarab har xil qurilgan. Ularning har qanday sharoitga mos kelaveradigan, eng yaxshi ko'rgan uyi o'tovdir. Uni qoraqalpoqlar qora uy, deb yuritishadi. Bundan tashqari qoqra nomi bilan ma'lum bo'lgan loysuvoq uylari ham bo'lgan. Ayrim hollarda yerto'lalarda yashashgan, yirik boylarning katta hovlilari bo'lgan. Bunday hovlilar paxsa bilan qurilib, chor atrofi devor bilan o'rab chiqilgan.

Tojiklar (ushbu etnos tojikcha – tochik, forsha – — doriy tilida – — [tə dʒək] deb nomlanadi) Markaziy Osiyodagi qadimgi xalqlardan biri bo'lib, Tojikiston Respublikasining asosiy aholisi (4 mln. 898 mingdan ortiq, 2001), O'zbekistonda (1 mln. 165 mingdan ortiq, 2000-yil, asosan, Buxoro, Samarqand shaharlari, Urgut atroflarida, Surxondaryo, Shero-

boddaryo, Katta va Kichik O'radaryo bo'ylari, Qashqadaryoning yuqori oqimi, Qarshi vohasi, Nurota tog'larini, Jizzax shahri, Farg'ona vodiysining So'xdaryosi bo'ylari, Farg'ona, Qo'qonning janubiy qismlari, Namangan tog' tizmalari etaklari), Qirg'izistonning Tojikiston bilan chegaradosh hududlarida ham tojik qishloqlarini uchratish mumkin, Afg'onistonda (3 mln. 700 ming), Xitoyning g'arbida, Eron Xurosonida, Rossiya, Qozog'istonda va Turkmanistonda, shuningdek, Pokistonda yashaydilar. Tojiklarning umumiy soni 10 mln. dan ortiq.

Tojiklar, asosan, islom dinining sunniy mazhabiga, Badaxshon vohasi aholisining aksariyati esa shia mazhabining ismoiliya oqimiga e'tiqod qiladi.

Tojikiston tojiklari shimoliy va janubiy tojiklarga, har bir guruh geohududiy kelib chiqishiga qarab yana bir qancha guruhlarga bo'linadi. Chunonchi: xo'jandlik, ko'loblik, garmlik, pomirlik, darvozlik, romitlik, vaxonlik, gazimaliklik, yovonlik va hokazo. Yaxsuv va Qizilsuv daryolari atrofida, tog' etaklari va tog'larda qadimdan yashab kelayotgan tojiklar o'zlarini tojik ko'lobi deyishadi. Yaxsuv daryosining yuqori qismidagi yerlarda joylashgan tojiklar yaxsuvliklar nomi bilan ataladi.

Xo'jaligi. Tojiklarning azaliy mashg'ulotlaridan biri dehqonchilik hisoblangan. Sug'orma dehqonchilik qilinadigan va lalmikor yerlari bo'lgan. Lalmi yerlarda, asosan, arpa ekilgan. G'andum (bug'doy), arzan (tariq), jo'xori, loviya, no'xat, mosh, zig'ir, lavlagi, piyoz, sabzi, qovoq, qalampir va boshqa ekinlar yetishtirilgan.

Tojiklar chorvachilik bilan ham shug'ullanishgan. Tojikiston Respublikasining barcha hududlarida, ayniqsa, tog' yon bag'irlarida chorvachilik rivojlangan: qoramol, qo'y, echki, parranda, yilqi boqiladi.

Aholi o'rtasida yigruvchilik va to'quvchilik hunarlari keng tarqalgan. Paxta tolasi, qo'y jumdan ip yigirib, gazlama to'qilgan. To'qish uchun urchuq va charx ishlatilgan. Bo'z gazlamani, asosan, erkaklar to'qishgan. Har bir xonadon ayoli o'z oila a'zolari uchun zarur kiyim-kechakni o'zi tikkan. Ayollar uyda o'tirib, do'ppi tikishgan.

So'zana, atlas va duxoba ko'rpa, har xil xalta, ko'ylak, belbog', salla va boshqa uy-ro'zg'or buyumlari, kiyim-kechaklar chiroyli, rang-barang gul, kashtalar bilan bezatilgan. Kelinchaklar yuziga tutiladigan nafis parda-ro'yiband, shuningdek, uchburchak shakldagi guldor tumorchalar nafis va go'zalligi bilan ajralib turadi.

Uy-joylari Tojiklar nafaqat keng va obod vodiylarda, shu bilan birga tog'larda va tog' etaklarida ham yashashadi. Shuning uchun ham ularning uy-joylari ham turlicha. Tojikistonning shimoliy tekisliklarida joylashgan tojiklar bilan Ko'lob va Hisor atrofidagi yalanglik hamda tog' etaklarida yashayotgan aholining uy-joylari bir-biridan ancha farq qiladi.

Tog'lik tojiklar uylarining hovlilari bo'lmaydi. Uyning devorlari qalin qilib quriladi. Tomi ham ancha baquvvat, og'ir bo'ladi. Aks holda qor ko'chkilari, qattiq shamol uchirib ketishi mumkin bo'lgan. Uning poydevori katta bo'lib, og'ir toshlar terib chiqiladi, so'ngra tosh yoki paxsadan devor quriladi. Osti keng, qalin, ust tarafiga torayib boradi. Uyning usti shox-butalar bilan yopilib, qalin tuproq solinadi, so'ngra somon suvoq qilinadi.

Ba'zi yerlarda uyning bir xonasi ikkiga bo'linadi. Birinchi bo'lagining sathi biroz baland qilib quriladi. Bu bo'lakni ro'yi bola deyiladi. Bu yer o'tirib ovqatlanadigan, dam oladigan, yotadigan joy hisoblanadi. Ikkinchi past bo'lagida o'choq (mo'risi bilan, ombor-xona va boshqa xo'jalik xonalari bo'ladi. Shuningdek,

Milliy libosdagi tojik qizi

tojiklarning Zarafshon vodiysining yuqori qismidagi, Yag'nob daryosi atrofidagi, Qorategindagi uy-joylari ham bir-biridan ancha farq qiladi.

Kiyim-kechaklari.

Tojik erkaklarining yozgi kiyimi ko'ylak, cholvar, chopon, belbog' va do'ppidan iborat. Erkaklarning ko'ylagi **kurta** deyiladi. Ayollar ko'ylagiga qaraganda, yenglari torroq va kaltaroq bo'ladi. Ko'krak oldi yumaloq kesiladi. Kurta yaxtagi, deb ataladigan xili ham bor. Ishton-

lari ayollariniki singari bog'ichli qilinadi. Ust tarafi keng, osti tor, ayollarnikiga nisbatan kaltaroq qilib tikiladi. Ko'ylakni ishtonning ustidan tushirib yurishadi. Ustidan belbog' – loki yoki chorsu bog'lanadi. Yozgi chopon uzun, tizzadan tushib turadigan, yenglari qo'llarini yopadigan qilib, satranj deb ataladigan, ko'pincha yo'l-yo'l matodan tikiladi. Qish kunlari qavilgan paxtali to'n chakmonda yuriladi. Norigza nomli keng cholvor kiyiladi. Oyoqlariga ham teridan tikilgan chorq yoki oshlangan charmdan tayyorlangan mo'kki kiyilgan. Bosh kiyimlari har joyda har xil bo'ladi. Ko'pincha cho'qqaygan uzun do'ppi kiyib yuriladi.

Tojik ayollarining kiyim-kechagi turli xil bichimda bo'lib, yashash joyiga qarab har xil matodan turli ko'rinishda tikiladi. Ayollar ham ko'ylak, cholvar, qovilgan chopon kiyib, boshlariga ro'mol o'rashadi.

Ayollar cholvorini ozor yoki poyjamo, deb ham atashadi. Chopon, jamo, ro'mol, sobadaqa, deb yuritilgan. Ko'ylak ustidan kamzul kiyish odat kirgan. Ko'ylaklarning yoqasi qay tarzda tikilganiga qarab bir necha xilga bo'linadi: peshchokak, par-pari, qozoqi, o'zbeki. Qiz bolalar bilan yosh juvonlar yoqasi, yenglarining uchi, etagiga har xil kashta tikilgan ko'ylak kiyishadi. Boshga ro'mol o'raydilar. Keyingi vaqtlarda ko'proq toqi do'ppi rusum bo'lgan. Tojik ayollari kiyadigan do'ppilar orasida Toshkent, Kitob, Samarqand, O'ratepa, Xo'jand, Darvoz do'ppilari uchraydi. Bu do'ppilar turli-tuman, ko'proq qizil, zangori, sariq, ko'k pushti, oq iplardan tikilgan. Bir-biridan guli, bezagi bilan farq qiladi. Qoratepin va Darvoz tojik ayollarining an'anaviy kiyimlari kurta – ko'ylak, ezor, yoki poychama-ishton, choma-to'n, bosh kiyimlaridan ro'mol(numol), soba, dokadan iborat bo'lgan.

Oyoq kiyimi maxsi, uchli kalish, tufidan iborat. Sovuq kunlari xilma-xil rangli ipdan qolda to'qilgan paypoq – jurob kiyiladi.

Ayollarning bezak-taqinchoqlari, asosan, zirak, uzukdan iborat. Sochlariga oddiy yoki qora ipdan yasalgan chura – kokil taqishadi. Kokil uchiga xilma-xil rangli ipdan popuk va munchoq osiladi.

Turkmanlar, asosan, hozirgi Turkmaniston hududida yashaydi. Turkmanlarning nufuzi taxminan 4,5 mln. kishini tashkil qiladi (2012).

Turkman xalqining shakllanish jarayoni mo'g'ullar istilosidan keyingi davr (XV asrlarda) tugaydi. XV asrga kelib turkman xalqining shakllanish davri nihoyasiga yetgan. Bu davrda turkman etnosiga, ayrim o'g'uz bo'lmagan turkiy qabilalar, jumladan, qipchoqlar ham qisman kelib qo'shilgan. Turkmanlarda urug'larga ajratish saqlanib qolgan. Ulardan eng yiriklari tekellar, yomut (yovut)lar, ersari, salir-

*Milliy libosdagi turkman
(XX asr boshlari)*

lar, sariqlar, go'klan va chavdirlar hisoblanadi.

XVIII-XIX asrlargacha turkmanlar yuqorida ta'kidlab o'tilgan yetti yirik qavmga bo'linishni saqlab qolgan edi. Bu toifa, o'z navbatida, to'rt elga bo'lingan: gara, bekovul, ulugdepe va gunesh.

XIX asrning 80-yillarida Turkmaniston Rossiya imperi-

yasi tomonidan bosib olingach, etnik birligini jarayoni tezlashgan, ammo qabilaviy bo'linish saqlanib qolgan. Yirik qabilalaridan teke turkmanlari Murg'ob havzasi va Tajanda, yomut (yovut)lar Kaspiy bo'ylarida va Xiva xonligida, ersarilar Amudaryo vodiysida, salirlar, sariqlar, go'klan, chovdurlar Xiva xonligida, birgalikda yashashgan. Xo'jalik madaniy jihatidan turkmanlar ko'chmanchi (chorvador) va o'troq dehqon (chumur)larga bo'lingan.

Amudaryo qirg'oqlarida yashovchi ba'zi qabilalar: no'xurli, anauli, murchali, bayatlar qadimdan chorvachilik bilan shug'ullanib kelishgan XVI-XVIII asr boshlarida turkmanlarning shimoliy hududlarga ko'chib o'tishi ularning hayotida dehqonchilikning rolini oshirdi. Bu yana turkmanlarni o'troq hayotga o'tishiga olib keldi. XVIII asrda dehqonchilik chorvachilik bilan birga turkmanlarning asosiy mashg'ulotiga aylandi. Bu sohalarning xususiyatlari, ya'ni ularning nima bilan shug'ullanishi tabiiy sharoit, urf-odat va an'analardan kelib chiqib mashhur bo'lishgan.

Turkmanlar dunyoga o'z otlari, ayniqsa, axalteke otlari bilan juda mashhurdir.

Xo'jaligi. Turkmanlar chorvador xalq bo'lganligi tufayli chorvachilik bilan bog'liq kasblar bilan ham shug'ullanishgan. Bularga teri oshlash va jun mahsulotlari, gilamdo'zlik, palos tayyorlash va kiyim-kechak tikish kirgan.

Turkman gilamlari. Markaziy Osiyodan tashqarida ham ko'chmanchi madaniyatning mashhur namunasi hisoblanadi. Turkman gilamlarining ajralib turishi hamda xalqning badiiy ijodi bu gilamlarda aks ettirilganligi uning mashhurligini ta'minlaydi.

Turkman gilamlariga xos bo'lgan xuslatlardan yana biri shuki, unda samoviy, mifologik va etnik markerlar joy oladi. Ba'zida esa to'shaladigan gilamlarda nishonlar tizimi yoki o'ziga xos qabilaviy emblemlar joy oladi. Eng ko'p tarqalgan nishonli kompozitsiya geliviydir. Eng qiyini esa darvoza kompozitsiyasi Darvoza kompozitsiyasi ko'p komponentli naqshlar va bir qancha arkalardan iborat. Turkman gilamlari kompozitsiyalarida dekorativ «Ans» tasvirlarida dunyoning yaratilish tasvirlari o'z ifodasini topgan.

Kiyimlari. Turkman erkaklarining usti-boshida, qadimiy milliy urf-odat, an'analar ta'siri deyarli sezilmaydi. Ammo xotin-qizlarning milliy kiyimlarida farq bor. Bundan tashqari qaysi xalq bilan uzoq vaqt qo'ni-qo'shnichilik qilib kelganiga qarab turli turkman qavm odamlarining kiyimida, ichki va tashqi ta'sir yaqqol sezilib turadi. Ayniqsa, Kavkaz xalqlari, eroniyalar ta'siri kuchli. Xiva turkmanlari kiyim-kechagida o'zbek bilan qozoqlarning milliy kiyimi an'analari o'z ifodasini topgan. Sariq turkmanlari Buxoro vohasi aholisi kiyim-kechaklarga o'xshash kiyim kiyib yuradilar.

Turkman erkaklarining kiyimi balaq (ishton), yengi uzun ko'ylak, qavilgan chopondan iborat bo'lib, boshiga kerlin yoki kubanka (tepasi, eni ensiz), telpak, oyog'iga choriq, cho'ponlari esa yelken kiyadi. Ayollari balaq (uzun ishton), ko'ylak, yengsiz kemzor (kamzul), oldi guldor qavilgan to'n – chabit, boshiga bo'rtiq, bog'mach, o'ramak xasaba, topon va boshqa bosh kiyimlarini, oyog'iga kovush yoki poshnali poyabzal kiyadi.

Erkaklarning ko'ylagi oldin yoqasiz tikilgan bo'lsa, endilikda tik yoqali ko'ylak kiyish odat bo'lgan. Lekin turli qavm erkaklari bilan ayollarning usti-boshi, bir-biridan ma'lum darajada yo bichilishi, tikilishi yoki tashqi bezagi bilan birmuncha ajralib turadi. Masalan, erkaklar kiyadigan don, chopon, chakmonlar garchi tikilishi jihatdan hamma yerda bir xil bo'lsa ham, matoning rangi, ko'rinishi, nomi bilan turli-tuman bo'ladi. Ilgari to'nni uzun yenglari qo'lni yopib turadigan qilib tikilar, yon tomonlarini kesib cho'ntak o'rnatilgan. To'nning etagi, yoqasi, cho'ntaklari chetiga tasma, uqa tikilgan. To'nlardan xivali don, gurmizi don, astaroma chopon – oqtoy xillari keng tarqalgan edi. Chakmonni tuya junidan qilishgan. Sovuq kunlari chopon bilan to'n yoki po'stin – ichmek kiyishgan. Dengiz yoqasida yashaydigan yomut (yovmut)lar, ilgari kurt bichim to'n kiyishni yoqtirar edilar (kurdacha bichimda bo'lgani uchun shunday deyilgan).

Qozoqlar Qozog'iziston Respublikasining asosiy aholisi (6,54 mln. kishidan ziyod) hisoblanadi. Shuningdek, bu xalq, asosan, O'zbekistonda (808 ming kishi), Turkmaniston (87 ming kishi), Qirg'iziston (37 ming kishi), Tojikiston va RF (635,9 ming kishi), XXR (1 mln. 115 ming kishi (1990-yillar o'rtalari), Mo'g'uliston (125 ming kishi) va boshqa mamlakatlarda yashaydi. Umumiy soni 9,42 mln. kishi.

Rasmiy tili – qozoq tili. Dini islom dini bo'lib, asosiy aholi sunniy musulmon hisoblanadi.

Qozoqlar, asosan, «Janubiy Sibir» tipiga kiradilar (bu tip o'ziga ham mongoloid, ham yevropeoid belgilarini oladi). Janubiy Sibir tipi mo'g'u. qiyofa irqqa mansub, ko'zlari qisq, yuzlari yumaloq, tanasi oq sariq-malla, puchuq burun, panjalari kalta, jussalari mayda, bosh chanog'i braxikefal (dumaloq). Bepoyon dashtliklar, ot-ulov, tuya ularning jonu dili, erkin, ozod, hayot turmush tarzi bilan suyagi qotgan.

Qozoq tili bir qancha qadimiy qabilalar tili hamda boshqa tillar asosida tashkil topgan bo'lib, uch asosiy shevaga bo'linadi: *g'arbiy, shimoli-sharqiy va janubiy*. G'arbiy sheva *alshin* qabilalar ittifoqi tilidan paydo bo'lgan. Shimoli-sharqiy sheva *arg'in, nayman, qiray, qipchoq, qo'ng'iroq* qabilalarining umumiy tilidan kelib chiqqan. Hozirgi qozoq adabiy tili ana shu shevaga asoslangan. Nihoyat, janubiy sheva *uysin, jaloyir, qang'li, dulat* va boshqa qabilalar tilidan yuzaga kelgan.

Qozoqlarning qabila-urug'lari tarixan *uch guruhga bo'linib*, alohida hududlarda yashaganlar. Katta, o'rta va kichik juz. Bu juzlarga kiruvchi qabilalar va urug'larining har qaysisi Qozog'istonning muayyan hududida juda qadimdan o'rnashib kelgan.

Qozoqlarning qabila, urug'-aymoq bo'lib yashash urf-odati uzoq asr mobaynida davom etgan. Qozoqlar orasida to'ralar alohida o'rin tutgan. Ularning ajdodlari Chingizxon shajarasiga borib taqaladi, deb hisoblanadi. Shuning uchun ular o'zlarini oq suyek (oq suyak)lar deb ataydilar.

Dehqonchilik qozoqlar uchun ikkinchi darajali bir ish, deb hisoblanib kelingan. Lekin Qozog'istonning ayrim yerlari, chunonchi Yettisuvda, Qoratorov yon bag'irlarida, Shuy, Talas, Sirdaryo sohillari bo'ylab, Irtish daryosining yuqori oqimi atrofida Markaziy Qozog'istonning ayrim yerlari, jumladan, Qarqarali tu-

manida yashayotgan aholi qadim zamonlardan buyon dehqonchilik qilib kelgan

Qozoq ahli ovchilik — baliqchilik bilan ham qisman shug'ullangan. Ko'proq tulki ovlashgan. Tulki terisidan bosh kiyim tikishgan. Savdo-sotiq olib borilgan. Juda qadimdan hududda sayga ovlashgan. Qator qilib qopqon ichiga qamab tutishgan. Ba'zan ot bilan quvib yurib charchagan hayvonni so'yil bilan urib ovlashgan.

Baliqchilik bilan daryo va ko'llar atrofida yashayotgan aholi shug'ullangan.

XIX asrda qozoqlar uchun kichik oila xos bo'lib, u ota-ona va voyaga yetmagan bolalardan tashkil topgan. Mazkur oilada patriarxal munosabatlari qaror topgan bo'lib, xotin ustidan eri, kichiklar ustidan kattalar hukmronlik qilar edi. Oila boshlig'i — erkak kishi atrofida oilaning barcha a'zolari yuziat va odat qoidalariga amal qilib, jipslashib yashar edilar. Bu munosabatlar qozoqlarning oilaviy munosabatlarini tartibga solib turar edi.

Qirg'izlar. Qirg'izlarning asosiy qismi Tyanshan va Issiqko'l oralig'ini makon tutib, bu yerdagi bir necha turkiy qabilalar bilan birgalikda hozirgi qirg'iz xalqini tashkil qilgan. Qirg'iz xalqi tarkibiga, shuningdek, Yettisuv va Movarounnahrning turkiy qabilalari, jumladan qarluqlar va uyg'urlar, keyinchalik mo'g'ul qabilalari qo'shilgan. Bu davrda qirg'izlarning tipi bo'yicha mo'g'uliylashishi va tili bo'yicha turkiylashish jarayoni nihoyasiga yetgan.

Mo'g'ullar qirg'izlarning shakllanishida ikkinchi qatlam hisoblanadi. Bu qirg'izlarda bugungi kunda mo'g'ul tili urug'-qabilaviy nomlarning saqlanishi bilan tasdiqlanadi (mo'g'ul, baarin, kerait, markit va boshqalar).

Yenisey-Irtish daryo oralig'ida qimak (qimoq) qirg'iz qabilalari va ularga yaqin qarindosh bo'lgan sharqiy qipchoq qabilalar uchunchi asosiy guruh hi-

soblanadi. Mazkur guruhning harakati XIII asrda mo'g'ullar bosqiniga qadar mavjud mahalliy aholining qoldiqlari va kelgindi mo'g'ullarning siqib chiqarilishi yoki singib ketishiga sabab bo'ldi. Aynan qimoq-qipchoq qabilalari so'nggi ikki massiv asosida xalq sifatida Tyanshan qirg'izlarining qiyofasini belgilab berdi.

Qirg'izlarda dehqonchilik Farq'ona pasttekisligi va uning atroflaridagi yerlarda azaldan rivojlanib kelgan. Irsiqko'l atrofi, Shuy hamda Talas daryolari, shuningdek, boshqa yerlarda ham dehqonchilik bilan qadimdan shug'ullanib kelishgan. Qolgan yerlarda dehqonchilik yaxshi rivojlanmagan. Asosan sug'orib dehqonchilik qilishgan. Arıqlar, novlar, to'g'onlar qurib suv keltirishgan. Lalmikor yerlardan ham foydalanishgan.

Qirg'izlar qadimdan alohida, bir-biridan ancha olisda, 2 – 3 oila bo'lib yashashgan. Chorva mollarini yaylovlarga olib chiqib ketib, har bir xo'jalik ajralgan holda kun kechirishgan. Sovuq tushib, yog'ingarchilik boshlanadigan vaqtlarga kelib, oldingi qishloq joylarini qaytishgan. Qarindosh-urug'lar bir ovul bo'lib yashashgan. Ovullar orasi bir chaqirimgacha borgan.

Qirg'izlarning hammasi deyarli o'tovlarda yashashni ma'qul ko'rgan. O'tovni qirg'izlar bo'z uy, qora uy yoki qirg'iz uy deyishadi.

Kiyim-kechaklari. Qirg'izlarning ust-boshi ru-hoyatda xilma-xil bo'lib, o'ziga xos milliy jihatlari bilan keskin ajralib turadi.

Erkaklarning kiyimi, asosan, ishton, ko'ylak, to'n, chopon, bosh kiyimi, poyabzaldan iborat. Ko'ylagi ochiq ko'ylak xilda bo'lib, bichilishi va tikilishi jihatdan to'nga o'xshaydi. Keyinchalik oldi facat ko'kragigacha ochiq tik yoqali ko'ylak kiyilgan. Bu qozon tatarlari ko'ylagini eslatadi. Ko'pgina qirg'iz erkaklari boshida oppoq namat telpagini ko'rish mumkin. Erkaklar ishtoni charmdan tikilgan. Ishtonni turli joyda

har xil nom bilan atashgan: chalbar, qanday, jargaq shim.

Qirg'iz xalqi kiyim-kechagidagi milliy an'analar, asosan, ayollar ust-boshida yaxshi saqlanib kelmoqda. Hozirgi ayollar ko'ylagi (ko'ynuk) bichimi bo'yicha avvalgilardan keskin farq qiladi: ancha kalta, ochiq yoqali, ba'zan tik yoqali, burma, ko'proq, qizil, pushti rangli gazlamalardan tikiladi. Ko'ylak ustidan har xil gul, bezak solib tikilgan o'ngur kiyib olishadi

Xotin-qizlar albatta nuncha, kamzul kiyganlar (poyen, kamzul, ba'zi yerlarda kiyamzur deb ham ataladi). Bu yoqasiz, o'tmizi keng yoki tik yoqali qilib tikiladi. Ayrim hollarda kumush tugmachalar qadashadi.

Qirg'iz ayollari, xususan, janubiy tumanlarida yashayotgan xotin-qizlar ko'ylak ustidan belga taxlangan guldor ro'mol yoki keng tasma (beldik) yoki bezkur bog'lab olishadi. Qirg'izlarning oyoq kiyimlari orasida echki tivitidan ishlangan namat etik ayniqsa diqqatga sazovordir. Undan hoshqa choqoy, deb ataladigan pastak etigi ham bor. Keksalar poshnasiz – mazsi (maxsi) ni kalish bilan kiyib yuradilar. Etik, maxsi ichidan namat baypoq, guldor jorob kiyadilar.

Taomlari. Qirg'izlar mavsumga qarab xilma-xil rejimda ovqatlanishga odatlanishgan. Lekin taomlarning xili unchalik ko'p emas. Ilgarilari un va don ko'pincha yetishmasligi (dehqonchilik bilan kam shug'ullanganliklari) sababli, asosan, sut va go'sht mahsulotlari bilan tirikchilik qilishgan. Kun issiq kezlari sut va sut mahsulotlarini ko'p iste'mol qilishgan. Qishda esa un, don, shuningdek, pishloq, sariyog', sho'rtak suzma ishlatishgan.

Ko'pchilikning kundalik taomi har xil suyuq oshdan iborat bo'lgan. Qirg'iz tilida aytganda maqsim bilan jarma ichishgan. Maqsim – suli talqonu yoki tuyilgan arpa unidir. Jarma tayyorlash uchun arpa yoki

bug'doyni yog'och kelida tuyib, qaynab turgan suvga solingan. Atala sovuganidan keyin ozgina solod – o't, un qo'shilgan. Arpa, bug'doy, makkajo'roni, ayrim hollarda choy ichilgan. Oshqovoqdan sho'rva, chuchvara pishirilgan yoki o'zini qaynatib dimlab yeyilgan. Tandirda non yopilib, buurmoq pishirilgan, kurd (suzma), pishloq tayyorlangan. Kul qo'rida kumuch, choymo tokoch, jupqa, non, qattama (qatlama), toytokoch, quymoq, kesma osh, sirguruch va boshqa taomlar pishirishgan. Sho'rva, beshmarmoq, quuroq, quurma, kuygan o'pka, olobo, kulchatoy taomlari ham bor. So'nggi vaqtda jarkop, manti, lag'mon urf bo'lmoqda.

Markaziy Osiyo arablari – mintaqa davlatlarda yashovchi, o'zlarini arab, deb yurituvchi kichik xalq hisoblanadi. Ajdodlari VII – XIV asrlar davomida Markaziy Osiyoga kelishgan. Ular ko'pgina hollarda o'zlarini, ozbek, turkman va tojik millati tarkibiga

Milliy libosdagi arab qizi

kiritishadi. Markaziy Osiyo arablarining aksariyati *Zarafshon bo'ylari*, *Samarqand shahri atroflaridan tortib*, *Qorakol sohiligacha* bo'lgan oraliqdagi shahar va qishloqlarda, shuningdek, Sherobod, Surxon, Kofirixon, Vaxsh, Qizilsuv, Jilg'a daryolarigacha bo'lgan yerlarda yashashadi. Farg'ona vodiysining shimoli-sharqiy tomonida ham arablarning bir guruhi yashaydi. Ular Buxoro, Qarshi, Xo'jand, Kattaqo'rg'on kabi yirik shaharlarda, Koson, Nurota, Sherobod va boshqa tumanlarda ham istiqomat qilishadi. Bir so'z bilan aytganda, arablar butun O'zbekiston, Turkmaniston va Tojikiston bo'ylab yoyilib ketgan. Ular, asosan, ikki guruhga bo'linadi: shayboniy va sanoniy. Umuman, ularning hammasini qo'shib, Markaziy Osiyo arablari deyish mumkin.

Markaziy Osiyo arablarining aksariyati o'z ona tillarini unutishgan. Hozirda ular o'zbek yoki tojik tilida gaplashadi. Ular orasida, asosan, ikki sheva: Buxoro va Qashqadaryo shevasi keng tarqalgan. Arab tili ikkinchi til sifatida ayrim qishloqlarda hozirgacha qo'llanib kelinmoqda. Ularning shevalarida mahalliy aholi tilining ta'siri juda kuchli.

Arablarning o'zlarini ota-bobolari arab mamlakatidan emas, balki Afg'onistonning shimolidan kelib joylashgan, deb hisoblaydi. Qisman Balxdan (*Sanoniy qabilasining odamlari*), qisman Axchi, Andxo'ydan (*shayboniylar*). Qashqadaryo, Samarqand, Kattaqo'rg'on arablarining aytishicha, ularning avlod-ajdodlarini Amir Temur olib kelgan, boshqalari esa, arablar Movarounnahr yerlarini istilo qilgan davrdan ancha burun kelishgan, deb hisoblashadi. O'zbekistonda arablar nomi bilan bog'liq ko'plab joy nomlari mavjud.

Lo'lilar yoki jo'gilar – ko'chmanchi xalq bo'lib, jahondagi barcha mamlakatlarda tarqoq holda yashaydi. Lo'lilarning ikki asosiy guruhi: Yevropa lo'lilari va Markaziy Osiyo lo'lilari bor. Lo'lilar katta yevropoid

irqining hind o'rta dengiz guruhiga kirib, ularning ko'plab lahjalari mavjud.

Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, lo'lilarning dastlabki guruhlari milodning boshlarida – V – VII asrlarda va keyingi davrlarda Shimoliy Hindistonda tarqala boshlagan. Ularning ayrim guruhlari Hindistondan Belujiston – Afg'oniston – Eron – Kavkaz – Turkiya orqali Yunonistonga, ikkinchi yo'l Hindiston – Eron orqali Markaziy Osiyoga tarqalgan.

Markaziy Osiyo lo'lilari o'zlarini mo'g'at, tub aholi ularni lo'li, jo'gi, mazang deb atashadi. Azaldan Samarqand, Buxoro, Toshkent, Farg'ona, Qo'qon, Qarshi kabi shaharlar atroflari va ularga tutash qishloqlarda yashaydilar. Ular o'zbek va tojik tillarida so'zlashadilar, ammo tojik tili ularning turmushida asosiy til hisoblanadi. Markaziy Osiyo lo'lilari, mo'g'at yoki arabcha, deb ataladigan o'zlarining maxsus so'zlashuv tili-ga ham ega. Markaziy Osiyo lo'lilari, asosan, o'ziga xos sheva bilan tojik tilida so'zlashadilar. Ya'ni ularda argo (o'ziga xos jargon) ham bor. Ammo Tojikistonning Dushanbe, Hisor, Ko'lob, Qo'rg'ontepa kabi tumanlarida, shuningdek, O'zbekistonning Buxoro viloyatida istiqomat qilayotgan lo'lilarning ba'zilari o'zbek tilida gaplashadi.

Buxoro yahudiylari – Markaziy Osiyo yahudiy-lari (o'zlarini yegudim, idn, isroel, banu isroel, yahudiy-tojik, deb atashadi) Markaziy Osiyoning turli shaharlarida yashovchi etnik guruh. Buxoro yahudiy-lari atamasi birinchi marta **XVI asrda** paydo bo'lgan. Ularning o'tmishdagi umumiy soni haqida aniq ma'lumot yo'q. Ingliz missioneri Volf amir Nasrulloxon hukmronligi davrida (1826 – 1860) Buxoroda 10 ming yahudiy yashaganligini ko'rsatib o'tgan. Aholini ro'yxatga olish ma'lumotlariga ko'ra, 1926-yilda O'zbekistonda 18172, 1982-yilda esa 28369, shu jumladan, Buxoroda 4200 Buxoro yahudiylari yashagan.

O'zbekistonda Buxoro yahudiylari, asosan, Buxoro, Samarqand, Qo'qon, Xatirchi, Shahrisabz, Andijon, Marg'ilon, Toshkent shaharlarida yashaganlar. Ularning tili yahudiy-tojik tili bo'lib, *tojik tilining janubiy guruhiga kiradi*.

Buxoro yahudiylarining Markaziy Osiyoda qachon paydo bo'lganlari munozarali. Markaziy Osiyo qadimgi afsonalariga ko'ra, yahudiylarning ajdodlari Bobildan kelishgan. Ayrim ma'lumotlarda mo'g'ullar istilosi davrida yahudiylarning bir guruhi Erondan Shahrisabz, Buxoro, Samarqandga ko'chib kelgan va Markaziy Osiyoning boshqa hududlarida o'rtnashgan, deb ta'kidlanadi.

Marg'ilon, Toshkent va boshqa shaharlarga yahudiylar XVIII asr oxiri - XIX asr boshlarida kelishgan. Farg'ona shahriga ilk bor XX asrda ko'chib o'tishgan. Keyinchalik mahalliy yahudiylar - yahudiyxon mahalliy nomi bilan yuritilgan.

Tatarlar. Tatarlarning asosiy qismi Tatariston Respublikasida yashashadi. Tatarlar Rossiya Federatsiyasining Boshqirdiston, Mari Respublikasi, Mordoviya, Udmurtiston, Chuvashiston respublikalari, Nijniy Novgorod, Kirov, Penza va boshqa viloyatlarida ham yashaydi. Shuningdek, turkiy tilda so'zlashuvchi Sibir (Sibir tatarlari), Qrim (Qrim tatarlari) va boshqa qavmlarni ham tatarlar deb atashadi. Turkiy tillardan biri - tatar tilida so'zlashadi. Dindorlari - sunniy musulmonlar. Dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanishadi.

Birinchi marta «tatar» etnonimi VI - IX asrlarda Baykal ko'lining janubi-sharqiy sohillarida yashovchi ko'chmanchi mo'g'ul qabilalari orasida uchragan. Mo'g'ullar istilosi davrida (XIII asr)da «tatar» nomi Yevropaga ma'lum bo'lgan. Turkiy tilli qabilalarning Ural yoni va Volga bo'yiga kirib borishi milodiy III - IV asrlarga to'g'ri kelib, xunlar va boshqa

qabilalarning Sharqiy Yevropaga istilosi davri bilan bog'liq Tatarlar ugor-fin xalqlari bilan aralashib ketgan. V – VII asrlarda turkiy qabilalar Turk xoqonligi bosqini munosabati bilan G'arbiy Sibir, Volga bo'yi va Ural yoni mintaqalariga qayta kirib kelishgan. VII–VIII asrlarda Azov bo'yidan Volga bo'yiga bulg'orlar kelib, turkiylar va mahalliy ugor-finlar bilan birga Volga-Kama Bulg'oriyasi davlatini tuzganlar. XV – XVI asrlardagi davlatlar (*Qozon, Astraxon, Qrim, Sibir va boshqa xonliklar*) davrida tatarlarning alohida guruhlarini – O'rta Volga bo'yi va Ural yoni (*Qozon tatarlari, misharlar*), Astraxon tatarlari, Sibir tatarlari, Qrim tatarlari va boshqa tatarlar shakllana boshlagan.

Koreyslar. Koreyslar XIX asr o'rtalaridan Rossiya shahar va qishloqlariga ko'chib o'ta boshlashgan. Qashshoqlik, og'ir hayotga barham bera olmagan kambag'al koreyslar tirikchilik uchun qulay shart-sharoitlar qidirib o'zga yurtlarga, birinchi navbatda Xitoy va Rossiyaga o'z oilalari bilan yoki yolg'iz o'zlarini qochib

Koreys ayollari sholi dalasida

borganlar. 1920-yilgacha vaqti-vaqti bilan koreyslar sovetlar mamlakatiga ko'chib o'tishgan. XX asrning 20 yillarini oxiriga kelib sobiq ittifoq hududida yashayotgan koreyslarning ko'pchiligi shu davlat fuqaroligiga o'tdilar.

O'zbekistonda koreyslar ko'proq Toshkent viloyatining Bo'ka, Piskent, To'ytepa, Oqqo'rg'on, Olimkent, Ohangaron kabi o'nlab shahar va ular atrofidagi qishloqlarda joylashgan. Koreyslarni boshqa viloyat hududlarida ham uchratish mumkin. Xorazm, Samarqand, Andijon viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasida ham yashashadi.

Qozog'istonga ko'chib o'tgan koreys oilalari, asosan, Qizil O'rda va Alma-Ati viloyatlarida o'rnashgan. Koreyslarning aksariyati 2 til (o'z ona tili va rus tili) da gaplashishadi, ba'zilar esa 3 tilni, ya'ni mahalliy tilni ham bilishadi.

1937 – 1939-yillarda sovet tuzumi zo'ravonlik bilan Rossiyaning Uzoq Sharq o'lkasidan 74500 koreyslarni O'zbekiston hududiga ko'chirdi. Bunga asosiy sabab Sovet ittifoqi bilan Yaponiya o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashuvi bo'lgan. O'sha davrda Koreya yarim oroli Yaponiya tomonidan bosib olingan bo'lib, tub koreys aholisi bilan Uzoq Sharq hududidagi koreyslarning etnik kelib chiqishi bir edi. O'zbek xalqi koreyslarga nisbatan o'zining mehmondo'stligi va bag'ri kengligini ko'rsatdi. Ularni uy-joy, ish bilan ta'minladi, ularga maishiy xizmat, madaniy o'choqlar yaratdi, bolalarining o'qishi, ta'lim olishi uchun maktablar ochdi.

Uyg'urlar. Hozirgi paytda Markaziy Osiyo aholisiga aylanib qolgan uyg'urlar Qozog'istonda, Qirg'izistonda, O'zbekistonda, qisman Turkmaniston va Tojikistonda ham istiqomat qilishadi.

Qozog'istonda uyg'urlar butun bir katta tumanini egallagan. Issiq Shilik, Shunja, Panfilov shahri

hududlarida, Norinko'l, Ili tumanlarida. Alma-Atida va Shimkent shaharlarida ham ko'plab uyg'urlar yashaydi. Qirg'izistonda Bishkek, To'qmoq, O'sh shaharlarida, shuningdek, ayrim qishloqlarda ham uyg'ur oilalari, Turkmanistonning Bayramali, Mari tumanlarida va Tojikistonning ayrim hududlarida yashashadi. O'zbekistonda uyg'urlar Farg'ona vodiysining Andijon shahri va Asaka, Izboskan, Paxtaobod tumanlarida joylashgan.

1921-yilgacha uyg'urlar qayerda yashayotganliklariga qarab har xil nom bilan atalgan: qoshg'arlik, turfonlik (iduqtlik), oq suyaklik, yarkanlik, andijonlik va hokazo. 1921-yilda uyg'urlarning Toshkentda bo'lib o'tgan qurultoyida barcha uyg'urlarni yagona nom bilan atashga qaror qilindi.

Qoshg'aristondan Ili vodiysiga ko'chirilgan va davlat yerlarida dehqonchilik bilan shug'ullana boshlagan uyg'urlar taranchi deb ataladigan bo'ladi. «Taran» so'zi omoch. shudgor ma'nolarini anglatadi. Shunday qilib, Yettisuv uyg'urlari taranchilar, Farg'ona vodiysi yerlaridagi uyg'urlar esa qoshg'arliklar nomini oldi.

Merkaziy Osiyoda ancha davrdan buyon yashayotgan hozirgi uyg'urlar, XVIII – XIX asrlarda va XX asr boshida Xitoyning Sinszyan viloyati, qadimgi Jung'oriston hamda Qoshg'ariston davlatlari yerlaridan Xitoy, Manjur quvg'unidan qochib kelib, mahalliy aholi, ya'ni o'zbeklar, qozoqlar, qirg'izlar bilan

Milliy libosdagi dungan

qoʻshilib, chatishib ketgan yangi uygʻur avlodlari hisoblanadi.

Dunganlar. Oʻzlarini loxuey, xuey yoki chjunyuanpn, deb atashib, asosan, Markaziy Osiyoda yashaydilar. Qozogʻiston, Qirgʻiziston, qisman Oʻzbekistonda ham yashaydi. Dungan tilida gaplashadi. Dunganlar Xitoydagi xuey xalqi bilan etnogenetik jihatdan yaqindir. Dunganlar rus grafikasiga asoslangan oʻz yozuviga ega. Islomning sunna va shia mazhablariga eʼtiqod qilishadi. Dungan ajdodlarining kelib chiqishi fanda hali uzil-kesil hal qilingan emas. Baʼzi olimlar dunganlar arablar bilan aralashgan xitoylar, baʼzilari esa Xitoyga kelib oʻrnashib qolgan fors, turk qabilalari, deb hisoblaydilar. «Dungan» nomi Sinszyan viloyatida XVIII asrda paydo boʻlib, Xitovning ichki viloyatlaridan koʻchib kelib, oʻtroqlashib qolgan harbiy xizmatchilar, savdogarlar, hunarmandlar va boshqalarni ifodalagan (baʼzan «Dungan»ning etimologi-

yasini tungan – hammasi Gansudan yoki duvinnu-anjin – «Xitoyda yashovchilar» deb talqin etadilar). Xitoyning Gansu, Shensi, Lanjou va boshqa viloyatlarida yashaganlar. 1861 – 1878-yillarda Xitoyning shimoli-g'arbida Sin sulolasi zulmiga qarshi dehqonlar qo'zg'oloni bo'lib o'tdi. Qo'zg'olonda dunganlar va boshqa xalqlarning kambag'al tabaqasi asosiy kuch edi. Qo'zg'olon yengildi, natijada 1877 – 1878, 1881 – 1884-yillarda dunganlar to'da-to'da bo'lib Qozog'iston va Qirg'iziston yerlariga qochib o'ta boshladi va shu yerlarga o'rnashib qoldi. XX asr boshlarida dunganlar xalq bo'lib shakllandi, tili, madaniyati, adabiyoti va o'z matbuotiga ega bo'ldi. Dunganlar, asosan, dehqonchilik (bug'doy, sholi, jo'xori, qand lavlagi, tamaki va hokazo), bog'dorchilik hamda hunarmandchilik bilan shug'ullanadi.

Xitoy shevasida gaplashuvchi dunganlar haqida olimlar o'rtasida turli fikrlar bor. Ba'zi tadqiqotchilar dunganlar turkiy qabilalar – xunlar, turk-tukyu, uyg'urlarning avlodlari deb hisoblasalar, boshqalari esa ularni mo'g'ul istilosi davrida Markaziy Osiyodan Xitoyga olib ketilgan mahalliy xalqlarning bolachaqalari, deb uqtiradilar. Uchinchi guruh olimlar fikricha, dunganlar musulmon dinini qabul qilgan xitoylik tub xalq. Ko'pchilik, keyingi fikrga qo'shilmoqda.

Xitoy olimlari bu xususda o'zgacha fikrda. Ularning dalil isbotiga qaraganda dunganlar bir vaqtlar Xitoyga Markaziy Osiyo taraflaridan kelib qolgan va mahalliy xitoy aholisining tili, madaniyati, turmush tarzini singdirib olgan turkiy, arab yoki eroniy aholi.

Ular, asosan, uch guruh bo'lib kelishgan. Har qaysi guruh Xitoyning ma'lum bir viloyatidan, O'sh, Qorako'l va Soquluq atrofidagi yerlarda o'rnashgan. Dunganlarning ko'pchiligini Xitoyning Gansu viloyatidan ko'chib kelgan uyg'urlar tashkil etadi. Jambul viloya-

tining Qorakunuz va Sho'rtepa qishloqlarida vasha-yotgan dunganlar, asosan, Shansi viloyatidan kelgan. Qolganlari Shansi, Lanchjou, Inchuan va Xitoyning bu shahar qishloqlariga qo'shni yerlardan chiqqan dunganlardir.

29-§. Janubiy Osiyo xalqlari

Janubiy Osiyo tabiiy-geografik va tarixiy-etnografik jihatdan ancha murakkab va xilma-xil. Mazkur mintaqa Hindiston yarim oroli shimolida Himolay-Hindiqush tog' tizmasi bilan o'ralgan, janubda Hind okeani suvlari bilan yuvilgan, g'arbiy qismida Dekan yassi tog'larini Konkana vodiysi sohili bo'yligacha cho'zilgan, sersuv Hind va Ganga daryolaridan paydo bo'lgan serbosil vodiyaning iborat o'ziga xos tabiiy iqlimli hududni tashkil qiladi. Katxiyavar yarim orolidan shimoli-sharq tomon cho'zilgan Aravalli tog' tizmalarining g'arbida joylashgan bepoyon suvsiz Tor yoki Buyuk Hind sahrosi, Rajaston dashti va Sind tekisliklari ham o'ziga xos tabiiy manzarasini yaratgan. Agar Assam va Himolay tog'ining janubiy etaklarida jahonning eng sernam vohasi joylashgan bo'lsa, o'sha kenglikdagi Sind dashtlarida ayrim yillari bir tomchi ham yomg'ir yog'maydi. Ammo Brahmaputra, Hind, Ganga kabi buyuk Osiyo daryolari bilan birga Jamna, Maxanadi, Kistna, Godovari nomli yirik daryolarning oqishi bu yerda sug'orma dehqonchilik ko'jaligi uchun qulay sharoit tug'dirgan. Eng qurg'oq hind tekisliklarida o'simlik dunyosi ancha qashshoq va siyrak, namli tropik iqlimli hududlarda esa har xil daraxtli o'rmonlar uchraydi.

2012-yilgi ma'lumotlarga binoan, Janubiy Osiyoning 4,5 mln. km² hududida 1 660 mln. dan ortiq aholi yashagan. Shundan eng ko'pi Hindistonda (1 258

mln.), Pokistonda (193,93 mln.), Bangladeshda (152,4 mln.), Shri-Lanka (21 mln.) va Nepalda (31 mln.) istiqomat qiladi. Eng kam aholi Butanda (750 ming) va Maldiv Respublikasida (324 ming) joylashgan.

Antropologik jihatdan janubiy osiyoliklar seosan katta yevropoid irqiga mansub bo'lib, o'ziga xos janubiy tarmoqni tashkil qiladi. Ular uchun qora qo'ng'iroq sochlar, qo'y ko'zlar, qirra burun, ancha cho'zinchoq yuz xarakterli belgilardir. Bu yerda negroid va mongoloid irqi bilan aralash tiplarni, shimol va shimoli-sharqda mongoloid, Janubiy Hindiston va Shri-Lankada veddoid, dravid va hatto avstraloid-negritos tiplarini ham uchratish mumkin. Past bo'yli pigmey tipidagi andamanliklar jismoniy tuzilishi bilan ajralib turadi. Umuman, hozirgi etnoslarda veddoid belgilari sezilarli darajada.

Janubiy Osiyoning lingvistik tuzilishi nihoyatda murakkab, bu yerda eng ko'p tillar, yuzlab shevalar uchraydi. Keyingi klassifikatsiyaga binoan Janubiy Osiyoda 160 dan ortiq til turkumi, faqat Hindistonning o'zida esa ba'zi ma'lumotlarga ko'ra 1652 til va shevalar mavjud. Qolgan aholi dravid, tamil, munda, kam sonli monxmer va tibet-birma tillarida so'zlaydigan xalqlar, eroniy va dariy til vakillaridir. Hozirgi davrda hind-yevropa tillaridan rasmiy tillar Hindis-

ton Respublikasida ingliz tili Bangladeshda bengali. Nepalda nepali, Shri-Lankada singali, ayrim shtatlarda mustaqil shevalar, eroniy tillaridan pushtu, baluchy, Kashmirda ko'pchilik aholi dariy tilida so'zlashadi. Ingliz tili Hindiston Respublikasining ikkinchi rasmiy tilidir.

Janubiy Osiyoga mustamlakachilar – portugallar, gollandlar, inglizlar XV – XVI asrlardan boshlab kela boshlaydi. 200 yillik mustamlakachilik mahalliy xalqlarning etnik tuzilishiga ta'sir qilmagan bo'lsa-da, mustamlakachilar o'z hukmronligini to'la o'rnat

bilgan, ma'muriy-siyosiy jihatdan ancha o'zgarishlar kiritgan, tub aholining sotsial-iqtisodiy va madaniy hayotida juda fojiali salbiy iz qoldirgan. Ozodlik, mustaqillik uchun ko'tarilgan ko'p qo'zg'olonlar shafqatsizlik bilan bostirilgan. Faqat 1947-yilda hindistonliklarning qahramonona ozodlik kurashi tufayli mustaqillik qo'lga kiritilgan. Shri-Lanka (ilgarigi Seylon) ni XVI asrda Portugaliya bosib olgan. XVII asr o'rtalarida Gollandiya tasarrufiga o'tgan. XVIII asr oxirlarida esa Buyuk Britaniya mustamlakasiga aylangan. 1948-yili Shri-Lanka mustaqillikka erishadi, ammo iqtisodiy va qisman siyosiy jihatdan Angliya ta'sirida qoladi.

Har bir xalqning shakllanishi jarayonida o'ziga xos xususiyatlar paydo bo'ladi, ammo muayyan hududda va tabiiy-iqlim sharoitda uzoq davr birga yashab kelgan turli xalq va elatlar ko'p asrlik iqtisodiy va madaniy munosabatlar tufayli xo'jaligi va madaniyatida umumiy belgilarini ham shakllantirib kelganlar.

Janubiy Osiyodagi eng yirik davlatlardan biri bu Hindiston bo'lib, u shimolda Himolay tog'lari, g'arbda Arabiston dengizi, sharqda Bengaliya qo'ltig'i bilan o'ralgan. Hindiston ma'muriy jihatdan 28 shtat (state) va 7 ittifoq hudud (territory)ga bo'linadi. Mazkur mamlakatda turli tillarda so'zlashuvchi bir necha yuz millat, elat va qabilalar yashaydi. Aholisining asosiy qismi hind-yevropa tillarining hind o'riy tillari guruhida so'zlashuvchi xalqlar – hindustoniylar, marathlar, bengallar, bixarlar, gujarotlar, oriyalar, rajastxonilar, panjobilar tashkil etadi. Kashmirilar dari til guruhiga kiradi. Hindiston janubida, asosan, dravid tillarida, shimoliy va shimoli-sharqida tibet-birma tillarida so'zlashuvchi xalqlar yashaydi. Shahar aholisi 30 foizni tashkil qiladi.

Mamlakat aholisining 80 foizi hinduylilik diniga, 14 foizi islomga, 2,4 foizi xristianlikka — 2 foizi sikhizmga e'tiqod qiladi. Hindistonning Mumbay (13 073 926), Dehli (11 904 217) Bangalor (5 281 927), Kalkutta (5 080 019), Chennai (4 376 400), Ahmadobod (3 819 497), Haydarobod (3 665 106) kabi shaharlari yirik shaharlar hisoblanadi.

Hindiston agrar-industrial mamlakat bo'lib, qishloq xo'jaligida mayda dehqon xo'jaliklari ustunlik qiladi. Mamlakatda 8 mln. dan ortiq fermer xo'jaligi bor. Qishloq xo'jaligi dehqonchilikka ixtisoslashgan. Asosiy ekinlari — sholi, bug'doy, tariq, dukkakli don ekinlari va moyli o'simliklar yetishtiriladi. Hindiston shakarqamish, yeryong'och, choy, jut, kanakunjut, paxta yetishtirish bo'yicha dunyoda oldingi o'rinlarda turadi. Shuningdek, kauchuk, kofe, makkajo'xori, tamaki, qalampir, ziravorlar (murch, kardamon, mushk, dolchin va hokazo) yetishtiriladi. Hindistonda kokos palmasi, banan, sitrus va boshqa mevali daraxtlar ham o'stiriladi. Chorvachiligida qoramol, qo'y, echki, cho'chqa, yilqi, tuya, parranda boqiladi. Pilla-chilik rivojlangan. Baliq va dengiz hayvonlari ovlanadi. O'rmon xo'jaligida qimmatbaho yog'och tayyorlanadi.

Hindistonda hosil yiliga ikki marta olinadi. Shuning uchun qishloq xo'jalik yili ikki mavsumga ajragan. iyun-oktabr oylari yozgi (harif) va oktabr-aprel qishki (rabi), Harif mavsumida, asosan, sholi, suli, makka va hokazo, rabi mavsumida esa bug'doy, arpa, dukkakli va yog' ekinlari ekiladi.

Uy hayvonlari (qoramol) saqlashda Hindiston jahonda birinchi o'rinni egallaydi. Bu hol mamlakat farovonligi bilan bog'liq emas, balki diniy e'tiqod bilan belgilanadi. Chunki induizm dinida jonivorlarni o'ldirish gunoh hisoblanganligi tufayli molni so'yish man qilingan. Faqat musulmon davlatlar -- Pokis-

ton va Bangladeshda mol ————— ishlatiladi. Maxsus chorva xo'jaligi G'arbiy Pokistondagi ko'chmanchi aholida, Hindistonning Maysur shtatida mavjud. Bu yerda, asosan, hayvon kuchi sifatida va sut mahsulotlari ishlab chiqarish uchun qoramol, echki, qo'y, cho'chqa, Pokistonning g'arbiy hududlarida esa tuya va ot boqiladi. Janubiy Osiyoning ayrim hududlarida og'ir ishlarda, masalan, yog'och tayyorlashda, fil kuchidan foydalaniladi. Hindistonning shimoliy va markaziy qismida joylashgan, ————— etaklarida, Nepal va Shri-Lankaning janubidagi tog'li joylarida primitiv dehqonchilik bilan bir qatorda chorvachilik, ovchilik, daryo va dengiz sohillarida baliqchilik, o'rmon va to'qayzorlarda yig'im-terimchilik bilan kun kechirayotgan xo'jaliklar ham ko'p uchraydi. Mintaqaning shimoliy qismida choy va jut plantatsiyalari ko'proq, markaziy vohalarida paxta, Janubiy Dekon

Hindlarning milliy tikuv to'q marosimi

va Shri-Lankada kofe, kauchuk va kokos plantatsiyalari muhim sohaga aylangan.

Butun Janubiy Osiyoda qadimdan hunarmandchilik nihoyatda rivojlangan. Ayniqsa, turli nozik matolar to'qish (mashhur kashmir ro'mollari, hind to'qima mahsulotlari), metall, yog'och va suyakdan badiiy buyumlar yasash, asl tosh va metallardan yaratilgan ajoyib bezaklar, turli xildagi va rang-barang naqshli, o'ymakorli mahsulotlari ishlab chiqarish ancha o'sgan edi. Ammo ko'p yil davom etgan ingliz mustamlakachiligi hunarmandchilikka ham katta putur yetkazdi. Jahonda ip-gazlama ishlab chiqarishda birinchi o'rinda turgan mamlakatlardan hisoblangan Hindiston XIX asrlardayoq Angliya fabrikantlarining mahsulotlari bilan mamlakatning to'ldirib tashlanishi natijasida mahalliy to'qimachilik inqirozga uchrab, yuz minglab hind to'quvchilari kundalik turkchiligidan mahrum bo'lib o'linga hukm qilingan edilar. Hindiston mustaqillikka erishib Respublika tashkil topgandan keyin badiiy hunarmandchilik qaytadan ravnaq topa boshladi va milliy iqtisodiyotning muhim sohasiga aylandi. Hukumat maxsus hunarmandchilik ishlari bo'yicha Butun Hind boshqarimasini tashkil etib hunarmandlarni zarur xomashyo bilan ta'minlab, ularning mahsulotlarini sotishda katta yordam bermoqda.

Janubiy Osiyo mamlakatlari mustaqillikni qo'lga kiritganlaridan keyin, qisqa muddat ichida mustamlakachilardan meros qolgan iqtisodiyotni qayta qurish ishida ancha muvaffaqiyatlarga erishdilar. Masalan, Hindistonda o'tkazilgan proteksionizm va iqtisodiyotda davlat boshqaruvining turli shakllarini keng jori qilish (davlat sektorini litsenziyalash, narx-navo, eksport, import va hokazolar ustidan nazorat o'rnatish) da industrilashtirish yo'li sanoat ishlab chiqarishining o'sishiga yordam berdi. Og'ir industriya va energeti-

kaning ilgari mutlaqo bo'lmagan yoki nihoyatda sust rivojlangan tarmoqlari, ayniqsa, tez o'ssa boshladi.

Janubiy Osiyo xalqlarining oila va nikoh munosabatlari diniy e'tiqodiga qarab farq qiladi. Musulmonlarning maishiy-oilaviy turmushi yuziatga asoslangan, induistlarniki esa patriarxalchilikni yoqlab kelgan kasta qoidalariga tayanadi. Ko'p xalqlarda beva qolgan ayol eri yosh o'lsa ham ikkinchi marta turmushga chiqishga haqqi yo'q bo'lgan. Ayrim elatlarda ona urug'i munosabatlarining qoldiqlari saqlangan. Masalan, Janubiy Hindistondagi nayri xalqida meros ona tomonidan belgilanadi, ayollar erkaklar bilan teng huquqda. Albatta, mazkur tartiblar erkin bozor munosabatlarining ta'siri ostida asta-sekin yemirilib borgan.

Me'morchiligi. Janubiy Sharqiy Osiyo xalqlari memorchilik an'analari uzoq tarixiy davrlarga borib taqaladi. Xususan, bu borada Hindiston memorchilik maktabi o'ziga xos tarixga ega bo'lib, mil. avv. III – I ming yilliklardayoq mudofaa, xo'jalik va turarjoy

Dehli - Faridagi Qutub Minor (XVI asr)

binolari, bog' va — havzalari bo'lgan yirik shaharlar (Sanghol, Lothal, Mathura, Pataliputra) qurilgan. Mil. avv IV – II asrlarda ulkan qal'a, saroylar (Pataliputradagi podsho Ashoka saroyi), diniy ashyolarga mo'ljallangan inshoot – stupalar, memorial ustun (stamba)lar, g'or ibodatxonalar (Karlida, mil. avv. I asr; Ajantassa, mil. avv. II asr – milodiy VII asr.) va monastirlar, ehromlar yaratilgan. Milod boshlarida budda ibodatxonalarining yangi turlari (Sangida yer ustiga qurilgan to'rt ustunli peshayvondan iborat kub shaklidagi ibodatxona, V asr; Ellorda yaxlit qoyatoshni o'yib ishlangan ibodatxona, VIII asr) paydo bo'ldi.

XIII asrdan Dehli sultonligi davrida yirik saroy ansambllari, masjid, gumbazsimon maqbara, minoralar (Dehli'dagi Qutib Minor deb atalgan minorali Quvvat ul-Islom masjidi, 1193-yildan qurila boshlangan) hamda mustahkam qal'a devorlari bilan o'ralgan shaharlar qurildi. Boburiylar davlati tashkil bo'lgach, Hindiston me'morchiligi yuksak cho'qqilarga erishdi: shahar va qal'a qurilishi san'atining ajoyib namunalari yaratildi. Ajmer, Ollohobodagi qal'alar, «Fatehpur-Sekri» shahar-qal'asi, 1569 – 84), qubbasimon maqbaralar (Dehli'dagi Xumoyun maqbarasi, 1565; Agra shahri yaqinidagi Toj mahal) qurildi. Qurilishda marmar eng ko'p ishlatilgan.

Baromi (Rojasthon), Kanarak (Orissa), Kajuraxo (Madhya-Pradesh)dagi ibodatxonalar hind me'morchiligining bebaho yodgorliklariga aylandi. XIX asrda eski shaharlar (Kalkutta, Madras, Bombay) rivojlandi va Yevropa me'morchiligi uslubidagi inshootlar bunyod etildi. Mustaqillikka erishilgach, mamlakatni industrilashtirish bilan bog'liq bo'lgan qurilishlar avj olgan. Lekin qishloqlarda uylar kasb va tabaqalarga bolingan holda qurilgan. Qishloq markazida jamoa kengashining uyi qad ko'taradi, unda har bir kasta o'z xudolari va umumiy xudolar

Milliy libosdagi hind qizlari

haykalchalarini o'rnatib ibodat o'tkazadilar. Har bir oila turarjoy, omborxonona va molxonadan iborat hovliga ega. Hovh uylarining turlari har xil bo'lib, ular loydan, yog'ochdan, toshdan, tekis tomli, oynasiz qilib qurilgan. Ayniqsa, sohillarda qad ko'targan shaharlar ko'p qavatli chiroyli muhtasham binolari bilan ajralib turadi. Shahardagi o'ziga to'q sanoat markazlarining tevarak-atrofida minglab tartibsiz tiklangan ishchi baraklari kulbalari ham nihoyatda katta hududni egallaydi.

Janubiy Osiyo xalqlarining kiyimlarini ikki turga bo'lish mumkin. *tikilgan* va *o'ram*. Erkaklarida *dxoti*, deb atalgan beldan bog'lanib but orasidan o'tkazib o'ralgan ishtonga o'xshash libos, ayollarda uzun matodan bel va oyoqlarini bekitib o'ralgan ko'ylakka o'xshash kiyimlar keng tarqalgan. Dxoti va sari ustidan kalta kamzu bilan ko'ylakcha, ayollar kofta, qo'shimcha yubka yoki sharovar kiyishadi. «Oliy» kasta vakillari va ko'pchilik shahar ahli, odatda, keng va uzun, dehqonlar esa kalta belbog' shaklidagi dxoti

kiyadilar. Bel va oyoq o'ralgandan qolgan uzun matoning uchi bilan ayollar ko'kragini bekitadilar, ba zan boshlariga ro'mol qilib yopinib yuradilar. Erkaklar boshiga salla o'raydi, ayollar ro'mol yopinadi va har xil bezaklar taqadi, atir-upalar bilan o'ziga pardoz beradi. Keng ommada jez va kumushdan, badavlat kelinlar uchun oltin va qimmatbaho toshlardan ishlangan, oyoq — qo'llariga taqiladigan bilaguzuklar, qishloqlarda jez, shisha va suyakdan, hatto ayrim o'simlik donalarini quritib tizma munchoqlar va boshqa turli bezaklar yasaladi. Ba'zi xalqlarda erkaklar ham har xil bezaklar taqadi. Bolalarga, o'spirin qizlarga, kelin-kuyovlarga mo'ljallangan ko'pgina bezaklar tumor sifatida taqiladi. Ayrim ayollar o'z bezaklarini butun umr yechmaydilar.

Sharqiy osiyoliklarning taomlari ham tabaqalanadi. Ko'pchilik aholining har kungi taomi xamir mahsulotlari, ayniqsa, non va har xil dondan pishirilgan suyuq bo'tqa, atala yoki sho'rva, o'simlik (araxis, kendir, kunj yoki kokos) yoki ziravorda tayyorlangan loviya va sabzavotdan iborat. Qatiq, choy va kofe asosiy ichimlik hisoblanadi. Choyni, asosan, sut bilan shurchoy qilib ichiladi. Hindistonda go'sht va mol yog'i kam iste'mol qilinadi. Diniy aqidalar asosida mol (sigir) go'shtini iste'mol qilish man qilingan, sariyog' eritilgan holda ishlatiladi. Ko'p xalqlarda erkak va ayollar alohida-alohida ovqatlanadi. Odatda, qishloq aholisi kuniga ikki marta, dala ishlari vaqtida uch marta tanovul qiladi. Hindlarda oshxona muqaddas hisoblanadi. Ovqatni qo'l bilan yeydilar, qozon-tovoqlari, asosan, misdan, to'ylarda ishlatiladigan sopol idishlar esa faqat bir marta ishlatilib, keyin tashlab yuboriladi. Don, suv va sut-qatiqlar uchun sopol idishlardan foydalaniladi.

Unni odatda qo'l tegirmonida, Himolay etaklarida suv tegirmonida chiqarilib, bug'doy, suli makka,

Hind milliy taomlari

arpa, ba'zan guruch unidan, Shimoli-Sharqiy Panjobda qorabug'doy (grechixa) unidan tandirda non (lavad) yopiladi. Non yopilish usuliga qarab turlicha ataladi. chapati, pxulka, rotla, bxakri hamda qalin qilib tovada sariyog'da qovuriladigan yoki yupqasi (Gudjaratda) kxakra, deb yuritiladi. Guruchdan tayyorlanadigan taomlar eng sevimli va keng tarqalgan ovqat hisoblanadi. Qand yoki shinni va yong'oq qo'shilgan shirguruch bayramlarda pishiriladigan tansiq taomdir. Pokiston va Shimoliy Hindistonda, ayniqsa, musulmonlar orasida keng tarqalgan sevimli taom palov (pulou) va shavla (biryoni). Hind palovi qo'y go'shti, tovuq, baliq, sabzi va no'xatdan, har xil ziravor qo'shib pishiriladi, guruchi alohida yog'da qovurib olinadi, shavlası esa, aksincha, guruchni ivitib masallig'i bilan birga damlanadi. Shavlaga, odatda, yong'oq, mayiz, qovurilgan piyoz qo'shildi. Induislar, ayniqsa, jayna mazhabidagilar faqat

vegeterian taomlarni iste'mol qiladilar. Hind musulmonlari cho'chqa va mol go'shtini iste'mol qilmaydi, asosan, qo'y go'shti va parranda ishlatiladi. Pokiston, Shimoliy Hindiston va Bangladeshda har xil go'shtli taomlar, ayniqsa, kaboblar (sich kabob, kufta, shabdeg) tayyorlanadi. Bengallar, tamil va boshqa dravid xalqlarida baliqdan turli taomlar tayyorlanadi. Shri-Lankada ham baliqni har xil turshak va achchiq ziravorlar, piyoz va sarimsoq bilan pishirib iste'mol qiladilar, singallar ham go'shtni (ko'proq mol go'shtini, kamroq qo'y va echki go'shtini) qovurib, qaynatib turli o'tlar, qalampir va sirka bilan iste'mol qiladilar. Shri-Lankada ham eng sevimli taomlar guruchdan jekfrut mevasi bilan pishiriladi. Tovuq go'shti ham eng obro'li taom hisoblanadi. Ammo barcha go'sht, baliq, tovuq va sabzavotga guruch qo'shib tortiladi.

Janubiy Osiyo xalqlarining yaratgan dabdabali go'zal monumental arxitektura, dekorativ haykaltaroshlik, mohir o'ymakorlik, tasviriy san'at kabi san'at namunalari jahon madaniyatiga ulkan hissa qo'shgan. Bu yerda o'zlarining qadimiy yozuvlari asosida aniq fanlar, falsafa va adabiyot yaxshi rivojlangan, noyob xalq og'zaki ijodi asarlari, teatr, musiqa va xoreografiya san'ati yuksak mavqega ega.

Uzoq asrlar davomida janubiy osiyoliklarning siyosiy xo'jalik va madaniy yaqin munosabatlari o'ziga xos umumiy ma'naviy madaniyatni yuzaga keltirgan, umumiy xalq ijodiyoti namunalari yaratilgan. Masalan, qadimiy hindularning muqaddas yozuvlari, vedda gimnlar, buddizm adabiyoti, «Mahabhorat» va «Ramayana» kabi epik asarlar, hikoyalar to'plami, ertaklari va «Panchatantra» masallari, «Katakali» nomli teatrlashtirilgan tomoshalari, jozibador kuylari va xoreografik raqslari butun Sharqiy Osiyo xalqlarining umumiy ma'naviy boyliklaridir. Ularning kundalik hayotini qo'shiq va raqssiz tasavvur qilish qiyin. Barcha bayramlar, marosimlar, to'ylar va ko'p mehnat

faoliyati kuy, qo'shiq va raqslar bilan nishonlandi, qo'g'irchoq teatri, fokuschilar va masxarabozlar o'z san'atlarini namoyish qiladilar. Hozirgacha o'rta asrlarda yaratilgan mo'jizali Tojmahal maqbarasi, afsonaviy naqshlar va haykallarga boy Banoras ibodatxonalarini va boshqa arxitektura namunalari, Ajanta g'or ibodatxonalaridagi rasmlar, turli rivoyatlarini aks ettirgan haykallar va o'yma naqshlar kishini hayratda qoldiradi. Xalq tabobati va farmokologiyasi yaratgan davolash usullari va doridarmonlar, yo'g'talimoti va boshqa xalq aql-zakovati yaratgan qobiy tajribalar jahonga mashhur.

Janubiy Osiyo xalqlarining diniy tasavvurlari turlicha bo'lib, bu yerdagi eng yirik dinlar hinduizm, islom va buddizmdir. Masalan, Hindistonda aholining 83 foizi hinduistlar, 11 foizi musulmonlar, 3 foizga yaqini nasroniylar, 2 foiz sikkalar, 1 foiz buddistlar va

jaynistlar. Nepal aholisining ham ko'pchiligi hinduistlar (89 foizi). Pokistonda musulmonlar butun aholining 97 foizini, Bangladeshda esa 80 foizini, hinduistlar 18 foizini tashkil qiladi. Shri-Lanka aholisining 66 foizi buddistlar, 19 foizi hinduistlar, 8 foizi nasroniylar va 7 foizi musulmonlar.

Hindiston — buddizmning vatani. U mil. avv. VI asrlarda quldorlik jamiyatida keng mehnatkash ommaning kasta tuzumi-

Budda haykali

ga, shafqatsiz jabr-zulmga qarshi tenglik g'oyasini ko'tarib chiqqan diniy e'tiqod sifatida paydo bo'lgan edi. Buddizm qo'shni mamlakatlarga (ayniqsa, Nepal va Shri-Lankaga) tez tarqalgan. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra taxminan 500 mln. kishi buddizm diniga e'tiqod qiladi. Boshqa ma'lumotlarga ko'ra, konfertsiyalar statistikasi bo'yicha yirik mutaxassis D. B. Barretta ma'lumotlariga ko'ra, 1996-yilda butun dunyo bo'yicha buddistlar – 325 mln. kishi bo'lgan (bu butun yer yuzi aholisining 6 foizini tashkil qiladi). Bu ma'lumotda buddizm bilan boshqa dinga e'tiqod qiluvchilarni (avvalo Xitoyda) hisobga olinmagan. Ko'rsatilgan buddizm diniga e'tiqod qiluvchilar orasida Osiyoda – 322 mln. kishi (mazkur qit'a aholisining 9 foizi), Amerikada – 1,5 mln, Yevropada – 1,6 mln, Avstraliya va Okeaniyada – 200 ming, Afrikada – 38 ming kishini tashkil qilgan.

Janubiy Osiyo mintaqasida keng tarqalgan dinlardan biri hinduizm dinidir. Hinduizmga e'tiqod qiluvchilar, asosan, Hindistonda yashaydi, Pokiston, Bangladesh, Nepal, Shri-Lankada, shuningdek, Janubiy Afrikada, Janubi-Sharqiy Osiyoda ham uchraydi. Hinduizmga jami 780 mln. kishi e'tiqod qiladi (2003). Bu din milodiy eraning 1-mingyilligida shakllangan Hinduizm veda dini va brahmanizm rivojlanishi va unga keyinchalik xalq e'tiqodi, urf-odatlar, marosimlari singib ketishi jarayonida paydo bo'lgan bo'lib, o'rta asrlarda hukmron mafkuraga aylangan.

Hinduizmnining asosida jonning yangi shaklga kirishi (sansara) haqidagi ta'limot yotadi. Unga ko'ra, kishi o'lgandan keyin joni (ruhi) yangi o'simlik, hayvon yoki inson tanamga kirib oladi va qayta tug'iladi. Yangi ruhning qay darajada bo'lishi karma qonuniga, ya'ni kishining hayot davridagi xulq-atvori, xatti-harakatiga bog'liq.

Hinduizmnining asosiy maqsadi – insonni mana shu qayta tug'ilish zanjiridan, azob-uqubatidan xalos qi-

lish, ya'ni mokshaga erishishdan iborat bo'lgan. Hinduizmdagi turli diniy-falsafiy ta'limotlarda mokshaga erishishning yo'llari va vositalari ishlab chiqilgan.

Hinduizmga etiqod qiluvchilar vafot etganlarida yerga ko'milmaydi, balki olovda kuydiriladi. Hinduizmga ko'ra shunday qilinsa marhum poklanadi, gunohlari bu dunyoda qoladi. Olov u dunyoga gunohlardan xoli bo'lgan jonning o'zini olib ketadi. Bu dunyoning aqidalariga ko'ra, odamzod yaratilishidayoq yitimioy jihatdan tengsiz yaratilgan. Shuning uchun bu tengsizlikni real hayotda tugatishning iloji yo'q. Chunki unga ta'sir etishga qodir bo'lgan kuchning o'zi

Hinduizmda ajdodlar ruhiga topinish alohida o'rin tutadi. Vafot etgan ajdod xudoga tenglashtiriladi. Ajdodlar ruhi bu dunyoda yashayotgan qarindosh-urug'larni qo'riqlaydi, ularning oilasi va hayotini muhofaza qiladi.

Hinduizmning muqaddas kitobi vedalar. «Mahobxarata» (ayniqsa uning «Baha-gavadgita» va «Ramayana» qismlari) va boshqalar Hinduizmda asosiy xudolar – Shiva, Vishnu. Brahmaga sig'iniladi. Ularning ko'rinishi sifatida ko'plab mahalliy xudolar e'tirof etiladi Hinduizmda tog'lar, daryolar (xususan, Gang), o'simlik (mae, nilufar), hayvonlar (maymun, fil, ilon va. ayniqsa, sigir) muqaddas sanaladi va ularga topiniladi.

Hindistondagi diniy marosimlar ibodatxonalarda, uylardagi mehroblar yonida, muqaddas joylarda ado etiladi. Hozirgi hinduizmning 2 oqimi – vishnuizm va shivaizm keng tarqalgan.

30-§. Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlari

Yevroosiyo qit'asining janubi-sharqiy qismidagi Hindixitoy yarim orolida va qo'shni Malayya arxi-

pelagi orollarida o'ziga xos madaniyatga ega bo'lgan turli elatlar yashaydi. Taxminan 4.6 mln. km² hudud-da bir necha yirik mustaqil davlatlar joylashgan. Uning aholisi 2012-yilgi ma'lumotlarga ko'ra 324 mln. dan ortiq. Eng katta yarim orol (jahonda maydoni jihatdan uchinchi o'rinda) hisoblangan Hindixitoyda Vetnam (89,730 mln.), Laos (6,374 mlr.), Kombodja Xalq Respublikasi (14,478 mln.), Birma (32,6 mln.) va Tailand qirolligi (46 mln.) joylashgan. 15 mingdan ortiq orollardan tashkil topgan Malayya arxipelagida esa katta hududni egallagan Indoneziya (148 mln.) va Filippin (45 mln.) respublikalari, Malayziya Federatsiyasi (13,5 mln.), Singapur Respublikasi (2,4 mln.) kabi davlatlar mavjud.

Tarixiy-geografik jihatdan ham Janubi-Sharqiy Osiyo o'ziga xosdir. Hali to'liq o'rganilmagan bo'lsa-da, mezolit davridayoq bu yerda muayyan madaniy birlik paydo bo'lgan. O'tkazilgan tadqiqotlardan ma'lum bo'ldiki, Tailandning vodiylari (arvohlar g'ori)da mil. avv. VIII – IX mingyilliklarda ilk dehqonchilik xo'jaligi bo'lgan. Odamlar tog' vodiylarini, dengiz sohillaridagi tekislikni sholikorlik dehqonchiligi uchun qulay bilib, u yerlarni egallay boshlaganlar. Bunday xo'jaliklar dastlab neolit davridayoq qit'aning sharqiy qismida paydo bo'ladi, birinchi marta sholikorlik madaniyati qit'ada tay va avstroneziya xalqlari tomonidan egallangan va qo'shni o'lkalarga ham tarqalgan. Sug'orishga asoslangan qo'shli omoch dehqonchiligi milodning boshlariga kelib butun mintaqada tarqalgan. Bronza tishli omoch asli dongshon nomli madaniyat (mil. avv. VIII – VII asrlar) obidalarida topilgan. Hozirgi moddiy va ma'naviy madaniyat xususiyatlari ham o'sha davrlardan shakllana boshlagan va hozirgacha o'z xususiyatlarini, asosan saqlab qolgan.

Antropologik jihatdan Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlarining deyarli hammasi mongoloid tipidagi Janubiy Osiyo kichik oid ma'lumotlarga qaraganda paleolit va mezolit davrlarida mahalliy aholning bir qismi avstroloid guruhini tashkil qilgan yoki o'ziga xos aralashma tipidan iborat bo'lgan. Shuning uchun ham hozirgacha Janubi-Sharqiy Osiyo aholisining etnik qiyofasi ancha murakkab.

Qit'a qismida yashovchi eng katta etnos - vetnamliklar 89 mln. dan ortiq kishidan iborat. Tili va madaniyati jihatidan ularga yaqin bo'lgan mianglar respublikaning turli vohalarida joylashgan. Vetlarning g'arbi, butun Hindixitoy yarim orolida tay tili da so'zlashadigan xalqlarning katta guruhi yashaydi. Shulardan eng ko'p sonlilari kxontanlar yoki Tailand siamlari, lao (laoslik) va shan (birmalik) xalqlardir. Vetlar va taylarga irqiy, xo'jalik va madaniy belgilar bilan myao-yao guruhiga oid xalqlar yaqin turadi. Bularning hammasi lingvistik jihatdan mon-kxmer til oilasiga kiradi. Asli kxmer tillarida Kambodjaning tub aholisi, Vetnam, Laos va Tailand kxmerlari, Birma va qisman Tailandda yashovchi mon (talain)lar, Malakkadagi senon va semanglar so'zlashadi. Xitoy tibet til oilasiga oid katta til guruhining vakillaridan birmaliklar va ularga yaqin koren, kaya, kachin va boshqa xalqlardir. So'nggi lingvistik ma'lumotlarga qaraganda bu yerda 300 dan ortiq tillar va 1000 ga yaqin shevalar mavjud bo'lib, shularning 96 foizi avstroneziya til oilasiga tegishli. Yavaliklar (60 mln.), sundlar, madurlar, minengkabau, bugi, makasara, filippinlardan tagal, ilok, bilok, visayya kabilar ham shu til oilasi vakillaridir. Til va millatlarning shakllanish jarayoni mustamlakachilik davrida biroz sustlashgan bo'lsa-da, ammo har holda davom qilib kelgan.

Faqat XX asrning 40 - 50-yillaridan boshlab, Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlaridan ko'pchiligi mustaqillikka erishgandan so'ng bu jarayon ancha kuchaydi. Yirik millatlar shakllana boshlab hozirgi etnik qiyofa paydo bo'ldi. Mintaqaning tub aholisidan tashqari kelgindi xalqlar ham anchagina qismni tashkil etadi. Masalan, turli mamlakatlardan kelib joylashib qolgan xitoylar, tamillar va boshqa dra-vid xalqlarining vakillari, bengalliklar va boshqa hindariy xalqlar, butun mintaqadagi mamlakatlarda tarqoq holda o'rnashgan 1,2 mln. dan ortiq Malayziya, Birma va singapurliklar va boshqalar. Bu yerlarga yevropaliklar juda kam darajada kirib kelganlar.

Qadimiy tarixiy davrlarda Osiyo qit'asi Avstraliya bilan birkam bo'lib beshinchi qit'aga odam o'sha tabiiy ko'priq orqali ko'chib tarqagan. Mahalliy xalqlarning etnogenezi ham uzoq o'tmishdagi etnik guruhlarining migratsiyasi bilan bevosita bog'liqdir. Hindixitoy yarim orolida qadimiy davrlarda hozirgiga nisbatan mon-kxmer tilida so'zlashadigan qabilalar ko'proq bo'lgan. Indoneziya va Filippin orollarida negro-avstroloid xalqlar joylashgan bo'lib papuas va melaneziya tiplari bilan chatishib ketgan. Milodning boshlarida shimoliy va sharqiy tomondan ko'plab kela boshlagan mongoloid elatlar monkxmerlarni siqib chiqara boshlaydi va hozirgi vet, tay, lao va birma tillariga asos soladi. O'z navbatida, Malakka va Indoneziya orollarining aborigen aholisini qit'adan bir necha to'liqida ko'chib kelgan mongoloid aralash qabilalar sohillardan ichki o'rmonzorlarga ko'chishga majbur qilgan. Yava va Sumatra orollariga milodning boshlarida Janubiy Osiyodan kelib joylashgan kelgindilar mahalliy xalqlarning siyosiy va madaniy hayotida muhim rol o'ynagan. Ular induizm va budizm dinlari, yozuv va boshqa madaniy an'analarning keng tarqalishiga sabab bo'lgan. O'sha davrlardayoq

bu yerda dastlabki davlatlar paydo bo'ldi, bu davlatlar o'rta asrlarga kelib ancha taraqqiy etadi va dehqonchilik, savdo, hunarmandchilik, fan va san'at ancha rivojlanadi. VII – VIII va, ayniqsa, XIV asrlarda Indoneziya va Malayziyaga, qisman Filippinga (moro xalqiga), Vetnam va Kambodja (tyamlar)ga islom dini tarqala boshlagan.

XVI asrdan boshlab Hindixitoyga dastlab portugaliyaliklar, keyin gollandlar va inglizlar keladi. XIX asrda Indoneziyaning ko'p qismi Gollandiyaning mustamlakasiga aylanadi: Malakka, Birma, Kalimantanning shimoliy qismini Angliya; Vetnam, Kampuchiya, Laosni esa Fransiya bosib oladi. Mustamlakachilik davrida missionerlar nasroniy dinini o'rnatishga intilib Filippin orollarida ma'lum darajada muvaffaqiyat ham qozonganlar.

Janubi-Sharqiy Osiyoning serunum tuprog'i, namli va ishqiq iqlimi qadimiy davrlardan dehqonchilik xo'jaligini, ayniqsa, sholikorlikning keng tarqalishiga sabab bo'lgan. Yuqorida qayd qilingandek, sholikorlik bu yerda neolit davrida paydo bo'lib, dastlab uni tay va avstroneziya xalqlari egallagan. Endi sug'orma omoch dehqonchiligi Janubi-Sharqiy Osiyo aholisining asosiy mashg'uloti bo'lib, ko'p joyda yiliga ikki marta hosil olinadi. Ular sholdan tashqari dukkakli va ildizmevali ekinlar, makka, bog'dorchilik va sabzavot ekinlari yetishtiradilar. Texnik ekinlardan kauchuk va kofe daraxtlari, kokos palmasi ham ekiladi. Ishlab chiqarish qurollari deyarli bir xil: oddiy yog'och omoch va tishli mola bilan yerga ishlov beradilar, haydalgan yerga yog'och bilan kovlab urug' soladilar yoki tayyor kochat ekiladi, hosilni o'roq yoki pichoq bilan o'rib, xirmonni tayoq bilan yoki mol yuborib yanchadilar. Asosiy ekinlardan, masalan, Vetnamda, aholi, makka, kauchuk daraxti, ildizmevali ekinlar, choy va paxta ekiladi. Laosda qizil shilliqli sholi,

bog'dorchilik, sabzavotchilik, qisqar. chorvachilik va baliqchilik rivoj topgan Birmada poliz ekinlari, bog'dorchilik qishloq xo'jaligining asosini tashkil qiladi, sholidan tashqari ba'zi joylarda choy, kofe daraxti, shakarqamish, kokos palmasi va banan ekiladi. Kambodjada sholikorlik bilan baliqchilik muhim soha bo'lsa-da, kauchuk kabi qimmatbaho daraxtlar ham yetishtiriladi. Indoneziya va Filippinda sholi, makka, loviya, baliq, sabzavot, meva, shakarqamish, kofe kabi ekinlar keng tarqalgan. Orollarida baliqchilik muhim rol o'ynaydi. Guruch, baliq, sabzavot, meva, o'simlik yog'i kabi mahsulotlar butun mahalliy aholining tirikchiligidir. Go'sht kam, asosan, bayramlarda iste'mol qilinadi, ko'proq parranda, nomusulmon aholi esa cho'chqa go'shtini iste'mol qiladi.

XIX asr oxirlari – XX asr boshlarida ko'p orollarning botqoq va tog'li joylarida daydi ovchi va terimchi guruhlar yashagan. Malakkadagi semangi va senonlar. Sumatradagi kubu va qisman sakaya, Kalimantandagi punan va bukitlar, Filippindagi aeta va boshqa qabilalarning asosiy tirikchiligi tropik o'rmonlardagi yemishli o'simliklarni terib, mayda hayvonlarni ovlashdan iborat bo'lgan.

Bugungi kunda ham ushbu mintaqa jahondagi plantatsion xo'jalikning eng rivojlangan hududlaridan biri hisoblanadi. Bu yerda dunyoda tayyorlanadigan kokos yong'og'ining yarmi, kopranning 70 foizi, natural kauchukning deyarli o'ndan to'qqiz qismi ishlab chiqariladi. Kauchuk, asosan, Malayziya va Indoneziyada yetishtiriladi. Jahon bozorida yog' palmasi, shakarqamish, choy, kofe, har xil ziravorlar muhim ahamiyatga ega. Aholining ko'p qismi plantatsiya xo'jaliklarida band, ular davlatga katta daromad keltiradi. Eksport mahsulotlari yirik plantatsiyalardan tashqari mayda xo'jaliklarda ham yetishtiriladi. Masalan. Malayziyada ishlab chiqariladigan kau-

chukning 50 foizini, Indoneziyada 70 foizdan ortig'ini mayda dehqon xo'jaliklari yetishtirib beradi

Dehqon xo'jahidagi taomlar, asosan, o'simlik mahsuloti (guruch, tariq, makkajo'xori, sabzavot)dan tayyorlanadi. Guruch turli usulda pishiriladi, katta idishlarga suzilib, qayla bilan tortiladi va qo'l bilan yeyiladi. Mintaqada go'sht kam iste'mol qilinadi. Hindixitoy aholisi baliqdan pishirilgan taomlarni iste'mol qiladi. Sut va sut mahsulotlari deyarli iste'mol qilinmaydi. Qishloqlarda (Tailandda) qurbaqa, ko'rshapalak, ilon, qisqichbaqa, ipak qurtini ham iste'mol qiladilar. Orolliklar ko'proq o'simlik, baliq, parranda va turli mevalarni iste'mol qiladilar.

Yirik shaharlari va turarjoylari. Garchi Janubi-Sharqiy Osiyo aholisining asosiy qismi qishloqlarda yashasa-da, mintaqada aholisi soni 1 mln. dan oshiq bo'lgan ko'plab shaharlar bor. Avvalo bu qator poytaxt shaharlar: Bangkok, Xanoy, Kuala-Lumpur, Jakarta, Manila shaharlaridir. Rangun, Pnompen, Vyentyan shaharlari kattaligi va shahar aholisi nu-fuziga ko'ra birmuncha kichikroq hisoblanadi. Shuningdek, mintaqada Xoshimin, Danang, Bandung, Surabayu va boshqa shaharlar ham mashhur hisoblanadi.

Tailand poytaxti Bangkok ko'pmillatli shahar tarzda nom qozongan. Mazkur shaharning doimiy aholisi 5 mln. yaqin. Siamlar bilan birga shaharda kelib chiqishi hindistonlik bo'lgan kishilar alohida katta-katta mavzelerde istiqomat qilishadi. Shuningdek, bu yerda ko'plab yaponlar, xitoylar, yevropaliklar, amerikaliklar ham yashaydi. Bangkok – yirik dengiz porti hamdir. U yirik industrial shahar bo'lib, metallni qayta ishlovchi, yengil sanoat, oziq-ovqat va neftni qayta ishlovchi zavod va fabrikalar joylashgan. Bangkok o'zining hunarmandchilik mahsulotlariga ixtisoslashgan bozorlari bilan ham ma'lum va mas'uldir.

Vetnamlik savdogarlar

Bu shaharda Chakri qirolligining saroyi, Po (Chetun), Radjabopit, Benchamabopit kabi buddaviylik ibodatxonalari o'ziga xos diqqatga sazovor joylar bo'lib, aynan mazkur inshootlar tufayli minglah sayyohlar Tailand poytaxtiga tashrif buyuradilar. Shahar atrofidagi ko'plab tabiiy qo'riqxonalarda ko'plab kamyob hayvonlar va egzotik o'simliklar saqlanib qolgan.

Vetnam poytaxti – Xanoy shahri ham yirik megapolis bo'lib, ayrim manbalarga ko'ra V yoki VIII asrda bunyod etilgan (XI asrdan Vetnam davlati poytaxti bo'lgan). Bu shaharda 3 mln. ga yaqin aholi yashaydi. Xanoy – Xongxa daryosi bo'yidagi yirik port shahar bo'lishi bilan birga mamlakatning eng yirik sodiy va madaniy markazlardan biridir. Bu shaharda mashinasozlik metallni va yog'ochni qayta ishlash, kimyo sanoati bilan birga mahalliy hunarmandchilik ham taraqqiy qilgan. Xanoylik hunarmandlar kumushdan turli-tuman taqinchoqlar yasash bilan nom

qozongan. 1918-yilda Xanoy universitetiga asos solingan. Shaharning diqqatga sazavor yodgorliklari qatoriga Dyen-Bo — Adabiyot ibodatxonasi kiradi.

Jakarta shahri Indoneziya poytaxti bo'lib, 350 yil davomida Niderlandiyaning Ost-Indiya kompaniyasiga qarashli shahar bo'lgan va Bataviye deb nomlangan. Bu shahar markazida banklar, boy do'konlar, muzey va maktablar joylashgan yirik ko'p qavatli binolar bilan birga XVII – XVIII asrlarda qurilgan ko'plab zich uylar ham saqlanib qolgan. Shaharda «malay» stilida qurilgan ko'plab masjidlar ham bor.

Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlarining uy-joylari, qishloq va qarorgohlari har xil. Ko'l, dengiz, daryo sohil-larida joylashgan, dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholi rejali qurilgan qishloqlarda yashaydilar. Hozirgacha aholining bir qismi suvdagi kemalarda istiqomat qiladilar. Tog'li joylarda yashovchi aholi atrofi bambuk yoki tikandi devor bilan o'ralgan kichkina qishloqlarda joylashgan. Ko'p xalqlarning uylari umumiy xarakterda bo'lib, bambuk va xurmo yog'ochlaridan tiklangan, turli yaproqlar bilan yopilgan va yerdan birmuncha ko'tarilgan poldan iborat. Betak, dayak kabi qabilalarda katta oila, ba'zan jamoa joylashadigan hashamatli uylar bo'lgan. Filip-pinda ilgari maxsus jamoaning kengash uylari qurilgan. Uylar, asosan, polga to'shalgan chipta, devorlarga osilgan ro'zg'or buyumlari bilan jihozlangan. Shaharda yashovchi boy oilalarning uylarida zamonaviy mebellar bor. Tog' va botqoqlik o'rmonlarda daydi ovchi va terimchi qabilalar bambuk va xashaklardan tiklangan yengil uylarda yoki pono qo'yib istiqomat qiladilar.

Kiyim-kechaklari. Azaldan janubi-sharqiy osiyo-lıklarda o'rama kiyim keng tarqalgan. Masalan, ilgari Vetnamda belbog', keng shim, kalta kurtka voki

budda

xalat erkaklarning an'anaviy kiyimi bo'lgan bo'lsa, hozir ko'pchilik yevropacha kiyimga o'tgan. Ayollar ko'kragi ochiq kofta, uzun ishton, qishda kurtka yoki xalat, boshiga somon shlyapa, oyog'iga esa sandal kiyganlar. Laosliklar, asosan, xitoycha kiyingan, kalta keng shim, kurtka va sandal, ayollari esa to'pig'idan qo'ltig'igacha mato bilan o'rab belbog' boylagan. Tailandliklar keng matoni belga o'rab, uchini butini orasidan o'tkazib ishtonga o'xshatib kiygan, birmalikalarning erkak va ayollari keng matoni yubka qilib o'ragan, ustiga yaxtak ko'ylak yoki kurtka kiygan, boshiga shlyapa yoki qiyiqcha yopingan, oyog'iga teri sandal kiyishgan yoki, umuman, yalangoyoq yurganlar. O'rmonlarda yashovchi ovchi qabilalar, asosan, dub daraxtidan to'qilgan etakcha belbog' yoki yubka kiyganlar. Barcha xalqlarda turli bezaklar, ayniqsa, elatlarda esa tatuirovka qilish, tishni qoraga bo'yash kabi pardozlar bo'lgan.

Oilaviy turmush tarzi. Oilaviy turmush va ijtimoiy tuzumi jihatidan mazkur xalqlar har xil darajada turgan. Uzoq vaqtlar Hindixitoy va Indoneziyaning ko'p qismida patriarxal oila turmush munosabatlari saqlanib kelgan. Ijtimoiy tuzumga va oilaviy turmushga din (buddizm, islom, nasroniy) ta'sir qilgan. Ayrim qoloq elatlar – ovchi terimchi qabilalarda urug'-jamo'a munosabatlari hali ham mustahkam saqlangan. Ular ma'lum hududga ega bo'lib, urug'chilik, hatto ona urug'i qoldiqlarini saqlab qolgan, ijtimoiy va oilaviy munosabatlarni qabila boshliqlari va jamoa boshqargan.

Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlarining ma'naviy madaniyati, san'ati va folklori juda boy. Ma'lumki, bu yerda o'rta asrlardayoq ma'rifat ancha taraqqiy qilgan, diniy va badiiy adabiyot tarqalgan. Ammo mustamlakachilik siyosati tufayli an'anaviy madaniyat inqirozga uchragan edi. Qadimdan Vetnamda har xil epik asarlar, musiqa, raqs va qo'shiqlar rivoj topgan. Tailandda har xil xalq teatrlari – imo teatri, qo'g'irchoq va niqob teatrlari tarqalgan. Kambodjada va Birmada balet juda mashhur, epos janriga asoslangan xalq tomoshaları va soya teatri (ayniqsa, Indoneziyada wayang-nurvo nomli) katta obro' qozongan.

Shuni alohida qayd qilish lozimki, Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlari orasida hukmron bo'lgan eng yirik dinlarning barchasi mahalliy diniy e'tiqodlar, xalq urf-odatları va milliy bayramlardan keng foydalanib ularga diniy tus bergan. Masalan, butun mintaqada tarqalgan qishloq xo'jaligi bayram marosimlari, bahor faslida ajdaho shaklidagi kemalarda otkaziladigan poygalar, dehqonning yordamchisi sabr-toqatli va mehnatkash qo'tos obrazi, mard va topqir quyon syujeti (yo'lbars va timsohlar ustidan g'olib chiqadigan) diniy tasavvurlar bilan chatishib ketgan. Oilaviy va ijtimoiy bayramlar domo turli taomlar, rang-barang kuy va raqslar, ommaviy tomoshalar bilan nishonlangan.

31-§. Sharqiy Osiyo xalqlari

Osiyo qit'asining eng ko'p sonli xalqlari sharqiy qismida joylashgan. Juda keng hududni egallagan bu mintaqaga Xitoy, Mo'g'uliston, Koreya va Yaponiya davlatlari kiradi.

Mintaqaning tabiati va iqlimi rang-barang bo'lib, turli xo'jalik-madaniy tiplarning shakllanishiga sabab bo'lgan. Shimoliy qismi Sibirdagi qahraton sovuqli kontinental iqlimdan janubiy issiq tropik sohillargacha cho'zilgan bu katta hududda juda boy o'simlik va hayvonot dunyosi mavjud. Bepoyon qumlik, sahro va dashtlar. sovuq iqlimli tog'li va noyob vodiylarga ega. Markaziy qismi ham maxsus etnogeografik viloyatni tashkil qiladi. Bu yerda qadimiy davrlardan ural-oltoy til oilasiga oid mo'g'ullar va turkiy xalqlar (Sinszyan aholisi), xitoy-tibet tillaridagi tibetliklar va dunganlar yashaydi. Sharqiy Osiyo aholisi, asosan, xitoy-tibet til oilasiga oid, yaponlar va koreyslar o'ziga xos til turkumini tashkil qiladi, qolgan mayda etnik guruhlar monxmer, tay va boshqa til oilalarining vakillari. Antropologik jihatdan butun Sharqiy Osiyo xalqlari katta mongoloid irqning ayrim shahobchalariga oid.

31. 1. Xitoy va xitoy xalqi

Xitoy Xalq Respublikasi (xitoycha Shjanxua jenmin gunxego), XXR – Sharqiy Osiyoda joylashgan davlat. Dunyoda aholisi eng ko'p va maydoni jihatidan eng yirik davlatlardan biri. Sharqda Tinch okeanning Sarıq, Sharqiy Xitoy va Janubiy Xitoy dengizlari bilan o'ralgan. Maydoni 9,6 mln. km². Aholisi 1 mlrd. 300

mln. 750 ning kishi (2010). Poytaxti – Pekin shahri. Ma'muriy jihatdan 23 ta provinsiya (Xitoy Taypeyi ham shu hisobga kiradi), 5 ta muxtor rayon va markazga bo'ysinuvchi 4 ta shahar (Pekin, Shanxay, Tyanszin, Shunsin)ga bo'linadi.

Xitoy – ko'p millatli davlat bo'lib, mamlakat aholisining 95 foizini xitoylar, qolgan qismini turli til guruh va oilalarga mansub bo'lgan 56 ta xalqlar tashkil qiladi. Xitoylarning ko'pi mamlakatning sharqiy qismida yashaydi. Xueylar (7 mln. ga yaqin) ham xitoy tilida so'zlashadi. Xitoyning shimoli-g'arbida turkiy tillar guruhiga kiruvchi xalqlar – uyg'urlar, qozoqlar, qirg'izlar, salorlar va boshqa xalqlar, shimoliy va shimoli-sharqidagi dasht va chala cho'lalarda mongoloid guruhiga kiruvchi xalqlardan mongollar, dunganlar, tular, shimoli-sharqida tungus-manjur xalqlari, g'arbi (Tibet) va janubi-g'arbida tibet-birma xalqlari, janubda taj tillarda so'zlashuvchi xalqlar yashaydi. Sinszyanning janubi-g'arbida Pomir tojiklari ham bor.

Xitoy xalqining etnogenezi va etnik tarixi nihoyatda qadimiy boy tarixga ega bo'lishi bilan birga murakkab hisoblanadi. Chunki mazkur xalq turli etnik va etnografik guruhlardan tashkil topgan. Xitoylarning qadim ajdodlari Xuanxe daryosi bo'ylarida yashagan, deb faraz qilinadi. Keyingi yillarda o'tkazilgan antropologik, tarixiy-arxeologik tadqiqotlar va etnolingvistik ma'lumotlar Sharqiy Osiyo xalqlarining shakllanish tarixini umumiy tasavvur qilishga imkon beradi. Miloddan avvalgi V – IV mingyilliklarda Sharqiy Osiyoda bir necha neolitik madaniy markazlar paydo bo'lgan. Hozirgi Xitoyning sharqiy sohillari (Szansu va Shjeszan provinsiyalari)da kashf etilgan Sinlyangan madaniyati keyinchalik «sharqiy» nomli etnoslarning paydo bo'lishiga zamin yaratgan. O'sha

davrlarda Xuanxe daryosining bosh shoxobchasi Veyxe vodiysida mashhur Yanshao neolitik dehqonchilik madaniyati paydo bo'lib, xitoy xalqining eng qadimiy ajdodlari, bir qismi esa tibet-birma etnoslarining shakllanishiga sabab bo'lgan. Yanshaoliklar daryo sohillarida yarim yerto'lalarda va ustunlarga o'rnatilgan sinch uylarda yashab, dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanganlar.

III mingyilliklarda sharqiy osiyoliklar O'rta Xitoy tekisliklarida yashovchi janubiy qabilalar bilan aralashib ilk Xitoy tiliga asos solingan. Keyingi ming yillikda qadimiy xitoy qabilalari – sya va shan (in)lar yirik qabilaviy ittifoqlar tuzib dastlabki sinfiy jamiyatlar negizidagi ilk davlatlar (eng kuchligi shan, keyin chjou)ni yaratgan. Ular qo'shni turli irqdagi etnik guruhlar bilan yaqin aloqada bo'lganlar. Shan davrida ieroglif tipida yozuv paydo bo'lgan, uning jez idishlari va folbinlar fol ochadigan maxsus suyaklar (folbin suyaklari)ga yozilgan namunalari bizgacha yetib kelgan. Keyinchalik bu yozuv qo'shni Koreya va Yaponiyaga tarqalgan.

Xuanxe vodiysining o'rta qismida taxminan 6 ming yil avval xitoy etnosining asosi va mahalliy Sharqiy Osiyo sivilizatsiyasi shakllana boshlagan. Aynan bu davrdan xitoylar (xan)ning dastlabki etnik jamoasi asosi va dehqonchilik madaniyati shakllangan. Bu holat mahalliy an'anaviy dehqonchilik madaniyati shakllanishiga asos bo'lgan.

Xitoyning shimoliy va shimoli-g'arbiy rayonlaridagi quruq kontinental iqlim o'ziga xos subregionda chorvador ko'chmanchi madaniyat shakllanishiga asos bo'lgan.

Mamlakatning deyarli barcha aholisi mongoloid irqning Tinch okeani shoxiga mansub hisoblanadi. Biroq agar janubiy qismda joylashgan Janubiy Osiyo

kichik irqiga kirsa, shimoliy qismda yashovchi aholi esa Uzoq Sharq tarmog'iga kiradi. XXRning markaziy va qisman shimoliy provinsiyalari orasida nisbatan ko'p qorishuvni kuzatish mumkin. Mazkur mintaqada mo'g'uliy elementlar aks etgan – burni turtib chiqqan, qisqa yuzli xitoy tipi tarqalgan.

Xitoyning sharqi va janubiy qismida aholi birmuncha zich joylashgan bo'lib, ayrim rayonlarda 1 km² ga ming kishidan ortiq aholi to'g'ri keladi.

Mil. avv. I mingyillikning boshlariga kelib O'rta Xitoy tekisliklarida uzoq vaqt davom etgan qadimgi xitoy etnosining shakllanish jarayoni tugaydi va ular o'zlarini «*xuasya*», deb atay boshlaydi. Qadimiy xitoylar etnik birligining paydo bo'lishi o'sha davrlarda Xuanxe va Yanszi daryolari vodiylaridagi davlatlarning birlashishiga dastlabki turtki berdi. Oqibatda miloddan avvalgi III asrlarga kelib markazlashgan Sin va Xan imperiyalari yuzaga kelgan. Janubiy Xitoyda qadimdan har xil qabilalar yashagan. Miloddan avvalgi davrning so'nggi asrlarida xitoylar janubga harakat qilib, mahalliy qabilalarni asta-sekin xitoylashtiradi.

So'nggi 20 yil ichida Taklamakon cho'li atrofida 5 – 6 mingyillik tarixga ega bo'lgan jasadlar, mato bo'laklari, sopol idish va boshqa ashyolarning topilganligi Xitoyning g'arbiy hududida ham nihoyatda qadimgi madaniyat bo'lganligidan dalolat beradi.

XX asr o'rtalaridan boshlab Xitoy jadal tarzda industrializatsiyalashdi. Shunga qaramay qishloqlarda yashovchi aholining kompakt holda joylashuvi va ularning nufusini yuqori bo'lishi ming yillarda rivojlanib taraqqiy etib kelgan etnik an'analarning, yoki ayrim mutaxassislar aytganidek, xitoy *superetnosi* madaniyati barqaror davom etishiga sharoit yaratgan.

Xitoy etnosining konsolidatsiyasiga xanlarning turli xan bo'lmagan etnik guruhlar bilan o'zaro etnoslararo aloqalari asos bo'lgan. Bu o'zida shuni ham unitmaslik lozimki, Xitoyni 2 marta (XIII asrda mo'g'ullar va XVII asrda manjurlar) bosib olishgan, XX asrning birinchi yarmida xitoyliklar yapon intervensiyasiga duchor bo'lgan.

Xitoy xalqining birligi faqat til va hududiy umumiyligidagina aks etgan. Biroq muomalada xitoy tilida fonetik va leksik tarkibiga ko'ra farqlanuvchi ko'plab lokal dialektlar uchraydi. Chunonchi, janubda yashovchi xitoylar ko'p hollarda shimolliklar tilini yomon tushunishadi va hatto ayrim hollarda umuman tushunishmaydi. Lekin yozma til qat'iy bir xildagi ierogliflardan tashkil topgan sintaksis asosida qurilganligi mamlakatning barcha hududlarida yashovchi aholi uchun birday tushunarli bo'lishga imkon yaratgan.

An'anaviy xitoy aholisi *to'rtta asosiy ijtimoiy guruhlarga* bo'linadi. Bu *amaldorlar* (hukmdorlar, zodagon, aslzodalar) bo'lib, mamlakat ichidagi siyosiy va ma'muriy boshqaruvni nazorat qilgan. Amaldorlar o'zlarining xizmat faoliyatlari davomida bir provinsiyadan ikkinchi provinsiyaga ko'chib yashashlari mumkin bo'lgan.

Aholi ijtimoiy qatlamining asosiy qismi (90 foizga yaqini)ni dehqonlar tashkil qilgan bo'lib, ular xitoy madaniyatiga klassik yozma merosi asosida kirgan va aynan ular millat asosi hisoblanadi.

Keyingi qatlam *hunarmandlar* bo'lib, ular an'anaviy texnikaning yuqori bo'lishini ta'minlab bergan. Xitoyning hunarmandchilik madaniyati — bu juda murakkab va yuqori tashkillashtirilgan majmua hisoblanadi. Ishlab chiqarishda shahar markazlarida professional sexlarga birlashgan uncha ko'p bo'lma-

Shanxay shahri

gan jamoadan tashkil topgan ustalar yoki bitta usta ishtirok qilgan.

Xitoy jamoatchiligi orasida eng obro'li tabaqalardan biri bu savdogaralar hisobalangan. O'z navbatida, shuni ham aytish kerakki, oxirgi o'n yilliklarda amalga oshirilgan islohotlar mamlakatdagi ijtimoiy aloqalar xarakteriga (bozor munosabatlari shaklini joriy qilish tufayli), jumladan savdogorlar faoliyatiga jiddiy ta'sir qildi va ularning ijtimoiy mavqei ko'tarildi.

Sharqiy Osiyo xalqlarining ko'pchiligida yaqin davrlargacha klan (patronimiya) tashkilotlarining qoldiqlari saqlangan bo'lib, u ijtimoiy ong va oilaviy turmushga zo'r ta'sir kelgan. XIX asr oxirlari - XX asr boshlarida Xitoyda patronimiya va patriarxal tartiblari ijtimoiy va oilaviy munosabatlarni belgilab turgan. Qishloq jamoasi tuzumi patronim tashkilot («szunszu») an'analari qavmu qarindoshlar yer mulki, umumiy ajdodlar ibodati bilan xarakterli bo'lgan. Ko'pchilik «szunszu» shajara kitobiga ega. Har kishi muayyan «familiya» (sin)ga tegishli hisoblangan.

Ularda ekzogam nikoh saqlangan: Sun familiyasida yigʻit Sun familiyasidagi qizni olishga haqqi yoʻq. «Sin» urugʻ («sh»)larga boʻlingan (asli «sh») katta patriarxal oila tipi), oila boshligʻining hukmi mustahkam. ayollar esa butunlay erkaklarga qaram boʻlgan. Nikoh yoshlikda oʻtkazilgan. Ijtimoiy va oilaviy turmushga buddizm, daosizm, konfutsiylik dinlari, qisman tarqalgan islom va nasroniylik taʼsir qilgan. Shaxsiy (individual) ism tartibi koreys va yaponlarda ham mavjud boʻlib, asl urugʻ tuzumini aks ettirgan.

Koʻjaligi. Zamonaviy Xitoy industrial-agrar mamlakat hisobalanadi. 1949-yil xalq inqilobidan soʻng xalq koʻjaligini tiklash ishlari boshlangan va dastlabki 5 yil ichida yuksak natijalarga erishilgan. Ammo undan keyingi 20 yildan ortiq davr ichida iqtisodiyoti nihoyatda qiyin ahvolga tushib qoldi. 1978-yilda boshlangan iqtisodiy islohotlar mamlakat iqtisodiyotini rivojlanish yoʻliga olib chiqdi. Iqtisodiy oʻsish surʼati yiliga oʻrta hisobda 8 – 10 foiz, xususiy mulkchilikka asoslangan tarmoqlarda 30 foiz ga oshdi. 1980-yillar oxirida yalpi ichki mahsulot hajmi 2 baravar koʻpaydi, aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan taʼminlash muammosi hal boʻldi. 1990-yillar oxirida yalpi ichki mahsulotda sanoatning ulushi 49 foiz, qishloq xoʻjaliginiki 19 foiz, xizmat koʻrsatish tarmogʻiniki 32 foizni tashkil etdi.

Sanoatida koʻp tarmoqli mashinasozlik (stanoksozlik, qishloq xoʻjaligi va transport mashinasozligi, traktorsozlik, avtomobilsozlik (2003-y. 4 mln. 443 ming 700 dona avtomobil ishlab chiqarildi), elektr energetikasi va boshqa sanoat jihozlari, elektron buyum va priborlar, shuningdek, velosiped, tikuv mashinalari, soat va boshqalar ishlab chiqarish), kimyo, qora metallurgiya muhim mavqega ega. Sanoatning asosiy tarmoqlaridan – toʻqimachilik (ip-gazlama – 1996-y. 22,1 mlrd. metr ip, shoyi, jun gazlama ishlab chiqarilgan), oziq-ovqat sanoati rivojlangan. Hu-

narmandchilik ham katta ahamiyatga — (eng qad. tarmoqlari — yigiruv-to'quv, keramika — chinni va fayans — va uy-ro'zg'or buyumlari ishlab chiqarish). Xitoy badiiy-hunarmandchilik buyumlari bilan ham mashhur. Hunarmandchilik ham qadimdan taraqqiy topgan, ipak qog'oz, chinni, lak mahsulotlari, metall buyumlar yasash keng tarqalgan. Szindechjen chinni manufakturasida tayyorlangan mahsulotlar chet elga chiqarilgan va jahonga mashhur bo'lgan. XVI asrdan badiiy kashtado'zlik va to'quvchilik rivojlandi.

Transport vositalari: yangil ikki g'ildirakli odam tortib yuradigan kolyaska-riksha, mol qo'shilgan yoki dastak arava; janubda, suv yo'llarida yelkanli qayiq (jo'nka) ishlatilgan. Xo'jalikda ishchi kuchi sifatida, asosan, qo'tos va ho'kiz ishlatilgan. Hozirda esa eng zamonaviy avtomobillar, tezyurar poyezdlar va samolyotlar asosiy transport vositasi hisobalanadi.

Xitoylarning asosiy mashg'uloti qadimdan dehqonchilik bo'lib, mil. avv. III mingyillikda yuzaga kelgan va yanshao madaniyati bilan bog'liq bo'lgan. Dastavval mahalliy aholi suli ekan, keyin sholi eka boshlaganlar. Don ekinlaridan: gaolyan, dukkakli ekinlar, cho'miza, loviya ekiladi; choy plantatsiyalari, pillakashlik va ipak ishlab chiqarish uch ming yildan buyon ma'lum. Yerga ishlov berishda yog'och yoki temir tishli omochedan foydalanganlar, ekinni tishli temir o'roq bilan o'rib, molga tepkilatib yoki yog'och bilan yanchganlar. Qadimdan ekin ekadigan seyal-kalar ham paydo bo'lgan. Ammo hosildor yer taqchil bo'lganligi uchun chopqidan ko'proq foydalanilgan. Irrigatsiya rivojlangan, dalalarni aniq tortib o'z oqimi bilan, ba'zan chig'ir o'rnatib sug'organlar.

Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yerning 93 mln. gektari (mamlakat hududining 10 foiz) ishlandi, 49 foiz sug'oriladigan yerlar. Ekin mavdonining 2/3 qismini sholi, bug'doy, batat, kartoshka egallaydi.

Jui Tui — *Xitoy ibodatxonasi*

18 foiz ga texnika ekinlari (paxta, soya, yeryong'oq, choy, tamaki, jut, shakarqamish, qandlavlagi — boshqalar) ekiladi. Shuningdek, tariq, arpa, grechixa ham yetishtiriladi. Xitoyning janubidagi dengiz sohillari va Sichuan soyligida shakarqamish, sharqiy va markaziy tumanlarida choy o'stiriladi. Tropik, subtropik va mo'tadil mintaqalarda ko'p tarmoqli bog'dorchilik (sitrus mevalar, ananas, banan, mango, olma, nok va hokazo) rivojlangan. Xitoyning ba'zi bir yirik rayonlari chorvachilikka ixtisoslashgan. Xitoyda cho'chqachilik, parrandachilik rivojlangan. Ish hayvonlari ko'paytiriladi. Ichki Mo'g'uliston, Sinszyan-Uyg'ur muxtor rayonining shimoliy qismi va Tibetda yaylov chorvachiligi (qo'ychilik, qoramolchilik, yilqichilik) asosiy o'rinda turadi. Ularda chorvachilik dehqonchilikka qo'shimcha sifatda rivojlangan. Qoramol, janubda buyvol (ho'kiz) ishchi kuchi sifatida, go'shtga esa ho'chqa, ushoqmol, parranda ishlatilgan.

Yanszi va Shjuszyan daryolari havzalarida tut ipak qurti, Shimoli-Sharqiy Xitoyda va Shandunda dub ipak qurti boqiladi. Xitoy dunyoda tabiiy shoyi yetishtiruvchi yirik davlatlardan biri. Xitoy baliq boshqa dengiz hayvonlarini ovlashda dunyoda oldingi o'rinlardan birida turadi. Chuchuk suv havzalarida va sholipoyalarda baliqchilik ham keng tarqalgan. Xitoyda yog'och tayyorlanadi, yovvoyi o'simlik mevalari va shifobaxsh o'tlar yig'iladi.

Me'morchilik va an'anaviy turarjoylari. Xitoy hududida mil avv. 4 – 1 mingyillikka oid manzillar saqlangan. Mil. avv. 2 mingyillikda devorlar bilan o'ralgan, ibodatxona va saroylari bor shaharlar paydo bo'ldi (poytaxt Anyan shahri, saroyi xarobalari). Sinchli binolar qurilgan. Mil. avv. 1 ming yillik o'rtalarida me'morchilik va shaharsozlik prinsiplari shakllandi. Mamlakat markazlashgan yagona Sin davlatiga birlashtirilgach (mil. avv. 221 – 207), Buyuk Xitoy devorining asosiy qismi qurildi. Sin va Xan davrlari (mil. avv. 206 – mil. 220)da 2 – 3 qavatli uylar, yirik saroylar barpo etildi. Mil. avv. III asrgacha murakkab konstruksiyali ulkan saroylar, katta ko'priklar, maqbara, darvozalar qurildi (Sichuan provintsiyasi, Yaan uezdidagi Gaoi syue). III – VI asrlarda buddizm ta'siri natijasida ko'p pog'onali ibodatxona – pagodalar yuzaga kelgan. (Xenan provintsiyasida, 523). VII – XII asrlarda xitoy me'morchiligi shakllarning qat'iyiligi va mahobatlilik bilan ajralib turadi. Bu davrda Loyan, Shan'an shaharlarlari, saroy va ibodatxona majmualari (Utayshan tog'laridagi Foguan ibodatxonasi, 857), pagodalar (Sianya yaqinidagi Dayanta yoki «Yovvoyi g'ozlar» katta pagodasi, 652). Sun davlati davrida Xitoy me'morchiligiga shakllarning nihoyatda nafis va mutanosibligi xos (Kayfindagi Teta yoki «Temir» pagoda, 1041 – 48). Mo'g'ullarning Yuan sulolasi hukmronligi davri (XIII – XIV asrlar)da yuanlar

davlati poytaxti Dadu (keyinchalik Pekin)da binolar ansambli qayta qurildi, saroy majmualari yaratildi.

Mo'tadil iqlimdagi qo'l (chopqi) dehqonchiligi bilan shug'ullanuvchi xalqlarda dastlab yarim yerto'lalar, keyinchalik loydan qurilgan uylar, namli issiq iqlimdagi aholisida yerdan ko'tarilgan polli ustunlar-ga o'rnatilgan uylar xarakterli. Eng ko'p tarqalgan

*Milliy kiyimdagi
xitoy ayoli*

ustunli sinch uylar xitoy, koreys, yapon, tay va monxmer xalqlariga xos bo'lsa, xomg'isht va toshdan qurilgan uylar uyg'urlar, tibet va iszu xalqlarida ko'p uchraydi. Ustunli uylarda loydan qurilgan o'choq, ko'pchilik qismida (yapon va xitoylarda) doimiy o'choq o'rniga manqal ishlatiladi, shimoldagi xitoylarning uylari maxsus mo'rli supa (kan) bilan qizitiladi. Baland tog'lar-da yashovchi ko'chman-chi chorva elatlarning uylari, asosan, kigiz yoki jun mato bilan qoplangan chodirdan iborat.

Ko'pchilik chorvador ko'chmanchi aholi yig'ma yog'och sinchlardan qurilgan va kigiz bilan yopilgan o'tovlarda yashaydi. Masalan, xitoylarning uylari yog'ochdan 2 – 3 xonali sinch qilib, orasiga xom yoki pishgan g'isht terilgan, tomi va devorlari somon va yaproq bilan yopilgan. Odatda, yog'langan qog'oz yopishtirilgan bir-ikkita deraza qo'yilgan. Xitoylarning qishloq uylari fanza, deb ataladi. Xona o'rtasida kichkina devorlari doim isib turadigan o'choqqa qozon qo'yiladi.

Asosiy ro'zg'or buyumlari yog'och yoki sopol idishlar, stol, yotib-turish uchun bo'ya (ko'rpa-to'shak o'rnida) dan iborat. Qishloqlar, asosan, yo'l va suv bo'yida joylashgan.

XIX asrning 2-yarmida Shanxay, Tyanszin, Nankin, Guanchjou kabi yirik shaharlarda Yevropa tipidagi eklektik binolar paydo bo'ldi (Ixeyuan bog'idagi Sinyanfan saroy paviloni, Pekindagi kutubxona). XX asrning 80-yillaridan zamonaviy qurilish konstruksiyalari milliy me'moriy an'analar bilan uyg'unlashtirilib, yirik bino va inshootlar bunyod etildi.

Milliy kiyimlari va taomlari. Xitoy an'anaviy kiyimlarida erkak va ayollarniki kam farq qiladi. Ular, asosan, keng shim (ishton), yaktak ko'ylak (kofta) va engsiz kamzul (kurtka) kiyadilar. Qishki kiyimi

*Milliy kiyimdagi
tubetlik*

paxtali shim-kurtka va xalat, bosh kiyimlari esa teri qalpoq, yozda ro'mol yoki shlyapadan iborat. Qo'shni koreys erkaklari ham keng shim, kurtka, vomgirda plash, oyog'iga sandal, boshiga somon shlyapa kiyadilar. Ayollari esa keng lozim, keng yubka, yaktaksimon kofta, oyog'iga to'qilgan yoki g'iz sandal kiyib yuradilar. Qariyalari oq kiyim, yoshlari rang-barang matolardan tikilgan kiyimlar kiyadi. Xitoyliklarning taomi, asosan, guruch, har xil donlardan yorma, turli

sabzavotlar, baliq va molyuskalardan iboratdir. Ular da eng sevimli ichimligi choy hisoblanib, u faqat issiq

holda ichiladi. Xitoy taomi 40 komponentga bo'linadi. Chyushi («asosiy taom») va fushi («ikkinci darajali taom»). Shjushiga turli xamir taomlar (manti, ugra osh, chuchvara, varaqi, patir), guruch, suli va bug'doy yormasi, dukkakli ekinlardan pishiriladigan ovqatlar kiradi. Fushiga, asosan, sabzavot, go'sht va baliqdan tayyorlanib, chyushiga garnir sifatida tortiladi. Fushiga ko'proq sabzavot ishlatiladi. Mol, cho'chqa go'shtlari, janubda it (o'rta asrlarda it go'shtidan tayyorlangan taom butun Xitoyda eng sevimli hisoblangan) va qurbaqa go'shti keng iste'mol qilinadi. Janubiy Xitoyda baliq va dengiz mahsulotlaridan turli taomlar tayyorlanadi, shuningdek, tovuq va o'rdak go'shtini tanovul qilish keng tarqalgan.

Tibet (xitoycha Sitszan) – Xitoyning janubi-g'arbiy qismidagi o'ziga xos tarixiy etnografik jihatlar bilan ajralib turuvchi mamuriy birlik hisoblanadi. Maydoni 1,2 mln. km². Aholisi 2,52 mln. kishi (1998). Ma'muriy markazi – Lxasa shahri. Aholisining aksari qismini tibetlar, shuningdek, ularga yaqin syan, nu, dulun, abor, lishmi, dafla xalqlari tashkil etadi. Tibet-birma guruhleri tilida so'zlashadi; buddizm-lamaizm diniga e'tiqod qiladi. Tibetning asosiy tub aholisi tibetliklar bo'lib, ular o'zlarini pyoba, deb ataydilar. Tibetliklarning deyarli barchasi XXR (Tibet avtonom rayoni, Gansu, Sinxay, Sichuan, Yunnan viloyatlarida, bir qismi Hindiston, Nepal, Butanda yashaydi. Tibet tilining turli shevalarida so'zlashadi.

Tibetliklar milodiy VII asrning I yarmidan yozuvga ega bo'lgan. Qadimdan kitob bosib chiqarish (ksilografiya) mavjud. Tibetliklarning ajdodlari jun va syan qabilalari (mil. avv. II mingyillik oxiridan ma'lum) bo'lgan; syanlar tibetliklar etnogenezining asosiy negzini tashkil qilib, turli davrlarda xitoylar, turkiylar, saklar va boshqa etnik guruhlarni o'ziga singdirgan. Tibetliklar mashg'ulot turiga qarab tog'lik

o'troq dehqonlar (Tibetning yarmidan ortig'i), yarim-o'troq dehqon-chorvadorlar — ko'chmanchi-chorvadorlarga (asosan, yak, ot, qo'y va echkilar) bo'linadi. Hunarmandchilik (kulolchilik, to'qimachilik, metallni qayta ishlash) taraqqiy etgan. Tibetliklar orasida yaqin vaqtlargacha polindriya va poligamiya saqlanib qolgan.

Tibetlik erkak va ayollar teridan tikilgan shim va jun xalat kiyadilar. Ayollari bosh kiyimlariga har xil tangalar, chig'anoqlar qadaydilar. Ularning asosiy taomlari qo'tos go'shtidan pishiriladi va sut mahsulotlari iste'mol qilinadi, don ekinlaridan talqon (szamba) tayyorlanadi, bayramda guruch yoki bug'doy unidan non pishiriladi. Qo'tos transport vazifasini o'taydi. Tibetliklarning sevimli ichimligi choy. Unga ertilgan sariyog' va tuz solib szamba bilan ichadilar. Har xil hunarmandchilik kasblari — temir va yog'och buyumlar yasash, chit va gilam to'qish, o'ymakorlik (toahga, yog'ochga) keng tarqalgan.

Bu yerda hozirgacha teokratik boshqarish shakli saqlanib kelmoqda. Har bir tibet oilasi bir bolasini monax qilib monastirga berishi shart bo'lgan. Budizmning asosiy tarmoqlaridan biri lamaizm hukmron din hisoblanadi. XVII asrda tibetda lamaizmning «sariq qalpoqliklar» mazhabi hokimiyatni qo'lga olib, 1951-yilgacha hukmronlik qilgan. So'nggi yillarda tibetliklarning sotsial-iqtisodiy va madaniy hayotida ancha o'zgarishlar ro'y berdi.

Me'morchiligi. Tibetning muhim san'at yodgorliklari zamindorlik munosabatlari avj olgan davrlarda yaratildi. O'rta asr Tibet me'morchiligi mamlakatning yovvoyi va cho'l tabiati bilan mutanosib ravishda o'zining keskinligi va mahobatlilik bilan ajralib turadi. Tog' cho'qqilariga qal'a-qasrlar qurilgan. Tog' etaklari va cho'qqilarida joylashgan monastirlar bir necha qator devorlar bilan o'ralgan bo'lib, bosh ibo-

datxona shimolga qaragan, atrofida maydonlar, yon bag'irlarda amfiteatr ko'rinishida monaxlar uy-joylari bo'lgan. Lxasadagi Potala saroy-qal'asi o'rta asrning o'ziga xos me'moriy obidasi hisoblanadi.

Tibetda XX asrga qadar manzarali bezak san'atining kashtachilik, jezdan ibodat va maishiy buyumlar, musiqa asboblari tayyorlash, gilamlar to'qishning an'anaviy turlari saqlanib qolgan.

O'zbekiston - Xitoy aloqalari. O'zbekiston hududi Buyuk ipak yo'lining chorrahasi bo'lganligi tufayli ikki davlat o'rtasidagi munosabatlar bir necha ming yillik tarixga ega. Ammo birinchi Xitoy elchisi Shjan Syanning qadimgi Farg'ona (Davan, Dayyuan) davlatiga kelishi mil. avv. 128-yil. da yuz bergan. Ushbu voqeani ikki davlat o'rtasidagi diplomatik aloqaning boshlanishi, deb hisoblash mumkin. Elchi vataniga qaytib borgandan so'ng, xitoyliklar nafaqat Farg'ona, balki butun O'rta Osiyo haqidagi ma'lumotlarga ega bo'lgan. Shuning uchun ular elchini g'arbiga boradigan Buyuk ipak yo'lini ochgan shaxs, deb bilishadi. Shjan Syandan keyin hozirgi O'zbekiston hududiga kelib ketgan elchilar va budda rohiblarining soni ko'paygan. Qadim zamondan beri O'zbekiston va Xitoy o'rtasida ijobiy ahamiyatga ega bo'lgan savdo va boshqa munosabatlar rivojlangan. O'tgan o'rta va qadimgi asrlarda hozirgi O'zbekiston hududida yashagan ko'p kishilar Xitoyga borib faohyat ko'rsatganlar. Ular nafaqat savdo ishlarida, balki qurilish, fan va texnika sohasida ham nom chiqarishgan. Ayniqsa, Xitoyda tashkil topgan va Yuan deb nomlangan mo'g'ullar sulolasi davri (1279 - 1368)da Mahmud Yalavoch, Umer Shamsiddin va boshqalar davlat ishlarida, Jamolidin Buxoriy, Kamoliddin, Muhammad Buxoriy, xorazmlik Ahmad Fanakatiy va boshqalar matematika va astronomiya sohasida ulkan ishlar qilib, Xitoyda mashhur bo'lganlar. XIII-XIV asrlarda bir qator tabi-

blar Xitoyda faoliyat ko'rsatgan, ular yordamida Ibn Sinoning «Tib qonunlari» xitoy tiliga tarjima qilingan va u xitoy tabobati durdonasi hisoblangan «Xueyxuey yaofan» («Musulmon dorivorlari») hamda «Bentsao ganmu» («Giyoh dorivorlar qonuni») asarlarining yaratilishida asos bo'lgan. O'zbekistonliklar Xitoyda islomning tarqalishiga ham katta hissa qo'shishgan. Shu zamonlarda Samarqanddan borgan va o'g'uz qabilasining solor urug'i avlodidan bo'lgan 40 dan ortiq oila Sinxay viloyatiga joylashgan. Ularning avlodi ko'payib hozirda XXRda mavjud bo'lgan 56 xalq (millat)ning birini tashkil qiladi.

So'nggi yillarda O'zbekiston bozorlarida Xitoy mollarining ko'payganligini kuzatish mumkin. Xitoydan O'zbekistonga texnika, elektronika, elektr jihozlari, xalq iste'mol mollari, choy va ziravor, optika priborlari va apparatlari, transport vositalari, to'qimachilik mahsulotlari, kiyim-kechak, poyabzal va boshqalar keltiriladi. O'zbekiston Xitoyga rangli metallar va ulardan tayyorlangan buyumlar, mineral yonilg'i, neft va neft mahsulotlari, paxta va ipak tolasi, plastmassa va boshqalar yuboradi. Ayni vaqtda O'zbekistonda Xitoy investorlari ishtirokida tuzilgan 122 ta korxonalar ro'yxatdan o'tgan.

Ikki tomonlama hamkorlikning rivojlanishiga 1998-yil 1-dekabrda tuzilgan «O'zbekiston – Xitoy» do'stlik jamiyati munosib hissa qo'shib kelmoqda.

31. 2. Koreya va koreyaliklar

Koreya (koreyscha Choson – Tonggi tarovat) – Sharqiy Osiyodagi mamlakat. Asosan, Koreya yarim oroli va uning materikka tutashgan qismida hamda 3,5 mingga yaqin orolda joylashgan. Koreyani sharqdan Yapon dengizi, g'arbdan Sariq dengiz o'rab olgan,

janubda Koreya bo'g'ozini Yaponiyadan ajratib turadi. Dengiz chegaralari 8,7 ming km. Shimolda Xitoy va Rossiya Federatsiyasi bilan chegaradosh hisoblanadi. Quruqlik chegaralari 1,3 ming km. maydoni 219 ming 20 km². Koreya yarim oroli hududida Koreya Respublikasi va Koreya demokratik respublikasi nomli ikki mustaqil davlat joylashgan bo'lib, ularning aholisi 73 mln. 5 ming kishi. Shundan, XKDR da 24 mln. 41 ming kishi (2011-yil) va Koreya Respublikasida 49 mln. 24 ming kishini (2012-yil) tashkil etadi.

Koreyslar Osiyo mintaqasining qadimgi xalqlaridan biri hisoblanadi. **Antropologik klassifikatsiyaga** ko'ra, koreyslar mongoloid irqining sharqiy oltay shaxobchasidagi manjur-koreys tipiga mansub hisoblanadi. Til bo'yicha klassifikatsiyaga ko'ra, koreys tili turk, mo'g'ul, **qungus-manjur** bo'limi, shuningdek, koreys va yapon tillarini birlashtirgan **oltay tillari** oilasiga kiradi. Ba'zi adabiyotlarda esa bu tilni ural-oltay tillar oilasi deb ham yuritiladi.

Evolutsion antropologik ma'lumotlarga qaraganda, manchjur-koreys tipi, **paleosiyoliklarning** Tinch okeani (avstronezionaliklar) va kontinental hududlarda yashovchi mongoloid guruhlar bilan o'zaro qorishuvi natijasida paydo bo'lgan.

Paleosiyoliklar yoki qadimgi aborigenlar Shimoliy va Shimoli-Sharqiy Osiyoning kam sonli xalqlari bo'lib, ular Shimoliy va Shimoli-Sharqiy Sibir, Kuril orollari, Saxalin va Yaponiyada yashagan. Ularga nivxlar, eskimoslar, yukagirlar, ketlar, aleutlar va aynlar kiradi. Shu bilan birga chukchalar, koryaklar, itelmenlar ham mazkur guruhga taalluqli bo'lib, ular shimoli-sharqiy paleosiyolik guruhini tashkil etadi.

Ayrim mutaxassislarning fikricha, koreyslar etnogenezida Oltay tog'larini hududlari va Markaziy Osiyoga tutash hududlarda yashovchi qabilalar ham ishtirok etgan. Ular bir necha ming yillar ilgari Man-

juriya, Xitoyning ayrim hududlari, Sibir va Primore o'lkalariga qarab siljigan. Koreya yarim oroliga kelgan qabilalarning ayrimleri mahalliy xalqlarni siqib chiqargan bo'lsalar, boshqalari esa mahalliy xalq bilan singishib ketganlar. Siqib chiqarilgan aholining katta qismi Yaponiya, Saxalin, Kamchatka. Sharqiy Sibir qirg'oqlari va Arktika hududlariga ko'chib o'tgan.

Ko'plab ko'chmanchilarning kirib kelishi Koreya yarimoroli xalqining moddiy madaniyatida, xususan, kulolchiligiga qator o'zgarishlarni olib kirgan. Olimlarning fikricha, silliq, tekis sopol buyumlar Sibir mongoloidlarining (mil. avv. V – IV mingyillik) baykal shaxobchasi orqali, taroqsimon sopol buyumlar shimoli-sharqiy paleosiyoliklardan (mil. avv. IV–III mingyilliklar atrofida), bo'yoqli kulolchilik namunalari esa mongoloid irqining Sharqiy Osiyo tipi orqali kirib kelgan. Koreyadagi dolmenlar madaniyati Janubi-Sharqiy Osiyoda ilk dafn marosimlari bilan bog'liq an'analarga sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Koreya yarimoroliga bronza davri madaniyati Manjuriya va Sibirdan kirib kelgan. Olimlar mazkur madaniyatning uzatuvchilari tarzida, tungus-mongoloid guruhini ta'kidlaydilar. Temirning kirib kelishi esa Xitoydan kelgan ko'chmanchilar bilan bog'liq bo'lgan. Koreya yarim oroliga xalqlarning ko'chib kelishi bilan bog'liq yana ko'plab qarashlar mavjudligi, koreys halqi etnogenezi to'liq izohlash imkonini bermaydi.

Eramizgacha bo'lgan I mingyillikda Koreya yarimoroli va unga tutash hududlarda koreyslarning ilk ajdodlari va qadimgi koreys qabilalari shakllangan bo'lib, ular janubiy va shimoliy guruhlariga bo'lingan. Shimoliy qabilalar yozma manbalarda *tun-i* («sharqiy g'ayritabaalar», «sharqiy varvarlar» yoki «sharqiy kamonchilar») nomini olgan bo'lib, ularga tungus-manchur qabilalariga yaqin bo'lgan qabilalar va paleo-

siyoliklar kirgan. Aynan mazkur guruhga Koreya yarim orolining shimoli va Xitoyning shimoli-sharqida joylashgan *chason, emek, puyo, okcho, koguryo* va boshqa qabilalar kirgan. Janubiy qabilalarga esa «uch xon» (*maxan, chinzan, pyonzan*) hamda *kaya, saro* va boshqa qator qabilalar kirgan bo'lib, ular avstroneziya xalqlariga yaqin xalqlar bo'lib, yarim orolning markaziy hamda janubiy qismida yashagan. Zamonaviy koreyslar esa etnos va millat tarzida shimoliy va janubiy qabilalarning qo'shilishidan paydo bo'lgan.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng 1945-yil avgustda Koreya yarim orolining 38-paralleldan shimoliy qismi Sovet Armiyasi tomonidan ozod qilinishi va shu yil sentabr oyining boshlarida AQSh qo'shinlari Koreyaning janubini ishg'ol qilishi natijasida ittifoqchilarning qarorida 38-parallel Sovet va Amerika qo'shinlari o'rtasidagi chegara chizig'i bo'lib qolishi belgilangan. 1945-yil dekabrda sobiq SSSR, AQSh va Buyuk Britaniya tashqi ishlar vazirlarining Moskva kengashi Koreyani vasiylikka olish haqida qaror qabul qildi. 1948-yil 15-avgustda Seulda Koreya Respublikasi (KR), 9-sentabrda Pxenyanda Koreya Xalq Demokratik Respublikasi (KXDR) tuzilganligi rasmiy ravishda e'lon qilindi. Mamlakatni birlashtirish borasida KXDR bilan Koreya Respublikasi o'rtasidagi keskin o'zaro qarama-qarshilik oqibatida ikkala tomonning aybi bilan ko'p martalab qurolli to'qnashuvlar bo'ldi. Bu mojarolar 1949-yilning 2-yarmidan boshlab, ayniqsa, shiddatli tus oldi, natijada 1950-yilda to'la miqyosli urush harakatlari boshlanib ketdi. O'sha yili 25-iyunda BMT Xavfsizlik Kengashida SSSR vakili qatnashmagan paytda KXDRni Koreya Respublikasiga qarshi tajovuz qilishda ayblovchi qaror qabul qilindi va 2 kundan keyin BMT ga a'zo dav-

latlarni Koreya Respublikasiga shoshilinch yordam berishga chaqiruvchi yana bir qaror qabul qilindi.

Xalqaro kuchlar tomonidan KXDRga tahlikali xavf tug'ilgach, Xitoy xalq ko'ngullilari (salkam 1 mln. kishi) Shimoliy Koreyaga yordamga keldi. Shiddatli janglardan keyin 1951-yil o'rtalarida ikkala tomon urushda g'alaba qozonish imkoni yo'qligini anglab, mudofaaga o'tdi va muzokara boshlashga majbur bo'ldi. 1953-yil 27-iyulda Koreyada yarash to'g'risida bitim imzolandi. KXDR bilan Koreya Respublikasi o'rtasida 4 km kenglikda quolsiz mintaqa o'rnatildi.

Uch yillik urush mamlakatni abgor qildi, uning iqtisodiyotiga katta putur yetkazdi. Millionlab kishilarning oilalari bo'linib ketdi. Bu birodarkushlik urushi Shimol bilan Janubning ajralishini yanada kuchaytirdi.

1970-villarning boshlaridan KXDR bilan Koreya Respublikasi o'zaro munosabatlarni tartibga solish yo'llarini izlash va mamlakatni qayta birlashtirishga erishish maqsadida muloqot qilib keldi. 1991-yil sentabrda ikkala koreys davlati BMTga qabul qilindi. O'sha yil dekabrda KXDR bilan Koreya Respublikasi o'rtasida yarashish, hujum qilmaslik, hamkorlik va mol ayirboshlash haqida bitim, 1992-yil fevralda Koreya yarim orolining parchalanmasligi to'g'risida Qo'shma deklaratsiya imzolandi. Nihoyat, 2000-yil iyunida Koreya Respublikasi prezidenti KXDR ga tashrif buyurdi va Shimol bilan Janub o'rtasida iliq munosabatlar va hamkorlik boshlashga qaror qilindi.

Shimoliy Koreyaga nisbatan Kim Te Jun o'zaro munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan «oftob taft» siyosatini olib bordi. Shimoliy Koreyaga gumanitar yordam ko'rsatildi. Kingansan tog'ida (KXDR) erkin turistik zona yaratildi, ajralib qolgan oilalar o'rtasida uchrashuvlar tashkil etildi, ikki mamlakat temir yo'llarini birlashtirish ishlari boshlab yuboril-

di va hokazo. 2000-yilning 13–15-iyunida Pxenyan shahrida ular va Shimoliy Koreya rahbari Kim Chen Ir o'rtasida tarixiy uchrashuv bo'lib o'tdi. 2000-yil noyabrda Kim Te Junga tinchlik uchun Nobel mukofoti topshirildi.

2002-yilgi prezidentlik saylovlarida Koreya Respublikasi prezidenti etib No Mu Xyon, 2007-yilda – Li Myon Bak, 2012-yil dekabrda esa – Puk Kın Xe saylanadi, u birinchi ayol – prezident (Pak Shjon Xining qizi) hisoblanadi.

Hozirgi paytda Janubiy Koreya dunyoning yirik iqtisodiy klubi (G – 20) a'zosidir. 1996-yildan mamlakat Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti a'zosi (IHTT). 1962-yildan 2011-yilga qadar Janubiy Koreyaning YaIM 2,3 mlrd. dollardan 1,5 trln. dollargacha o'sdi (dunyoda 12-o'ringda), YaMM esa aholi boshiga 87 dollardan 31,7 ming dollarga ko'tarildi. Mamlakat YaIMning umumiy hajmidan ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirish, iste'mol elektronikasi va xotira chiplarini ishlab chiqarish bo'yicha dunyoda yetakchi o'rinlarda, kema va korabl ishlab chiqarish bo'yicha 2-o'ringda, avtomobil ishlab chiqarish bo'yicha 5-o'ringda, tekstil mahsulotlarini ishlab chiqarish bo'yicha 7-o'ringda. Janubiy Koreyaning ikki marta Xalqaro ko'rgazma o'tkaziladigan joy sifatida (EKSP0, 1993- va 2012-yy.), Olimpiya o'yinlari (1988 va 2018-yy.), futbol bo'yicha jahon chempionati (2002-yilda Yaponiya bilan birga), uning vakili Pan Gı Munning esa BMT Bosh kotibi etib saylanganligi ham ko'rsatib turibdi.

Koreyslar o'zlarini Choson saram – Choson mamlakati odamlari deb atashadi.

Tarixdan ma'lumki, bir necha asrlar davomida koreyslarning nomlari bir necha marta o'zgargan. Uning qadimgi nomlaridan biri – *kore saram* («Koreya mamlakati odamlari») bo'lib, bu nom Kore (918 – 1392) davlati nomi bilan bog'liq. Bugungi kunda bu

etnonim sobiq sovet ittifoqi, xususan, O'zbekistonda yashovchi koreyslarga nisbatan qo'llaniladi. O'rta asrlardan to XX asr o'rtalariga qadar *choson saram* («Choson mamlakati odamlari») etnonimi keng tarqalgan bo'lib, bu Li (1392 – 1910) sulolasi hukmronlik qilgan Choson mamlakati nomi bilan bog'liq. Shuningdek, bu nom qadimgi koreys davlati (milodgacha bo'lgan VII – II asrlardagi qadimgi Choson davlati) nomini ham takrorlagan. Yuqorida ta'kidlanganidek, 1945-yil KXDR tashkil qilingandan so'ng bu mamlakatda yashovchilarni *choson saram* (siyosiy nom bilan bog'liq) etnonim va Koreya Respublikasi aholisini esa – *xanguk saram* («Xan mamlakati odamlari») etnonimi qo'llanila boshlangan.

XX asrning so'ngida KXDR va Koreya Respublikasi industrial-agrar mamlakatga aylandi: ularning, ayniqsa, Koreya Respublikasi ishlab chiqarishida yuqori texnologiyalar qo'llanilmoqda. Aynan iqtisodiy taraqqiyoti tufayli Koreya Respublikasini «Osiyoning yosh yo'lbarasi» deb ham nomlashadi.

Asosiy mashg'ulotlari sholikorlik. Chorvachilik, baliqchilik, ipakchilik, hunarmandchilik bilan ham shug'ullanishadi.

Yarim orolning shimoliy qismida va qisman materikda Koreya Xalq Demokratik Respublikasi, yarim orolning janubiy qismida Koreya Respublikasi joylashgan.

Koreya – bir millatli mamlakat; aholisining 99 foizdan ortig'i koreyslar. Dindorlari buddaviylik, konfutsiylikka va, qisman, xristian diniga e'tiqod qiladi. Rasmiy tili – koreys tili.

Koreyaning aksar qismi tog'lik. Shimolda Shimoliy Koreya tog'lari (bal. 2744 m gacha) va katta yassı tog'lar, Koreya yarim orolining sharqida Sharqiy Koreya tog'lari, janubda shu tog'larning janubi-g'arbiy tarmoqlari, 36° sh. k. dan janubda esa Janubiy

An'anaviy koreys turarjoyi

Koreya tog'ları bor. Koreya hududining 1/4 qismini pasttekislik va tekisliklar tashkil etadi. Yer yuzasining 70 foizdan ko'prog'i o'rmon va butazorlar bilan qoplangan.

Koreyslarning asosiy kasbi dehqonchilik. Ular, asosan, bug'doy, sholi, arpa, gaolyan, loviya va yog' ekinlari, kartoshka va batat ekadilar. Texnik ekinlardan paxta, tamaki, jenshen va tut daraxti o'stiradilar. Chorva kam rivojlangan, asosan, cho'chqa, qora mol (ishchi kuchi sifatida), parranda, go'sht uchun it parvarish qilinadi. Baliqchilik katta rol o'ynaydi.

Moddiy madaniyati. Neolit davridan yarim yer-to'la qoldiqlari, milod boshlaridan sag'analar, daxmalar, VII asrdan Kyonju yaqinidagi Shxomsonde rasadxonasi qolgan. VIII asrdan shaharlar, shu jumladan, poytaxt – Kyonju jadal qurila boshladi, ibodatxona majmualari, pagodalar (g'or shaklidagi Sokkuram ibodatxonasi, Pulguks majmuasi) barpo etildi. Koryo davlati davrida murakkab shaklli, naqshin pagoda va monastirlar qad ko'tardi, dunyoviy inshootlar (hukmdorlarning saroylari) bunyod etildi. Li sulolasi zamonlarida qurilgan muhtasham majmualar yog'och

hamda tosh o'ymakorligi va naqqoahligi usulida beza-
 Diniy inshootlar hashamat bilan ziynatlandi. Xalq esa tosh, loy va yog'ochdan yasalgan pastqam uylarda yashardi. Imoratlarni janubga, ya'ni oftobga qaratib qurish urf bo'ldi. Yaponiya mustamlaka hukmronligi davri (1910 – 1945)da Yevropa va Yaponiya me'morchiligi ruhida imoratlar qurildi.

Zamonaviy Koreya uchun ming yillar davomida davom etib kelayotgan milliy an'analari rivojlangan dunyo madaniyati bilan uyg'unlashuvi xos bo'lib, XX asrning ikkinchi yarmida Koreya moddiy madaniyatining rivojlanishiga jadal urbanizatsiya jarayonlari katta ta'sir qilgan. Oxirgi o'n yilliklarda XX asrning birinchi yarmigacha nafaqat Koreya qishloqlarida, balki shaharlarida ham keng tarqalgan bir qavatli uylar o'zini ko'p qavatli binolar egalladi. Ayniqsa, Seul, Inchxon, Tejon, Tegu, Kvanju, Pusan kabi yirik megapolis shaharlarning tashqi qiyofasi butkul o'zgardi.

Koreys milliy taomlari

Hanbok – Koreys milliy kiyimi

Koreys uylari tabiiy sharoitiga qarab turli xilda: tog'li yerlarda to'p uylar, vohalarda to'g'ri ko'chali uylar qurilgan. Sinch ustunli uylar kam uchraydi. Tog'li joylarda yog'ochdan, vohada toshdan yoki guvaladan qurilgan 2 – 3 xonali uylarning deraza, eshiklari qog'oz bilan bekitilgan. Ko'p uylarda isitiladigan supa (kan), o'tirib-turish va yotish uchun polda chipta to'shalgan, faqat ovqat vaqtida stol kiritiladi. Uy-ro'zg'or buyumlaridan sopol, yog'och, mis idishlar mavjud Kiyimlar sandiqda saqlanadi.

Koreyslarda ham asrlar davomida asosiy taomi tuzsiz qaynatilgan guruch (pap) bo'lgan. Guruchni maxsus idishlarda past olovda pishirib damlaganlar. Mayda guruch (oqshoq), arpa, bug'doy, tariq, chumiza va makkadan atala pishiradilar. Guruch va bug'doy unidan manti va lag'monga o'xshash taom (kukau) tayyorlanadi. Loviyaning ayrim turlaridan maxsus ziravorli qayla (chan yoki kanchan) guruchga va bosh-

qa ovqatlarga qo'shib beriladi. Go'sht va baliqdan turli taomlar tayyorlanadi. Toza baliqni xom holda ham iste'mol qiladilar (qalampir, sirka, loviya qaylasi va ziravorlar qo'shilgan xom baliq taomi xve deyiladi). Krab, molyuska, trepanga, tipratikon go'shti dengiz suvida pishiriladi yoki yog'da qovuriladi. Sabzavotdan har xil taomlar va salat (chxe) tayyorlanadi, meva, yovvoyi o'tlar, ildizlar va daraxt gullari oziq ovqatda muhim o'rinni egallaydi. Bayramlarda cho'chqa, mol, it va parranda go'shtidan turli ovqat pishirilgan. An'anaviy taomlarga sut mahsuloti kirmagan. Choy ham ilgari uncha ichilmagan, uning o'rniga do'lana yaprog'i bilan zanjabilni damlab ichganlar.

Milliy kiyimdagi koreys oilasi

Koreyslarning an'anaviy milliy kiyimlari kiyilishiga ko'ra: kundalik, kunduzgi, bayram, marosimiy kabi guruhlarga bo'lingan. Kiyimlardagi ijtimoiy va uning materialida aks etgan

An'anaviy milliy erkaklar kiyimi o'ng tomonga bog'lab qo'yiladigan kalta kamzul (*chogori*) va keng ishton (*padi*) dan iborat bo'lgan. Ustki kiyim, odatda, oq rangli matodan (qishda paxta qo'shib) tikilgan. Ishtonlar belga keng va uzun belbog' bilan bog'langan bo'lib, uning to'piqqacha bo'lgan qismida oq matodan paypoq (*posol*) bo'lgan. Erkaklarning milliy kiyimining ajralmas qismi bu boshga kiyiladigan ot yolidan yoki bambukning ingichka plastinidan qora rangda to'qiladigan shlyapa (*ka*) bo'lgan.

Ayollar kiyimlari uzun yoki qisqa yengli kalta koftasi (*chogori*), keng ishton va beldan yuqorisiga uzun bog'ich bilan bog'lanadigan yig'ilgan yubkasi (*chxima*) dan iborat bo'lgan. Bolalar kiyimlari ham xuddi kattalarnikiga o'xshash bo'lgan.

Aslar davomida koreyslarning kiyimlaridagi sevimli rang oq rang bo'lgan. Shu bois ham adabiyotda Koreyani shoirona tarzda «oq laylaklar» mamlakati deyilgan. Bu rang bugungi kunda ham koreyslarning sevimli rangi hisoblanadi. Biroq KXDRda ham, Koreya Respublikasida ham oq rangli kiyim kundalik hayotdan chiqib ketgan. Mahalliy aholining asosiy qismi hozirda zamonaviy bichimdagi Yevropa kiyimlarini kiyadi. Bugungi kunda ayollarning an'anaviy kiyimi birmuncha saqlanib qolgan.

Oila va oilaviy marosimlari. Koreyslarda qarindoshlik munosabatlari tizimida otalarning ekzogam tizimi, koreyscha *pon* («asos» «ildiz») saqlanib qolgan bo'lib, bu guruhga kiruvchi yaqin qarindoshlar hisoblanib ular orasida nikoh munosabatlari ta'qiqlangan. Har bir oilada oila shajarasiga oid kitob (*chokpo*) mavjud.

Urbanizatsiya jarayonlarida ota-ona va bolalar hamda qaynota va qaynonadan iborat kichik oilalar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Oldinlari ota-onalar, odatda, oilada katta o'g'ilni yashash uchun qoldirgan bo'lsa, hozirda bu tartibga doimo ham amal qilinmaydi. Koreys oilasining o'ziga xos tomoni yoshi katta-larga, ayniqsa otaga, agar u vafot etsa, katta akaga bo'lgan hurmatda ko'rish mumkin. Ota-onalarning eng muhim vazifasi bolalariga yaxshi tarbiya va bilim berish hisobalanadi. Ikkinchi jahon urushiga-cha bo'lgan davrda koreys oilalariga ham ko'pfarzdlik xos bo'lgan bo'lsa, urushdan keyingi yillardan boshlab oilada bir yoki ikki farzand bo'lishi an'anaga aylangan.

Oilaviy munosabatlarni mustahkamlashda oilaviy bayramlarning o'rni katta bo'lib, ularning orasida bola tug'ilganiga bir yosh to'lishi bilan o'tkaziladigan bayram va 60-yoshlik (*xuangap*) hamda 70-yillik (*koxi*) yubileylar muhim ahamiyat kasb etgan. Mazkur oilaviy bayramlarni o'tkazish ko'plab yangi innovatsiyalar bilan boyib bormoqda.

Koreyslarning zamonaviy nikoh to'ylari davlat nikoh to'ylari saroylarida o'tkaziladi va unda kelin-kuyov yevropacha kiyimlar kiyadilar. To'ydan keyin kelin-kuyov to'y sayohatiga borishadi.

An'anaviy xalq bayramlari quyosh – oy taqvimi asosida o'tkaziladi. Oy taqvimi asosidagi yangi yil, bahor bayrami (*Xansik*), yoz bayrami (*Tano*), kuz bayrami (*Shusok*) saqlanib qolgan. Barcha taqvimiy bayramlarda agrar kultlar va ajdodlar e'tiqodi yorqin namoyon bo'ladi. Bugungi kunda ham kuzdagi hosil bayrami – Shusok katta bayram tarzida o'tkaziladi va bu kun barcha koreyslar yaqinlari davrasida bo'lib, o'tgan ajdodlarining qabrlarini ziyorat qiladi.

Koreyaning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hisssasi. Koreya qadimdan ilu-fan yuksak darajasida

rivojlangan mamlaka: bo'lgan. VI – VII asrlardayoq astronomiya va meteorologiya kuzatuvlari olib borilgan, murakkab inshootlar qurilgan. 632 – 647-yillarda Sharqiy Osiyoda eng qadimgi rasadxona minorasi – Shxomsonde barpo etilgan. 718-yilda Koreyada soat kashf qilingan. 682-yilda Sillada «Kuk-kak» davlat oliy bilim yurti ochilgan va 717-yildan tibbiyot, matematika, 794-yildan astronomiya o'qitila boshlagan. XI – XIII asrlarda chinmi idishlar va asboblarni ishlab chiqarish rivojlangan. Shu davrda koreyslar xitoy kartografiyasini o'rganib, shu usulda 6 ming jilddan iborat budda qonunini nashrdan chiqardi. 1234–1241-yillarda bosmaxonalarda metall harflar ishlatila boshladi.

XV asr o'rtalaridan amaliy fanlar rivojlandi. Koreya olimlari «Dehqonchilik ilmi» nomli asarda o'sha davr agronomiya bilimlari haqida ma'lumot berganlar. Yan Son Ji va boshqalar Koryoning tarixiy geografiyasi xaritasini tuzishdi (1451). 1445-yilda tibbiyot ensiklopediyasi yozildi.

Musiqasi ijtimoiy hayot va diniy marosimlarda muhim rol o'ynagan. III – IX asrlarda saroyda xor va cholg'u ansambllari konsertlar bergan, musiqiy tomoshalar ko'rsatilgan. VI asrdan komungo, tegim, pxin, kaya-gim singari turli cholg'u asboblari keng tarqalgan. Qadimda 60 turdagi cholg'u asbobi bo'lib 45 turi hozirgacha saqlanib qolgan. Son Xyon va boshqalar koreys musiqasi ensiklopediyasi – «Musiqashunoslik asoslarini» tuzgan (1493). Imperator saroyi huzurida xonanda va sozandalar, raqqos va raqqosalardan iborat ansambllar bo'lgan. XVI asrning 2-yarmidan boshlab, urushlar va bosqinchiliklar ta'sirida koreys musiqasi tushkunlikka uchragan, faqat xalq qo'shiqlari janri rivojlangan. XIX asrning 2-yarmida musiqali drama janri – chxangik rivojlanib, keyinchalik milliy opera paydo bo'ldi. XX asr boshlarida

Koreyaga Yevropa musiqasi kirib kela boshlagan.

Koreyslarning dunyo madaniyatiga qo'shgan buyuk hissalaridan biri shundaki, ular Guttenberg Germaniyada bosma kitobni yaratishdan 200 yil avval XII – XIII asrlardayoq kitob bosish uchun qo'llaniladigan metal shriftlarni kashf qilishgan. Shuningdek, aynan koreyslar birinchilardan bo'lib X–XIV asrlarda jenshen o'simligini madaniylashtirishgan. Bulardan tashqari dunyoga koreys yakkakurash janggi taekwondoni olib kirgan.

Koreys xalqini, aniqrog'i Janubiy Koreyaning hozirgi imijining eng muhim qismi «koreys to'liqini» yoki xallyu, deb nomlanuvchi koreys madaniyatining butun dunyoga yoyilishi hisoblanadi. Eng avvalo, bu xorijda mashhurlikka erishgan «Qish sonatas», «Saray javohiri» va shu kabi koreys seriallaridir. Koreys rejissyorlari (Kim Ki Duk, Pon Shjun Xo, Li Shjon Xyan, Shen Shji Yan, Son Xe Son) yetakchi xalqaro kinofestivallarda nufuzli mukofotlarni qo'lga kiritishdi. Koreys estrada qo'shiqchilari esa dunyoga mashhur bo'la boshladi. Jumladan, Sayaning «Gangnam style» (2012-y.) klipi You Tube tarixidagi ko'p ko'rilgan klipga aylandi (uni 1 mlrd. dan ortiq kishi tomosha qilgan) va bir necha marta Ginnesning rekordlar kitobiga kirdi.

31. 3. Mo'g'uliston va mo'g'ullar

Mo'g'uliston (Mongol Uls) – Osiyoda joylashgan davlat. Maydoni 1565 ming km². Aholisi 2 mln. 647 ming kishi (2010). Ma'muriy jihatdan 18 ta aymok (viloyat)ga, aymoklar somon (tuman)larga bo'linadi. Ulan-Bator, Darxan va Yerdenet shaharlari mustaqil ma'muriy birlik bo'lib, bevosita markaziy hokimiyat organlariga bo'ysunadi.

Morinxureda musiqa chalayotgan bir musiqachisi

Mo'g'uliston hududi aksari qismining balandligi 1000 – 2000 m. Yirik tog' tizmalari: Mo'g'uliston Oltoyi (balandligi 4362 m gacha), Gobi Oltoyi, Xangay va Xentey. Tog' tepalari, asosan, yasi. Janubi va janubi-sharqi Gobi cho'lining bir qismidan iborat. Bu yerda vulqon tepalar qad ko'targan. Shimoli va shimoli-g'arbida bir necha soylik va vodiylar bor. Mo'g'ulistonning sharqiy qismi shimoli-sharq, janubiy va janubi-sharq tomon

pasayib boruvchi tekislikdir. Iqlimi quruq, keskin kontinental. Qishi sovuq, kam qorli, serquyosh.

Mo'g'uliston aholisining 90 foizdan ortig'ini mo'g'ullar tashkil qiladi. Mamlakat shimolida buryatlar, shimoli-g'arbda qozoqlar, tuvalar yashaydi. Rasmiy tili – mongol tili. Dindorlari budda dinining lamaizm yo'nalishiga qaratilgan bo'lib, u qaratilgan bo'lib, yirik shaharlari Ulan-Bator, Darxan, Yerdenet shaharlari hisoblanadi.

Mo'g'ullar (o'zlarini mongol deb ataydi) Mo'g'ulistonda yashaydigan asosiy xalq bo'lib, o'tgan asrning o'rtasida mo'g'ullar yashagan hududning janubiy qismi XXR tarkibiga kiritilib, unga Ichki Mo'g'uliston deb nom berilgandan so'ng, ular Mo'g'uliston mo'g'ullari va XXR mo'g'ullariga bo'linib ketgan.

«Mo'g'ul» etnonimi Chingizxon davrida tarixga kirib kelgan bo'lib, u tarkibi murakkab bo'lgan qabilalar ittifoqi nomini anglatgan.

Mo'g'ullarning kelib chiqishi masalasida ham turli fikrlar mavjud. Ayrim xitoy manbalarida mo'g'ullarning kelib chiqishi turkiy bo'lib, ularning ilk ajdodlari tatar (tat, dadan)ga borib taqaladi, deb ko'rsatiladi. Xorijiy olimlarning aksariyati, jumladan, ayrim Yaponiya va Xitoy tadqiqotchilari mo'g'ullar hunnlarning avlodi, deb hisoblaydi. Mo'g'ul olimlari, jumladan, Suren Badalax (Suri – badalaxa) qadimga turkiy xalq bo'lmish «di»larning avlodi, mil. avv. III asrda govhilardan ajrab chiqqan muoge qabilasi mo'g'ullarning ilk ajdodidir, deb hisoblaydi. Hozirgi zamon xitoy olimlari ichida mo'g'ullar tunguslardan (dungxu – sharqiy xo'rlar demakdir) kelib chiqqan degan fikr chuqur o'rnashib bormoqda.

Xitoy manbalariga qaraganda, mo'g'ullar nulun-mo'g'ul (sof mo'g'ul) va xamuxe-mo'g'ul (omuxta, ya'ni aralashgan mo'g'ul) kabi 2 toifaga bo'linadi. 1-toifaga dastlab 30 qabila kirgan. Bular ichida ko'k ko'zliklar ko'p uchrab turgan. Shingizxonning otasi Yasugay bahodir (Asugay-batur) tobe bo'lgan avlod ham ko'k ko'z bo'lgan. Shu bois u xitoy manbalarida «lanyan chiyati» (ko'kko'z chiyat) deb nomlangan. Bular tarkibiga kirgan qabilalarning eng yiriklari tatar (dadana-aluxay, dutaut, alchi va chagan kabi yirik qabilalardan tashkil topgan ittifoq), qiyot (kele), nayman, jaloyir, merkit (meerchiti, vuduyivuti, melichi, meliji) va boshqalar bo'lgan.

XII asrning 1-choragida tatar va boshqalar Shingizxon boshchiligida o'zlarning g'arbidagi va janubidagi qo'shnilarini (kicanlar, qipchoqlar, uyg'urlar, naymanlar, keratlar, merkitlar (marqitlar) va tangutlarni) bo'ysundirib, yirik davlatni barpo etganlar. Mo'g'ul elati shu davrda shakllangan. Shu sababli mo'g'ul nomi XIII asrdan boshlab Shingizxonga tarafdor va tobe barcha kabila va elatlarning umumiy nomiga aylangan.

XIV asr ko'chmanchilikka asoslangan mo'g'ul saltanatining gullagan davri hisoblanadi. Ayni zamonda mo'g'ullar xalq sifatida shakllangan. XV asr boshlarida ma'lum siyosiy voqealarga ko'ra, mo'g'ullarning g'arbiy qismi (4 katta qabiladan iborat bo'lgan oyrotlar, derben oyrot) ajralib chiqib, 1635-yilda o'z davlati – Jung'or xonligi (1635 – 1758) ni tashkil etgan va Markaziy Osiyodagi yirik kuchga aylangan. XVI asr o'rtalarida esa sharqiy mo'g'ullar shimoliy (xalxalıklar) va janubiy (uzumchinlar, ordoslar) kabi qismlarga bo'linib ketgan.

XVI – XVII asrlardan mo'g'ullar lamaizmg'a e'tiqod qila boshladi. XVII asr boshlarida Mo'g'ulistonni manjurlar bosib olgan. Mo'g'ullar deyarli 3 asr (1691 – 1911) mobaynida milliy asoratda yashaganlar. 1921-yilda g'alaba qilgan Xalq inqilobidan keyin mo'g'ullar sotsializm g'oyasiga berilib o'z davlatini Mo'g'uliston Xalq Respublikasi, deb e'lon qilganlar. 1992-yildan bu davlat Mo'g'uliston, deb ataldi.

XXRda yashaydigan mongol elatlari (xochinlar, barinlar, ordoslar, uzumchinlar va boshqalar) o'z nomlarini saqlab kelmoqda.

Xo'jaligi. Mo'g'uliston – agrar-industrial mamlakat. Yalpi ichki mahsulotda sanoatning ulushi 34 foiz, qishloq xo'jaligining ulushi 16 foizni tashkil etadi.

Mo'g'ullar asrlar davomida chorvachilik bilan shug'ullanib kelgan. Asosan qo'y, ot, tuya va qisman qoramol boqqanlar. Har bir guruh aholi ma'lum bir yerda ko'chib yurgan. Qadimdan erkaklarning sevimli mashg'uloti ovchilik hisoblangan: tulki, bo'ri, yumronqoziq kabi hayvonlarni, ilgari jayron (dzeren)ni ov qilganlar. Hozir jayron ovi man qilingan. Mo'g'ullar metall, teri, yog'och buyumlari yasash, kigiz bosish va to'qimachilikni bilganlar.

*Milliy kiyimdagi
mo'g'ul ayoli*

XX asrning 20-yillaridan boshlab asta-sekin qishloq xo'jaligining tarmoqlari, jumladan, dehqonchilik vujudga keldi. Bug'doy, kartoshka, sabzavot, yem-xashak yetishtirila boshladi. Chorvachilikda qo'ychilik yetakchi o'rinda; qoramol, echki, tuya, yilqi, mamlakatning ayrim joylarida qo'tos, bug'u, shahar atrofida cho'chqa va parranda boqiladi. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan chorva mol jihatidan mo'g'ullar dunyoda oldingi o'rinlardan birini egalaydi. 1991 – 1992-yillar sobiq 255 qishloq xo'jalik birlashmasi (koopera-

tivlari) aksiyadorlik kompaniyalariga (salkam 400 ta) aylantirildi. Mamlakatda chorvani xususiyashtirish, asosan, tugallandi. Chorva mollarning 90 foizi xususiyashtirildi. Ilgari dehqonchilik hamda sof zotli va duragay chorva mollari yetashtirish bilan shug'ullanib kelgan ko'p davlat xo'jaliklari o'rniga ham aksiyadorlik kompaniyalari tashkil etildi.

Mo'g'ullar ham keng shim, uzun xalat va teri etik kiyadilar. Qishda po'stin, malaxay, junli matodan tikilgan va to'qilgan kiyimlar keng tarqalgan. Ko'chmanchi chorvador xalqlar (mo'g'ullar)ning taomlari, asosan, go'sht va sut mahsulotlaridan iborat. Yozda ko'proq sut mahsulotlari, xamir taomlari, qisman

sabzavot va baliqdan tayyorlangan mahsulotlar qishga g'amlanadi, qishda esa ko'proq go'sht mahsulotlari, pishloqning har xil turlari, yog' va xamir ovqat iste'mol qilinadi. Go'sht, qovurilgan va xom holatda ham iste'mol qilinavergan. Mo'g'ullar va tibetliklar molning qonini ichganlar, ichak-chovog'idan turli taomlar, qazi, hasip tayyorlaganlar. Sigr, echki, qo'y sutidan uzoq saqlanadigan mahsulotlar (yog', qurt, pishloq, qatiq, suzma) tayyorlaganlar, tuya va qo'y suti choy bilan ichilgan, yilqi sutidan qimiz, tuya sutidan shubet tayyorlanadi. Sut va qimizdan tashqari quvvati 9° dan 30° gacha bo'lgan maxsus aroqlar ham tayyorlangan (mo'g'ullarda besh xil ichimlik turi: arxi, arz, xorz, sharz, dun mavjud).

Butun Sharqiy Osiyoda xalq og'zaki ijodi tadrijiy rivojlanish bosqichlaridan o'tgan: har xil doston va ertaklar, afsona va latifalar, raqs va qo'shiqlar keng tarqalgan. O'ziga xos teatr, balet va sirk rivojlangan.

*Ulan-Bator shahridagi Gandantegchinlen
ibodatxonasi*

Musiqqa ham o'ziga xos bo'lib, masalan, Xitoyda musiqqa tarbiyasi davlat ixtiyoridaadir. Taaviriy san'at asrlardan asrlarga gurkirab o'sgan, rivojlangan, ayniqsa, rassomlik, gravyura, badiiy to'qish, haykaltaroshlik qadimdan ma'lum bo'lib, me'morchilik va diniy inshootlarda o'zining yorqin ifodasini topgan. Hali-hanuz dostonlardagi qadimiy qahramonlik obrazlariga juda iliq munosabatda bo'lnadi. Masalan, mo'g'ul va turkiy xalqlarning eposida kuylangan Geserxon yoki jasur bahodir Xon-Xulug bilan Oldoy-margan kurashlari va ular mingan ot obrazlari mil. avv. I ming yillikka oid «Hayvon stili»dagi dekorativ bezaklarda aks ettirilgan. Xitoy folklori («Uch podsholik» turkumi), inszu («Ashma» dostoni) va boshqa xalqlarning ijodida qahramonlik kurashlari muhim o'rinni egalaydi. Eng qadimiy antologiya namunalari (xitoylarning «Shitszin» va «Yuefu», yaponlarning «Manyosyu» va «Kokinsyu» to'plamlari) xalq og'zaki ijodi yuksak darajaga ko'tarilganligidan darak beradi. Sharqiy osiyoliklarda xalq poetik ijodi bilan musiqqa sanati uzviy bog'langan. Hozirgacha keng tarqalgan myao xalqlaridagi boy marosim va sevgi qo'shiqlarini, muhabbat lirikasini musiqasiz tasavvur qilish qiyin.

31. 4. Yaponiya va yaponlar

Yaponiya (yaponcha Nippon, Nixon) – Sharqiy Osiyoda, Tinch okeandagi orollarda joylashgan davlat. Yaponiya hududida 6,8 mingga yaqin orol bo'lib, shimoli-sharqdan janubi-g'arbgga qariyb 3,5 ming km ga cho'zilgan; eng yirik orollari: Xokkaydo, Xonsyu, Sekoku va Kyusyu. Shimoldan Oxota dengizi, sharq va janubi-sharqdan Tinch okeani, g'arbdan Yapon

va Sharqiy Xitoy dengizlari bilan o'ralgan. Maydoni 377,8 ming km². Aholisi 127 mln. 78 ming kishi (2009). Poytaxti – Tokio shahri bo'lib, bu shahar dunyodagi eng yirik megapolislardan biri hisoblanadi. Mamlakat poytaxtida 13 mln. dan oshiq odam istiqomat qiladi. Yaponiya ma'muriy jihatdan 47 ta prefekturaga bo'linadi.

Yaponiya mo'tadil, subtropik va tropik mintaqalarda joylashgan. Qirg'oq chizig'ining umumiy uzunligi 30 ming km ga yaqin. Xonsyu orolining janub sohili, Sekoku va Kyusyu orollarining qirg'oqlarida qo'ltiq ko'p; bu yerda murakkab qirg'oq tizimiga bo'lgan Ichki Yapon dengizi joylashgan.

Aholisining 99 foizidan ko'pi yaponlar Xokkaydo orolida mamlakatning eng qadimgi aholisi – aynlar (50 ming kishi atrofida) saqlanib qolgan. Shuningdek, koreys, xitoy va boshqa xalqlar ham yashaydi. Ras-

Fudzziyama

Tokiyo shahridagi Yaponiya parlamenti binosi

miy tili – yapon tili. Asosiy dinlari – sintoizm va bud-dizm; konfutsiylik va daosizm aqidalari katta ta'sirga ega. Xristianlik, islom va hinduizmgga e'tiqod qiluvchilar ham mavjud. Xristianlik XVI asr o'rtalaridan, islom XIX asr oxiridan kirib borgan; xristianlar 1,5 mln. — yaqin, musulmonlar 100 ming kishi. 1935 yil Tokio va Kobe shaharlarida dastlabki masjidlar qurilgan. 1956-yildan Yaponiya musulmonlar uyushmasi va 1966-yildan Yaponiya islom markazi mavjud. Hozirda mamlakatda 58 ta masjid faoliyat olib boradi.

Aholining 77 foizi shaharlarda yashaydi (2002). Yirik shaharlari: Tokio, Yokogama, Osaka, Nagoya, Sapporo, Kobe, Kioto.

Yaponiya hududida qadimgi odam izlari paleolit davriga oid. Taxminan mil. avv. 8000 – 3000-yillarda neolit davri madaniyati – dzyomon (idishlarga bitilgan ipsimon naqshlarga qarab nomlangan) mavjud bo'lgan. O'sha davr moddiy yodgorliklarini o'rganish Yaponiyaning qadimgi aholisi, asosan, Janubi-Sharqiy Osiyodan kirib borganini ko'rsatadi. Mil. avv. 2 mingyillik mobaynida janubiy mo'g'ul tipidagi qabilalar kelgan. Mil. avv. 1 ming yillik arafasida Yaponiyada asosiy qismini aylar tashkil etgan etnik aholi tarkib topdi. Mil. avv. V – IV asrlarda dehqonchilik, chorvachilik rivojlangan, metall qurollar qo'llanilgan. Milodning boshlarida ijtimoiy tabaqalanish kuchaydi; qulchilik paydo bo'ldi. IV asr o'rtalarida tashkil topgan yirik qabilalar ittifoqi – Yamato asosida ilk Yapon davlati tarkib topdi. V asrdan ieroglif yozuvi, VI asrdan buddizm tarqaldi.

Yapon xalqining etnogenezi haligacha to'liq aniqlanmagan. Yaponlar o'zlarini nixondzin – quyoshli o'lka odamlari, deb atashadi. Antropologik jihatdan mongoloid irqiga mansub. Yaponlarning o'ziga xos etnik xususiyatlari ayrim mayda orollarda va Ryukyu arxipelagida yashovchi aholida saqlanib qolgan. Yaponlar qabila sifatida mil. avv. 1 mingyillik o'rtalarida janubdan Koreya yarim orolidan Yapon orollariga eneolit davri madaniyati (Yapon madaniyati)ni tarqatuvchi katta guruhning ko'chib kelishi natijasida shakllangan.

Yaponlarning eng qadimgi madaniyati neolit davriga oid umumiy «dzemon» nomi bilan ma'lum bo'lib, kelgindi aholisi aylar, indoneziyalik va qit'adan kelgan koreyslar bilan aralashib murakkab etnik guruhni yuzaga keltirgan. Milodning I asrlarida Yaponiya-

da jamoa-urug' tuzumi yemirila borib, sinflar paydo bo'ldi va VII asrda ilk davlat tashkil topadi. O'sha vaqtda Yaponiyaga Xitoyning ta'siri kuchli bo'lgan, yozuvi va madaniy belgilari ko'chib o'tgan. Asli yapon va koreys xalqlarining mustaqil millat sifatida shakllanishi VII – XII asrlarga to'g'ri keladi. Yapon elati Osiyoning qadimgi sivilizatsiyalari (Xitoy, Koreya, Hindiston) ta'sirida rivojlangan.

Xo'jaligi. Yaponiya – iqtisodiy qudrati bo'yicha jahonda AQShdan keyingi o'rinda turadigan yuksak darajada rivojlangan industrial-agrar mamlakat. Sanoat ishlab chiqarishning umumiy hajmi bo'yicha jahonda oldingi o'rinlardan birini egallaydi. Ulkan korxonalar bilan birga mayda korxonalar ham mavjud (ayniqsa, yengil va oziq-ovqat sanoatida). Yaponiya iqtisodiyoti chetdan keltiriladigan xomashyo va yoqilg'iga asoslangan. Yalpi ichki mahsulotda sanoatning ulushi 38 foiz, qishloq, o'rmon xo'jaligi va baliq ovlashniki 2 foiz, xizmat ko'rsatish tarmog'iniki 60 foizni tashkil etadi. Yalpi ichki mahsuloti 4,3 trillion AQSh dollariga teng (2003).

Yaponiya aholisini yoshiga qarab tahlil qilganda dunyo bo'yicha eng ko'p sonli keksa yoshlilar yashashini kuzatish mumki. Chunonchi mamlakatda so'nggi ma'lumotlarga ko'ra, 65 yoshdan yuqori bo'lganlar mamlakat aholisining qariyb 24 foizini, 15-65 yoshdagilar 63 foizni va 14 yoshgacha bo'lganlar 13 foizni tashkil qiladi.

Qishloq xo'jaligida hosildorlik bo'yicha dunyoda oldingi o'rinlardan birida bo'lib, u yuqori darajada mexanizatsiyalashgan va avtomatlashtirilgan. Iqtisodiy faol aholining 4,2 foizi qishloq xo'jaligida band. Hududining 12,9 foiz yoki 4,8 mln. gektarida dehqonchilik qilinadi. Dehqonchilikda asosiy ekin – sholi (2002-y. 11 mln. tonna sholi yetishtiril-

Yaponiyadagi sintoizm ibodatxonasi

gan). Shuningdek, kartoshka, sabzavot, oz miqdorda bug'doy va dukkakli don ekinlari ekiladi. Mevachilik, bog'dorchilik, chorbog' xo'jaligi rivojlangan. Chorvachilikda qoramol, cho'chqa, parranda boqiladi; pilla-chilik va baliqchilik rivojlangan. Yaponiyada 3000 dan ortiq baliq ovlash portlari bo'lib, dunyo bo'yicha ovlanadigan baliq va dengiz jonivorlarining 15 foizi shu portlarga to'g'ri keladi.

Moddiy madaniyati. Qadimda yaponlarning turarjoylari yarim yerto'lalar bo'lgan hamda uning tomi yog'och va qamish bilan yopilgan. Milodning boshlarida yog'och sinchli uylar qurila boshlagan. VI asrda buddizm tarqalishi munosabati bilan xitoy va koreya me'morchiligi uslubida monastir, pagoda, ibodatxona va saroylar bunyod etilgan (Nara shahridagi Xoryudzi monastiri, VII asr Kito shahri yaqinidagi Byodoin saroyi, XI asr). VIII asrda Xitoy shaharsozligi uslubida Xeydzyokyo (hozirgi Nara) va Xeyan (hozirgi Kito) shaharlariga asos solindi, XIV – XVI asrlarda landshaft me'morchiligi, xitoycha bog'-parklar bunyod

etish san'ati, qal'a va saroy devorlariga rasm chizish rivojlandi. XVI asrdan shahar mudofaa inshootlari xandaq va g'isht devorlar bilan o'raldi. Shu davrda hozirgacha saqlanib qolgan an'anaviy yapon turarjoyi shakllandi. XVI asrdan Edo (hoz. Tokio) shahrida qurilish avj oldi. XIX asr oxiridan shaharsozlik rivojlandi, sanoat korxonalari qurish ko'paydi, qurilishda g'isht, keyinchalik temir-beton va metall ishlatila boshlandi. Yapon me'morlari (Tatsuno Kingo, Katayama Otokuma) binokorlikda Yevropa uslubidan foydalandilar yoki an'anaviy yapon uysozligi shakllarini G'arbiy Yevropa me'morchiligi shakllari bilan uyg'unlashtirdilar. XX asrning 20-yillari oxiri Le Korbyuze ta'sirida funksionalizm uslubi yoyila boshladi. Ikkinchi jahon urushi yillari (1939 – 1945) Yaponiya shaharlari vayron bo'ldi; 50-yillardan qurilish keng ko'lamda avj

Yaponiya poytaxti – Tokiyo shahri

oldi. Milliy me'morchilik shakllarini zamonaviy konstruksiyalar bilan uyg'unlashtirish natijasida yapon me'morchiligi jahonga mashhur bo'ldi (Xirosimadagi Tinchlik memorial parki, 1949 – 1956; Okayama shahridagi Kurasiki shahar zali, 1960; Kofudagi Yamanasi binosi, 1966; hammasining me'mori Tange Kendzo; Tokio shahridagi Metropolitan festival koll, 1960 – 1961, me'mor Mayokava Kunio; Tokioning Sindzyukurnidagi maydon ansambli va transport – yo'lovchilar tuguni, 1960 – 1967, me'mor Sakakura Jundzo; Kioto shahridagi Xalqaro konferensiyalar markazi saroyi, 1966 – 1970-yillar boshi, me'mor Satio Otani). 18-yozgi olimpiada o'yinlari (1964) va «EKSP0 - 70» ko'rgazmasining o'tkazilishi munosabati bilan yirik shaharlar, jumladan, Tokio va Osaka markazlari rekonstruksiya qilindi. Tokioda ikki olimpiada majmuasi (Yoyogi, me'mor Tange Kendzo; Komadzava, me'morlar Murata Masasiko va Ashixara I.), Osakada bosh pavilon ko'rgazmasi (me'mor Tange Kendzo) qurildi. 1960-yillar oxirida yuksak seysmik

*Milliy kiyimdagi
yapon bolalari*

hududligiga qaramay, osmono'par binolar bunyod etildi (Tokio, Osaka va boshqa shaharlarda). Yaponiyada milliy me'morchilik an'analarning rivojlanishi K. Maekava, Yo. Taniguti, K. Tange, K. Kurokava va boshqa mashhur me'morlar faoliyati bilan bog'liq.

Yaponiya shaharlari zamonaviy shaklda qurilsada, ammo zilzilaga bardosh beradigan sinch uylar shahar va qishloqlarda ko'p. An'anaviy uylarning poliodatda, yerdan ko'tarilgan

Yapon oilasi

ustunlarga qoqiladi. Ichki tuzilishi bambukli ko'chma devorlardan qurilgan bo'lib, zarur vaqtda kengaytirilgan (ya'ni devorlari har tomonga suriladi) xonalari har xil rasmlar bilan bezatiladi. Mebel deyarli yo'q, idishlar taxmonlarga joylanadi, uying bir qismini qog'oz bezaklar, yog'och o'ymakorligi bezaydi. Yevropa madaniyatining ta'siri kuchli bo'lsa-da, yap-

onlar milliy an'analarga qat'iy amal qilib kelmoqdalar.

Kiyim-kechaklari. Yaponlarning kiyimlari ham xo'jalik-madaniy xususiyatlariga qarab belgilanadi. Masalan, otga munishga qulay bo'lgan oddiy shumni ko'chmanchi chorvachi xalqlar kashf etgan va keyinchalik butun o'troq aholiga tarqalgan. Sharqiy Osiyo ko'chmanchilarining kiyunlari – chakmon va po'stin, malaxay va baland teri yoki kigiz etik ham qo'shni o'troq aholiga o'tgan. Issiq iqlimli hududda yashovchi xalq erkaklarida etakcha belbog', ayollarida yubka bo'lgan. Ammo hozirgi barcha elat va xalqlar milliy kiyimlarini saqlab qolganlar.

Yapon erkak va ayollarining asosiy kiyimi uzun, keng yengli, belbog'li xalat (kimono)dan iborat. Ular ko'pincha boshyalang yuradilar, ba'zan dalada somon shlyapa, oyog'iga yog'och tagcharmli poyabzal (geta) yoki sandal kiyadilar. Butun Sharqiy Osiyoda hozirgi

Sushi – yapon milliy taomi

yevropacha kıyımlar keng tarqalgan. Milliy kıyımlar, asosan, qishloqlarda, to'y marosimlari va bayramlarda ko'proq kıyiladi. Ammo eng taraqqiylashgan, industrial mamlakat hisoblangan Yaponiyada milliy kıyım ancha mustahkam saqlanib kelmoqda.

Taomlari. Yapon taomining asosini guruch tashkil qiladi. Guruchni ko'proq hech nima qo'shmay (go'xan), tuzsiz qaynatib iste'mol qiladilar. Har xil ugra oshlar (bug'doy unidan – udon, qora bug'doy xamiridan – soba va hokazo) keng iste'molda bo'lib, u syusyoku, ya'ni «asosiy taom» (xitoylardagi chjushi kabi), deb ataladi. Unga turli qo'shimcha taomlar (fukus-yoku) beriladi (ayniqsa, o'tkir loviya souslari turp bilan aralashtirib). Baliq va boshqa dengiz hayvonlari (krab, dengiz tipratikoni, molyuska, kalmar, langust, trepanga, sakkizoyoq va hokazo)ni pishirib yeydilar. Mol, qo'y, cho'chqa, parranda va it go'shtidan turli qovurma taomlar tayyorlanadi. Ovqatga har xil ziravorlar, to'g'ralgan achchiq turp, sarımsoq, xantal,

zanjabil va boshqa o'simliklar qo'shiladi. Yaponlar, asosan, ko'k choy ichadilar, qora (qizil) choy faqat yevropaliklarning ta'sirida tarqalgan. XX asr o'rtalarigacha mol go'shti va sut mahsulotlarini iste'mol qilish gunoh hisoblangan.

*Marosim kiyimtdagi
yapon qizchasi*

Yaponiyadagi diniy vaziyat o'ziga xos bo'lib, aholining faqatgina 30 foizi o'zlarini qaysidir bir din bilan bog'laydilar. Mahalliy aholining ko'pchilik qismi ma'lum bir vaziyatlarda ikki yoki uch din bilan bog'liq marosimlarni bajarishadi. Chunki mavjud marosimlarni bajarishlik jamoatchilikda millatga va ajdodlar xotirasiga hurmatsizlikda baholanadi. *Sintoizm* («xudoga yo'l») milliy din bo'lib, unga ibodat

80 ming ibodatxonalarda bajariladi va ko'p hollarda ularning har birini o'zlarining ilohlari, e'tiqod obyekti, o'z bayramlari, marosimlari va mifologiyasi mavjud.

Zamonaviy yaponlar farzand tug'ulganining 1 yoki 30-kunini va konfirmatsiya (15-noyabrda – ushbu yilda 3, 5 yoki 7 yoshga to'lganlar) sintoizm ibodatxonalarida bayram tarzda nishonlashadi. Nikohlar ham ibodatxonalarda bo'ladi. Lekin keyingi vaqtlarda protestant ruhony ishtirokida (nafaqat cherkovlarda, balki mehmonxonalarining marosim zallarida) o'tkazish keng rasm bo'lmoqda.

Yapon oilasida erkaklar juda katta hurmatga sazavor bo'lib, u oila boshlig'i, etakchisi "Kachou" asosiga qurilgan. Oilaning davomiyligi katta o'g'il bilan bog'liq bo'lib, ayrim hollarda katta o'g'il oilani yetarli darajada ta'minlay olmasa yoki nufuzli oliy o'quv yurtiga kira olmasa, buni o'zi uchun engkatta fojea, deb hisoblaydi. Shu bois hozirgi kunga qadar yaponlar orasida dengizchilar, harbiylar, rassomlar, san'atkorlar, oshpazlar, sake ichimligi tayyorlovchi oilalar dinastiyalari davom etib kelmoqda. Oldinlari, ayniqsa, qishloqlarda *dodzoku* – kelib chiqishi bir ajdodga borib taqaluvchi urug'-aymoq yoki patronimik jamoalar ko'plab bo'lgan. XX asrda qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalashtirish urug'-aymoq jamoalarining oldingi rolining pasayishiga – unutilishiga olib keldi.

Yaponiyada asosiy bayram bu yangi yil bo'lib, bu bayram yangi yil kirib keladigan kun avvalidagi tayyorgarliklar, yangi yil bezaklarini tayyorlash, vaqtinchalikka uyda ibodat mehrobini tayyorlash, yangi yil kirib kelgandan keyingi marosimni o'tkazish va yakunida «tondoyak» – maxsus yangi yilni kutib olib foydalanilgan bezaklarni ibodatxonadagi katta gulxanda yoqish bilan yakunlanadi. Avvallari yangi yil fevral oyining o'rtasida, ya'ni oy taqvimi bo'yicha birinchi oyning dastlabki kunida nishonlanadi. Hozir esa boshqa bayramlar kabi yangi yil yangi vaqtga, ya'ni melodiy yil hisobiga ko'ra 1-yanvarda bayram qilinadi. Aynan yangi yil kirib kelishi bilan deyarli barcha yaponlar sintoizm dini ibodatxonalariga borishadi. Ko'plab boshqa taqvimiy bayramlar orasida kuzgi tengkunlikda bayram qilinadigan *o-xigan* – avf etish bayrami; iyul oxirida (ayrim joylarda avgust o'rtalarida) o'tkaziladigan *o-bon* – ajdodlar ruhini marhamat qilish kuni, 3-mart – qizlar kuni; 5-may – o'g'il bolalar kuni; 13-dekabr – imperator tug'ilgan kuni bayram qilinadi.

Ma'lumotlarga ko'ra, 1920-yillarda Yaponiyaga borib qolgan Volgabo'yi tatarlari orasida o'zbeklar ham bo'lgan. Ular Tokio shahrida masjid qurilishi va islom dinining yoyilishida o'z hissalarini qo'shishgan.

Sharqiy Osiyo xalqlarining madaniyatiga beqiyos ta'sir o'tkazgan dinlardan biri buddizmdir. U avval Xitoyga, keyin Yaponiya va Koreyaga milodning birinchi asrlaridayoq tarqalgan. Yangi sharoitga tez moslashadigan buddizm dini mahalliy vaziyatga qarab o'zgarib, yangi, turli mazhablarni yaratgan. Barcha kelgindi dinlar, shu jumladan, buddizm ham, mahalliy diniy tasavvurlar bilan chatishib o'ziga xos sinkretik diniy e'tiqodlarni yuzaga keltirgan. Masalan, xitoy xalq tasavvurlarida buddizm e'tiqodi qadimiy konfutsiylik – axloq-etika ta'limotining belgilarini va ko'p xudolik – daosizm g'oyalari bilan aralashib ketgan. Yaponiyada mahalliy zaminda yaratilgan sintoizm dini bilan buddizm ta'limoti qo'shib o'ziga xos diniy tasavvurlarni paydo qilgan. Janubi-G'arbiy Xitoyda mahalliy qabileviy dinlar ham saqlangan. Koreyslarda ham diniy e'tiqodlar va ibodatlar turli ibtidoiy tasavvurlar bilan aralashib ketgan. Bu yerda qadimgi tabiatga sig'inish va animistik tasavvurlar shomonizm belgilarini bilan chatishib ketgan. Koreyaga IV – VI asrlarda kirib kelgan buddizm X asrda davlat diniga aylanadi. XIV asrga kelib konfutsiylik davlat dini deb e'lon qilinadi. XVI asrlarga kelib buddizmning lamaizm mazhabi eski dinlarni siqib chiqara boshlaydi. Sharqiy Osiyo xalqlarining taqdirida diniy e'tiqodlar muhim rol o'ynamagan.

Seminar mashg'ulotlari rejası:

1. G'arbiy Osiyo xalqlarining etnografiyasi.
2. Markaziy Osiyo xalqlari madaniyati
3. Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlari
4. Sharqiy Osiyo xalqlari etnologiyasi.

Bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. Osiyo qit'asi boshqa qit'alardan nimasi bilan farqlanadi?
2. Osiyo sivilizatsiyasi nimasi bilan ma'lum va mashhur?
3. Koreys, xitoy yapon madaniyatlarining o'ziga xosligi va o'xshash jihatlari haqida ma'lumot bering?
4. Osiyodagi zamonaviy etnomadaniy jarayonlar boshqa qit'alardagidan nimasi bilan farq qiladi?

Adabiyotlar:

1. *Doniyorov A., Bo'rtuyev O., Ashurov A.* Markaziy Osiyo xalqlari etnografiyasi, etnogenezi va etnik tarixi. – T., 2011.
2. *Индонезия, Малайзия, Филиппин.* – М., 1982.
3. *Историко-географический атлас Сибири.* – М-Л., 1966.
4. *Малые народы Индокитая.* – М., 1982.
5. *Хал В. S. Korea tarixi.* – T., 2013.
6. *Шнажткова Г. А.* Религии стран Юго-Восточной Азии. – М., 1980.
7. *Этнические процессы и состав населения в странах Передней Азии.* – М., 1963.
8. *Этнические процессы в странах Южной Азии.* – М., 1976.
9. *Bhagwat S. B* Foundation of geology. – Global Vision Publishing Ho, 2009. – T. 1
10. *World Geography.* – Rex Bookstore, Inc., 2007.

VIII BOB

AFRIKA XALQLARI

- 32-§. Afrikaning tarixiy-etnologik
- 33-§. Shimoliy Afrika xalqlari.
- 34-§. G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlari.
- 35-§. Sharqiy Afrika xalqlari
- 36-§. Janubiy Afrika xalqlari.

32-§. Afrikaning tarixiy-etnologik tavsifi

Afrika kattaligi jihatidan Osiyodan keyin 2-o'ringda turadi va umumiy maydoni 29,6 mln. km². orollari bilan 30,3 mln. km². Afrikaning aholisi 2009-yilda 1 milliarddan oshgan. XX asrning boshlarida Afrika aholisi atiga 130 mln, 1650-yili taxminan 100 mln. atrofida, milodning boshlarida esa 30 – 40 mln atrofida bo'lgan. Aholi sonining o'sishi bo'yicha qit'a dunyoda eng birinchi o'ringda bo'lib, 2004-yilda u 2,3 foizni tashkil qilgan. Oxirgi 50-yilda Afrikada o'rtacha umr ko'rish darajasi biroz oshgan bo'lib, 39 yoshdan 54 yoshga ko'tarilgan. Afrikaning ko'plab mamlakatlarida yoshlar aholining asosiy qismini tashkil qiladi. Misol uchun, Botsvanada asosiy aholining yarmidan ko'pini yoshlar tashkil qiladi. Aholi qit'a bo'ylab notekis joylashgan. Qit'aning janubidagi cho'l hududlarda 1 km² ga 1 kishi to'g'ri kelsa, Gvineya ko'rfasi va Buyuk Afrika ko'llari bo'ylarida yuz barobar ko'p aholi yashaydi. Ko'plab afrikaliklar,

Afrikaning siyosiy xaritasi

asosan, qishloqlarda yashaydi, lekin yildan yilga shahar aholisi ham ko'payib bormoqda. Chunoschi, bu qit'ada ham bir necha millionli shaharlar bor. Jumladan, Lagos (Nigeriya) – 10 mln. atrofida aholi; Kinshasa (Kongo Demokratik Respublikasida – 8 mln. oshiq; Dakar (Senegal), Nairobi (Keniya) va Yoxannesburg (JAR)da – 2 mln. dan oshiq; Akkra (Gana), Addis Ababa (Efiopiya) va Dar-as-Salam (Tanzaniya) – taxminan 2 mln. ga yaqin; Xarare (Zimbabva) – 1,5 mln. dan oshiq; Konakri (Gvineya) va Bamako (Mali) mln. atrofida aholi yashaydi. Shahar aholisi qit'adagi turli mamlakatlarda turlicha bo'lib, Chad, Burundi va Markaziy Afrika Respublikasida asosiy shahar aholisi poytaxtda yashaydi. Janubiy Afrika

Respublikasining 60 foiz aholisi, G'arbiy Afrikada – 25 foizdan yuqori, Sharqiy Afrikada – 20 foizga yaqin aholi shaharlarda yashaydi. Afrikada urbanizatsiya jarayonlari darajasi juda yuqori bo'lib, shaharlarda yangi ish o'rinlarining yaratilishi bilan birga Afrika qishloqlarida bo'layotgan qurg'oqchilik va qashshoqlik hisobiga shahar aholisi jiddiy tarzda ko'payib bormoqda. Afrika aholisining 42 foizini musulmonlar, 22 foizini xristianlar va 36 foizini mahalliy an'anaviy dinlarga e'tiqod qiluvchilar tashkil qiladi.

Afrikaning deyarli o'rta qismidan ekvator chizig'i o'tgan. Shimoldan janubga tomon qariyb 8 ming km ga cho'zilgan. Shimoliy qismning — 7500 km (Almadi burnidan Xafun burnigacha). Janubiy qismning eni 3100 km. Shimolda O'rta dengiz, g'arbda Atlantika okeani, sharqda Hind okeani va Qizil dengiz bilan o'ralgan. 120 km. li Suvaysh bo'yni orqali Osiyo bilan tutashgan. Yevropadan Afrikani Gibraltar bo'g'ozi ajratib turadi (eng tor joyi 13 km).

Tarixdan ma'lumki, Shimoliy Afrika qirg'oqlari miloddan avvalgi II asrdan boshlab misrliklarga ma'lum edi. Milodgacha bo'lgan VI asrda materik qirg'oqlari bo'ylab finikiyaliklar suzib chiqqanlar. Milodiy boshlarida indoneziyaliklar Madagaskar orollarini kashf etib, uning sharqiy qirg'oqlarini egalladilar. Arablar o'rta asrda Shimoliy Afrikani egallagach, uning sharqiy qismiga borganlar.

Afrikaning g'arbiy qirg'oqlari portugallarning Hindistonga boruvchi dengiz yo'llarini qidirish vaqtlaridan ma'lum bo'lgan. 1443–1444-yillarda N. Trishtan Mavritaniya qirg'oqlarini kashf etdi. Shu davrdan boshlab qul sotish ishlari boshlandi. XV asrdagi B. Diash, Vasko da Gamalarning Afrikaga sayohatlari ma'lum. XVI asrda materik qiyofasi ma'lum bo'lgan edi. Materik ichki qismlarini XVI – XVIII asrlarda portugallar, ingliz va fransuzlar o'rgana boshladilar.

XIX asrdan boshlab materik ichki rayonlari yanada mukammal o'rganila boshladi (D. Lavingston, G. Bart, J. Spik, G. M. Stenli, R. Kays va boshqalar ekspedit-siyalari).

Afrika va uning xalqlari to'g'risidagi ba'zi ma'lumotlarni Movarounnahr xalqlari qadimdan bilganlar. Afrika qit'asini Muhammad Muso Xorazmiy (IX asr) o'zining «Surat ul-arz» («Yer shakli») asarida tilga olgan. Afrikadagi xalqlar, ularning urf-odatlari, mashg'uloti va boyliklari to'g'risidagi ma'lumotlar dastlab ensiklopedist olimlardan Ahmad Farg'oni asarlarida, Abu Rayhon Beruniyning «At-Tafhim» («Tushuntirish»), «Qonuni Mas'udiy», noma'lum muallifning «Hudud ul-olam», Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk», Muhammad Najib Bakronning (XIII asr.) «Jahonnoma» kabi asarlarida uchraydi. Beruniy chizgan dunyo xaritasida Afrika qit'asining ham shakli bor. Afrikaning tabiiy boyliklari va xalqlari to'g'risidagi mufassalroq dalillarni biz Hofizi Abru (1361 – 1430)ning jug'rofiy asarlarida, Mahmud ibn Valining «Bahr ul -asror» («Sirlar dengizi») asarida ko'p uchratamiz.

Qit'ada, eng katta – ko'p millionli millatlar (misrliklar, jazoirliklar, marokashlar, amxara va h. k), katta xalq va elatlar (xausa, fulbe kabilar) bilan birga mayda terimchilik va ovchilik bilan kun kechiruvchi daydi ibtidoiy qabilalar ham yashaydi. Hozirgi Afrikada taxminan 300 – 500 ta xalq va elatlar mavjud.

Antropologik jihatdan Afrika aholisi uchta – *yirik irq, o'rta va aralash* tiplardan iborat. Qit'aning shimolida Saxroi kabirning janubigacha yevropoid irqiga oid qora ko'z, to'lqinsimon qora soch, bug'doy mayiz tanli, uzunchoq yuzli, bir oz burgutsimon qirra burunli arablar, barbarlar yashaydi. Efiopiya va Somali yarim orolida o'rta irq hisoblangan, terisi biroz qoramtirroq, yuzi kichikroq, labi qalinroq, o'rta yoki

*Afrikadagi turli xalqlar (Tuoreq, Fuiba, Mursi, Dogong,
Masa, Tvea, Hausa, Zulus va Bushmen)*

novcha bo'yli amxara, galla, tigre va boshqa xalqlar joylashgan. Afrikaning asosiy aholisi hisoblangan ko'p sonli asl negroidlar Saxroi Kabirdan janubda G'arbiy va Markaziy Sudanda, Nilning yuqori qismida, Kongo vohasida, Sharqiy tropik Afrikada va qit'aning janubida katta hududda tarqalgan. Ular qop-qora tanli, qora ko'zi va spiral (burama) sochlari, iyagi biroz oldinga cho'zilgan (pragmatizm), qalin labi, keng va puchuq burunli, ko'sa soqol va kam tukli belgilar bilan ajralib turadilar. Katta negroid irqi ichida uzun bo'yli (180 sm. ga yaqin) va nihoyatda qora rangli

ni lotlar tipi Nil daryosi yuqori oqimlarida va Buyuk ko'llar atrofida uchraydi. Kongo vohasining tropik o'rmonlaridagi pakana bo'yli (o'rtacha 141 - 142 sm.) biroz qoramtirroq tanli, sersoqol, puchuq burunli, labi kichikroq pigmeylar ham boshqalardan farq qiladi. Jismoniy tuzilishi jihatidan Afrikaning eng janubiy qismida yashayotgan bushmenlar va gottentotlar maxsus antropologik tipni tashkil qiladilar. Ular asli negroid belgilaridan tashqari ba'zi mongoloid belgilari (yalpoq yuzli, sarg'ish tanli) va steatopigiya (sag'riga nisbatan ko'proq yog' to'planib osilganroq) ko'rinishi, badan va yuzga erta ajin tushishi bilan boshqa irqlardan ajralib turadilar. Madagaskar aholisi ham negroid va mongoloid irqlari aralashmasidan paydo bo'lgan maxsus tiplardan iborat.

Afrika qit'asi til jihatdan to'rtta katta til oilasi: *semit-xamit* yoki *afroasiyo*, *niger-kordofan*, *nil-saxara* va *ko'rsan* tillariga bo'lingan. U 2 navbatida ular ham katta-kichik turkum va guruhlariga bo'lingan. Shulardan eng ko'p sonli semit-xamit til oilasiga oid xalqlar semitlar, barbarian kushitlar, chadlar qit'aning 1/3 qismini tashkil qiladi.

Mazkur til oilasiga kirgan arab tilida gapiradigan aholi (misrliklar, jazoirliklar, tunisliklar, liviyaliklar va h. k.) XII - XIII asrlarda Arabiston yarim orolidan ommaviy ko'chib kelib mahalliy ko'p sonli tub elat va xalqlar (qadimiy misrlik va barbarlar) bilan aralashishi natijasida paydo bo'lgan. Ular hozir 100 mln. kishidan ortiq bo'lib, Afrika aholisining 1/5 qismini tashkil qiladi. Eng qadimiy tub aholi avlodlaridan barbarlar faqat Mag'rib tog'liklarida va Sahroi Kabir vohalarida saqlanib qolgan. Ammo ularning ko'pchiligi (kabillar, tuareglar, rif va h. k.) hozir asl tillarini yo'qotib, arab tilida gapiradilar.

Semit guruhiga kirgan eng yirik xalqlardan amxara, tigray va tigre hozirgi Efiopiya millatining negizini

hosil qiladi. Xamit-semit til oilasiga oid kushid turkumiga amxara xalqiga yaqin galla, Efiopiya janubida yashovchi sidamo va somali xalqlari kiradi. Semitga oid chad guruhiga kiradigan nigerya xalqlari va ularga yaqin xausa, bade, bura va boshqalar qit'aning ancha hududini egallaydi.

Nil-saxara til oilasi uchta yirik guruh – songai, saxara va shari-nilga bo'linadi. Mazkur oilaga uchta o'ziga xos tilga ega kichik elatlar – maba, fur va koma kiradi. Songai turkumidagi xalqlar Niger daryosining o'rta oqimidagi davlatlar – Mali, Niger, Yuqori Volta va Nigeriyada, Saxara turkumiga oid xalqlar Chad ko'li atrofida va Markaziy Saxaraning cho'l qismida hamda qisman Nigeriyada yashaydilar. Shari-nil til turkumidagi xalqlar Yuqori Nil vohalarida, Viktoriya va Rudolf ko'llari atrofi (Sudan Respublikasi, Uganda, Keniya)da joylashgan.

Afrikaning janubi-g'arbiy qismida, asosan, Namibiya, Botsvana va Angolada, o'ziga xos koysan til oilasiga oid xalqlar – bushmenlar, guttentotlar va tog'lik damaralar yashaydi. Ular o'tmishda Janubiy Afrika-ning juda keng hududini egallagan, ammo XVIII – XIX asrlarda ko'pchilik qismini yevropaliklar qirib tashlagan, qolganlari Kalaxari cho'llariga haydalgan. Koysan tillariga Sharqiy Afrika (Tanzaniya)dagi sandave va xatsa nomli elatlar ham kiradi.

So'nggi yillarda qilingan arxeologik kashfiyotlar Afrika tarixining uzoq o'tmishiga oid katta bir davrni oydinlashtirib berdi. Avvaliga Janubiy va Sharqiy Afrikada avstralopiteklar 4 – 2,5 mln. yillar avval yashaganligi aniqlanib, qit'a qadimiy odamning vatani ekanligi tasdiqlandi. Ilk paleolit davriga oid ibtidoiy makonlar Luis Liki va keyinchalik uning o'g'li tomonidan Tanzaniyada Olduvay jarligida topilganligi, Efiopiyada Chad va Rudolf ko'llari atrofida. Janubiy Afrikada 60-yillardan keyin qilngan kashfi-

*Nigeriyadagi Nok madaniyati
(Milodgacha bo'lgan VI asr)ga oid
haykalcha*

votlar Afrika qit'asida miloddan avvalgi 10 mingyilliklardan boshlab yuksak madaniyat yaratilganligini isbotlab berdi. Olduvay, Stellenbosch va boshqa madaniyatlar antropologik ma'lumotlar bilan birga, qit'aning sharqiy va janubiy qismida qadimiy tosh davrida keng hududda ancha takomillashgan tosh qurollar yaratgan va qoyalarga har xil rasmlar yasagan ko'psonli aholi yashaganligini aniq tasdiqlagan edi.

Afrika xalqlari qadimiy davrlardan to hozirgacha ijtimoiy taraqqiyotdan chekkada qolmay, tadrijiy rivojlanishda bo'lganlar. Ammo keyinchalik ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan ancha orqada qolib ketishiga mustamlakachilarning zulm va ta'qibga qurilgan siyosati, qul savdosi va quldorlik sabab bo'lgan.

Afrika qit'asining etnik tuzilishini bir necha tarixiy-madaniy viloyatlarga bo'lib o'rganiladi. Ular keng hududlarda joylashgan, ammo etnografik jihatdan umumiy birlikka ega bo'lgan mintaqalardan iborat. So'nggi klassifikatsiyaga asoslanib butun qit'a aholisi tabiiy sharoiti, etnik qiyofasi, tarixiy taqdiri va ijtimoiy-iqtisodiy darajasi jihatdan Shimoliy Afrika, G'arbiy va Markaziy Afrika, Sharqiy va Janubiy Afrika xalqlariga bo'lingan.

Afrikadagi zamonaviy davlatlar chegaralari mustamlaka yillarida tuzilganligi bois ko'plab xalqlar turli mamlakatlar hududida qolib ketgan. Chunonchi, yevellar Togo va Kanada; xausalar – Nigeriya va boshqa mamlakatlarda; tuareglar – Mali, Mavritaniya, Jazoirda; senufolar – Mali va Kot-d'Uvarda; kongolar – Kongo Respublikasi, Kongo Demokratik Respublikasi va Angolada yashaydi.

Fulbelar G'arbiy Afrika mamlakatlarida savanna belbog'i bo'ylab tarqalib ketgan. Aytim tillar ham til uzatuvchisi bo'lgan xalqlar yashayotgan mintaqalardan kengroq yoyilgan bo'lib, o'ziga xos etnoslararo muloqot tiliga aylangan. Masalan, G'arbiy Afrikada xaus tili, lingala tili – Markaziy Afrikada, suaxil tili – Sharqiy Afrikada o'zaro muloqot tili hisoblanadi.

Afrika qit'asini ilmiy asosda o'rganish borasida Rossiya FA tashkiloti tomonidan tashkil topgan Afrika institutida ham salmoqli ilmiy ishlar olib boriladi. Tadqiqotlar yo'nalishiga ishlab chiqarish kuchlari, o'lkashunoslik, sivilizatsiya muammolari, xalqaro va Afrika mamlakatlariaro muammolar, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, «islom omili», xotin-qizlar masalalari, mintaqadagi ilm-fan, ta'lim, moliya kredit munosabatlari kabi yo'nalishlar qamrab olingan. Mazkur institut jahondagi eng yetakchi ilmiy dargohlardan bo'lib, o'zining «Африканский рынок» («Afrika bozori») jurnalini, referativ to'plamlar, kichik ensiklopediyalar, ma'lumotnomalar nashr etadi va «Азия и Африка сегодня» («Osiyo va Afrika bugun»), «Востоку» («Sharq») jurnallarida Afrikaga oid muammolarni tadqiq va tahlil qiladi.

G'arb olimlari Afrikaning siyosiy va iqtisodiy masalalarini, undagi siyosiy jarayonlarni o'rganib keng taxlil qildilar, ilmiy monografiyalar nashr etdilar. Xususan, ingliz olimlari Kravford Yuong, Jon Rayt, Martin Kramer, Jonaxan Birman, Rayt Ferst, Lillian

K. Xarris, fransuz olimlari Daniel S Papparning nomlarini ta'kidlash o'rinlidir.

O'zbekiston olimlari XX asrning 60 – 80-yillarida, eng avvalo, Afrika xalqlarining milliy-ozodlik harakati bilan bog'liq masalalarni tadqiq etgan bo'lsa, 90-yillarda esa ushbu mintaqaning dolzarb hayotiy muammolarini o'rganishdi. Hozirda o'zbekistonlik afrikashunos olimlar Afrikaga taalluqli siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, mafkuraviy, harbiy masalalarni tadqiq etmoqdalar. 1991-yilda tashkil topgan Toshkent davlat sharqshunoslik institutida talabalar Afrika mamlakatlari tarixi, iqtisodi, ichki va tashqi siyosatini o'rganishlari natijasida Afrika sohasida mutaxassis bo'lib yetishmoqdalar. Afrikashunoslikka, shuningdek O'zMU da, Strategik va mintakalararo institutda ham qisman e'tibor qaratilmoqda. Milliy mustaqillik sharoitida O'zbekiston – Afrika munosabatlari bir maromda rivojlanmoqda. O'zbekiston Respublikasi Afrikaning Misr, Liviya, Mali, Marokash, JAR, Mozambik, Jazoir, Tunis, Botsvana, Sudan, Efiopiya, Jibuti, Gvineya, Gabon, Benin, Ekvatorial Gvineya, Zambiya, Nigeriya, Gana, Chad, Kabo-Verde va boshqa mamlakatlari bilan diplomatik munosabatlarni o'rnatdi. O'zbekistonning Afrika mamlakatlari bilan siyosiy, iqtisodiy, ilmiy, madaniy aloqalari yangicha ahamiyat kasb etmoqda.

33-§. Shimoliy Afrika xalqlari

Shimoliy Afrika qit'adagi o'ziga xos tarixiy-madaniy mintaqa hisoblanadi. Bu yerning madaniyati O'rta yer dengizi mamlakatlari madaniyatiga o'xshash bo'lib, VII asrdan boshlab Yaqin Sharq (Old Osiyo) madaniyatini kirib kelgan. Bu mintaqada 200 mln. dan ortiq aholi istiqomat qiladi. Shimoliy Afrika

Katta Sfinks va Kefren

xalqlarning dimiy e'tiqodidagi umumiylik, ya'ni islom diniga e'tiqod qilishlari bilan birga ularning yagona tabiiy-geografik muhitda yashashi ko'jalik hayoti, turmush tarzi va madaniyatida umumiylikka olib kelgan.

Afrikaning shimolida, asosan, arab tilida gapiradigan xalqlar yashaganligi uchun uni Arab Afrikasi deb ataganlar. Aslida bu yerdagi xalq va elatlar qadimiy aborigen aholisining avlodlaridir. Hozirgi davrda Shimoliy Afrika xalqlariga Misr, Sudan va katta Mag'rib (Tunis, Jazoir, Marokash, Liviya, Mavritaniya, G'arbiy Sahroi Kabir) aholisi kiradi.

Shimoliy Afrikadagi davlatlar va etnik chegaralar umumiy emas. Masalan, tuareglar nafaqat Jazoir va Mavritaniyada, balki Mali va Nigeriyada, somalilar – Somali, Efiopiya va Keniyada yashaydi.

Qadimiy yunon mualliflarining asarlarida Mag'rib aholisini liviyaliklar deb tilga olinadi. Ularning bir

qismi ko'chmanchilik bilan trikehilik qilib kelgan qabilalardan, ikkinchi qismi dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholidan iborat bo'lgan. Miloddan avvalgi II ming yillikda fuqiyaliklar Shimoliy Afrika sohillarida asos solgan Utiku, Karfagen kabi davlatlar bilan o'z mustaqilligi uchun urushlar olib borganlar. Liviyaalik qabilalarning tinimsiz kurashlari Numidiya va Mavritaniya davlatlarini yuzaga keltirgan edi. Rim imperiyasi Karfagenni qo'lga kiritishi bilan (miloddan avvalgi II asr o'rtalari) bu ikki podshohlik ham yemiriladi. Shu bilan lotin manbalarida Liviya va Numidiya nomlari ham yo'qolib, mahalliy aholi mavrlar va keyin arablar kelishi bilan barbarlar deb atala boshlangan.

Mintaqaning Yevropa mamlakatlari tomonidan mustamlaka qilingan davrda ma'muriy boshqaruv va madaniyat tili Yevropa tillarida bo'lgan. Jumladan, Tunis, Mavritaniya va Marokashda fransuz tilida, Misr, Sudan va shimoldagi Britaniya Somalida ingliz tilida, italyan tili – Liviya, G'arbiy Saxara va Morokashning Ispaniya mustamlaka qilgan hududlarida ispan tilida so'zlashilgan.

Mintaqada Yevropa mustamlakachiliga barham berilgandan so'ng, ayniqsa so'nggi yillarda, davlat tili tarzida arab tili qabul qilindi. Yevropa tillarining o'rniga arab adabiy tili keng tarqalmoqda. Shuningdek, ayrim berber tillarini rasmiy til tarzida e'tirof etishga qaratilgan harakatlar ham bo'lmoqda. Ayniqsa, bu borada o'z tilida adabiyotlar yarata olgan qabilalar muvoffaqiyatli til siyosatini olib borishmoqda. Efiopiyada davlat tili – amxars tili deb e'lon qilinishi mamlakatdagi boshqa xalqlar, ayniqsa, oromolar noroziligiga sabab bo'ldi. Somalida davlat tili somali tili bo'ldi.

Mintaqada 4 ta yozuv tartibiga: arab alifbosi, efiopiyacha bo'g'inli yozuv, lotincha (soma, oromo va

boshqalar) va tuareg ayollar orasida saqlanib qolgan qadimgi tifi neg yozuviga amal qilinadi.

Shimoliy Afrika aholisi diniy e'tiqodiy munosabatlar tizimida birmuncha umumiylikka ega bo'lib, asosiy aholisi (masalan, Jazoirda – 90 foiz, Tunis va Mavritaniyaning barcha aholisi) islom dinining sun'iylik mazhabiga e'tiqod qiladi.

Shimoliy Afrika hududida ko'plab tabiat va madaniyat yodgorliklari — ularning asosiy qismi Jahon merosi ro'yxatiga kiritilgan. Chunonchi, yer yuzidagi eng qadimgi shaharlardan biri — Memfis harobasi, Giza (Misr)dagi piramidalar, Fesa (Marokko)da yaxshi saqlanib qolgan orin shahar mahallari va Tassili n'Ajjer (Jazoir) da tosh davriga oid qoyatosh rasmlari jahon merosiga kiritilgan. Liviya da esa Leptis-Magna nomli qadimgi shahar qoldiqlari saqlanib qolgan.

Misr xalqi eng qadimiy yuksak madaniyat yaratgan etnosdir. Misrliklar miloddan avvalgi IV ming-yilliklardayoq sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilikni bilganlar. Arxeologik kashfiyotlarga, xraniologik dalillarga qaraganda (topilgan ibtidoiy kishilarning suyak qoldiqlari asosida) antropologik jihatdan Misrning eng qadimiy aholisi miloddan avvalgi III ming yillikda Nil vodiysida paydo bo'lgan dastlabki Misr davlatining aholisidan farq qilmaydi. Hozirgi misrliklar ham buyuk madaniyat yaratgan ajdodlaridan irqiy jihatdan kam farqlanadilar. 1952-yili iyul oyida Misr qirol i Farruh taxtdan ag'darilib, Respublika e'lon qilinishi natijasida hozirgi misr milatining rivojiga keng imkoniyat yaratilgan.

Misrdan janubda joylashgan Sudan xalqi ham milliy ozodlik kurashiga bel bog'lab, 1956-yili 1-yanvarda mustaqillikka erishgan va o'z davlatini Res-

publika deb e'lon qilgan. Sudanliklar (Nubiya) misrliklar singari yuqori madaniyat yaratgan qadimiy elatlardan. Nubiya to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar miloddan avvalgi III ming yilliklarida Misr solnomalarida tilga olinadi. Miloddan avvalgi XVI – XIV asrlarda hatto Nubiyaning ancha qismi Misr provinsiyasi hisoblangan. Bir-ikki asrlardan keyin bu yerda mustaqil Napata davlati paydo bo'ladi va miloddan avvalgi IX asrga kelib u Nil vodiysini bosib olib, qisqa davr Misr ustidan hukmronlik qiladi. Keyinchalik Sudanda quldorlik davlati tashkil topdi.

Milodning VI asrlarida nasroniy dini tarqalib, o'rta asrda Nubiya davlatining rasmiy dini deb e'lon qilindi. Bu yerda arablar XIII asrdan boshlab bir-ikki asr davomida asta-sekin arab tilini tarqatib, nasroniylikni siqib chiqaradi, islom dini hukmron bo'ladi. Arablashtirish va islomni singdirish birmuncha qiyinchilik bilan kechgan.

Shimoliy Afrika xalqlarining xo'jaligi jahondagi eng qadimiy dehqonchilik va chorvachilik bilan bog'liq bo'lib, ularning ajoyib an'analari hozirgacha yetib kelgan. Ammo dehqonchilik bilan chorva xo'jaliklarining nisbati turli hududlarda o'zaro farq qiladi. Nil vodiysi va dengiz sohillaridagi serunum yerlarda, asosan, dehqonchilik, sahro va yarim dasht hududlarda yarim ko'chmanchilik asosiy xo'jalik tarmog'i bo'lib, daryo va dengiz sohillaridan uzoqlashgan sayin chorva dehqonchilikdan ustun turadi. Agar misrliklar va sudanliklar uzoq davrdan beri sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullansa, Janubiy Sudanda chopqi dehqonchiligi bilan baliqchilik, Mag'rib mamlakatlarida (ayniqsa, qirg'oq bo'yi Atlas tog'larida) dehqonchilik bilan bog'dorchilik va qoramolchilik, bepoyon sahro hududlarida faqat ushoqmolchilik bilan kun kechiradilar. Yirik chorva yaylovlari juda kam bo'lganligidan uncha rivojlanmagan, ko'p joyda qoramol ishchi kuchi sifatida saqlangan xolos.

Tarixiy etnografik nuqtai nazardan Misr dehqonchiligi muhim ahamiyatga ega bo'lib, uni o'rganish umuman dehqonchilikning kelib chiqishi va taraqqiyotini bilishga imkon beradi. Eng qadimiy neolit davrida paydo bo'lgan va qisman hozirgacha saqlanib kelgan sun'iy sug'orish tizimi Yuqori Misdagi daryo toshqinlaridan foydalanib ekin ekishdan iborat bo'lgan. Nil vodiysida ilgari bir necha ming gektar maydonni qismlarga bo'lib, rosh bilan chek solingan va ikki metrgacha yetadigan daryo toshqini shu yerlarni to'ldirib bir yarim oygacha suv saqlagan. Suv singib qaytgandan keyin Nilning serunum loyqasiga urug' sepilgan. Odatda, bug'doy, arpa, loviya, beda va boshqa ekinlar ekilgan va qish bo'yi o'sib yozga borib hosil olingan.

XIX asrga kelib sug'orish tizimi ancha rivojlangan, Misrni Anghya o'zining to'qimachilik sanoati uchun paxta bazasiga aylantirish maqsadida fallohlar kuchi bilan asr boshlaridan ekin dalalarini kengaytirib, to'g'onlar va yangi kanallar qurdirgan. Sudanda ham Oq va Ko'k Nil oralig'idagi Gezirada doimiy sug'orish tizimi qurilib, serunum yerlarda paxta plantatsiyalari yaratilgan.

Yil bo'yi sug'orish imkoniyati paydo bo'lishi bilan qishloq xo'jalik ekinlarining turlari ham ko'paygan. An'anaviy don va paxta ekinlaridan tashqari fallohlar sholi, shakarqamish, makka, sulii, zig'ir, turli sabzavot va poliz ekinlari, molga yem uchun beda (bersim) kabilarni ekkanlar. Yerni haydashda qadimiy temir uchli omoch ishlatilgan, unga ho'kiz, qo'tos, eshak, xachir yoki tuya qo'shilgan. Yerga ishlov berishda chopqidan foydalanilgan, hosil o'roq bilan o'rilgan va maxsus xoda yoki chanaga o'xshash yog'ochga ishchi hayvon qo'shib yanchilgan. Agar Misrda, asosan, don, paxta va sabzavot ekilsa, Marokashda makka, Tunisda zaytun daraxti, Janubiy Mag'ribda xurmo ekilgan.

dengiz sohillarida bog'dorchilik rivojlangan, bu yerda uzum, anjir, bodom, sitrus o'simliklari va sabzavot o'stirilgan.

Shimoliy Afrikaning qishloq aholisi qadimdan turli uy hunarmandchiligi bilan ham shug'ullangan. Ular qo'lda va charxda sopol buyumlar yasaydilar, bo'yra va chipta to'qiydilar. Chorvadorlar esa jundan har xil mato, gilam to'qiydilar, kigiz, teri poyabzal, egar kabi zarur buyumlar ishlab chiqaradilar. Shaharlarda yirik hunarmandchilik, ayniqsa, temirchilik, misgarlik, zargarlik, ko'ncilik, kulolchilik ancha rivojlangan. Sanoat keyingi yillarda o'ssa boshlagan.

Arablarining moddiy madaniyati juda ko'p umumiylikka ega bo'lsa-da, ayrim o'lkalarda o'z xususiyatlarini saqlab kelgan. Misr falohlari kichik qishloqlarda Nil vodiysining sug'orma joylarida yashaydilar. Ular xomg'ishtdan yoki guvaladan bir qavatli tekis tomli uy quradilar. Dehqon uylari, asosan, bir hujrali to'g'riburchak, oynasiz va tuynuksiz, varmi supeli pechka (mo'risiz o'choq, tezak bilan yoqiladi) egallagan bo'lib, shunga to'shalgan bo'yrada yotib turiladi. Boylar katta hovlilarda yashaganlar.

Fallohlarning an'anaviy kiyimlari oq yoki ko'k chitdan (butun bo'yiga) tikilgan uzun va keng yengli ko'ylak va kaltaroq ishton, sovuq paytlarda tuya junidan to'qilgan matodan chakmon, boshida do'ppi yoki salla. Ayollar ham keng yengli yuqorisi bo'g'ma, tik yoqali uzun ko'ylak kiyadilar, boshida ohol yoki ro'mol yopinadilar, turli rangdagi munchoqlar, misdan, kumush yoki oltindan ishlangan uzuk, sirg'a, bilaguzuk taqadilar. Mag'ribliklar, ayniqsa, sohillarda yashovchi shahar aholisi, asosan, yevropacha kiyimnashga o'tgan. Ammo milliy kiyimlar ham saqlangan. Aholi qimmatbaho burnus (yaktak)ga o'xshash kiyim kiyadilar. Marokashda boshiga salla o'ralsa, Tunisda ko'proq hoji do'ppi (fas) kiyiladi. Ayollar keng va uzun

ko'ylak ustiga plash yoki shol, yuziga oq yoki kulrang chachvon yopinadilar. Qishloqlarda shaharga nisbatan yuzini kamroq bekitadilar. ~~Tasvirlanib~~ qabilalarida, aksincha, erkaklar yuzini bekitib ayollar esa ochiq yuradilar.

Misrliklar dini ilk urug'doshlik jamoalarida vujudga kelgan. Diniy an'analar mustahkam va turg'un bo'lgan. Fetishizm, totemizm, ayniqsa, hayvonlarga topinish, Misrda uzoq vaqt davom etgan. Politeizm mavjud bo'lgan. Deyarli har bir ma'bud qandaydir hayvon ko'rinishida tasvirlangan. Masalan, Anubis ma'budi bo'ri, ma'buda Bast – mushuk ko'rinishida tasvirlangan. Keyinchalik ma'budlar insoniy qiyofa olgan. Aholi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullana boshlagach, turli xil tabiat kuchlarini o'zida ifodalovchi ma'budlarga, jumladan, oemon (ma'bud Nut), Yer (ma'bud Geb), Quyosh (ma'bud Ra), Oy (ma'bud Tot) va boshqalarga sig'inib kuchaygan. Xapi ma'budi obrazida misrlik dehqonlar Nil daryosiga sig'inishgan. Misrda juda boy diniy va jodu kitoblari yaratilgan. Afsunlar, duolar, sharhlar, ma'budlarga iltijolar to'plam qilingan (maya, «Ehrom matnlari», «Sargofa matnlari», «Murdalar kitobi» va boshqalar). Qadimgi Misr ilohiyoti antik dunyo dinlarida keng tarqalib, xristian aqidalari, urf-odatlariga katta ta'sir ko'rsatgan.

Oxirgi ma'lumotlarga ko'ra, Misrda 85 294388 kishi (2012-yil) bo'lib, dunyo bo'yicha aholi nufuziga ko'ra 16-o'ringa turadi. Aholining 98 foizi misrlik arablar, nubiyalar, barbarlar, kopt (qibt)lar (mahalliy xristianlar)dan iborat. Hozirda Misrda 5 mln. atrofida xristianlar yashaydi. Misrning tub aholisi mamlakatga kelgan arablar bilan aralashib ketgan qadimgi misrliklarning avlodlaridir. Greklar, armanlar, italyanlar, inglizlar, fransuzlar ham yashaydi. Asosan, islom dinining sunniylik yo'nalishida; xristianlar 10

foizni tashkil etadi. Aholining 43,9 foizi shaharlarda istiqomat qiladi. Eng yirik shaharlari: Qohira, Iskandariya, Port-Said, Ismoiliya, Tanta, Suvaysh, Al-Mansura, Damaxur, Al-Mahallat-ul-Kubro shaharlari hisoblanadi.

34-§. G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlari

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Afrika bo'yicha Iqtisodiy komissiyasi taklifiga binoan G'arbiy va Markaziy Afrikaga tabiati, etnik tuzilishi, tarixi va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining umumiy xarakteriga qarab 24 ta mamlakat kiritilgan. Etnik jihatdan bu yerda yashovchi xalqlarning ko'pchiligi G'arbiy Sudan va Bantu xalqlari degan nom bilan atalgan. Bularning ko'pchiligi XX asr o'rtalariga qadar Yevropa davlatlarining mustamlakasi bo'lib kelgan. Ayniqsa, Ikkinchi jahon urushidan keyin butun Afrikani larzaga keltirgan milliy-ozodlik harakati juda ko'p xalqlarning mustaqil rivojlanishiga yo'l ochib berdi. Tarixiy «Afrika yili» nomi bilan kurgan 1960-yilda G'arbiy va Markaziy Afrikaning 16 ta mamlakati siyosiy mustaqillikni qo'lga kiritgan edi. Shulardan eng kattalari Nigeriya va Zoir, keyin Senegal va Mali, Mavritaniya va Benin (ilgarigi Dagomeya), Niger va Yuqori Volta, Fil suyagi sohili va Togo, Chad va Gobon, Markaziy Afrika va Kongo Xalq Respublikasi, Kamerun va S'erra-Leone. 1965-yilda Gambiya, 1968-yili Ekvatorial Gvineya, 1973-yilda Gvineya-Bisau, 1975-yil Yashil orollar buruni va Angola mustaqil respublika deb e'lon qilindi. Bu mamlakatlarda hozir muhim etnik jarayon ro'y bermoqda¹.

G'arbiy va Markaziy Afrika aholisi turli antropologik va lingvistik guruhlardan iborat bo'lib, o'zlarini

¹ Jabbornov I. Jahon etnologiyasi asoslari ... 220-bel

Tuareg qabilasi.

ning xo'jalik faoliyati, madaniyati va dinlari bilan biroz ajralib turadilar. G'arbiy Afrikaning shimolida Mali va Niger hududida yashovchi tuareglar katta yevropoid irqining O'rta yer dengizi

mansub. Yevropoid belgilarini Markaziy Afrikaning shimoliy hududlaridagi tubikanuri kabi elatlarida ham biroz seziladi. Qolgan barcha xalqlar katta negroid irqiga tegishli. Ammo ular ayrim tiplarga bo'lingan. Masalan, badanining rangi, la-

buning qalinligi, prognatizm, bo'yi va boshqa belgilari bilan Senegal tipi (volof xalqi), tipini (mandingo xalqi), chad tipi (xausa xalqi), Sahroi Kabir tipi (sara xalqi), pakana bo'ylı negeril tipi (pigmeylar) bir-biridan ajralib turadilar.

G'arbiy Afrikaning etnolingvistik qiyofasi juda rang-barang. Bu yerda hozir bir necha til oilalari va juda ko'p turkumlarga mansub etnoslar yashaydi. Afroosiyo til oilasiga kiradigan barbar va tuareglar hamda chad turkumiga mansub xauserlar bilan birga niger-kordofa, nil-saxara, benue-kongolez til oilalariga tegishli juda ko'p xalq va elatlar keng hududda joylashgan Markaziy Afrikaning etnolingvistik xartasini ancha yaxlit, umumiylikka ega, asosan, bantu tillari-

Nigeriyalik bolalar

da gapiradigan xalqlardan iborat. Bantu xalqlari miloddan avvalgi I ming yillikning o'rtalarida Markaziy Afrikada paydo bo'lib, bu yerda qadimdan yashab kelgan pigmey va bushmenlarni siqib chiqarganlar.

Okeandan uzoqda magistral transport yo'llaridan chekkada joylashgan Markaziy Afrika xalqlarining an'anaviy mashg'uloti dehqonchilik va chorvachilik bo'lib, 80 foiz aholining hozirgacha asosiy tirikchilik manbai hisoblanadi. Qishloq xo'jaligida jamoachilik munosabatlari saqlanib kelmoqda.

Mahalliy dehqonchilik tropik iqlimga moslashgan bo'lib, ekinlardan sholi, makka, suli, batuta, shakarqamish, loviya ekiladi. tropik o'rmonlarda yama, manioka, taru, yeryong'oq (araxis), non daraxti, banan, qovun, qovoq, sitrus va meva daraxtlari o'stiriladi. Muhim an'anaviy «etnik» mahalliy ekinlardan sholi gvineya-liberiya zonasida yashovchi xalqlarga xos bo'lib, odatda, sug'orilmay ekiladi. Sholikorlik

Niger — Gambia daryolarining sohillarida 3.5 ming yillar muqaddam paydo bo'lib, boshqa joylarga tarqalgan. Uni daryo yoqasidagi pastlik suv toshqini serob yerlarda yoki ko'pincha ekvatorial iqlimli namli seroyomg'ir tropik o'rmonlarda ekadilar. G'arbiy Afrikada sholidan yiliga 400 ming tonnaga yaqin hosil olinadi.

Gvineya bo'g'oziga yaqin joylashgan mamlakatlarda kakao, kofe, banan, geveya, ananas, kokos palmasi kabi o'simliklar o'stiriladi. G'arbiy Afrikada jahonda yetishtiriladigan kokosning 2/3 qismi, butun qit'adagi kokosning 90 foizi o'stiriladi. Gambiyada yeryong'oq, Nigeriya va Dagomeyada xurmo, Fil Suyagi sohilida kofe (jahonda uchinchi o'rinda, qit'aning 90 foiz hosili), Liberiya va Nigeriya xurmo moyi ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Markaziy Afrikada ham yirik plantatsiya xo'jaliklarida eksport uchun xurmo yog'i, kauchuk, banan, shakarqamish, kofe, kakao, tamaki, yeryong'oq (araxis) va paxta yetishtiriladi. Bu yerda o'rmon ko'p bo'lganligi tufayli qimmatbaho daraxt turlari ham eksport qilinadi (butun qit'adagi bu tur mahsulotning 1/3 qismi Markaziy Afrikada tayyorlanadi). Jahon bozorida okume, merogani, iroko kabi daraxtlar yuqori baholanadi. Yuqori Gvineyaning tropik o'rmonlarida yashovchi yoruba, ibo, oshanti kabi xalqlar don ekinlariga uncha e'tibor bermaganlar. asosan, yams, manioka, taro, yeryong'oq, banan, sitrus va boshqa meva daraxtlari yetishtirganlar. Bolof, serer, mandingo, xausa kabi qadimiy dehqonchilik kasbiga ega xalqlar esa, asosan, don ekinlari — jo'xori, suli, makka, bug'doy, suv serob joylarda sholi ekanlar. Chorvachilik sust taraqqiy etgan. Faqat Xausa, Mandingo sohillarida yashovchi ayrim etnik guruhlarda uy hayvonlari saqlangan. Ular ovchilik va baliqchilik bilan ham shug'ullanganlar.

Chorvachilik faqat shimoliy va janubiy hududlarda fulbe, tuareg xalqlarida keng tarqalgan. Ko'chmanchi

chorvadorlari

va yarim ko'chmanchi turmush tarzida yashovchi bu xalqlar, asosan, zebu, kichkina ho'kiz - ndama, ot, tuya, qo'y va echki boqib kun kechiradilar. Janubiy kenglikning 10 daraja pastida Gvineya savannasida qoramol boqish mumkin emas, chunki sasa pashshasi molga qirg'in keltiradi. Shuning uchun fulbe xalqlarining ko'chish hududi ham mazkur kenglikning shimolida cheklangan. Qoramollar, asosan, Sudan, sohil mamlakatlari Mali, Yuqori Volta va Nigeriyada mavjud. Dehqonchilik xo'jaliklarida ham qisman mol saqlanadi, uni faqat bayramlarda va diniy marosimlarda so'yadilar.

Gvineya xalqlari. Ganadagi ashanti, Nigeriyadagi yoruba, Kamerundagi bamuma kabi xalqlarda badiiy hunarmandchilik nihoyatda rivojlangan. Ular sopoldan, jez va fil suyagidan juda ajoyib haykallar yasaganlar. Benin hunarmandlari hayvonlarning

kichkina, podsholar va ajdodlarining yirik hajmdagi haykallarini jezdan quyish malakasiga ega bo'lganlar. Ular hatto ko'shk va saroylarni bezaydigan turli rasm, bezak va haykallar yasay olganlar. Bantu xalqlari turli xildagi chipta va savatlar to'qishda katta mahoratga erishganlar. Yog'och o'yinakorligida G'arbiy Afrika xalqlaridan oldinga chiqadigan yo'q.

Hozir G'arbiy va Markaziy Afrikaning iqtisodiy taraqqiyotida qazilma boyliklarning ko'phigi muhim ahamiyatga ega. Yaqin davrgacha bu yerda og'ir sanoat bo'lmagar. Mustaqillikka erishilgandan keyin, ayniqsa, yirik port shaharlarida asta-sekin sanoat korxonalarini paydo bo'la boshlaydi. Masalan, Dakara, Abidjan, Jantil, Luanda, Port-Xarkorte va Zarrida neft ishlab chiqarish zavodlari, Gvineyada alyumin uchun zarur loy tuproq zavodi, Nigeriyada simob eritish zavodi, Gana va Kamerunda alyumin zavodi, Zoida kon sanoati va olmos kovlab olish korxonalarini (jahonda eng katta olmos koni), Kongoda qo'rg'oshin va oltin konlari, Gabonda marganes va uran konlari, Kamerunda boksit, Gobon va Kongoda yuqori sifatli temir ishlab chiqarish korxonalarini paydo bo'ldi. Nihoyatda boy va rang-barang mineral resurslarning topilishi mazkur mintaqada eng muhim sanoat tarmoqlarining rivojini ta'minlamoqda. Markaziy Afrikada yog'och ishlab chiqarish, to'qimachilik, oziq-ovqat sanoati sohalari ham rivojlangan. Og'ir sanoatning asosiy mahsulotlari eksportga ishlaydi.

G'arbiy va Markaziy Afrika aholisi turmush tarzi va tabiiy sharoitga moslashgan uylarda yashaydilar. Barcha mamlakatlar, asosan, agrar xo'jalikka ega bo'lganligi tufayli aholining ko'pchilik qismi qishloqlarda joylashgan. Ammo G'arbiy Afrika qadimiy shahar madaniyatiga ega bo'lib, bu yerda o'rta asrlarda 70 ga yaqin shahar mavjud bo'lgan. Mintaqada keyingi davrlarda shaharlar ko'payib, migratsiya jarayoni ancha kuchaygan.

Gvineva sohilida yashovchi xalqlar yog'ochdan qurilib, loydan urilgan to'rtburchak shaklidagi tekis somon toinli uylarda yashaydilar. Masalan, yorubalarda uylari ichkariga qaratilgan bir necha hovlilar mavjud. Uylarning devorlari bezatilgan, ustunlarga o'vma naqshlar berilgan. Gana xalqining uylari ichkari va tashqariga bo'lingan, hovlilar devor bilan o'ralgan. Ko'chmanchi fulbe va tuareglar ko'chishga qulay teri yoki chipta yopilgan chodirlar tiklaganlar. Malidagi songai xalqlari o'ziga xos somon chiptalar bilan egilgan chiviq'larga birkirilgan uylarda yashaydilar. Bunday uylar toshqin kelganda ko'chirishga qulay bo'lgan.

Mahalliy aholining kiyimlari ham tabiiy sharoitga moslashgan. Sudan sohilliklarining erkaklari keng ko'ylak va sharovar (cholvir), ayollari yubkaga o'xshash beldan pasti to'piqqacha bir necha marta o'ralgan rangli chitdan iborat kiyim kiyadilar. Tog' etaklarida yashovchi fulbe qabilalari sovuqdan saqlanib ko'ylak-ishton ustiga jun matodan tikilgan

Afrika dehqonlari

plash yopinganlar. Tropik o'rmonlarda yashovchi aholining ko'pchiligi oddiy belbog' bilan cheklangan. Poyabzal deyarli kiyilmaydi, faqat sahroda issiq qumda qabilalar sandal kiyganlar. Tuareglarning erkaklari boshdan-oyoq qora matoga o'ranadilar. Shaharlarda Yevropa kiyimlari tarqalgan.

Dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholining taomlari, asosan, guruch, suli, manioka va sabzavotlar, guruch, qo'ziqorin, sabzavot, go'sht yoki baliq bilan pishiriladi, sulidan atala, maniokadan non pishiradilar. Chorvador fulbe, asosan, sut mahsulotlarini iste'mol qiladilar, suli yoki makkadan atala pishirib, yog' qo'shib yeyiladi.

Odatda, Afrikani ajdodlar ibodatining klassik namunasi deb hisoblaydilar. Bu bejuz emas, chunki butun Afrikada, ayniqsa, uning g'arbiy va janubiy qismida ajdodlarga sig'inish nihoyatda keng tarqalgan. Ammo bu yerda islom va nasroniy dinlari ham muhim o'rinni egallaydi. G'arbiy Afrikaga islom IX - X asrlarda kela boshlagan va mahalliy dinlarni siqib chiqara boshlaydi. Hozir bu yerdagi aholining 32 foizi (61 mln. dan ortiq kishi) musulmon, taxminan 18 foiz (21,4 mln. kishi) nasroniy dinida (XIX asrda tarqala boshlagan), qolgani mahalliy diniy e'tiqodlarga roya qiladi. Masalan, Liberiya da aholining 3/4 qismi, Fil Suyagi sohilida 2/3 qismi, yuqori Volta va Sanada 3/4 qismi, Nigeriya va Gvineya-Bisauda yarmiga yaqini mahalliy an'anaviy dinlarga, ayniqsa, ajdodlar arvofiga sig'inadilar. Sunna mazhabidagi islom G'arbiy Afrikaning, asosan, shimolida va sohil zonasida, ayniqsa, Senegal, Gambiya, Gvineya, Mali, Niger kabi mamlakatlarda hukmron dinga aylangan. Masalan, Nigerda 96 foiz aholi, Senegal va Gambiyada 80 foiz aholi musulmon. Mahalliy a'anaviy diniy e'tiqod va ibodatlarga roya qiluvchilar G'arbiy Afrikada 38 foiz (52,3 mln. dan ortiq kishi)ni tashkil qiladi. Markaziy

Afrikada esa mahalliy dindagilar 14 foiz dan ortiq aholi (19,2 mln. kishi)ni tashkil qiladi. Ammo islomga nisbatan nasroniylik ko'proq tarqalgan va ancha mustahkam saqlangan. Markaziy Afrika aholisining 20 foizdan ortig'i (23,7 mln. kishi) nasroniy dinida. Bulardan tashqari, mintaqada nasroniy-afrika aralashma diniy e'tiqodlar ham keng tarqalgan. Bunday sinkretik dinlar ta'siriga G'arbiy Afrikaning 26 foiz aholisi, Markaziy Afrikaning 17 foiz aholisi o'tgan.

G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlarining badiiy hunarmandlik san'ati naqadar yuksak bo'lsa, uning og'zaki ijodi, o'yin va musiqa san'ati ham shunchalik rivojlangan. Ajoyib arxitektura namunalari, go'zal ko'shk va saroylar, afsonaviy obrazlar tasviri berilgan haykal va ustunlar, quyma metall va o'yma yog'och san'ati namunalari bilan bir qatorda, beqiyos og'zaki adabiy merosni avlodma-avlod saqlab kelgan baxshi (griot)lar, ashulachi va raqqosalar jahon madaniyatiga munosib hissa qo'shib kelmoqdalar. Hozir ham xalq ijodi zaminida paydo bo'lgan professional arxitektorlar va adabiyotchilar, aktyor va raqqosalar, musiqachi va ashulachilar, rassom va haykaltaroshlar o'zlarining go'zal san'atlarini xalqaro festivallarda, konsert dasturlarida namoyish qilmoqdalar, o'lqishlarga, hurmat-e'tiborga sazovor bo'lmoqdalar.

35-§. Sharqiy Afrika xalqlari

Afrika qit'asining sharqiy qismida bir xil irqdagi o'ziga xos maishiy turmush va madaniyat yaratgan turli etnoslar yashaydi. Bu yerda mustamlaka bo'lmagan yagona davlat — Efiopiya, jahon olmos bozorida yetakchilik qilayotgan Janubiy Afrika Respublikasi va Namibiya joylashgan. Sharqiy Afrikaga (Efiopiyadan tashqari) Somali, Jibuti, Keniya, Ugan-

da, Tanzaniya, Ruanda, Burundi, Zambiya, Malavi mamlakatlari kiradi.

Yevropoid va negroid irqalar o'rtalig'ida shakllangan chop irqiga tegishli xalqlar, asosan, semit-xamit afroasiyo) tillarida gapiradilar. Efiopiyada yashovchi eng katta xalqlar amxara va oroma, janubi-sharqiy hududlardagi somalilar va boshqa elatlar semit til oilasiga mansub. Markaziy qismi — janubi ko'p sonli g'alla, sidamo, kushit tilida gapiradigan xalqlardan iborat. Ular, asosan, dehqonchilik bilan shug'ullanadilar.

Efiopiya eng qadimiy dehqonchilik markazlaridan bo'lib, uning markaziy va g'arbi-shimoliy qismlarida haydaladigan yerlariga, asosan, g'alla ekilgan. Yaylovli chorva xo'jaligi chopqi dehqonchiligi bilan birga rivojlangan hududlar g'arbiy, janubiy qismida mavjud. Asosiy ekinlardan bug'doyning ayrim turlari, teffa (mayda urug'li — durra (jo'xor) turi), makka, arpa, suli, sholi, loviya turlari, no'xat, chechevitsa, nut, paxta ekiladi. Efiopiyada kofe yetishtiriladi va u (kefa provinsiyasi nomi bilan bog'liq) eng sevimli ichimlik sanaladi. Turli sabzavot ekinlari: qalampir, piyoz, sarimsoq, karam, bodring, qovoq ham yetishtiriladi. Keyingi vaqtlarda pomidor, lavlagi, rangli karam, sabzi ham keng tarqalgan. Bog'dorchilik rivojlangan, apelsin, limon, mandarin, anor, banan o'stiriladi. Dehqon xo'jaligida qo'l to'qimachiligining ommaviylashgani, eksportning ko'payishi natijasida paxta muhim ekinlardan hisoblanadi.

Kofe — Efiopiyaning ixtiroi hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda, ruddi xitoy va yaponlarning choy marosimlari hamda kofe ichish bilan bog'liq urf-odatlar keng tarqalgan.

Turarjoylari. Efiopiyaning shimoliy va sharqiy hududlarida yashovchi aholi to'g'riburchak shakl-

ida mayda tosh va shag'aldan tuproq va tezak aralash loydan qurilgan tekis tomli uylarda yashaydilar. Ko'chmanchi chorvadorlar (masalan, somaliliklar) o'ziga xos panjara sinch devorlarga tuxum shaklida qalin quruq xashak yopilgan, ustiga tuya yoki ho'kuz terisi qoplangan uylarda yashaydilar. Keyingi yillarda ko'chmanchilarning o'troq turmush tarziga o'tayotgan qismi tukuli uylarni tiklamoqdalar.

Kiyim-kechaklari. Kiyimlari an'anaviy, erkaklar chitdan uzun tik yoqali ko'ylak, tor ishton kiyadilar, ustiga shamma (chopon) yopinadilar, sovuqda ko'shonli jundan tikilgan burnus kiyadilar. Ayollarning kiyimlari ham uzun tor yengli ko'ylak, shamma va burnusdan iborat. Odatda, ayol va erkaklar bosh va oyoq yalang yuradilar, ayollar ba'zan ro'mol yopinadilar. Faqat sahroda qaynoq qumda yurish uchun teri sandal kiyiladi. So'nggi vaqtlarda Yevropa kiyimlari keng tarqala boshlagan.

Bayramlarda hamma oq liboslar (Efiopiya oq rang sevimli) kiyib bezanadilar. Butun hayot ochiq havoda o'tadi. Hovlida ovqat pishiriladi, chit to'qiladi, ip yigiriladi, non yopiladi va kofe qaynatiladi.

Efiopiya aholisi 75 mln. kishi bo'lib, uning yarmidan ko'pi (66,5 foizi) nasroniy dinida (asosan, amxara, tigray, qisman oromo, agou va boshqa xalqlarda), qolgan (28 foizi) musulmonlar (somali, afari, chorva oromo, tigra, badja, voyta, jabirti kabi xalqlar) va mahalliy an'anaviy dindagi (5 foizi) elatlar va etnik guruhlar (asosan, g'arbiy, shimoliy va janubi-g'arbiy hududlarda) ajdodlarga sig'inish, animizm kabi e'tiqodlar saqlangan.

Somali yarim orolida yashovchi shu nomdagi aholining (5,5 milliondan ortiq kishi) turmush tarzi efiopiyaliklarnikiga ancha yaqin.

Somalilarning asosiy qismi (janubiy hududlarda 60 foiz va shimolda 90 foiz) ko'chma chorva xo'ja-

Somali taomlari

liklardan iborat, ular biroz dehqonchilik bilan ham shug'ullanadilar. Ayniqsa, tuyakashlik keng tarqalgan. O'ndan ortiq tuya, bir-ikki yuz qo'y va echkiga ega bo'lgan kishi badavlat hisoblanadi. Ayrim boy oilalar bir necha yuz va hatto mingta tuyaga ega. Somalilar guruhlariga bo'linib, ko'pincha qavmu qarın dosh oilalar birikib ko'chib yurganlar. Uzoq davrga mo'ljallanib qurilgan makon (guri)ni qoldirib, o'spirin va yoshlar tuyakashlik qilib, uzoq joylarga ko'chub bir necha oygacha pada bilan yashagan. O'troq holatda faqat aholining 1/3 qismi yashaydi. Bular, asosan, vodiylarda joylashgan dehqonlar, hunarmandlar, savdogarlar va sohillardagi baliqchilar.

Dehqonchilikda faqat xo'jalikka zarur ekinlar (makka, kunjit, veryong'oq, loviya, paxta) ekiladi. Ekspor uchun plantatsiyalarda banan, shakarqamish yetishtiriladi.

Somali aholisining 99,8 foizi islom dinida. Ular barcha musulmon bayramlarini va navro'z (somali-

cha dabisht bayrami)ni tantanali ravishda nishonlaydilar.

Sharqiy Afrikaning yirik mamlakatlaridan 2012-yil ma'lumotlariga ko'ra Keniya (37,8 mln.), Uganda (30,9 mln.), Tanzaniya (37,8 mln.) aholisining etnik qiyofasi rang-barang. Masalan, Keniyada yashovchi aholining asosiy qismi (95 foiz) negroid irqda, ayniqsa, nilot tipi ko'pchilikni tashkil qiladi. Bu yerda bantu, nilot, kushit tillarida gapiradigan turli elatlar yashaydi. Ulardan bantu tilidagi etnoslar (kikyuyu, embu, kamba, taraka, luxya, kasik, pakomo, iverine, suaxili va h. k.) Nilot til turkumiga oid xalqlar (aholi ning 30 foizi)dan eng kattasi jalu o yoki luomlgari ko'chmanchi chorvador bo'lib, keyin o'troq dehqonchilikka o'tgan. Hozirgacha yarim ko'chmanchilikda yashab kelayotgan nilotlar ko'p. Ularning tasavvurida yerga ishlov berish, ya'ni dehqonchilik qilish nomunosib kasb. Bunday fikrdagi masai samburu, turkana, teso nomli chorvador qabilalar hozir ham qadimiy odatlariga binoan aynicha yashaydilar.

Afrika, arab va hind madaniyatlarining ko'p asrlilik yaqin aloqalari va aralashmasida paydo bo'lgan yorqin va original suaxili madaniyati umumjahon mohiyatga ega bo'lgan va juda ko'p etnoslarga manzur tushgan madaniyatga aylangan. Uy qurishida, kiyimlarda, badniy hunarmandlik mahsulotlarida, ma'naviy hayotida nihoyatda va rang-barang o'ziga xos xususiyatlarni saqlab kelgan. Keniya xalqlarining sohil qismi aholisi hozirgacha zargarlik, misgarlik, yog'och va suyak o'ymakorligi san'ati an'analarni davom ettirmoqdalar. Suaxilliklarning oq xalat (galabey)lari, kumush bilan kashtalangan chiroyli do'ppilari, ayollarning quyuc ko'k, o'ziga xos parda va choyshablari, turli taomlari sharqi-janubiy sohil aholisi orasida keng tarqalgan.

Tanzaniyada mahalliy bantu xalqlarining o'troq dehqonchilik madaniyati bilan hunarmandlik va sohilardagi suaxili savdogarlarining madaniy an'analari qadimiy davrlardan aralashib shakllanib kelgan. Uganda, Burundi, Zambiya xalqlarida ham bu jarayon sezilarli darajada. Zambiyada bir necha o'n qo'shni qishloqlar birikib, bir jamoa (chifdom)ni tashkil qiladilar. Odatda, 5 – 10 ming kishidan iborat chifdom boshida oqsoqol boshliq saylanadi. Mazkur jamoalarning soni mamlakatda 400 ga yaqin. Tanzaniyada bola voyaga yetganda, nikoh va ko'mish marosimlarida qadimiy urf-odatlar saqlanib, ularni kohinlar va folbinlar boshqarib kelgan. Chorvador masai aholisi past ellipis shaklidagi xashak va chiviq'lardan tiklangan uylardan iborat 20 – 50 xonadonlik qishloqlarda jamoa bo'lib yashavdilar.

36-§. Janubiy Afrika xalqlari

Janubiy Afrikaning etnik qiyofasi, lingvistik tuzilishi va sotsial tuzumi turlicha ko'rinish kasb etgan. Tub aholi afrikaliklar mintaqaning 4/5 qismini tashkil qiladi, janubiy qismida afrikaliklarning ko'pchiligi bantu xalqlaridan (taxminan umumiy aholining 78 foizi) qadimiy etnos hisoblangan bushmen va guttentotlar 0,5 foiz hamda yevropaliklar metislar bilan 19 foiz, osiyoliklar 2 foiz nufuzga ega.

Turli mahalliy etnoslar mintaqada Mozambik, Zimbabve, Janubiy Afrika Respublikasi (JAR), Namibiya, Botsvana, Svazilend, Lesoto davlatlari, Madagaskar, Komor, Reyunon, Mavrikiy va Seyshel orollaridagi o'lkalar orasida tarqoq holda joylashgan. Mintaqadagi mamlakatlar orasida o'zining ijtimoiy tuzumi va etnik tarkibi jihatidan Mozambik Respublikasi alohida o'rin egallaydi.

Mamlakatda, chorva sust rivojlangan, sohillarda baliqchilik mavjud, ayrim xalqlar (makonde) ovchilik va asalchilik bilan ham shug'ullanadilar. Boshqa bantu xalqlaridagidek, badiiy hunarmandchilik, ayniqsa, misgarlik, zargarlik, o'ymakorlik keng tarqalgan. Makonde xalqi hunarmandlarining yog'och haykallari jahonga mashhur. Ularda pastki labi va burniga qalayi yoki ba zan kumushdan uzuk taqish odati bo'lgan, har xil niqob kiyib raqsga tushish keng tarqalgan.

Aholining qismi mahalliy an'anaviy diniy ibodatlariga, taxminan 16 foizga yaqini nasroniy diniga, 11,6 foizi islomga itoat qiladi.

Janubiy Afrikaning nisbatan rivojlangan ko'ptarmoqli xo'jalikka ega bo'lgan mamlakatlardan sanalgan Zimbabve xalqlarida an'anaviy turmush tarzi unsurlari ancha saqlanib kelgan. Masalan, aholining 2/3 qismini tashkil qiluvchi shona xalqi hozirgacha derazasiz, doirasimon konussimon somon tomli uylarda yashaydilar, butun faoliyat va tirikchilik ochiq hovlilarda o'tadi. Ovqatlarini dondan pishirilgan atala, sabzavot qaylasi, go'shtni faqat oilaviy yoki diniy bayramlarda iste'mol qiladilar. Teridan tikilgan belbog' yoki etakcha, ba'zan kandirdan to'qilgan etik kiyadilar. Ularda hozirgacha qadimiy qabilaviy tashkilot tartiblari saqlangan. Katta etnohududiy birkimadan iborat qabila jamoasi – «nika»ni oqsoqollar boshqaradi. Ular muayyan davrda jamoa mulki hisoblangan mulk – yerlarni qayta taqsimlash, hashar tashkil qilish, marosimlar o'tkazishga bosh bo'ladilar. Qishloq oilalarida har bir oila a'zosi hurmatiga qarab taom iste'mol qilishda o'z o'rnini aniq bilgan. Har qaysi kishi dala ishlaridan tashqari uyida bir kasbni bilishi, masalan, chipta yoki savat to'qishni, sopol idish yasashni, o'ymakorlikni yoki boshqa bir kasbni egallashi shart bo'lgan. Ularning sevimli musiqa asboblari turli nog'oralar, nay va surnaylar, o'ziga xos

Janubiy Afrika bolalari

yog'och rezonatorga o'rnatilgan tunikali instrument «mbira». Juda nozik geometrik naqshlar berilgan sopol buyumlar, to'qima mahsulotlar, applikatsiya usulida to'qilgan gilamlar shona xalqiga xos dekorativ san'at namunalari.

Botsvana aholisining 90 foizi bantu tilda gapiradigan tevana xalqi, qolgani shona, gerero elatlari, Kalaxari ichkarisida bushmenlar daydilikda ovchilik va terimchilik bilan kun kechiradilar. Tevana aholisi, asosan, chorvachilik va qisman sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullanadilar. Ular juda mohir hunarmand, chiroyli yog'och va sopol buyumlar, teridan kiyim va gilamchalar ishlab chiqaradilar. Tevanalarning milliy kiyimlari teridan belbog'li etakcha (kaross) va telpakka o'xshash bosh, bo'yinni bekitadigan jundan to'qilgan bosh kiyim.

Etnik jihatdan o'ziga xos koysan til turkumiga mansub bushmenlarning qurol va buyumlari o'q-

yoy, o'qdon, yog'och so'qi va sopi tuyaqush tuxumi qobig'idan yovvoyi hayvonlarning oshqozonidan ishlangan suv idishlaridir. Yoy-o'qning uchi toshdan yoki qo'shni bantu va gutentotlardan o'lmashib olgan metallardan yasalgan. Ular o'q-yoyni musiqa asbobi sifatida ham ishlata biladilar. Sehrgarlik marosimlarida musiqachilar chalqancha yotib kuy ijro etadilar. Bushmenlar ota urug'idagi qavm-qarindosh guruhlariga birikib, daydilik qilib ko'chib yuradilar. Ularda doimiy uylar bo'lmasdan, turarjoylarida qummi kavlab yoki yerto'la qilib somon to'shab yotganlar, ba'zan xashaklardan chayla tiklaganlar. Okavango vohasida bir necha o'troq bushmenlarning qishlog'i uchraydi. Ular yig'im-terim va ovchilikdan tashqari chopqi dehqonchiligi bilan ham shug'ullanadilar.

Janubiy Afrika Respublikasi (JAR) juda katta hududda joylashgan (1,2 mln. kv. km.), uning aholi soni 43 million kishidan iborat (2012-yil). Namibiyaniki 1,8 mln. dan oshiq (hududi 824,3 ming kv. km.).

JAR taraqqiy etgan mamlakatlar qatoriga kiradi. Dastlab bu yerga XVII asr o'rtalarida gollandiyaliklar (burlar, ya'ni dehqonlar yoki afrikanerlar) kela boshlaydi. Ular tashkil qilgan firmalarda Osiyo (Yava) dan, Madagaskar va G'arbiy Afrikadan keltirilgan qullar ishlatilgan, keyinchalik mahalliy guttentotlarni asir qilib ishlata boshlaganlar. XVII – XVIII asrlarda Janubiy Afrikaga Fransuz gugenotlari va nemislar ko'chib kelishgan.

Afrikaliklardan eng katta etnik guruh bantu (aholining 70 foizi), ayniqsa, zulu, kosa, suto, tivan va svazi xalqlari o'ziga xos madaniyatini saqlab kelmoqda. Hozirgi kunda bantu xalqiga mansub aholining umumiy nufusi 200 million kishini tashkil qiladi va ularning asosiy qismi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanadi. Bantu xalqi uyushmasiga: shonalar – 14 mln, ruandalar – 13 mln, zuluslar – 10,5

Bantu uyi

mln, kongolar – 10 mln, makualar – 8,55 mln, kosalar – 7,9 mln, rundilar – 7 mln, chokve – 1,95 mln. kishi kiradi. Ularning ijtimoiy tuzumida ancha o'zgarishlar ro'y bergan. Katta patriarxal oilalar o'rniga kichik oilalar paydo bo'lgan, diniy e'tiqodlar ancha o'zgaragan, ko'pchilik aholi nasroniy diniga o'tgan (87 foiz), mahalliy an'anaviy dinlar aholining 1/3 qismida saqlangan, qurama nasroniy Afrika cherkovi va mazhablari tarafdorlari esa 13,7 foiz aholini tashkil qiladi. Islom bu yerga dastlab XVIII asrda Indoneziyadan musulmon qullar bilan kelgan va XIX asr o'rtalaridan keyin ancha ko'paygan. Hozir aholining 1,4 foizi islom diniga e'tiqod qiladi.

Butun bantu aholisi Afrikada keng tarqalgan doira (qo'ra) shaklida qurilgan qishloqlar (kraal)da katta patriarxal oila bo'lib yashaganlar. Zulus va kosa xalqlarida ota urug'ining klassik namunasi so'nggi davrlargacha saqlangan bo'lib, katta oila jamiyatining iqtisodiy hujayrasi hisoblangan. Har bir qabila bir necha urug'larga bo'lingan, har bir guruh yer

*Afrika xalqlarining
marosim nuqoblari*

mulkiga ega va ayrim saylangan oqsoqol tomonidan boshqarilgan. Qoramol katta patriarxal oilaning mulki hisoblangan. Nikohda qoramoldan qalin to'langan Kuyovbola qalin to'lashga urug'doshlaridan mol to'plagan. Bantu xalqlarida, asosiy boylik qoramol hisoblangan. Ularda sut mahsuloti ishlatilgan, go'shtni kam iste'mol qilganlar. Guttenotlarda chorvachilik bilan ovchilik birga olib borilgan, bushmenlar esa ovchilik va terimchilik bilan shug'ullanganlar.

Xalq ijodi, badiiy hunarmandchilik ancha rivojlangan. Janubiy Afrika bantulari chiroyli cho'zma usulda sopol buyumlar, o'yma naqshli yog'och idishlar, ho'kiz qo'shiladigan ayrishoxli yog'ochdan yasalgan chanalar, temir uchli nayza va boshqa qurollar ishlab chiqarganlar. Jo'shqin raqs va kuylar ularning eng sevimli tomoshalari, barcha tantana va marosimlarning eng muhim qismidir. Musiqa asboblari turli xilda, ammo katta-kichik nog'oralar («marimbo», «ngoma») doimo jo'r bo'lgan, yog'och, shox yoki qamishdan yasalgan surnay va naylar, kamonchali asboblari. Yomg'ir yog'dirish marosimida bantu xalqlarida o'yin-kulgi, raqs-ashulalar bilan birga, qora qo'y yoki buzoq qurbonlikka so'yilishi shart bo'lgan.

Janubiy Afrika xalqlarining eng qadimiy madaniyatidan qoyalarga rasm chizish hozirgacha saqlangan. Fil, karkidon, ilon, ho'kiz, jirafa kabi hayvonlar, ov

marosimi va urush manzaralari bushmen rasmlarida tasvirlangan. Bo'yoqlar, mineral rang va ko'mirga mol yog'i aralashtirib ishlangan. Keyingi qoya rasmlarida yelkanli kemalar, multiqli shlyapa kiygan yevropaliklar ham tasvirlangan. Guttentot, geror va ovambo xalqlarining qoya rasmlari ham chuqur realistik va ta'sirchanligi bilan ajralib turadi. Ayrim qabilalarda chiroyli bezatilgan niqob yasash san'ati saqlangan.

Madagaskar Respublikasining aholisi 20 mln. (2012-yil) o'zining etnik tuzilishi va turmushi bilan afrikaliklardan ajralib turadi. Tub aholi hisoblangan malagasiy (malgash)lar tashqi ko'rinishi, tili, moddiy va ma'naviy madaniyati hamda urf-odatlarini bilan Janubi-sharqiy Osiyo xalqlariga yaqin turadi. Ammo ularning orasida ham mongoloid, ham negroid tiplari uchraydi. Tillari malayya - polineziya oilasiga kiradi. Malagasiylar aholining 97 - 99 foizini tashkil qiladi.

Madagaskar aholisi etnogenezi kam o'rganilgan. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, bu yerga miloddan avvalgi X - VI asrlarda Janubi-Sharqiy Osiyo orollaridan mongoloidlar ko'chib kelgan. Ular bu yerga ilgari kelib joylashgan bushmen va guttentotlarga yaqin aholi bo'lib, Sharqiy Afrikadan kela boshlagan sohil bantulari bilan aralashib hozirgi malagasiy xalqining shakllanishiga asosiy zamin yaratgan.

Moddiy madaniyati jihatidan mazkur aholi Indoneziya xalqiga yaqin. Malagasiylar xuddi indoneziyaliklar singari yerga ishlov berib, sholi ekadilar, o'xshash kiyim kiyadilar, temir eritish, pufak qurol ishlatish, balansirli kema ham xuddi indoneziyaliklarnikidek. Ko'mish marosimi, sahna qurish. qabrlarga, devorlarga qushlarning tasvirlari yoki hayvon shakllarini o'rnatish kabilar ham hinduxitoy, filippin va polineziyadagiga nihoyatda o'xshab ketadi. Malagasiylarning rivoyatlarida uzoq o'tmish ajdodlarining sharqiy mamlakatlar bilan bog'liq ekanligi to'g'risida hikoyalar bor. Umuman, Madagaskar aholisining tarixini, asosan, og'zaki rivoyatlar, tarixiy

solnomalar orqali tiklash mumkin. Xullas, malagasiylar ajdodlari taxminan miloddan avvalgi I ming yillikda Janubi-Sharqiy Osiyodan kelib joylashgan va mahalliy aholi bilan aralashgan.

Aholining 98,8 foizi malagasiylar. Ular 18 ta etnik guruhlariga bo'lingan. Shularning ichida eng yirik guruhlardan: merina yoki merna (aholining 23 – 25 foizi), besimisaraka (15 – 16 foiz), besileu (13 – 14 foiz) va hokazo. Bundan tashqari mamlakatda chet elliklardan fransuzlar, hindiyalar, pokistonliklar, xitoylar, arablar, makua, suaxil va komorliklar yashaydi. Barcha elatlar G'arbiy Indoneziya shevasidagi bir-biriga yaqin dialektlardan iborat malasiya tilida gapiradilar. Aholi migratsiyasining orol ichida juda jiddiy bo'lganligi tufayli, etnik va til birligi tez sur'atlar bilan ro'y bergan, natijada umumiy malagasiy xalqining shakllanishiga zamin yaratilgan edi.

Hozir Madagaskarda yashovchi aholining 80 foizi qishloq xo'jaligida band. Bunday xo'jaliklarda eksportbop tovar mahsulotlari (vanil, qalampir, shakarqamish) yetishtirilgan. Eksport mahsulotlarini

yirik plantatsiya xo'jaliklarda ham ishlab chiqaradilar. Hozirgacha saqlanib kelgan an'anaviy qishloq jamoasi (fukunuluna) iqtisodiy hayotda muhim rol o'ynamoqda. Ijtimoiy munosabatlarni boshqarishda hududiy tashkilot vazifasini bajaruvchi fukunululalarga saylangan umumiy kengash 5 yilgacha mahalliy oliy hokimiyat rolini ado etadi.

Asosiy oziq-ovqat mahsuloti sholikorlik bo'lib, butun sug'oriladigan yerning 95 foizi egallagan. Sholi ko'chatlarini

*Milliy bosh kiyimdag
malagasiy erkak*

kichik polizlarda yetishtirib, keyin dalalarga ekadilar. Ekinzorlarga suvni kanallar, kichik platnalar orqali yetkazib beradilar. Ba'zan yomg'ir suvlarini ham to'g'onlar qurib ekinga ishlatadilar. Odatda, botqoq holatiga kelgan dalalarga zebu (o'rkachli afrika ho'kizi) podasini haydab tepkilangan tuproqqa urug' sepadilar. Groining janubi sharqiy qismida hozirgacha o'rmon (changalzor)larni chopib qurtib kuydirilgan kulli tuproqqa ekin ekadilar. Yerga uzun dastali bukilgan temir uchli chopqi bilan ishlov beriladi. Sholini yilning oxirida, yomg'ir ko'p yog'adigan paytda ekib, aprelda yig'im-terim boshlanadi. Hosilni qo'lda yig'ib olib, toshga urib yoki mol yuborib xirmonda yanchiladi. Odatda, kuydirilgan yerga ikki yil ekin ekiladi, keyin 8 – 10 yil partav qilib qoldiriladi, yangi yer ochiladi.

Madagaskar aholisining yarmidan ko'pi (54 foizi) mahalliy an'anaviy dinlarga, ayniqsa, ajdodlarga sig'inish ibodatiga amal qiladilar. Odamning hayoti tug'ilishidan to' o'limigacha urug' ibodati marosimlari va odatlari bilan to'la. hosil to'plash va molning bolalashi ham turli urf-odatlar bilan nishonlanadi. Malagasiylarning turmushida dafn qilish va xotirlash marosimlari alohida o'rinni egallaydi. Xotira marosimlarida musiqa, ritual raqslar, miltiq otishlar, katta xarajatli xudoyilar va haftalab davom qiladigan ziyofatlar juda keng tarqalgan. Ayniqsa, qabr ustiga qo'yiladigan yodgorlik ustunlari chiroyli qilib o'rnatiladi, o'yma naqshlar va ho'kiz shoxlari bilan bezatiladi. Qarindoshlarni dafn qilish va xotirlash eng muhim odatlardan hisoblanadi. Shuning uchun sohil aholisida qabristonlarni obodonlashtirish, dabdabali sag'ana tiklash, qimmatbaho haykallar qo'yish odat tusiga kirgan. Malagasiylar o'limni hayotning davomi deb tasavvur qiladilar.

Orol aholisining 41 foiz qismi nasroniy diniga o'tgan bo'lsa-da, asl qadimiy an'anaviy marosimlar va

urf-odatlarga amal qiladilar. Ularning tasavvurida ajdodlarning arvohlari ular bilan birga uyda yashaydi, avlodlarning turmushini, xo'jalikda, kundalik hayotida va diniy marosimlarida an'anaviy udumlarga roya qilishlarini kuzatadilar. Taxminan 10 foiz malagaaiylar sunna mazhabidagi islom diniga, ozgina qismi esa shia mazhabiga itoat qiladilar.

Malagaaiylarning tasviriy san'ati amaliy xarakterga ega bo'lib, tosh yoki yog'och o'ymakorligi, sopol idishlari va gazlamadagi ta'virlar, chipta va savatlardagi naqshlardan iborat. Ba'zan motam munosabati bilan ikki-uch kun tinmay bambukdan yasalgan noyob nohinli torli asbob, nog'ora va naylar ovozi ansambl ijrosida yangrab turadi. Og'zaki ijod ham ancha rivojlangan.

XX asr so'nggi choragi va XXI asr boshlarida jahon miqyosida kechayotgan globallashuv jarayonlari Afrikaga ham sezilarli ta'sir qildi. Ayniqsa, Afrika shaharlaridagi aholi turmushi va oilaviy marosimlari (tug'ilish, ism qo'yish, initsiatsiya, to'y, dafn va motam) o'zgarishlarga uchrab transformatsiyalashdi. Zamonaviy antroponimlar (kishi ismlari) o'zining marosimiy ahamiyatini yo'qotib, Yevropa xalqlari va arablarga xos ismlar ommlashmoqda. Aynan Yevropacha familiyalar keng tarqalmoqda. Ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar sababli Afrikadagi qator halqlar initsiatsiya marosimlarini o'tkazmay qo'ydi. Yoki ayrim mintaqalarda ayrim o'zgarishlar bilan ramziy tarzdaгина saqlanib qolgan. Ayniqsa, aralash aholi yashaydigan Afrika shaharlarida bu marosim yopiq, ma'lum bir etnik guruhgagina xos yashirin ahamiyatini yo'qotdi. Masalan, Zimbabavening Lusake shahrida babemba xalqi qizlarning initsiatsiya marosimi garchi etnik mansubligidan qat'iy nazar bir xil tarzda o'tkazilmoqda Zamonaviy Afrika jamiyatida xatna marosimiga boshqa etnoslardan bo'lgan tabib-

lar taklif etilmoqda, ayrim hollarda esa bu marosim kasalxonalarda jarrohlar tomonidan marosimsiz o'tkazilmoqda. Garchi aholi tomonidan xristianlik va islom dini qabul qiliniganiga qaramay nikoh va motam marosimlari ham ayrim hollarda an'anaviy tarzda bajarilmoqda. Jamoa orasida nikoh marosimlari o'tkazilib, nikohni qayd qilinsa yoki cherkov va masjidida nikoh o'qitilsa-da, qalin berish odati saqlanib qolmoqda. Shuningdek, motam marosimida dafn etishdan avval marhumni oxirgi yo'lga kuzatish uchun afsungarga murojoat etish holatlarini kuzatish mumkin. Mahalliy olimlarning fikricha, murakkab va ko'p sonli ishtirokchilar bilan o'tkaziladigan nikoh va motam marosimlari, garchi katta xarajatlar evaziga tashkillashtirilishiga qaramay, shahar muhitida o'ziga xos etnik xususiyatlarni saqlab kelmoqda.

Zamonaviy Afrika shaharlarida hind, arman, turli Yevropa mamlakatlari (masalan, Angola va Mozambikda - portugal, Keniyada ingliz)ga xos inoetnik marosimlarning o'tkazilishini ham ko'rish mumkin.

Seminar rejası:

1. Afrikaning tarixiy-etnologik tavsifi.
2. Shimoliy Afrika xalqlari etnologiyasi.
3. G'arbiy — Markaziy Afrikaning etnik xususiyatlari.
4. Sharqiy Afrika xalqlari etnografiyasi.
5. Janubiy Afrika xalqlari xo'jaligi, madaniyati.

Bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. Afrika qit'asidagi xalqlar va tillarning xilma xilligini nima bilan izohlash mumkin?
2. Afrika sivilizatsiyasi haqida nimalarni bilasiz?

3. Misr madaniyatining o'ziga xosligi nimalarda namoyon bo'ladi?
4. Afrikadagi zamonaviy etnomadaniy jarayonlar boshqa qit'alardagidan nimasi bilan farq

Adabiyotlar:

1. *Львова Э. С.* Культура народов Тропической и Южной Африки: история взаимодействия и тенденции развития. – М., 1996.
2. *Jabborov I.* Jahon xalqlari etnologiyasi. – T., 2005.
3. Культуры Африки в мировом цивилизационном процессе. – М., 1995.
4. Мир африканской деревни. М., 1999.
5. *Попов В. А.* Этнография Африки (Цивилизации и проточивилизации Тропической Африки). СПб., 2001.
6. Традиционные и синкретические религии Тропической и Южной Африки. – М., 1986.
7. Традиционные культуры африканских народов – прошлое и настоящее. – М., 2000
8. Этнология (Этнография): учебник для бакалавров// Под ред. В. А. Козьмина, В. С. Бузина – М., Изд. Юрайт, 2014.
9. *Surtin Ph., Feierman S., Thompson L., Vansina J.* African History: From Earliest Times to Independence. N. Y., 1995.
10. *Reader J.* Africa: A Biography of the Continent. L., 1997.

IX BOB

AMERIKA XALQLARI ETNOLOGIYASI

37-§. Amerika xalqlarining tarixiy-etnologik tavsifi.

38-§. Shimoliy amerikaning tub aholisi.

39-§. Markaziy Amerika xalqlari.

40-§. Janubiy Amerika xalqlari.

41-§. Amerikaning zamonaviy etnik qiyofasi

37-§. Amerika xalqlarining tarixiy-etnologik tavsifi

Amerika qit'asi o'zining hududi bilan faqat Osiyodan bir oz kichikroq bo'lib, odatda, Amerika deyilganda ikki materik, ya'ni Shimoliy Amerika va Janubiy Amerikadan iborat qit'a tushuniladi. Ular orasidagi chegara, odatda, Daren bo'ym, ba'zan esa Panama bo'ym orqali o'tkaziladi. Duniyodagi eng katta Greenlandiya oroli va yon atrofidagi bir qancha boshqa orollar ham Amerika tarkibiga kiradi. G'arbiy yarim sharda, Atlantika va Tinch okeanlari orasida joylashgan. Shimoliy Amerikada ko'pincha Markaziy Amerika va Vest-Indiya orollari alohida ajratiladi. Umumiy maydoni 42,5 mln. km². Aholisi 908 mln. 916 ming kishi (2013).

Amerikaning mahalliy aholisi bo'lgan hindularning kelib chiqishi uzoq vaqtgacha fanda sir bo'lib, turli faraz va mulohazalarni yuzaga ke'tirgan. Ayrim

olimlar Amerika aholisi ... ya'ni shu yerda paydo bo'lgan degan fikrni yoqib chiqqanlar. Ammo Amerikaga odamlarning Osiyodan kelganligi, uning shimoldan janubga tomon asta-sekin ko'chib tarqalganligi oxirgi vaatlarda tasdiqlangan. Bu ko'chish **Bering bo'g'oz** bo'lmagan Osiyo va Amerika qit'asi qo'shilgan bir davrda ro'y bergan. So'nggi 40 yil ichida qilingan kashfiyotlarga tayanib, olimlarning ko'pchiligi bu yerda odam 30 – 25 ming yillar muqaddam paydo bo'lgan degan fikrga kelganlar. Atoqli antropolog **L. Liki Amerikaga** dastlab osiyoliklar hatto 50 – 100 ming yillar ilgari kela boshlagan degan fikrni ta'kidlagan. Ko'pchilik olimlar Janubiy Amerikaga esa odamlar dastlab 17 – 11 ming yillar ilgari kelgan degan fikrni quvvatlashadi

Mahalliy amerikaliklarning ajdodlari butun qit'ada Shimoliy Alyaskadan janubdagi Olovli Yergacha osiyoliklar ekanligini arxeologik dalillardan tashqari antropologiya tuzilishlari ham tasdiqlaydi. Ularning hammasi **mongoloid irqiga** mansub bo'lib, badanining kam tukliligi, qora ko'zniligi, keng yalpoq yuzliligi va yonoq suyagining chiqqanligi bilan umumiy o'ziga xos tipni paydo qilgan. Ammo hindular osiyo mongoloidlaridan baland bo'yli, **epikantus** (ko'z qiyachig'i) ning kamligi va uzunchoqroq yuzi bilan ajralib turadi. Ular balki, ayrim olimlarning fikricha, o'zlarning osiyolik ajdodlarining antropologik tuzilishini saqlab qolgan. Hindulardan Shimoliy Amerika va Grenlandiyaga tarqalgan aleut-eskimoslar ancha ajralib turadi. Ularda mongoloid belgilari juda kuchli va hozirgi shimoli-sharqiy osiyoliklarga ancha yaqin. Demak, aleuteskimoslar Amerikaga kelgan aholining eng oxirgi oqimi bilan bog'liq.

Qolgan barcha hindular necha asrlar va hatto ming yillar davomida asta-sekin shimoldan janubga va keyin qit'aning ichki hududiga tarqalgan hamda

turli elat va xalqlarning shakllanishiga asos bo'lgan. Ba'zi umumiy belgilariga qarab ular, odatda, uch katta guruhga: shimoliy amerikalik, markaziy amerikalik va janubiy amerikaliklarga bo'linadi. Ular o'zaro faqat bo'yi va badan terisining rangi bilan farqlanadilar. Shimoliy Amerika hindulari bo'yining balandligi, ko'zining to'g'ri qiyg'i va burgutsimon burni bilan ajralib turadi.

Amerika mahalliy aholisining kelib chiqishiga oid fikrlar fandagi quyidagi xulosalarda o'z aksini topgan. 1) Amerika insoniyat paydo bo'lgan mintaqa hisoblanmaydi; 2) Yangi Qit'aga odamzotning ko'chib o'tishi Shimoliy – 30 ming: yillardan avval Sharqiy Osiyodan ko'chib o'tgan; 3) Hindularning ajdodlari Amerikaga Bering bo'g'ozi orqali kirib kelgan.

Markaziy va janubiy amerikalik hindular eng qadimiy irqiy belgilarini saqlab qolganlar, odatda, ular past bo'yli, ochiq jigarrang badanli bo'lgan. Badiiy adabiyotda, ayniqsa, F. Kuper asarlarida, hindularni «qiziltanlilar» deyilgan. Umuman olganda «qiziltanli» iborasi Yangi Angliyaga kelib o'rnatilgan britaniyalik mustamlakachilar orasida paydo bo'lgan. Aynan ular bilan beofaks (hozir mavjud emas) qabilasi qo'shni bo'lgan bo'lib, aynan mazkur qabila jangchilari o'zlarining badanlarini qizil tusli bo'yoq bilan bo'yagan. Natijada «qiziltanli» iborasi hindularni yevropalik, osiyolik va afrikaliklardan ajratuvchi irqiy ko'rinish kasb etgan. 1992-yil bir guruh amerikalik hindular AQShni patentlar va savdo belgilarini hoqarimasiga «qiziltanli» so'zini AQSh firmalari, sport komandalari, savdo belgilarini tarzda qo'llashini ta'qiqlash borasida murojaat qilgan. Ularning fikricha, bu so'zni qo'llash huquqi aynan qiziltanli hindulargagina tegishlidir. Lekin «qiziltanli» so'zini yuridik tavsiflash imkoni bo'lmaganligi uchun ularning murojaati qanoatlan-tirilmagan.

Amerika tubjoy aholisining tillari kam o'rganilgan. Ammo ular juda ko'p mayda til guruhlariga bo'linib ketgan. Olimlarning aniqlashiga qaraganda, bu yerda hindularning taxminan ikki mingdan ortiq tillari mavjud bo'lib, ularni 140 ta til oilasiga bo'lish mumkin. O'z navbatida, mazkur tillar oilasi beshta yirik til guruhlariga birlashtirilgan: makrokariba, makroaravak, makrokechua, makromayya va, baskdene. Balki bu klassifikatsiya hindularning ko'chib kelish jarayonini, ya'ni migratsiya to'loqini aks ettirishi ham mumkin. Bulardan tashqari, o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan yana uchta til turkumiga birlashtirilgan tarqoq qabilalar borki, ular Janubiy Amerikada joylashgan bo'lib, eng dastlabki migratsiya bilan bog'liqdir.

So'nggi davrlargacha ko'pchilik qabul qilgan klassifikatsiya asosida mahalliy tillar 20 ga yaqin til oilalariga birlashtirilgan. Hozirgi davrda hindu tillarining asosiy qismi ayrim mamlakatlarning davlat tillari tomonidan siqib chiqarilgan yoki siqib chiqarish arafasida. Faqat eng yirik til oilalari – kechua, aymara, mayya va ularga yaqin tillar o'z mavqegini saqlab qolganlar. Umuman olganda, Shimoliy Amerikada yashovchi hindu qabilalarni quyidagi til guruhlariga bo'linadi:

- na-dene (atapaksklar, tlinkitlar va iyaklar) shimoliy g'arbda yashagan;
- markaziy va shimoli-sharqiy rayonlarda yashovchi algonkinlar;
- alkonkinlardan janubda yashovchi siular;
- AQSh janubi-sharqidagi muskogilar;
- AQSh g'arbidagi penuti va xokalar;
- Tinch okeani AQSh va Kanada sohillarida yashovchi alelishlar va vakashilar;
- AQSh g'arbida va Meksikada yashovchi yuto-asetekilar;
- Meksikaning janubi-sharqida va Gvatemalada yashovchi mayalar;

– Janubiy Meksikada (mayalar bilan oto-mangelar orasida) yashovchi mixe-sokelar.

Ushbu oilalar, ayniqsa, penutlar va xokalarning tarkibi va chegarasi ma'lum ma'noda o'xshash hisoblanadi.

1826-yilda cheroki qabilasi sardori – Sekvoyya (Jorj Gess) cheroki alifbosini yaratgan. 1828-yilda esa cheroki tilida «Cheroki Feniks» gazetasini nashr qila boshlagan. Cho'lda yashovchi hindular piktografik yozuvdan foydalanganlar.

E'tiborli jihati shundaki, yuqoridagi tillarda Peru va Boliviyada hatto muktablar va adabiyot mavjud. 1975-yil 27-iyunda birinchi marta Amerika qit'asida Peru hokimiyati kechua tilini davlat tili deb e'lon qildi. Paragvayda ispan tilini yengib o'tib, mavqein tiklagan guarani tilida adabiyot va matbuot mavjud bo'lib, bu tilda radioeshittirishlar tayyorlanadi.

Hozirgi kunga kelib birgina AQShda besh millionga yaqin hindular yashaydi va ular mamlakat aholisining taxminan 1,6 foizini tashkil qiladi. Eng ko'p sonli hindular Kaliforniya (740 ming), Oklaxoma (415 ming) va Arizona (366 ming) shtatlarida yashaydi. Los-Anjeles – eng ko'p sonli hindular yashaydigan shahar hisoblanadi.

Oxirgi yillarda AQShda 565 hindu qabilalari ro'yxatga olinib, bu qabilalar federal hokimiyat tomonidan rasman tan olingan. Rasmiy ro'yxatdan o'tish uchun mazkur qabilalar hindu bo'lmagan yevropaliklar kelgunga qadar mustaqil faoliyat olib borgan bo'lishi va bu ularga o'zlarining milliy an'ana va yozma konstitutsiyasiga ega bo'lish imkoniyatini yaratib beradi. Shuningdek, AQSh qonunchiligiga ko'ra, o'zining bobosi yoki buvisi Amerikaning mahalliy aholisi bo'lib, ularning qabilasi zamonaviy AQSh hududida yashaganligini isbotlab bera olgan shaxsningina hindu hisoblash mumkin. Umuman olganda,

hindular AQShda qator imtiyoz va huquqlarga ega bo'lib, ularning eng asosiylari:

- jamoat tashkilotlarini tuzish va o'zini o'zi boshqaruv jamoalari (oqsoqollar kengashini tuzish);
- jamoa yashovchi hududlarga mahalliy hakamlarni yuborish;
- soliq imtiyozlari va hukumat subsidiyalarini olishdir.

Taxminan ming yillar muqaddam Amerikaning shimoli-sharqiy sohillarida va Grenlandiyada normannlarning yashaganligi («Vinland») aniqlangan. Aynan normonlar Grenlandiyaga o'rnashib olgach, XI – XIII asrlarda Nyufaundlend oroli, Labrador yarim orolining sohillari, shuningdek, Baffin dengizida 74 sh. k. gacha borganlar, lekin bu kashfiyotlar o'sha davrda yevropaliklarga ma'lum bo'lmagan. Shu bois ham Amerikaning mustamlaka qilmishi ispan hokimiyati xizmatidagi genuyalik Xristofor Kolumbning 1492-yil 12-oktabrdagi kashfiyoti bilan bog'liq deb ta'kidlanadi. Buyuk sayyoh Hindistonga g'arbiy yo'lni izlab Karib dengizidagi Bagama arxipelagga yetib kelib, uni G'arbiy Hindiston (Vest-Indiya) deb o'ylagan. Juda qiyinchiliklar bilan kashf etilgan o'lkani Salvador (ispancha «xaloskor») deb atagan. 1492 – 1503-yillar davomida Xristofor Kolumb yetakchiligida 4 ispan ekspeditsiyasi Bagama orollari, Kuba, Gaiti, Kichik Antil, Puerto-Riko, Yamayka orollari hamda Gonduras, Nikaragua, Kosta-Rika, Panama bo'yni sohillarigacha yetib kelgan bo'lsa-da, bu yerlarni hindlarniki degan fikrini o'zgartirmadi. Ammo uning ayrim zamondoshlari yangi kashf etilgan yerlar Osiyo emasligini tezda aniqlasalar. 1497 – 1498-yillarda va S. Kabot Shimoliy Amerikaning sharqiy qirg'oqlari bo'ylab suzganlar. 1500 – 1501-yillarda portugal G. Kortirial va 1504-yilda fransuz dengizchilari San-Lavrentiy qo'ltig'igacha kirdilar.

1513-yilda ispanlar Florida yarim orolini kashf qilganlar. 1609-yil fransuz S. Shamplen Shimoliy Apalachi tog'lari, 1615 – 1648-yillarda uning agentlari Buyuk ko'llargacha yetib borganlar. 1648-yil F. Popov va S. Dejnyov Chukotka dengizidan Tinch okeanga o'tib, Shimoliy Amerika tor bo'g'oz orqali Osiyodan ajralib turganligini aniqlagan. Amerikani garchi X. Kolumb tomonidan kash etilgan bo'lsa-da, uning nomlanishi iste'dodli florensiyalik, ispan qiroli xizmatida bo'lgan sarkarda Amerigo Vespuchi nomi bilan bog'liq. 1497-yildan keyin u bir necha marta yangi qit'aga kelgan ekspeditsiyaga bosh bo'lgan. Vespuchi 1501 – 1502-yillardagi sayohatidan keyin: «Bu o'lkani Yangi Dunyo deb atash lozim. Shunki bizning ajdodlarimiz bu yerlar to'g'risida tasavvurga ega bo'lmaganlar», – deb yozadi. Uning mashhur xatlarini o'qigan atoqli geograf va kartograf Martin Valdzemyuller 1507-yilda nashr qilingan «Koemografiyaga kirish» asarida yangi ochilgan dunyo qismini «Amerigo yoki Amerika mamlakat», deb atashni hech kim man qilmaydi, deb yozgan edi. Shunday qilib, Kolumb kashf etgan yangi qit'a keyingi sayyoh nomi bilan tarixga kiradi. Lekin ayrim mutaxasislarning fikricha, mazkur qita nomini Amerigo Vespuchchi nomi bilan nomlanishi birmuncha bahsli hisoblanadi. Shunonchi, 1908-yil Alfred Xaddni fikricha, mazkur nom Bristollik savdogar Richard Amerika nomi bilan bog'liq bo'lib, u 1497-yilda Nyufaundlendni kashf qilgan Jon Kabot ekspeditsiyasiga xomiylik qilgan. Boshqa bir taxminga ko'ra, Amerika qadimgi vestgot nomi bilan mashhur bo'lgan Amairik ismli ispan dengizchisi sharafiga qo'yilgan. Shuningdek, «Amerika» nomi qadimgi hindular tilidan olingan bo'lishi mumkin degan taxmin ham mavjud¹.

<http://www.uhmc.sunysb.edu/surgery/america.html>

XVI asr boshlarida ispan istilochilari Shimoliy Amerikaning janubiy qismini bosib oladilar. Yangi dunyoning afeonaviy boyliklari to'g'risida hikoyalarni eshitib, sayyohlar ortidan kelgan ispan konkistadorlari hindularni ayovsiz qirib, talon-toroj qilganlar. Ayniqsa, 1519-yilda Ernando Kortes yurishlari natijasida hozirgi Meksikada asteklar davlati bosib olinadi. 14 yil keyinroq Fransisko Pizarro boshchiligida ispan askarlari hozirgi Peru, Boliviya va Ekvador yerlaridagi davlatlarni o'zlariga bo'ysundiradilar.

Ispanlar ortidan boylik axtarib portugallar, inglizlar, fransuzlar va gollandlar kela boshlaydilar va Yangi Dunyoni bo'lib mustamlakaga aylantiradilar. Oqibatda Shimoliy Amerika Rio-Grande daryosining shimolidan ingliz va fransuzlar qo'liga, Meksika, Markaziy va Janubiy Amerika ispanlar hamda portugallarning qo'liga o'tadi. Vest-Indiya orollarini ispan, ingliz, fransuz va golland istilochilari o'zaro bo'lib olishgan. Hatto Daniya ham bir qismini egallagan. Oqibatda, hindular serunum yerlaridan mahrum bo'lib, bir qismi qulga aylangan, qolgan qismi esa qirilgan. Ispaniya, Portugaliya qirollari va cherkovlarning xazinalari boylikka to'lib ketgan. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, qisqa muddat, ya'ni, XVI asrning birinchi yarmi davomida 15 million hindular qirib tashlangan.

Odatda, Amerika xalqlarini o'rganish muqaddimasi ularni xo'jalik-madaniy mintaqa yoki tiplarga bo'lish klassifikatsiyasi tamoyiliga asoslanadi. Bu tamoyil, asosan, tabiiy sharoitga moslashgan xo'jalik va maishiy turmush xususiyatlari bilan belgilanadi. Ammo biz Amerika tub aholisini, asosan, uch qismga – Shimoliy, Markaziy va Janubiy Amerikaga bo'lib o'rganamiz.

38-§. Shimoliy Amerikaning tubjoy aholisi etnografiyasi

Keyingi davrda to'plangan arxeologik ma'lumotlar Shimoliy Amerika hududida ketma-ket izchil almashib, taraqqiy qilib kelgan hindular jamiyatining taxminan o'n bir ming yillik tarixini aniqlab olish imkonini yaratdi. Arxeologlar qit'ada ikkita eng qadimiy paleohindi madaniy an'analarini aniqlaganlar: 1) Markaziy dasht mintaqada joylashgan yirik qush ovchilari madaniyati; 2) Shimoli-G'arbiy Tinch okeani ovchi-terimchilari – kordiler madaniyati. Bu madaniyatlar miloddan avvalgi VIII ming yillikkacha davom qilib kelgan va butun qit'aga tarqalgan turli lokal madaniyatlarning negizini hosil etgan.

Ayniqsa, hindular tarixi qit'aning sharqiy qismi va janubi-g'arbida Shimoliy Amerikaning o'rmon zo-

Amerika hindu qabilalari vakillari

nasida (hozirgi Arizona va Nyu-Meksika shtatlarida) jiddiy o'rganilgan. Ayni shu yerda hozirgi tarixiy va etnografik manbalarga kirgan yuksak darajadagi madaniyatli Shimoliy Amerika hindu qabilalarining shakllanish markazi bo'lgan va ularning keyingi taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatgan. Sharqiy o'rmon zonasida yashagan hindularning tarixiga oid uchta davr aniqlangan. Bu, birinchidan, mo'tadil iqlimli o'rmon va suv havzalari mahsulotlarini ovlab, yig'ib-terib o'zlashtirish xo'jaligiga ega bo'lgan arxaik davr (eramizdan avvalgi VIII – I mingyilliklar), shu zaminda paydo bo'lgan ikkinchi madaniyat janubiy Kanadadan to Meksika bo'g'ozigacha, Atlantikadan to Amerika dashtlarigacha katta hududga tarqalgan vudlend madaniyati ilgarigi madaniy an'anani davom qildirib, qo'shimcha dehqonchilik va kulolchilik bilan ajralib turadi (milodning III asriga kelib, ayniqsa, Ogoyo daryosining vohasida, bu madaniyat nihoyatda gullaydi va dasht hududlarda X asrgacha, shimoli-sharqiy qismida yevropaliklar kelguncha saqlangan). VII asr oxirlaridan boshlab madaniyat markazi asta-sekin Missisipi daryosining o'rta va pastki oqimi vodiylariga va Meksika bo'g'ozini sohillariga ko'cha boshlaydi. Missisipi madaniyati deb atalgan bu davr (VII – XV asrlar) ilgarigi madaniy yutuqlarni o'zida mujassamlashtirgan o'troq dehqonchilik xo'jaligi, qal'ali shahar va qo'rg'onlar, ibodat va saroy tipidagi inshootlar bilan ajralib turadi. Vudlend madaniyatidan missisipiliklar o'zining sopol mahsulotlaridagi yangi shakldagi naqshlar, yog'och, tosh va chig'anoqlardagi yuksak badiiy o'ymakorlik va naqqoshlik san'ati, metall buyumlar yasash mahorati bilan ham farq qilganlar.

Demak, yevropaliklar kelguncha Shimoliy Amerikada hindular yuksak madaniyat yaratganlar. Albatta, hindular jamiyati bu davrda sinfiy tuzumga

o'ta boshlagan. Tadqiqotchilar bu davrni ikki muhim bosqichga bo'ladilar: eng rivojlangan ibodat qo'rg'onlarini tiklash bosqichi (VII – XII asrlar) va qo'rg'on inshootlarining periferiya hududlariga tarqalish bosqichi, ya'ni yuksak hindu madaniyatining boshqa sharqiy o'rmon zonasi va dasht daryo vodiylariga zo'r ta'sir qilib, o'z hukmronligini to'liq o'rnatgan bosqichi (XII – XV asrlar). Mazkur madaniyat mahalliy an'analar bilan aralashib, o'ziga xos rivojlangan hindu dehqonchilik xo'jalik tipini hosil qilgan edi.

Arxeologik tadqiqotlarga qaraganda, Shimoliy Amerikada dehqonchilik dastavval miloddan avvalgi III mingyillikda janubi-g'arbiy hududlarda paydo bo'lgan. Shu asosda arxeologlar «kochiz», «monolon», «xoxokam» va «anasazi» deb atalgan hindu madaniyatining lokal tiplarini ajratadilar. Eng birinchi dehqonchilik madaniyatini Shimoliy Amerikada kochizliklar yaratgan bo'lib, ular dastlab makkajo'xori, keyinroq qovoq va loviya ekanlar.

— Kochizliklar yovvoyi o'simliklar yig'ish va ovchilik bilan ham shug'ullanganlar, g'orlarda yashaganlar.

I mingyillikka kelib kochiz madaniyati asosida makkaning yangi navlarini yaratganlar, yerto'lalarga ko'chgan va to'rtburchak doirasimon uylardan iborat qishloqlarga ega bo'lgan mogolon (miloddan avvalgi III asr – milodning XV asrlari) madaniyati paydo bo'ldi. Arizonaning janubi-g'arbiy qurg'oq hududlarida takomillashgan sug'orishga asoslangan dehqonchilik tizimi yaratilgan, o'ndan ortiq makka turlari, paxta, qovoq, loviya, tamaki, qalampir yetishtirgan xoxokam madaniyati (I – XVI asrlar) yana ham yuqori darajaga ko'tarilgan. Ularning loy va toshdan qurilgan katta (jamoat) uylardan tashkil topgan yaxlit qishloqlari (ispanlar «pueblo» deb ataganlar) zo'r mahorat bilan yasalgan badiiy sopol buyumlar va haykalchalar, paxta ip gazlamalar to'qish san'ati Markaziy Amerika

hindularining vuksak madaniyatga erishganligidan dalolat beradi. XIV asrga kelib birdaniga bu madaniyat vakillari butunlay yo'qolib, faqat bo'm-bo'sh pueblo (qishloq) larini va toshdan ishlangan ko'ptarmoqli sug'orish inshootlarini qoldirganlar.

Xoxokam va mogolon madaniyatidan 300 – 700 yillar keyin paydo bo'lgan anasazi nomli rivojlangan dehqonchilik madaniyati ancha takomillashgan va qo'shni elatlarga zo'r ta'sir o'tkazgan. Mazkur madaniyat izlari hozirgi AQShning Arizona, Nyu-Meksika, Yuta va Kolorado shtatlarida va qo'shni vohalarda topilgan. Anasazi madaniyati tarixi ikki davrga: «rivojlangan pueblo» (milodning VII – X asrlari) va «buyuk pueblo» (X – XIII asrlar)ga bo'lingan. Birinchi davr hindulari makka, qovoq, loviya, paxta ekanlar, ilgari savat idishlari o'rniga geometrik ornamentli sopol idishlar yaratganlar, ko'pxonalik (6 – 14 hujrali) toshdan va xomg'ishtdan katta uylar tiklaganlar.

Hindu qabilalarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi ham turli darajada bo'lgan. Ularning ko'pchiligi mustamlaka arafasida ibtidoiy jamiyat tuzumining turli pog'onasida, qit'aning janubi-sharqiy va g'arbiy qismida qabilalar sinfiy jamiyatga o'tish darajasida bo'lganlar. XV asr oxiridan Shimoliy Amerikada oqtanliklar, ya'ni yevropaliklar (asosan, Fransiya, Ispaniya, Gollandiya va Angliyadan) kelishi bilan mustamlaka davri boshlanadi. XVIII asr boshlarida esa qit'aga ko'plab negrlar keltirilishi bilan Shimoliy Amerikaning etnik qiyofasi tubdan o'zgarib boshlaydi.

XIX asr oxiriga kelib hindu qabilalarining ko'pchiligi tor-mor qilinib, to'liq bo'ysundirilgan va rezervatsiyalarga joylashtirilgan edi. XV asrda jami 15 – 20 mln. hindular yashagan bo'lsa, hozir Shimoliy Amerikada yashovchi tub aholining soni 2,5 milliondan ortiq. Garchi hindular Amerikaning mahalliy aholisi bo'lsa-da, faqatgina AQShda 1924-yil prezident Kalvin Kulidj davridagina fuqarolik huquqini olgan.

Arktika ovchilari va baliqchilari Arktikaning asosiy tub aholisi (eskimos) va (aleut) hisoblanadi. Alyaska va Shimoliy Muz okeani sohillarida, Labrador yarim oroli — Grenlandiyada qadim davrlardan eskimoslar yashagan. Eskimoslarning kelib chiqishi borasidagi qarashlarni amerikalik yoki osiyolik ekanligi bilan bogʻliq tarzda ikki guruhga ajratish mumkin. Aynan ularning kelib chiqishlari amerikalik ekanligi bilan bogʻliq qarashlar amerikalik va daniyalik olimlar tomonidan bildirilgan. Misol uchun, F. Boas eskimoslar etnik shakllangan hudud Gudzonova kechuvidan gʻarbda, Alyaska eskimoslari esa sharqdan yaqinda koʻchib kelganlar deydi.

Eskimoslar Amerika Arktikasida va Subartikaning maʼlum bir qismida, Bering boʻgʻozidan tortib Grenlandiyagacha boʻlgan keng hududlarda yashaydi. Alyaska eskimoslari toʻrt guruhga boʻlinadi: Tinch okeani, materik (Alyaskani janubiy-gʻarbi), nunivakasi (Nunivak oroli) va shimoliy Alyaska eskimoslariga boʻlinadi. Kanada eskimoslari sakkizta hududiy

ruhga: makenzi, koshter, netsilik, iglulik. Baffin Yeri eskimoslari, Kvebek eskimoslari, labrador eskimoslariga boʻlinadi.

Alyaskadagi eskimos tili yupik (yarimorolning janubi va janubi-sharqida) va inupiak (Alyaskaning gʻarbi, shimoli-gʻarbida va shimolida) guruhiga boʻlinadi.

Ular eskimos-aleut til oilasining eskimos shaxobchasida soʻzlashadi. Ular oʻzlarini in-

*Milliy kiyimdaqi
eskimos ayol*

Alyaska eskimoslari

uit («odamlar») deb ataydilar. Aslida «eskimos» soʻzi algonkin tilida «xom goʻsht veydiganlar» degan maʼnoni anglatadi. Shunki, qadimiy davrlarda (sinza) kasalidan saqlanish uchun xom goʻsht isteʼmol qilingan. Ular azaldan kit, morj, qutb ayigʻi va shimol tulkisini ov qilish va baliq tutish bilan shugʻullanib kelganlar. Ovchilik tufayli barcha zarur buyumlarga, ovqatga ega boʻlganlar: goʻsht va yogʻ taomga ishlatilgan, terilar kiyimga, kema yasashga va uy-roʻzgʻor ishlariga sarflangan. tulen va morj yogʻi bilan uylarni qizitib yoritganlar, suyaklardan esa mehnat qurollari yasab, uy va kema qurishda ishlatganlar.

Eskimoslar jahondagi eng shimoliy xalq sifatida qutbning ogʻir sharoitiga juda moslashgan. Ularning ov vositasi va qurollari maxsus tulen va morj terilaridan yasalgan baydarka tipidagi kichik kema (kayak) va katta kema (umiak), uzun ipga bogʻlangan yogʻoch sopli sanchq; tosh yoki suyak uchli nayza (baʼzan uni otadigan maxsus qurol ham ishlatilgan) va oʻq-yoy, turli xildagi tuzoqlar va suyakdan yasalgan qarmoqlardan iborat. Baʼzan qurol yasashda qoʻshni janubiy

hindu qabilalaridan almashib olgan mis ham ishlatilgan.

Arktikada o'rmonlar yo'q bo'lganligi tufayli eskimoslar qishda zo'r mahorat bilan muzdan uy tiklaganlar. Igloo deb atalgan muz uylarda tulen terisi to'shalgan va devorlarga osilgan, yog'i bilan isitilgan, ham yoritilgan. Hozirgacha saqlanib kelgan bunday uylarda endi primus, kerosin yoki elektr lampa ham ishlatiladi. Ilgari go'shtni, asosan, xom holda iste'mol qilganlar. Qutbning qisqa yozida ayollar materikda o'sadigan turli yemishli ko'kat va ildizlar, klukva kabi tundra mevalarini yig'ib terganlar. Organizmga o'simlik taomlari yetmaganligi tufayli bug'u oshqozonida to'plangan yutqidan tayyorlangan ovqat eskimoslarning eng sevimli taomlaridan biri hisoblangan. Ba'zi eskimos oilalari qisqa yoz faslida materikka ko'chib konus shaklida teri yoki yog'och po'stlog'i bilan qoplangan chaylalar tiklaganlar. Ularning kiyimlari ham mahalliy sharoitga moslashgan boshdan-oyoq dengiz hayvonlarining terisidan yaxlit kombinezon shaklida tikilgan bo'lib, erkak va ayollarniki deyarli farqlanmaydi. Ammo bolali ayollarning yegniga osilgan go'dakni solib, ko'tarib yuradigan teri xaltasi ham bo'lgan. Oyog'iga teridan tikilgan paypoq va etik kiyganlar. Ba'zan kiyimlari turli rangli terilar yoki jun bilan bezatilgan.

Hozirgi davrda eskimoslar, ayniqsa, Grenlandiyada zamonaviy jihozlangan elektr va issiq suv bilan ta'minlangan ko'p qavatli uylarda ham yashaydilar; kiyimlari va taomlari ham ancha o'zgarib yevropalashtirilgan. An'anaviy transport vositasi sifatida chang'i va itlar qo'shilgan chanalardan foydalanishadi. So'nggi yillarda motorli kema va chanalar, miltiq va temir qopqonlar keng qo'llanilmoqda.

Eskimoslarning ijtimoiy tuzumida XIX asrgacha urug'-jamoachilik munosabatlari saqlanib kelgan. Ular ikki-uch oiladan tashkil topgan kichik jamoadan

Hindu kazin

iborat bo'lib, ota urug'iga o'tish davrida yashaganlar. Ammo urug'-qabilachilik munosabatlari og'ir tabiiy sharoit tufayli uncha mustahkam bo'lmagan.

Diniy e'tiqodlari. Tabiiy iqlimning og'ir sharoiti eskimolarning dinlarida ham o'z aksini topgan. Ular an'anaviy turmush tarzida animizmga e'tiqod qilgan bo'lib, tabiat kuchlari har xil tabiiy hodisalarga, turli arvohlarga va «dengiz xo'jayin»ga sig'inish, sehrgarlik (magiya) ga ishonishgan. Har bir eskimos qishlog'ida yashovchi shaman ruhlar olami bilan odamlarni bog'lovchi hisoblangan Nog'ara eskimolarning muqaddas buyumi hisoblangan. «Eskimos o'pichi» nomli an'anaviy salomlashish dunyoga mashhur imo-ishoraga aylangan. Hozir eskimoslar orasida nasroniy dini ko'p tarqalgan.

Eskimoslarda qadimiy davrlarda amaliy san'at rivojlangan bo'lib, hozirgacha suyakka nozik o'yma naqsh berish va suyakdan turli buyumlar yasash saqlanib kelgan. Ular o'ziga xos qabila hayotidan olingan ayrim voqealar va hayvonlarni ovlash manzaralarini zo'r mahorat bilan tasvirlaganlar. Uzoq

qutb kechalari muz va qordan tiklangan qorong'i yog' chiroqli uylarda o'z xalqining kelib chiqishi to'g'risida rivoyatlar, quyosh, oy, tog' va muzliklar, turli hayvonlar, devlar to'g'risida afsona va ertaklar aytishganlar. Zamonaviy eskimos adabiyoti va she'riyati mavjud bo'lib, eng mashhur shoiri – Yu. M. Anko.

Kanadada yashovchi eskimoslar inutlar nomi bilan mashhur bo'lib, Nunavut hududida Shimoli-G'arbiy hududlardan mustaqil tarzda 1999-yil 1-apreldan o'zining avtonomiyasiga ega bo'lgan. Labrador oroli da yashovchi eskimoslar ham o'z avtonomiyasiga ega. 2005-yildan boshlab esa Nyufaundlend va Labrador provinsiyalariga kiruvchi yarim orollarda ham Nunatsiavut (Nunatsiavut) nomli eskimos avtonomiyasi tuzilgan. Shuningdek, Kanada hududida yashovchi inutlar og'ir tabiiy sharoitda yashayotganliklari uchun hukumatdan ra'miy to'lovlar olishadi. Xullas, so'nggi yarim asr davomida ro'y bergan o'zgarishlar tub aholining faqat moddiy turmushiga emas, maishiy va ma'naviy hayotiga ham ijobiy ta'sir o'tkazdi. Ayniqsa, Grenlandiya eskimoslarida zamonaviy ma'rifat kurtak otib, ona tilida yozma adabiyotning turli janrlari paydo bo'ldi, gazeta va jurnal chiqa boshladi, radioeshittirishlar olib boriladi.

Tinch okeanida, Alyaska yarim orolidan janubga cho'zilib ketgan Aleut orollarida va Alyaskaning g'arbiy qismida eskimos-aleut til oilasiga oid qadimiy elatlar yashaydi. 1848-yilda rus missioneri N. Tynov tomonidan eskimos tili alifbosi chop ~~ettirildi~~. Lotin grafikasidagi zamonaviy eskimos yozuvi 1932-yil yaratilgan.

Eskimoslarga maishiy turmush va madaniyati yaqin aleutlar ham XIX asr boshlarida dengiz hayvonlari bilan ov qilib tirikchilik o'tkazganlar. Ularning ov qurollari eskimoslarnikiday, ammo teridan yasalgan baydarka, dengiz hayvonlarining ichagidan tikilgan

suv o'tmaydigan plash, yog'ochdan yasalgan shlyapa, o'ziga xos moddiy va ma'naviy madaniyat xususiyat-lari bilan ajralib turadilar.

Aleutlarning tarixiy taqdiri eskimoslarniki singa-rini Shimoliy Amerika, ayniqsa, AQSh kapitali bilan bog'liq. Ular XIX asr oxirigacha urug'chilik jamiyati darajasida turgan qabilalardan bo'lib, har qabila o'zi-ga tegishli ov qiladigan joylarda o'troq holda yasha-ganlar. Uylari yarim yerto'la shaklida katta oilaga mo'ljallangan bo'lib, unda 30 – 40 nafar qarindosh kishilar istiqomat qilgan.

Aleutlarning ozgina qismi hozirgacha Rossiyaga tegishli Komandor orollarida yashaydi. Ular shu bu-gunga kelib erkin iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivoj-ga erishdilar.

Shimoli-G'arbiy sohil hindulari shimolda Bering bo'g'ozidan janubdagi Xuande-Fuka bo'g'ozigacha Tinch okeani sohillarida ko'p asrlar davomida o'ziga xos hindularning baliqchilik va ovchilik madaniyati shakllanib kelgan. Juda nam, yumshoq iqlimli, ni-hoyatda boy o'simliklarga va faunaga ega bo'lgan bu hududlar inson yashashi uchun ancha qulay bo'lgan. Bu yerda, asosan, tlinkitlar, kvakuntli, xayda, kaluza hindulari yashagan va ularning turkchiligi dengizda va daryo quyi oqimida baliq ovlashdan iborat bo'lgan. Ular ba zan tog' echkilarini, bug'ular, dengiz hayvon-lari, qushlar ovlaganlar, yovvoyi o'rmon mevalari va dengiz ko'katlarini ham terganlar. Ammo losos va sham baliq asosiy ov mahsuloti hisoblangan. Tlinkit-lar dehqonchilik va chorvachilikni bilmaganlar, lekin ovda o'rgatilgan itdan foydalanganlar.

Mahalliy hindularning ovchilik san'ati ancha rivoj-langan. Ayniqsa, baliqchilikda turli texnika va tako-millashgan qurollar ishlatilgan. Ular yaxlit yog'och-dan o'yib yasalgan uch-to'rttadan yuztagacha kishi sig'adigan kemalarda sayohatga va ovga chiqqanlar.

Baliqni tosh, suyak, yog'ochdan va uning tolalaridan yasalgan har xil qarmoq, sanchqi, nayza, to'r, savatlar bilan turli to'g'onlar qurib ovlaganlar. Metallardan faqat misni bilganlar, undan ba'zi qurollar va bezaklar yasaganlar, pul o'rnida ishlatganlar. Ovqatni yog'och idishlarda o'tda qizdirilgan tosh solib pishirganlar.

Hindularda to'quv dastgohi bo'lgan. Ular yovvoyi qo'y va echkilarni haydab, qamab, junini qirqib, keyin bo'shatib yuborganlar, ipidan ajoyib plash to'qiganlar, ko'ylak tikkanlar. Matoni o'simlik tolalaridan ham to'qiganlar, teri po'stin bilan ham yopinganlar. Yog'ochdan naqsh berilgan sovut yasaganlar, kedr daraxti tolasidan keng etakli shlyapalar to'qiganlar.

Xo'jalik va savdoning rivojlanishi natijasida mehnat taqsimoti ham paydo bo'lgan: kema yasash, kiyim tikish, uy-ro'zg'or va boshqa buyumlar ishlab chiqarish kasb lusoblangan. 15 – 20 metr balandlikka ega totem ustunlarini mahorat bilan o'yib bezatadigan ustalar bo'lgan.

Mahalliy hindular turmush tarzi o'troq xarakterga ega bo'lganligi tufayli yog'ochdan tiklangan uylardan iborat qishloqlarda istiqomat qilganlar. Uylari oynasiz, tuynukli va kichkina eshikli uzunasiga katta jamoa oilasiga mu'hallanib tosh qurollar bilan yo'nalgan yog'ochlardan qurilgan. Yoz faslida baliq ketidan daryolarning yuqori oqimiga ko'chib vaqtinchalik chaylalar tiklaganlar, qishda qishloqlarga qaytganlar. Baliqchilikda nihoyatda zo'r mahoratga ega bo'lgan tlinkitlar loas balqqlarini tejamkorlik bilan g'amlaganlar. Qo'shimcha mahsulot bozorga tushgan, savdo-sotiq ancha rivojlangan. XVIII asr oxiriga kelib, ona urug'i o'rniga ota urug'i tashkil topa boshlaydi. Patriarxal tipidagi katta oila jamoasi dual xarakterga ega bo'lib xususiy mulkka tayangan. Patriarxal nikoh tartiblari bilan birga, turli ona urug'i tartiblari ham saqlanib qolgan. Ammo urug' hisobi va meros

ota urug'iga o'tgan. Dehqonchilik xo'jaliklarida qishloq jamoasiga o'xshash patriarxal tipdagi ko'p urug'li jamoalar paydo bo'lgan.

Shimoli-g'arbiy sohil hindularining hayotida potlach («o'ynchoq») nomli murakkab marosim muhim rol o'ynagan. Asli katta bazm sifatida bir necha kun, ba'zan oylab o'tkaziladigan potlach marosimida boy jamoa a'zolari va urug' boshliqlari o'z boyliklarini tarqatib berganlar, hatto qullarini qurbon qilganlar. O'z navbatida jamoa a'zolari ham bazm egasiga katta sovg'alar qilishlari shart bo'lgan. Umuman urug' boshliqlariga urug'doshlari tomonidan har xil sovg'alar berib turish majburiy odat tusiga aylangan bo'lib, urug'chilik ichida dastlabki soliq (renta) shaklida namoyon bo'ladi. Shu yo'l bilan erkin jamoa a'zolarini o'ziga qaram qilishning iqtisodiy zamini yaratilgan. Potlach marosimida sarflangan xarajat va tarqatilgan boylik o'рни sovg'alar orqali yana tiklangan. Kim bazm va bayramni zo'r o'tkazsa, shu katta nom qozongan. Aslida potlach ibtidoiy jamoa tuzumidan sinfiy jamiyatga o'tish davriga kos marosim bo'lib, endi kurtak otayotgan iqtisodiy va sotsial tengsizlik, boylik va kambag'allikni ijtimoiy hodisa sifatida paydo bo'lganligini ifodalovchi marosimdir.

Mustamlaka davrida savdo-sotiq yana ham rivojlanib ijtimoiy munosabatlar chuqurlasha boshlaydi. AQSh hukmronligi o'rnatilgandan keyin mahalliy aholining asosiy trikhilik manbai hisoblangan baliqchilik mustamlakachilar qo'liga o'tib, o'z yerlaridan haydab rezervatsiyalarga ko'chirilgan hindular qashshoqlashib yollanma ishchi kuchiga aylanganlar.

O'rmon ovchi qabilalari. Shimoliy Amerikaning sharqiy qismidagi subarktika o'rmonlarida Alyaskaning ichki hududlari va Kanadaning tayga qismida algankin va atapask til oilalariga mansub ovchi, baliqchi va terimchi qabilalar yashaganlar. Ular,

asosan, yovvoyi bug'u (karibu), loa, ayıq, yovvoyi qo'y va buqa (bizon), tulen, kit va boshqa o'rmon hamda dengiz hayvonlarini ov qilganlar. Daryo va ko'llarda baliq ovlaganlar, o'rmonlarda turli yeyishli va etildizli o'simlik mahsulotlarini yig'ib-terib kun kechirganlar.

Jonivorlarni ovlashda, asosan, suyak yoki tosh uchli o'q-yoy, nayza, pichoq, palaxmon, turli tuzoq, qopqon va to'rlardan foydalanganlar. Baliq ovida qarmoq, teri va o'simlik tolasidan ayollar to'qigan to'r hamda savatlar ishlatilgan. Qishda tennis raketkasi-ga o'xshash chang'i va it qo'shilgan yog'och chanalar bilan ko'chib ov Ko'chmanchilik turmush tarziga moslashgan ovchi hindular konus shaklida o'rtasida tuynukli teri va yog'och qobig'i bilan qoplangan, ko'chishga qulay chaylalarda yashaganlar. Ayrim atapask qabilalari qishda yerto'lalarda istiqomat qilganlar. Daraxt qobig'idan uy-ro'zg'or buyumlari va hatto kema yasaganlar.

Karibu va loa terisidan ayollar kiyimlar, maxsi (mokasin) va qo'lqoplar tikkanlar, mayda jonivorlarning terisi va junı bilan kiyimlarni bezatganlar, bosh kiyimi to'qiganlar. Ba'zan ishlab chiqarish qurollari va uy-ro'zg'or buyumlarga ham naqsh berilgan. Erkak va ayollar, asosan, bir xilda yengı uzun ko'ylaklar kiyganlar, qishda kapushonli po'stin yopinganlar.

Hozirgacha algonkin va atapask qabilalarida ham matrilokal, ham patrilokal nikoh tartiblari saqlanib kelgan. Bir necha juft oilalardan tashkil topgan kichkina urug'-jamoա ko'chib yurishga odatlangan. Ayrim vaqtlarda bayram yoki diniy marosim munosabati bilan muayyan joyda bir necha nikohdagi guruhlar to'planishgan. Odat bo'yicha, nikohdan keyin ma'lum davr kuyov xotin urug'ida joylashib, kelin haqi uchun xizmat qilishi keng tarqalgan. Jamoa ekzogamiya tartiblariga rioya qilishi shart bo'lgan. Barcha qabilalarda muhim masalalarni muhokama va hal qilish-

da hamma teng huquqqa ega bo'lsalar-da, eng keksa donishmand kishilar rahbarlik qilganlar. Ichki jamoa munosabatlarida «har kim o'ziga o'zi xo'jayin» degan axloq qoidasiga rioya qilinadi.

Shumoliy o'rmon ovchi qabilalarida ibtidoiy din shakllari – totemizm, shomonlik, sehirgarlik, ar-vohlarga sig'inish keng tarqalgan. Ular homiy ar-vohlar kishilarga «kuch-quvvat», kasalliklarni davolashga, ov qilishga yordam beradi deb ishonganlar. Algonkin qabilalarda odamsimon xudolar va odamxo'r Vindigo nomli bahaybat maxluq to'g'risida tasavvurlar, murakkab marosimlar, ayiqqa sig'inish e'tiqodi muhim o'rinni egallagan. Ko'p asrlar davomida amal oshirilgan missionerlarning diniy tashviqoti ham zoe ketmagan. Mahalliy hindular orasida nasroniy dini ham tarqalgan. Nasroniylik, ayniqsa, nikoh munosabatlariga zo'r ta'sir qilib, hozir hindularda monogam nikoh o'rnatilishiga sabab bo'lgan. Atapask qabilalarida hindu va nasroniy diniy tasavvurlari, odat va odob qoidalari aralashmasidan tashkil topgan yangi diniy harakatlar ham paydo bo'la boshlagan.

Kaliforniya hindulari. AQShning Kaliforniya, qisman Nevada ham Yuta shtatlarida yaqin davrlargacha turli tillarda gapiradigan, ammo xo'jalik-madaniy birlikka ega bo'lgan qabilalar yashaganlar. Ular dehqonchilikdan bexabar bo'lsa-da, ovchilik terimchilikka asoslangan an'anaviy xo'jaligi barcha zarur narsalar bilan ta'min qilib kelgan. Bu yerning tabiati mevali dub daraxtining juda ko'p turlarini, har xil yemishli o'simlik va ildizlarni, yovvoyi loviya, piyoz, yong'oq, daryo va dengiz hayvonlari kabi nihoyatda boy oziq-ovqat mahsulotlarini yetkazib bergan.

Mahalliy hindular, ayniqsa, dub mevalarini tozalab, quritib, yanchib, uning unidan atala pishirganlar. Dub mevasi uni asosiy taom bo'libgina qolmay, qabilalar orasidagi savdo mahsulotlarining muhim sohasi

ham hisoblangan. Ular har xil o'rmon o'simliklarining urug'lari, dengiz sohillari va ichki daryolardan moll-yuskalar, qisqichbaqa, baliq va boshqa jonivorlarni hamda suv o'simliklarini iste'mol qilganlar. Barcha qabilalar uchun oziq-ovqat yil bo'yi tabiatda mavjud bo'lsa-da, ularni yig'ib-terib ishlab chiqarish uchun doimiy mehnat talab qilingan. Asosiy ishlab chiqarish qurollari ovchilikda o'q-yoy, baliqchilikda sanchqi, savat, yaxlit daraxtdan o'yib yasalgan kema bo'lgan. Butun Kaliforniyada zo'r mahorat bilan savat to'qish keng tarqalgan. Ildiz va urug'larni yig'ib-terish uchun oddiy uchi yo'nirilgan yog'ochdan foydalanilgan. Tosh pichoq, turli chig'anoqlar, munchoqlar boylik hisoblangan. Asosiy kasbi terimchilik bo'lganligi tufayli mehnat taqsim qilinmagan. Lekin ovchilik bilan faqat erkaklar shug'ullanishgan.

Shimoliy Kaliforniya hindulari yarim yerto'lalardan iborat kichik qishloqlarda yashaganlar. Qolganlari ko'chib yurishga qulay bo'lgan daraxt qobig'i

Kaliforniya hindulari

bilan yopilgan konus yoki gumbaz shaklidagi chaylalarda istiqomat qilganlar. Deyarli barcha qabilalar kiyimsiz yurganlar. ammo bayramlarda juda ko'p bezaklar taqilgan. Qizlar faqat voyaga yetgandan keyin o'simlik tolasidan yubka yoki teridan etakcha kiyganlar, erkaklar esa bug'u tersidan qilingan belbog' bilan cheklangan. Sovuqda egniga teri yoki ko'rpacha yopinganlar.

Shimoliy va markaziy hindularning ijtimoiy tuzumida qishloq jamoasi, ko'pchiligida fraternal tuzumi saqlanib kelgan. Ona urug'idan patriarxatga o'tish munosabatlariga xos tartiblar kuchli bo'lgan. Vohalardagi va — etaklaridagi hindular yirik qishloqlarda joylashgan bo'lib, ancha rivojlangan ijtimoiy va siyosiy tuzumga, murakkab diniy tizimga ega bo'lganlar. Totemizm va shomonlik keng tarqalgan. Yevropalik istilochilar XVIII asr o'rtalaridan o'z ta'sirlarini kuchaytiradilar. Ular dastlab sohilga yaqin vodiylarda missionerlik makonlarini o'rnatganlar, hindular bilan aloqani mustahkamlab, nasroniylashtira boshlaganlar. Mazkur aloqalar hindularning turmush tarzini yemirib, og'ir kasalliklarning tarqalishiga sabab bo'lgan. Ayniqsa, yuqumli kasalliklar minglab hindularning yostig'ini quritgan.

Irokezlar Shimoliy Amerikaning sharqiy qismida keyin paydo bo'lgan bo'lsa da, arxeologlarning aytishicha, bu yerda madaniyat besh ming yillar muqaddam tashkil topgan. Irokezlarning etnogenezi miloddan avvalgi 1 ming yillikda shakllana boshlagan vudlend madaniyati bilan bog'liq ekanligi aniqlangan.

Mahalliy hindular qadimdan mayda daraxtli o'rmon va to'qayzorlarni kuydirib, dehqonchilik qilib kelganlar. Ular qirqilgan daraxtlarni quritib yoqqanlar, chopqida, yog'och bel yoki yo'nilgan uchli yog'och bilan yerni kavlab, ishlov berib kul aralash tuproqqa urug' sepganlar. Irokezlarning asosiy ekinlari — mais

(makkajo'xori), loviya va qovoq. Bu ekinlar («Uch opa-singil») bilan ularning diniy tasavvurlari ham bog'liq bo'lgan. Uy oldi tomorqada tamaki, tarvuz, no'xot, kungaboqar, yer nokı kabi boshqa ekinlar ham ekilgan. Ammo makkajo'xorning har xil turlari irokezlarni zarur oziq-ovqat bilan ta'min qilib, hatto qo'shimcha mahsulot yetkazib bergan. Makkaga go'sht qo'shib, sopol idishlarda turli taomlar tayyorlaganlar. Zarang daraxti sharbatidan bahor faslida qand pishirganlar. Hindular yovvoyi meva, urug' va yemishli ildizlarni terishga juda mohir bo'lganlar. Ko'l bo'yida yashovchi ayrim algonlik qabilalari yovvoyi sholini kemada yig'ib, boshog'ini yanchib, yog'och bilan tuyib guruch olganlar.

Dehqonchilikda yerni chopib, ishlov berish erkaklar zimmasiga, boshqa barcha xo'jalik ishlari ayollarga yuklangan. Ovchilik ham erkaklar kasbi bo'lib, ularga go'sht, charm va teri yetkazib bergan. Bir guruh erkaklar kuz va qish oylarida o'rmonlarga ketib ov qilib bahorda qaytib kelganlar. Ular bug'ular, qunduz, suvsar va savsar kabi o'rmon hayvonlarini va qushlarni ovlaganlar, kuz paytlarida asal yiqqanlar. Baliqchilik bilan ham shug'ullanganlar. Hunarmandchilik ancha rivojlangan, kulolchilikni bilganlar. Natijada savdo-sotiq rivojlangan.

Ishlab chiqarish qurollaridan dehqonchilikda, asosan, chopqi, toshbolta, mis tig'li pichoq, nayza va o'q-yoy, cho'qmor tayoq (tosh o'rnatilgan maxsus qurol-tomagavk) va palaxmon, daraxt qobig'idan yasalgan kema, sanchqi, to'r va savatlardan foydalanishgan. Turli naqsh berilgan sopol chilimlar irokezlarga xos.

Teriga ishlov berish, ayniqsa, bug'u terisidan baxmal charm (zamsha) ishlab chiqarish juda rivojlangan. Kiyimlari qunduz va suvsar terisidan tikilgan. Erkaklarning kiyimi zamsh plashi va yubkadan ibo-

rat, oyog'iga mokassin (maxsi), to'pig'i va beliga getra, uzun yubka va ko'ylak kiyganlar, plash yopinganlar va turli bezaklar taqqanlar.

Irokez qabilalarining jamoa uylari bir necha oilaga mo'ljallangan burchakli yog'ochdan tiklanib daraxt qobig'i bilan yopilgan. L. Moryan ta'rificha, bu «uzun uylar» 6 – 8 metr kenglikda, ichki tomoni dahliz bilan ikkiga bo'lingan, devor bo'ylab uzunasiga yarim metr ko'tarilgan yog'och supalarda eni 4 metr keladigan «xonalar» har bir oilaga ajratib qurilgan. Ba'zan bunday uylarda butun bir urug' yashagan Yangi kelin-kuyovlarga shu uy yoniga cho'zib yan-xona qo'shib qurilgan. Dahliz o'rtasida to'rt oilaga mo'ljallangan bir necha o'choq o'rnatilgan. Qozon mehmondorchilik belgisi hisoblangan. Har qishloqda mazkur «uzun uylar» soni 10 – 30 tagacha yetgan. Ayrim algonkin qabilalarining uylari egilgan maxsus daraxt shoxlaridan gumbaz yoki to'rtburchak shaklida tiklanib yog'och qobig'i yoki chipta bilan yopilgan. Qishloqlar 500 dan to 1000 kishigacha yetadigan aholiga ega bo'lgan.

Hindu qabilalarining jipsligi irokezlarning 1570-yilda paydo bo'lgan mashhur «Beshta qabila ittifoq» yoki «Irokezlar ligasi»da o'z ifodasini topgan edi. Bunga eng kuchli qabilalardan beshtasi – Mogauk (Shaqmoqtosh), Oneyda (Granit yoki Xarsangtosh), Onondaga (Tog'liklar), Kayyuga (Trubka yoki sohil-liklar) va Seneka (Buyuk tepaliklar elati) birlikkan. Ittifoq 50 urug' oqsoqol (saxem)laridan iborat maxsus umumiy kengashga ega bo'lib, unda urush va tinchlik, qabilalararo munosabatlar kabi muhim masalalar hal qilingan. Harbiy ishlarni boshqarish uchun Kengash 2 ta lashkarboshi saylagan. Irokezlar ligasi juda zo'r kuchga ega bo'lgan.

AQShning mustaqillik uchun olib borgan urushidan keyin irokezlar qattiq mag'lubiyatga uchrab

o'z ona yerlarini tashlab ketishga va asta-sekin mol qo'rasidek o'ralgan maxsus rezervatsiyalarga ko'chishga majbur bo'ladilar. Ammo ayrim qabilalar partizanlik urushini davom ettirganlar. Urug'-qabila munosabatlari yemirilib, monogam oila paydo bo'ladi, bir vaqtlar dahshatli kuchga ega bo'lgan irokezlar grajdanlik huquqlaridan mahrum holda kambag'al fermer va ishchilarga aylanadilar. Shimoliy Amerikaning algonkin va musgok tillar oilasiga mansub qabilalarning ham taqdiri fojiali tugagan. Mazkur qabilalardan tashkil topgan ittifoqlar (ayniqsa, kuchli Krik Konfederatsiyasi) ham yemirilib, 1820-yillarda AQSh hukumati tomonidan g'arbiy tomondagi noqulay joylarga zo'rlik bilan ko'chirilgan. Irokezlarning bir qismi Kanadaga ko'chib, rezervatsiyalarga joylashgan.

Preriya (dasht) ovchi qabilalari. Uzoq davrlar Missisipi daryosi tarmoqlarining shimoli-sharqiy qismidagi o'ziga xos tabiatli bepoyon dashtu biyobon (preriya) da odam kam yashagan. Bu yerda XVIII asr boshlarida Shimoliy Amerikaning Sharqiy qismida yashagan mustamlakachilar tomondan siqib chiqarilgan hindu qabilalar Missisipining g'arbiga ko'chib kelib, o'z navbatida, mahalliy ko'p sonli yarim o'troq ovchi va dehqon aholini siqa boshlaydi. Mahalliy qabilalar asta-sekin preriya ga ko'cha boshlaydi. Ular turli til turkumiga mansub, ayniqsa, siu, algonkin, yuto-astek va atapask qabilalaridan iborat bo'lgan. Mazkur elatlar tillarining xilma-xilligiga qaramay, umumiy madaniy birlikka ega bo'lganlar.

Mustaqillik uchun kurashdan keyin boshlangan bozor munosabatlarining gurkirab o'sishi natijasida qo'shimcha yerlarga muhtojlik paydo bo'ladi. 1803-yilda AQSh kongressi hatto hindularni sharqiy hududlardan g'arbga – Missisipi orqasiga ko'chirish rejasini tasdiqlagan edi. Bu reja 1816 – 1850-yillarda amal-

ga oshirilib, Amerika tarixida «hindularni ko'chirish» davri, deb atalgan. Aslida hindularni zo'rlik bilan qabila boshliqlarini sotib olib va mast qilib turli nayranglar bilan shartnoma tuzib – «rasmiylashtirib» ona yerini tashlab, g'arbiy dasht hududlarga joylashishga majbur qilganlar. Shartnoma tuzishga qarshi bo'lgan qabilalarga qarshi «adolat urushini» e'lon qilib, qurol kuchi bilan haydab chiqarganlar. Ayniqsa, hozirgi Jorjiya, Merilend, Janubiy Karolina shtatlarining hindularni ko'chirish vahshiyona zo'rlik bilan amalga oshirilgan. Krik, chokta, chikaso kabi qabilalarning «ko'z yoshi yo'li» deb atalgan ko'chishi Amerika tarixining eng fojiali sahifalaridan bo'lib, hindu xalqiga eng katta musibat keltirgan, yo'lda ochlik, sovuq va zo'rlikdan minglab kishilar qirilib ketishiga sabab bo'lgan.

Preriya hindularining asosiy kasbi yovvoyi ho'kiz (bizon)larni ov qilishdan iborat edi. Bizon go'shti va yog'i taomga, terisi kiyim, poyabzal va chaylalarga ishlatilgan. Hindular dastlab piyoda, it yordamida, o'q-yoy va ba'zan nayza bilan jamoa bo'lib ov qilganlar. Shaxsiy ov qilish man qilingan, bu tartibni buzganlarni qattiq jazolaganlar. Yevropaliklar keldandan so'ng paydo bo'lgan otlar XVIII asr o'rtalaridan ovchilarning muhim yordamchisiga aylanadi. Mustamlakachilardan ajralib yarim yovvoyi holatga tushgan yilqi (mustang)ni qayta o'rgatib, ovda va yuk tashishda foydalagan Terimchilik, mo'yna va qush ovlash, baliqchilik ham muhim soha hisoblangan.

Metallni bilmaganlar, o'q-yoy va nayza uchlari, bolta va boshqa qurollarni tosh, suyak va shoxdan, uy-ro'zg'or buyumlarini teri va yog'ochdan yasaganlar. Hayvonlarni ba'zan bo'ri yoki bizon terisi bilan niqoblab, maxsus to'r bilan yoki chuqur qazib butun yoz bo'yi ov qilganlar.

Dasht ovchi hindularining ijtimoiy tuzumi matriloxatdan patriarxatga o'tish davriga to'g'ri keladi. XIX asrning oxirlarigacha ko'p qabilalarda matrilokal joylanish va nikoh tartiblari saqlanib kelgan. Yevropaliklar bilan aloqalarning kuchayishi, yilqichilikning paydo bo'lishi ijtimoiy munosabatlarning o'zgarishiga jiddiy ta'sir qila boshladi. Ijtimoiy tabaqalanish rivojlanib ota urug'i hukmronligi kuchayadi. Ovchilikda muhim rol o'ynagan ot boyluk belgisi bo'lib qoladi. Yuzlab otlarga ega bo'lgan jamoa a'zolari kambag'al urug'doshlarini eza boshlaydilar. Bosqinchilik bilan shug'ullanuvchi otryadlar paydo bo'ladi, oqibatda urush boyluk orttirish manbaiga aylanadi. Harbiy ishga e'tibor kuchayib, qabila boshlig'i qilib mashhur lashkarboshilarni saylash odat bo'lgan.

Ma'naviy madaniyatida ham ancha o'zgarishlar ro'y beradi. Kiyimlarga, uylarni bekitadigan terilarga, uy-ro'zg'or buyumlarga naqsh berish juda rivojlangan. Piktografik rasmlar bilan yilda o'tadigan muhim voqealarni tasvirlovchi solnomalar yozilib borilgan o'ziga xos kalendarga ega bo'lganlar. Tabiat kuchlarini ilohiylashtiruvchi: arvoqlar orasida ham tabaqalanish natijasida eng muhim va ikkinchi darajali avliyolar paydo bo'ldi. Eng katta marosimlar quyosh ibodati bilan bog'liq, undan keyingi pog'onada turgan yer, suv, olov, havo kabi tabiat kuchlariga hatto bizon, it va boshqa hayvonlarning ruhlariga sig'inganlar. Diniy marosimlarni o'tkazishda duxonlik va tabiblik bilan shug'ullanuvchi shomonlar ajralib turadi. Boy folklor mavzulari ham diniy rivoyatlar bilan sug'orilgan. Tasviriy san'at rivojlangan. Chaylalarga yopiladigan terilarda, zamsh kiyimlarda va boshqa buyumlarda kishi va hayvon timsollari tasvirlangan.

Dashtli hindularning yerlarini tartib olish XIX asrda kuchaydi. Mustamlakachilar «yovvoyi g'arb» deb hisoblagan dasht joylarni ham bosib olib, mahalliy

aholini o'z yerlaridan, ko'pchiligini esa rezervatsiyalarga haydagan. 1830-yildan kela boshlagan «oq tanli» ovchilar bizonlarni ommaviy ravishda qirib (oxirgi yovvoyi bizon 1881-yili o'ldirilgan) hindularni asosiy hayot manbaidan mahrum etgan.

Me'morchilik. Yevropaliklar Amerikaga kelmaslaridan oldin hindularning o'ziga xos me'morchiligi bo'lgan. Irokezlar «uzun uylar» deb atalgan turarjoylar yaratgan bo'lsalar, Pueblo hindulari «pueblo» qishloq uylarini qurganlar. Preriya hindularining uylari ko'chib yurishga moslashgan, konus shaklida yog'ochdan qurilib, bizon terisi bilan yopilgan va to'shalgan. Uyning o'rtasida o'choq -- gulxan yoqilgan. Har bir oila alohida o'zi uchun chayla tiklagan. qavmu qarindoshlarning chaylaları bir-biriga yaqin doirasimon o'rnatilib, o'rtada qabila kengashiga mo'ljallangan maxsus katta chayla (chodir) tiklangan.

Ingliz, golland va fransuz mustamlakachilari AQShga Yevropa an'analarini keltirdilar. Dastlabki binolar barokko uslubida qurilgan. Ular sodda bo'lib, naqshlar kam ishlatilgan. XVIII – XIX asrlarda AQSh me'morchiligida klassisizm uslubi hukm surdi. Bu uslubda davlat va jamoat binolari (Vashingtondagi Oq uy, Nyu-Yorkdagi Eski ratusha-shahar idorasi), ibodatxona va boshqalar qurilgan. Keyinroq quramalik va dabdabalilik kuchaygan bo'lib, bunga misol tarzda Vashingtondagi Kapitoliy (kongress) binosini keltirish mumkin. Fuqarolar urushidan so'ng AQSh me'morchiligi yuksalish yo'liga o'tdi. AQShning bir qancha iste'dodli me'morlari – T. Richardson, J. O. Ryoblin, U. O. Reblinglar qurilish texnikasi rivojiga katta hissa qo'shgan (Bruklin ko'prigi). XX asrda AQSh me'morchiligi, asosan, texnika va iqtisod sur'atiga bog'liq holda rivojlandi. XX asrning 20 – 30-yillarida Amerikaning bir qancha shaharlarida (Nyu-York, Los-Anjeles, Chikago va boshqalar) nihoyatda baland

binolar qurildi. Amerikaning eng iste'dodli me'morlari – L. Salliven va F. L. Rayt yangi texnika imkoniyatlarini estetik tushunishga intilganlar. L. Salliven ko'p odam sig'adigan katta binolar uchun po'lat to'sinli konstruksiyani ishlab chiqqan, F. L. Rayt esa kichik bino loyihalari ustida ishladi, ayni vaqtda bir necha baland hamda ba'zi ma'muriy binolar loyihasi ham 30-yillar o'rtalarida chizilgan. 2-jahon urushi yillari AQShda yig'ma qurilish rivojlangan. Urushdan so'ng «Po'lat va alyuminiy» me'morchiligi rag'batlantirildi, me'moriy shakllarning «universal uslubi» taraqqiy etdi (L. Mis van der Roe asarlari). 50-yillarning oxirida yangi klassisizmning yangicha nusxasi paydo bo'ldi (E. D. Stoun, M. Yamasaki kabi me'morlar). 60 – 80-yillar inshootlari hajmining kattaligi, geometrik miqyoslarining salmoqliligi, me'moriy yo'nalishlarning betartibliigi bilan ajralib turadi (Nyu-Yorkdagi Xalqaro savdo markazining 412 m balandlikdagi 110 qavatli minorasi, me'morlar M. Yamasaki, E. Rot. Chikagodagi «Sire va Robak» savdo konsernining 442 m balandlikdagi minorasini misol tarzda keltirish mumkin).

Amerika millatining shakllanishi. Shimoliy Amerika aholisi etnik tarixining, bu yerda yashovchi zamonaviy millatlar shakllanishining o'ziga xos tomonlari shundaki, mintaqada yashovchi zamonaviy millatlar turli qabila va qabila uyushmalarining etnik konsolidatsiyasi natijasida emas, balki materikka turli tarixiy davrlarda Yevropa va Afrikadan ko'chib kelgan aholining mahalliy aholi bilan o'zaro qorishuvi natijasida shakllangan. XVII asrdan boshlab hozirga kungacha Yevropadan AQSh va Kanadaga 45 millionga yaqin odam ko'chib borgan. Ularning ayrimlari o'z mamlakatlariga qaytib ketgan bo'lsa-da, lekin aksariyati umrbod mazkur qit'ada qolib ketganlar hamda Shimoliy Amerikaning 150 mln. aholisi o'sha ko'chuvchilarning avlodlaridir.

Amerika Qo'shma Shtatlari (AQSh)ning umumiy yer maydoni 9,5 mln km² bo'lib, aholisi 320 mln. kishidan iborat (2013-y). Yirik shaharlari: Nyu-York, Chikago, Los-Anjeles, Filadelfiya, Xyuston, Detroyt, San-Fransisko, Vashington, Boston, Dallas, Klivlend, Baltimor shaharlaridir.

1775 – 1783-yillarda Shimoliy Amerikada mustaqillik uchun urush davomida 1776-yil 4-iyulda federal davlat – AQShga asos solingan va u respublika deb e'lon qilingan. Jorj Vashington AQShning birinchi prezidenti bo'lgan. Mamlakat shimolida sanoat va fermerlik, janubda quldorlikka asoslangan dehqonchilik rivojlangan. G'arbdagi hindu qabilalarini haydab yuborish va yangi yerlarni o'zlashtirish hisobiga AQSh hududi tez kengaya borgan. 1803-yilda Fransiyadar, G'arbiy Luiziana «sotib olindi», 1819-yilda Ispaniya Floridaning bahridan o'tdi, 1836-yilda Meksikadan Texas tortib olindi. XIX asr mobaynida hozirgi Kaliforniya, Arizona, Nyu-Meksiko, Nevada shtatlarining hududlari, Kolorado va Vayoming shtatlarining bir qismi qo'shib olindi. Shimol burjuaziyasi bilan janub plantatorlari o'rtasidagi ziddiyat AQShda 1861 – 1865-yillar fuqarolar urushiga olib keldi, unda prezident A. Linkoln boshchiligidagi shimol shtatlari g'alaba qozondi. Urush davomida yer ulushlari haqida (1862), quldorlikni bekor qilish to'g'risida (1865) qonunlar qabul qilindi. Fuqarolar urushidan so'ng mamlakat iqtisodiyoti jadal rivojlana boshladi. 1867-yilda AQSh Rossiya imperiyasidan Alyaska va Aleut orollarni sotib oldi; XIX asr oxirida Filippin, Gavayi, Puerto-Riko va boshqa orollarni, 1903-yilda Panama kanali zonasini qo'lga kiritdi. Ikki asr bo'sag'asida AQShga ko'chib kelishning yangi to'liqini boshlandi. Muhojirlarning aksariyati Janubi-Sharqiy Yevropadan bo'lgan.

Amerika millati, asosan, Shimoliy Amerikada mustaqillik uchun kurash arafasida va shu kurash davomida shakllangan. AQShga muhojir bo'lib kelgan turli-tuman etnik guruhlar assimilyatsiyalashgan bo'lib, amerikaliklar qiyofasiga, tili va madaniyatiga o'z hissalarini qo'shgan. 1861 – 1865-yillardagi urushlar urushi arafasida AQShga ko'chirib kelgan va nemislar kelgan. XIX asr oxirlarida esa G'arbiy Yevropa bilan bir qatorda Sharqiy va Janubiy Yevropadan, Osiyodan muhojirlarning kela boshlashi amerikaliklarning etnik xilma-xilligini kuchaytirdi. Birinchi jahon urushi davrida (1914 – 1918-yillarda) Meksikadan, Lotin Amerikasining boshqa mamlakatlaridan ham juda ko'p muhojirlar kelgan. Birinchi jahon urushidan keyin chet ellardan ko'chib kelish qonuniy cheklab qo'yilgach, kelgindilar soni kamaya boshladi.

Umuman olganda, amerikalik millati uch asosiy etnik tarkibiy qismdan:

1. **Yevropaliklar** va turli joy aholisi bo'lgan hindulardan tashkil topgan. AQSh aholisining 82,8 foizni asli kelib chiqishi yevropaliklar, 12,6 foizni afrikaliklar, 3,6 foizni osiyoliklar, 1 foizni hindular, eskimoslar, aleutlar tashkil etadi. Mazkur mamlakat aholisining 80 foizi shaharlarda yashaydi. AQSh amerikaliklari millat sifatida, asosan, XVIII asrning ikkinchi yarmida Yevropaning turli mamlakatlaridan kelgan muhojirlarning aralashib ketishi natijasida tarkib topgan. Afroamerikaliklar AQSh amerikaliklarining o'ziga xos irqiy-etnografik guruhi bo'lib, ular XVII – XIX asrlarda mamlakatga olib kelgan afrikalik qullarning avlodlaridir. Afroamerikaliklar ko'p asrlar davomida ayirmachilik va kamsituvga duchor qilinishiga qaramay, afrikaliklarning oq tanlilar bilan jismoniy aralashuvi sodir bo'ldi. Daraqaylar afroamerikaliklar umumiy sonining anchaguna qismini tashkil etadi. AQShda meksikanlar, italyanlar, nemislar, fransuzlar, irland-

lar, norveglar, gollandlar, yaponlar, polyaklar, xitoylar va boshqa xalqlar ham yashaydi. Ko'pgina milliy guruh (polyak, italyan va boshqa)lar o'z mamlakatlari madaniyatlarini qisman saqlab qolganlar, lekin ingliz tilida gaplashadilar.

AQShda 5 mingga yaqin o'zbek istiqomat qiladi. Ular, asosan Nyu-York, Vashington, Nyu-Jersi shtatlarida, Filadelfiya shahrida hamda mamlakatning boshqa shtat — shaharlarida yashaydi. Ular turli kasb hamda tijorat ishlari bilan shug'ullanadilar. Hozirgi amerikalik o'zbeklarning ota-bobolari 1917-yilgi oktabr to'ntarishidan keyin bolsheviklar tazyiqidan qochib, avval Afg'oniston va Xitoyga o'tib ketganlar. 1950-yillarda esa, Pokiston, Saudiya Arabiston, Turkiya orqali AQShga borib qolishgan. Ikkinchi jahon urushi davrida turli yo'llar bilan u yerga borib qolgan o'zbeklar ham uchraydi.

39-§. Markaziy Amerika xalqlari

Markaziy Amerika — Shimoliy Amerikaning janubiy qismi. Meksika tog'ligining janubiy — Bal-sas botig'idan Daren bo'ynigacha davom etgan (ba'zan mazkur mintaqaning chegarasini Teuantepek va Panama bo'yni orqali o'tkazadilar) Uzunligi 2400 km. Eni Panama bo'ynida 48 km. Yukatan yarim orolida 960 km. G'arbdan Tinch okeani, shimolda va sharqdan Meksika — va Karib dengizi bilan o'ralgan.

Markaziy Amerika hududida Meksikaning janubi-sharqiy qismi, Gvatemala, Salvador, Gonduras, Nikaragua, Kosta-Rika, Panama, Beliz davlatlari joylashgan. Umumiy maydoni 770 ming km. Aholisi taxm. 45 mln. kishi (2001). Mintaqadagi 47 ta yodgorlik YUNESKO ro'yxatiga kiritilgan bo'lib ulardan 31' ta Meksika hududida joylashgan.

Markaziy Amerika hindulari qayiqi

Amerika qit'asining AQSh bilan Meksika chegarasidan janubiy qismini, odatda, Lotin Amerikasi deb ataydilar Lotin Amerikasi davlatlarining 2/3 qismida ~~(span' til)~~ rasmiy til deb qabul qilingan. Braziliya (mintaqa aholisining qolgan 1/3 qismi)da portugal tili tarqalgan. Faqat 3 foiz aholi yashaydigan kichkina davlatlarda fransuz (Gaiti), ingliz (Gayana, Trenidad, Barbados, Yamayka, Bagam va boshqa orollarda) va golland (Surina) tillari hukmron. Mamlakatlar tillari va tarixiy taqdiri bilan umumiylikka ega bo'lsa-da, o'zining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, etnomadaniyati va xo'jalik xususiyatlari bilan farq qiladilar. Masalan, Argentina, Braziliya, Meksika va Venesuela ancha taraqqiy qilgan zamonaviy mamlakatlar qatoriga kiradi. Aksincha, rivojlanmagan Gaiti iqtisodiy ko'rsatkichlariga qaraganda, yuqorida qayd qilingan mamlakatlarga nisbatan orqada qolgan. Yoki eng katta hududga ega bo'lgan Braziliya Salvadorga nisbatan 400 hiasa ko'p maydonni egallaydi, qo'shni Gana aholisiga nisbatan 150 hiasa ko'proq aholiga ega.

Gvatemaladagi Tikal piramidasi

Lotin Amerikasi aholisining etnik qiyofasi ham turlicha. Uzoq davr ichida mahalliy aholi bilan kelgindi yevropaliklar va millionlab qul qilib keltirilgan afrikaliklar avlodlarining aralashmasidan paydo bo'lgan hozirgi mamlakatlarning o'ziga xos milliy madaniyati, mehnat va xalq ijodi an'analari shakllangan Markaziy Amerikaning zamonaviy aholisi kelib chiqishi hindu-ispans bo'lganlarning qorishuvidan tashkil topgan. Chunonchi, bu borada Salvador, Nikaragua, Gondurase, Gvatemalada aholining yarmi-o'z ona tillarida so'zlashuvchi hindulardan iborat. Kosta-Rikada esa mustamlakachi ispanlarning avlodlari mahalliy hindular bilan deyarli qorishmagan. Panamada esa aholining ko'p qismini qora tanlililar tashkil qiladi (12 - 15 foiz). Hindularning turli qavmlari, shu jumladan, mayyalar bo'lgan bo'lib, ular 300 yildan to 900 yilgacha asosiy aholi bo'lgan. Dastlabki

yevropalik mustamlakachilar afrikalik qullarni sotib olgan va aynan mazkur qullar avlodlari hozirgi kungacha Nikaragua, Belizea va Panamada yashashadi. Garchi Belizada rasmiy davlat tili ingliz tili bo'lsa-da, mintaqaning deyarli barcha hududlarida ispan tilida so'zlashadi. Shuningdek, ko'plab odamlar mahalliy hindu tillarida ham so'zlashadilar. Mintaqaning rang-barang tabiati ham ularning xo'jalik-madaniy tiplari va madaniyati xususiyatlariga mislsiz ta'sir o'tkazgan. Nihoyatda ko'p tabiiy boyliklarga ega bo'lgan mazkur mintaqani «jahonning xazinasi» deb ham ataganlar.

Mahalliy aholi o'tmishda yuksak madaniyat yaratib, faqat Lotin Amerikasigagina emas, balki jahon madaniyatiga ham ulkan hissa qo'shganlar. Hindu qabilalari jahonda birinchi bo'lib kartoshka, pomidor, makkajo'xori, manioka, paxta, kungaboqar, kakao va boshqa muhim ekinlarni kashf etganlar. Ular dastlab kauchuk shirasidan foydalanish, kurare zaharini ishlab chiqarish va tibbiyotda foydalanishni o'rganganlar, gamakni kashf qilib jahonga yoyganlar. Go'zal qadimiy me'morchilik, katta hashamatli shaharlar va dabdabali piramidalar, afsonaviy o'yma va bo'rtma rasmlar bilan bezatilgan ko'shku saroylar, turli shakl va hajmdagi go'zal haykallar, rang-barang bo'yoqli idish va buyumlar, tilladan quyilgan har xil haykallar hindularning mo'jizakor san'at sohiblari ekanligidan dalolat beradi. Lotin Amerikasi hindulari yaratgan kuy va o'yinlar ham uzoq elatlarga tarqalib shuhrat qozongan. Bu yerda yevropaliklar kelgunga qadar ilk sinfiy jamiyat, yuksak san'at va hunarmandlikka ega bo'lgan davlatlar paydo bo'lgan.

Meksikaning tubjoy aholisi. Tadqiqotchilarning fikricha, hozirgi Meksika hududiga odamlar 15–12 ming yillar muqaddam kela boshlagan. Ular Tinch okean sohillari bo'ylab kelganlar, keyin ichki

vodiylarni egallaganlar. Dastlab Meksikada ovchilik, baliqchilik va terimchilik bilan shug'ullanuvchi mayda daydi qabilalar yashagan. Miloddan IV ming yilliklardan boshlab dehqonchilik yuzaga keladi va birinchi bo'lib makka, loviya va qovoq eka boshlaydilar. II mingyillikka kelib dehqonchilik asosiy xo'jalik sohasiga aylanadi. O'sha davrdan boshlab Meksika hududida yuksak madaniyat yaratgan elatlar yashaydi.

Miloddan avvalgi I mingyillikning oxirlarida va milodning birinchi asrlarida bu yerda neolit darajasidagi almeklar va sapoteklarning dehqonchilik madaniyati shakllangan edi. Bu madaniyat Quyosh va Oyga atab qurilgan dabdabali piramidalar, devorlari rasmi ibodatxonlar va zodagonlarning saroylari, tosh to'shalgan, ko'chalar loydan qurilgan uyli mavzolari bilan ajralib turadi. Ularning o'rniga kelgan tolteklar to XII asrgacha tevarak-atrofdagi elatlarga o'z ta'sirini o'tkazib kelgan.

IX – X asrlarga kelib mazkur madaniyatlar asta-sekin inqirozga uchrab, Mexiko vodiysida yangi elatlar – tenochka yoki astek qabilalari paydo bo'la boshlaydi. Ular XIV asr boshlarida shimoli-g'arbiy hududlardan bostirib kirib qadimiy madaniyat markazlarini egallab o'z tillarini saqlab qolganlar. Asteklar qudratli davlat birkimasiga asos solgan va eski madaniy an'analarni davom qildirganlar. Ular kuchli qo'shinga ega bo'lgan va qisqa muddat ichida qo'shni qabilalarni bo'ysundirib soliq to'lashga majbur qilgan.

Asteklar o'ziga xos sug'orish va melioratsiya tizimiga asoslangan dehqonchilik xo'jaligini yaratganlar, loviya, pomidor, batata (shirin kartoshka), kakao, tamaki va paxta ekkanlar. Yer o'g'itlangan, yo'nilgan yog'och bilan ishlov berib ekilgan. Maxsus qamishdan sol yasab, ustiga tuproq to'kib, suzadigan

orolchalarda dehqonchilik qilganlar. Paxta va agava tolasidan ip yig'rib turli mato to'qiganlar. Uy hayvonlaridan it va kurka saqlaganlar. Bug'i, quyon, yovvoyi qushlarni o'q-yoy, nayza, tuzoq bilan ov qilganlar, ko'l va daryolarda baliq tutganlar. Mis va toshdan bolta, nayza uchi va pichoqlar, naqsh berilgan charxreiz sopol idishlar, oltindan har xil bezaklar yasaganlar. Hunarmandchilik nihoyatda rivojlangan bo'lsa-da, ammo mehnat taqsimoti bo'lmagan. Zarur buyumlar oilalarda ishlab chiqarilgan.

Katta shaharlar hunarmandchilik va savdo markazlariga aylandi. Masalan, qudrathi asteklar davlatining poytaxti Tenochtitlan katta ko'lning o'rtasidagi orolda qurilgan va o'zining go'zalligi, ulug'vorligi va kashamatliligi bilan ispan istilochilarini hayratda qoldirgan. Moktesuma I (1440 – 1469) boshqaruvi davrida shahar aholisi suv toshqinidan himoya qilish uchun to'g'onlar barpo etgan, toshdan piramidalar, ibodatxona va saroylar qurganlar. XVI asr boshida shahar hududi 12 km².

Poytaxtni ko'l sohili bilan uchta 10 metr kenglikdagi damba bog'lab turgan, ikkita maxsus tarnov orqali suv o'tkazilgan. Ko'l atrofida asosiy ekin dalalari joylashgan, qishloqlar ham dalalar bilan o'ralgan.

Bu yerda turli tillar va etnik guruhlariga mansub 10 mln. ga yaqin odam istiqomat qilgan. Davlat boshqaruvi markazlashgan bo'lib, davlatni Yevropadagi katta imperiyalar bilan qiyoslash mumkin.

Markaziy boshqaruv ko'rinishlarini oliy hukmdorni ilohiylashtirish, boshqaruv devoni, professional armiya, yagona davlat tili (kechua), ko'p sonli aholini majburiy ko'chirish, choparlar va qo'riqlanadigan yo'l bekatlaridan iborat bo'lgan aloqa tizimi misolida ko'rish mumkin. Qiziqarli tomoni shundaki, aynan mana shunday katta mamlakatni boshqaruv tizimida yozuv madaniyati bo'lmagan.

Asteklarning uylari, odatda, qamishdan qurilib. devorlari loy bilan suvalgan, tomi somon bilan yopilgan. Boy tabaqalar uylarini xomg'ishtdan tekis tomlili va ichki hovlilili qilib qurganlar. Poytaxtdagi ba'zi uylar ustunlarga tiklangan. Piramida shaklidagi ibodatxona va jamoa inshootlari toshdan dabdabali qilib qurilgan, haykallar va o'yma naqshli toshlar bilan bezatilgan. Qishloq jamoasi (kalpulli) umumiy yerga ega bo'lgan va bu yerlarni ayrim oilalarga taqsim qilganlar.

Erkaklarning kiyimlari etakli belbog' va plashdan iborat, ayollar yubka, yengsiz uzun ko'ylak kiyganlar. Poyabzal teridan tikilgan yoki agavadan to'qilgan sandaldan iborat. Kiyimlari bezatilgan, bilak va burunuzuklar osganlar, badanni bo'yaganlar. Taomlari ham turli xilda har xil ziravor aralashtirib xushxo'r qilingan. Makkadan toshyorg'ich bilan un chiqarib taom pishirganlar. Asteklar shokoladni kashf etganlar Ammo ular «chokolat»ni ichimlik sifatida iste'mol qilganlar.

Mayya davlati. Milodning boshlarida Yukatan yarim orolining janubiy qismida hozirgi Gvatemala hududida bir qancha mayda shahar-davlatlar paydo bo'ladi. Mayya sivilizatsiyasi rivojining cho'qqisi eramizning IV – VII asrlariga to'g'ri keladi. Mayyalar juda murakkab ibodatxonalar qurgan bo'lib, ularning atrofida turarjoylar joylashgan edi. Ehromlardan eng kattasi bo'lgan Tikal atrofida 40 000 kishi yashaydigan shahar joylashgan. Hamma binolar toshdan qurilgan. Bu Mayya davlatning bosh kenti, amalda poytaxti bo'lgan.

Mayya jamiyatini jangchi-ruhoniylarning zodogon sinfi boshqargan. Ular mayyalarning eng oliy diniy yetakchilari, ayni paytda harbiy lashkarboshilar ham bo'lib, qo'shni hamjamiyatlar bilan doimiy urushlar

olib borardilar. Aholining katta qismi dehqonlardan iborat bo'lib, ular hosilning bir qismini zeb-ziynatlar ichida yashovchi zodogon hukmdorlarga berishlari kerak edi

V – VI asrlarga kelib bunday davlatlarning soni yana ham ko'payadi va shimoliy hududlarga tarqaladi. Ular o'zaro kurashib turganlar. Ammo janubi davlat – shaharlarning ko'pchiligi XI asrga kelib birdaniga bo'shab qoladi. Yukatan yarim orolining shimolida o'sha davrda mayya xalqlarining bosh shahri Mayyapan kuchayib yuksak madaniyat yaratgan qudratli davlatga aylangan va ispanlar istilosiigacha o'z hukmronligini saqlab kelgan.

Mayya ancha rivojlangan dehqonchilik xo'jaligiga ega bo'lgan. Ular o'rmonlarni toshboltalar bilan kesib, daraxtlarni kuydirganlar, kul bosgan dalani yog'och bilan qaylab urug' sepganlar. Asosiy ekin makkajo'xori hisoblangan. Undan tashqari loviya, pomidor, qalampir, qovoq va paxta ekilgan. Go'shtga it va kurka

Maya pramidasi

boqilgan. o'q-yoy, nayza va puflab otadigan naycha bilan ov qilib ham go'sht g'amlangan. Baliqchilik va asalchilikni bilganlar. Mayya hindulari birinchi bo'lib kakao daraxtini o'stirib, mevasidan ichimlik tayyorlaganlar.

Mayya davlatida ruda bo'lmaganidan metall qurollarni, ayniqsa, temir bolta va nayza uchlari, mis bilan oltin qotishmasidan yoki sof oltindan yasalgan bezaklarni Meksikadan va qo'shni mamlakatlardan keltirganlar. Paxta va agava tolalaridan nozik matolar to'qilgan, ulardan plash, yubka va boshqa kiyimlar tikkanlar, charxsiz sopol idishlar yasab, ularga turli naqshlar berilgan. Savco-sotiq ancha rivojlangan, loviya va kakao urug'larini pul vazifasini bajargan. Qul savdosi ham bo'lgan.

Mayya davlati boshida cheksiz huquqqa ega bo'lgan hokim («xalach vinik» – buyuk odam) turgan. Oliy kohin uning o'ng qo'li va maslahatchisi hisoblangan. Xalach vinik soliq to'plash va qozilik qilish uchun qishloqlarga maxsus boshuq (batab) tayinlagan. Astronomiya va boshqa bilimlarni yaxshi egallagan kohlilar zo'r kuchga aylangan.

Mayya yuksak madaniyat yaratgan xalqlardan Ular o'ziga xos yozuvni kashf etib, ma'lum bilimlarni chuqur egallaganlar. Ayniqsa, aniq bilimlar, chunonchi, astronomiya va matematika nihoyatda rivojlangan. Mayyaliklar yil hisobini daqiqalargacha aniqlab kalendar tuzganlar. Ularda yil 365 kunga bo'lingan, kalendar 20 kunlik oydan va 13 kunlik haftadan iborat bo'lgan. Ieroglif tizimiga asoslangan mayya yozuvlarida kohinlar turli afsonalar, duo va tarixiy solnomalar yozib qoldirganlar. Shu yozuvda har 20 yilda tarixiy voqealar bayon qilingan maxsus tosh ustunlar o'rnatilgan. Nihoyatda go'zal san'at bilan tasvirlangan o'yma va bo'rttirib yasalgan ajoyib rasmi murakkab ibodat va turmush inshootlari hozirgacha kishini maftun qiladi.

Mayya xalqining diniy tasavvurlari sinfiy munosabatlarni muqaddaslashtirgan juda murakkab serhasham marosim va ibodatlardan iborat bo'lgan. Muqaddas kitoblar fikus qobig'idan ishlangan qog'ozlarga yozilgan va rangli rasmlar bilan bezatilgan. Afsus, deyarli barcha qo'lyozmalar ispan mustamlakachilari tomonidan kuydirilgan. Asosiy e'tiqodlari dehqonchilik bilan bog'liq aholi osmon, yomg'ir, o'simlik va boshqa tabiat hodisalarini ifodalovchi xudolarga sig'inishga asoslangan.

40-§. Janubiy Amerika xalqlari

Inklar davlati. Janubiy Amerikadagi And tog'larining hozirgi Kolumbiya, Ekvador, Peru, Boliviya, Shimoliy Chilida, ya'ni juda katta hududda kechua til oilasiga mansub turli elat va qabilalardan tashkil topgan Ink davlati bo'lgan. Bu yerda I ming yillikda kechua va aymara tillaridagi ko'plab mayda qabilalar yashagan. Rivoyatlarga qaraganda, XIII asrga kelib shu qabilalardan Kusko vohasida joylashgan Inklar kuchayib 1438-yildan qabilalar ittifoqiga bosh bo'ladi va oliy kasta deb taniladi. Boshqa barcha elatlar unga bo'ysunib soliq to'lab turgan.

Ink davlatida aholi, asosan, dehqonchilik bilan shug'ullangan. Asli And tog'larida dehqonchilik xo'jaligi miloddan avvalgi uch minginchi yillikda paydo bo'lgan. Inklar miloddan avvalgi VI asrda shakllangan chanapata madaniyatining merosxo'rlaridir. Ular markazlashgan sug'orish tizimini yaratganlar, asosan, makka va kartoshka ekanlar. Kartoshkaning ko'p turlari, Yevropaga ilk bor shu yerdan olib borilgan. Dalalar tosh bilan berkitilgan kanallar orqali sug'orilgan, suv omborlari to'ldirilgan Yerga

Inklarning olin haykatchalari

jez uchli maxsus tayoq (taklya) va tosh, bronza uchli chopqi bilan ishlov berilgan, hosil jez o'roq bilan o'rilgan. Umuman 40 ga yaqin ekin turlarini bilganlar.

Andlik hindular Amerika qit'asidagi chorvachilikni bilgan yagona elatlardan hisoblangan Kechua va aymara xalqlari va alpaka nomli hayvonlarni qo'lga o'rgatib yuk tashishda foydalanganlar. go'shti, yog'i, terisi, juni, suyagini ko'jalikda keng ishlatganlar.

Lamaning yovvoyi turini uch yilda bir marta mol qo'ralari-ga haydab, qamab, junini qirqib, keyin erkinlikka chiqarib yuborganlar. Go'sht uchun dengiz cho'chqasi va o'rdaklarni cvlaganlar. Uy hayvonlaridan faqat echki saqlaganlar.

Ink davlatida hunarmandlik rivojlangan. Ular metallni ruda konlaridan qazib olganlar. Mis, ku-

mush, oltin, simob va boshqa rangli metallarni, hatto yez ishlab chiqqanlar, turli qurol (o'roq, bolta, pichoq), bezaklar va diniy buyumlar yasaganlar. Sharxsiz naqsh berilgan ajoyib sopol idishlar va haykalchalarni ishlab chiqqanlar, paxta va jundan chiroyli nozik matolar to'qiganlar. Hech qanday qorishmasiz yirik kesilgan tosh bo'laklardan dabdabali ibodatxona va qasrlar tiklaganlar. Oddiy kishilarning uylari toshdan yoki xomg'ishtdan qurilgan, qamish yoki somon bilan yopilgan, oynasiz va chipta eshikli kichkina xonalardan iborat.

Inklar g'ildirakli transport bo'lmasa ham yo'llarga katta e'tibor berganlar. Bizning davrimizgacha yetib kelgan dengiz sohili va tog' etaklarida qurilgan tog' yo'llari, tunnel va ko'priklar hozirgacha kishini hayratda qoldiradi. Ular yengil sol kemalarda uzoq masofalarga sayohat qilganlar. Pulni bilmaganlar, ammo natural savdo-sotiq rivojlangan. Hokimlar eng

Keshva qabilasi vakili

mohir ustalarni poytaxtga to'plaganlar. Bo'ysundirilgan qishloqlardan yosh qizlarni zo'rlab keltirganlar va to'rt yil davomida to'qimachilik va boshqa kasblarga o'rgatganlar, keyin ular 30 yoshigacha erga tegmasdan ink zodagonlariga xizmat qilganlar.

Asosiy ijtimoiy hujayra qishloq jamoasi (aylu) hisoblangan. Yer bosh hokimning mulki hisoblansa ham har yil jamoa a'zolari (vilalar)ga taqsim qilib berilgan. Oliy hokimga («Inka dalasi») va kohinlarga («Quyosh dalasi») maxsus yerlar ajratilib, uni jamoa a'zolari ishlab hosilini yig'ib berganlar.

Davlat tuzumi o'ziga xos despotizmga asoslangan quldorlik imperiyasi hisoblangan. Inklar yuqori tabaqada deb tanilgan va ular mehnatdan ozod bo'lib boshqa qabilalar hisobiga yashaganlar. Soliqdan kechua qabilasi ham ozod bo'lgan, boshqa qabilalar inklarga qaram bo'lib soliq to'laganlar, qul yetkazib berganlar. Ammo urug'chilik munosabatlari (fratrylik) saqlangan. Inklar hatto kiyim va bezaklari bilan ajralib, hukmron kastaga aylangan, hokimlar va kohinlar ham ulardan saylangan. Oliy Inka (Sana Inka) quyosh o'g'li hisoblangan, unga boshqalar itoat qilgan.

Ink davlatida politeistik (ko'p xudolik) dinlari keng tarqalgan. Quyosh ibodati eng muhim hisoblangan. shuning uchun Sana Inka ham xudo darajasiga ko'tarilgan. Ona yerga, tabiatga sig'inganlar, Makka va Kurtoshka xudolari bo'lgan, ajdodlar arvoqlariga ham sig'inganlar. Katta bayramlarda yoki ofat kelsa asirlardan yoki bo'ysundirilgan qabilalarning bolalaridan qurbonlik qilganlar. Kohinlar diniy marosimlardan tashqari astronomik kuzatishlarni ham olib berganlar. Inklarda ikki xil yil hisobi – Quyosh (366 kun) va Oy (354 kun) kalendari bo'lgan. Tarix va genealogiya bilan shug'ullanuvchi maxsus donishmand (amauta)lar bo'lgan. Tabibchilikdan tashqari xirurgiya tajribasiga ega bo'lganlar, trepanatsiya qi-

ishni bilganlar, hieroglif yozuvi bilan birga o'ziga xos rangli iplardan tuzilgan tugma yozuv ham bo'lgan. Ammo noyob yozuv namunalarini ispan istilochilari butunlay yo'q qilganlar.

Chilining janubiy hududlarida bir necha guruhlar bo'lingan araukan qabilalari yashaydi. Ular ham inklar singari dehqonchilik bilan shug'ullanganlar, kartoshka, mais, loviya, suli ekanlar, chorvachilik va terimchilikni bilganlar, qisman ovchilik ham qilganlar. Kiyimlari gazlamani ikkiga buklab, o'rtasini bosh sig'adigan qilib kesib olingan plash (pancho) shaklida bo'lib, uning tagida teridan shim kiyganlar. Har xil chig'anoq va metallardan yasalgan bezaklar taqishgan. Araukanlar qamishdan to'qilib, loy bilan suvalgan konus shaklidagi somon yoki qamish tomli uylarda yashaganlar. Ijtimoiy tuzumi matriarxatdan ota urug'iga o'tish davriga to'g'ri keladi. Ular inklar-ning qattiq ta'sirida bo'lgan va madaniyatining ko'p tomonlarini, jumladan, metall ishlab chiqarishni, tugma yozuvni qabul qilib oiganlar. Chili davlati araukanlarni 1883-yili katta kuch bilan o'ziga bo'ysundirgan. So'nggi davrlargacha ular ba'zi jamoatchilik munosabatlarini saqlab kelganlar. Hozir ko'pchilik araukanlar rezervatsiyalarga joylashgan.

Tropik o'rmon hindu qabilalari. Janubiy Amerikaning shimoli-sharqiy va markaziy qismlarida mustamlaka arafasida aravak, tupi-guarani va karib til oilasiga mansub turli qabilalar yashagan. Ular nihoyatda qoloq ibtidoiy jamiyat darajasida turgan o'troq elatlardir. Asosiy kasbi tropik dehqonchilik bo'lib, mayda butazorlarni toshboltalar bilan qirqib kuydirganlar, kul aralash tuproqqa yog'och tayoq bilan kavlab makka, batata, loviya, tamaki va paxta ekanlar.

Amazonka va Orinoka daryolarining tropik o'rmonlarida ov qilganlar, daryo va ko'llarda baliq tutgan-

lar. Toshboltalar ham qurol. ham savdo voertasi rolini o'ynagan. Ovda parli o'q-yoy, suyak, chig'anoq va yog'ochdan yasalgan turli qurollar ishlatilgan. Maymun va qushlarni ovlashda uchi kurara nomli o'simlik zahari surtilgan bambukdan yasalgan pufak naycha qurol (sarbakan) ishlatilgan. Umuman mahalliy hindular mahorat bilan o'simlik zaharlaridan foydalanганlar. Baliq ovida turli to'r va savat ishlatilgan, yog'ochdan kichik kemalar yasaganlar. Baliqni o'q-yoy va sanchqi bilan ham ovlaganlar.

To'r to'qishda tropik o'rmon hindulariga teng keladigani yo'q. Yog'ochga o'rib qo'yadigan karavot-gamakni kashf qilib butun dunyoga shu nom bilan taqdim qilgan. bezgak kasalini davolashda eng zarur darmon – xinin daraxtim kashf qilgan ham o'rmon hindularidir. Ular doirasimon yoki to'rtburchakli palma yaprog'i va butoqlar bilan yopilgan uylarda yashaganlar. Devorlari ham butoqlardan to'qilgan yoki bo'yra bilan ustunlarga berkitib loy suvalgan.

Amazonka va Orinoka vohalaridagi hindular urug'-jamo'a bo'lib yashaganlar va umumiy xo'jalikka ega bo'lganlar. Oilalar matrilokal tipidagi juft nikoh tartibida bo'lsa ham guruh nikoh qoldiqlari saqlangan. Ov qiladigan va baliq tutadigan umumiy hudud jamoa mulki hisoblangan, ov teng taqsim qilingan. Har qishloq o'zini o'zi boshqaruvchi jamoaga ega bo'lib, unga oqsoqol rahbarlik qilgan. Har bir qabilada erkaklar ittifoqi mavjud bo'lgan. Qabilalararo aloqalar tabiiy sharoit tufayli uncha mustahkam bo'lmagan.

Diniy tasavvurlari ham moddiy sharoitga bog'liq bo'lgan. Tevarak-atrofdagi tabiat yaxshi va yomon arvoqlar bilan to'la, ularni yumshatish uchun xudoyilar qilib turish zarur, degan aqidaga rioya qilganlar. Shomonizm keng tarqalgan, shomonlar arvoqlar bilan voertachi bo'libgina qolmay, tabiblik ham qilgan-

lar. Diniy marosim va bayramlarda oddiy musiqa asboblari (shox, nay) jo'rligida turli raqslarga tushganlar. badanlarini bo'yaganlar, qush pati, yong'oq, tish va boshqa buyumlar bilan bezanganlar.

Yevropaliklar kelishi bilan tropik o'rmon hindulari ovga qulay joylarini tashlab changalzor o'rmonlarining ichkarisiga chekinishga majbur bo'lganlar. Ammo XIX asr oxirlarida kauchuk yig'ish uchun kelgan mustamlakachilar hindularni yana ham siqib noqulay joylarga ko'chishga majbur qilganlar.

Sharqi-Janubiy Braziliya va Pampa hindulari. Braziliyaning qalin o'rmonlarida va qurg'oq yassi tog'larda botokuda, jes va boshqa til turkumidagi mansub turli qabilalar yashagan. Ular dehqonchilikdan xabardor bo'lsa ham, asosan, terimchilik, ovchilik va baliqchilik bilan kun kechirganlar. Bir necha katta oilalardan tashkil topgan lokal guruhlar qirlarda, kichkina yerlarda manioka, botata ekib, hosilini yig'ib-terib olgandan keyin boshqa joylarga ko'chib terimchilik qilganlar. Ularning asosiy qurollari o'q-yoy va nayza, ayollar oddiy yog'och bilan kavlub yemishli ildizlar, urug' va mevalarni terganlar, erkaklar bug'u, tuyaqush va boshqa har xil mayda hayvon va qushlarni ovlaganlar, sanchqi va to'r bilan baliq tutganlar. Ularda toshdan yasalgan bolta va pichoqlar ham bo'lgan.

Botokuda qabilalari qarorgohlarida butun guruhga mo'ljallangan palma yaproqlari bilan yopilgan katta chaylalar tiklangan. Suv saqlaydigan savatlari, maxsus uy-ro'zg'or buyumlari bo'lgan. Ular kiyimni bil-maganlar, badanlarini bo'yab bezaganlar, quloqlariga va lablariga yog'och uzuk osganlar.

Mazkur qabilalarning ijtimoiy tuzumi kam o'rganilgan bo'lsa-da, urug'chilik tuzumida yashaganliklari aniq, ular dual tashkilotga ega bo'lganlar, guruhiy nikoh va ekzogamiya tartiblari saqlangan. Ular ja-

moasida ona urug' tartiblari (urug' husobi — hokazo) saqlangan, ammo erkaklar ittifoqi yitimoiy hayotda muhim rol o'ynagan. Dimiy tasavvurlari qo'shni tropik hindularnikidek tabiiy kuchlarga sig'inishdan iborat bo'lgan.

XVIII — XIX asrlar davomida Braziliya o'rmon hindu qabilalari portugallar tomonidan qirilgan. Ular rezervatsiyalarga ko'chirilib ochlik va kasalliklarga chidamay o'lib ketganlar. Ikkinchi jahon urushi arafasida botokuda qabilalarida bir necha o'nlab kishi qolgan bo'lsa, jes til oilasiga mansub qabilalarda hech kim qolmagan. Tirik qolgan hindular kauchuk plantatsiyalarida xizmat qilganlar. Ular qalin o'rmonlarda turli xomashyo (smola, kauchuk, xinning daraxti qo'big'i, noyob qushlarning patlari va h.k.) yetkazib berganlar va o'z mehnatiga arzimaydigan haq olganlar.

Pampa hindulari. Janubiy Amerikaning janubidagi keng dasht hududlarida qadimdan Patagoniya bepoyon tekisliklarini pampa deb ataydilar. Bu hududda har xil tilda gapiradigan ovchi qabilalar (asosan, chon, araukan, texuelyache) yashagan. Ular dastlab piyoda, yevropaliklar kelgandan keyin otda guana aka (lamaning yovvoyi bir turi) ov qilganlar. Ov qurollari o'q-yoy, bo'la (teri xaltaga tosh sohib ikki-uchtasini arqon uchiga bog'lab palaxmonga o'xshatib hayvonga otganlar, oyog'i yoki bo'yniga o'ralgan bo'lsa uni qo'lga tushirgan) bilan tez yuguradigan guanakani, tuyaqush va bug'ularni ovlaganlar. Ular turli o'simlik, urug' va ildizlarni ham yig'ib-terganlar.

Pampa ovchilari manzillarida daydi turmushga moslashgan bekitma yoki guanaka terisi bilan qoplangan chaylalarda yashaganlar. Terilardan zo'r mahorat bilan ishlov berib belbog'li plash yopinganlar, ot yoki guanaka oyoq terisini shilib xomligicha mahsiga o'xshash poyabzal qilib, sovuq va yomg'ir paytlarida ustiga teri kavush kiyganlar. Shunga qarab ispanlar

pampa ovchilarini «patagonlik» (katta oyoqli)lar deb ataganlar.

Patagonliklar 30 – 40 oiladan iborat qavm-qarindoshlar guruhini tashkil qilgan. Guruh boshida oqsoqol turgan va jamoa o'tkaziladigan ovni boshqargan. Qarorgohlar patrilokal tipda bo'lgan, kelin uchun qalin to'langan. Asosiy mulk – ot va qurol – erkakka tegishli, uy-ro'zg'or buyumlari yengil yog'och va teridan yasalgan. Eri o'lgan beva xotinga meros qolmagan. o'likdan qolgan barcha buyumlar yo'q qilingan. Initsiatsiya marosimlari juda tantanali bayram kiyimlarida (bo'yalgan teri, par, hayvon shoxlari bilan) chaylalar bezatilib, turli raqslar, nog'ora va surnaylar bilan o'tkazilgan.

Diniy tasavvurlar totemizm va animizm bilan bog'liq Shomoniylik ham ma'lum, shomonlar vazifasini xotinlar bajargan, erkak shomonlar ayollar kiyimini kiyinishi shart bo'lgan. Ajdod arvohlarga sig'inish kuchli bo'lgan.

Amerika hindularining dunyo sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi. Dunyo xalqlari hindular orqali juda ko'plab madaniyat turlarini o'zlashtirganlar. Chunonchi, aynan hindular orqali dunyo xalqlari makkajo'xori, kartoshka, pomidor, kungaboqar, manioka, kakao, tamaki, qalampir, loviya, yeryog'och kabi ko'plab madaniylashgan o'simliklarni yetishtirish va ulardan foydalanish madaniyatini o'rgandi.

Birgina kartoshkaning Yevroosiyo mintaqasiga tarqalishi mintaqada bu davrda sodir bo'lgan ocharchilikning kamayishiga sabab bo'lgan bo'lsa, makkajo'xorni yetishtirishni o'zlashtirish esa chorva uchun doimiy ozuqa zahirasini tayyorlash imkoniyatini berdi.

Amerika hindulari uy hayvonlarini ham yetishtirgan bo'lib, ular orasida bugungi, kunda uy kurkasi va dengiz cho'chqasi keng tarqalgan.

Psixologiya va sotsiologiya sohalaridagi fundamental kashfiyotlardan so'ng hindular madaniyatiga bo'lgan qiziqish keskin ortgan. Fransuz antropologi Levi-Bryul va Levi-Strosslar hindular orqali zamonaviy odam ongini o'rgangan. Karl Gustav Yung va uning davomchilari (Jozef Kempbel) hindular mitologiyasi orqali ong osti tafakkur va arxitiplarni tadqiq qilgan.

41-§. Amerikaning zamonaviy etnik qiyofasi

Hozirgi Amerika qit'asi o'zining rang-barang tabiati singari turli xildagi etnik qiyofaga ega. Kashf etilgandan so'ng besh asrlik tarixi davomida qit'aga juda ko'p xilma-xil elat va xalqlar kelib uning etnik tuzilishida tub o'zgarishlarga sabab bo'lgan. Ularning geografik joylashishda ham katta o'zgarishlar ro'y bergan. Hozir AQSh va Braziliyada 100 dan ortiq turli xalqlar, Kanada, Meksika va Argentinada 50 dan ko'proq, Boliviya, Venesuela, Peru, Kolumbiya va Chilida 25 ga yaqin xalq va elatlar yashaydi. 30 dan ortiq xalq bir milliondan ko'p aholiga ega.

Til jihatdan hozirgi Amerika aholisini olimlar ikki katta guruhga bo'ladilar, ~~kelgandi hind-yevropa tillari~~ (asosan, ingliz, ispan, fransuz) va mahalliy hindu tillari (mayya, astek, aymara, kechua, guarani, penuti, chubcha va hokazo). XVI - XVIII asrlar davomida Afrikadan zo'rlik bilan millionlab keltirilgan turli elatlar (bantu, yoruba, xuasa, eva va h.k.) ham qit'aning etnik qiyofasiga muayyan ta'sir otkazgan. Hozirgi Amerika qit'asining ayrim mamlakatlarida negrlar hatto ko'pchilikni tashkil qiladi.

Yevropa mustamlakasi natijasida ko'p asrlik murakkab etnik jarayon ro'y berib tub aholining faqat lingvistik va antropologik tuzilishidagina emas, uning

turmush tarzida ham jiddiy o'zgarishlar sodir bo'lgan. Albatta, mazkur jarayon tabiiy bir holat bo'lmagan, balki zo'rlik va vahshiylik bilan amalga oshirilgan. Mustamlakachilarning hindularni ochiqdan-ochiq qirib tashlash siyosati Amerika tarixining eng fojiali sahifalaridan hisoblanadi. Istilochilar keltirgan qirg'in, og'ir mehnat va turli yuqumli kasalliklar millionlab hindularning yostig'ini quritgan. Ayniqsa, Vest-Indiya aholisi XVI asrning birinchi yarmidayoq fojiali taqdirni boshdan kechirgan, oqibatda hindular o'sha davrda deyarli butunlay qirilib ketgan. Faqat ko'p sonli qadimiy madaniyat yaratgan xalqlar (aymara, guarani Janubiy Meksika hindulari) va Janubiy Amerikaning ichki to'qayzorlarida, Amazonka va Oriniko daryolarining vodiylaridagi tropik o'rmonlarda yashaydigan hindular qisman etnik hududini hamda madaniy xususiyatlarini saqlab qolganlar.

Yevropaliklarning etnik tarixi ancha murakkab va notekis. Ular Amerika qit'asining turli qismida turlicha joylashganlar. Dastlab Shimoliy Amerikaga kishilar Angliya, Irlandiya va Shotlandiyadan kela boshlagan. XIX asr o'rtalarigacha bu yerga ko'proq Shimoliy, G'arbiy Yevropa mamlakatlari vakillari ko'chib kelganlar. Kelgindilarning ko'pchiligi irqiy tomoniga kam e'tibor qilib mahalliy qabilalar bilan nikoh tuzganlar. Keyinchalik Germaniya va Shvetsiyadan emmigrantlarning to'liqini bir oz kuchaygan. XIX asrning ikkinchi yarmida Avstro-Vengriya, Italiya va hatto Rossiyadan, keyin Yaponiya va Xitoydan ham odamlar ko'chib kelgan. Ammo emmigrantlar qit'aning qulay joylarini axtarib turli yerlarga joylashganlar. Yevropaliklar ko'pincha AQSh va Kanadaning sharqiy va markaziy qismlari hamda Markaziy va Janubiy Amerikaga tarqalgan bo'lsalar, yaponlar va xitoylar, asosan, Tinch okeani sohillariga joylashgan.

AQShning aholisi qurama bo'lib, uning asosiy tili inglizcha, faqat 10 foiz aholi o'z ona tilida gapiradi. Bir necha asrlik assimilatsiya natijasida hozirgi ingliz tillik Amerika millati shakllangan. Shuni qiziqki, qit'ada yashovchi roman-german tillarida so'zlashadigan kishilarning soni shu tillarning vatanidagi aholiga nisbatan bir necha marta ko'p bo'lgan. Masalan, ingliz tilining vatani Angliyada 56 mln. kishi gapirsa, Amerikada ingliz tilida 200 mln. ga yaqin kishi gapiradi. Ispaniyada 36 mln. dan ortiq kishi ispancha gapirsa, shu tilda gapiradigan kishilar Amerikada 200 mln. dan oshadi. Portugaliya tili vatanida 10 mln. ga yaqin portugalcha gapirsa, Braziliyada shu til 115,5 mln. aholining tiliga aylangan. Umuman, qit'adagi aholining ko'pi roman tillarida (ispan, portugal va fransuz – 54 foizdan ortiq) va german tili xalqlar (ingliz tili 35 foiz), qolgan aholi hindular va boshqa kelgindi mayda millatlardan iborat.

Amerikaning etnik tarixida irqiy jihatdan negrlar alohida o'rnini tutadi. Ular XVI asrning I choragidan boshlab Afrikadan minglab keltirilgan. Uch asr davomida zo'rlik bilan, asosan, Vest-Indiya va Braziliyaga plantatsion xo'jaliklarda ishlatish uchun qul qilib keltirilgan son-sanoqsiz negrlar mahalliy etnik jarayonga o'z ta'sirini o'tkazgan, albatta. Negrlar dastlab yuzlab keltirilsa, XVII asrda bir necha mingdan iborat bo'lgan. XIX asr boshlarida 1 mln., 1860-yillarda 4 mln. ga yaqin negr kuch bilan olib kelingan. Hozir AQSh aholisining 12 foizi, Lotin Amerikasining 9 – 10 foiz aholisi negrlardir. Ular, asosan, antropologik va ha'zi milliy xususiyatlarini saqlab, joylashgan o'lkalardagi asosiy tillarni egallaganlar.

Butun Amerikada 3 – 4 asrlik murakkab assimilatsiya va konsolidatsiya jarayoni natijasida turli qurama etnik guruhlar paydo bo'lgan. Bu yerdagi Ispaniya va Portugaliya mulklariga ko'chib kelgan ispaniyalik

va portugaliyalik dvoryanlarning avlodlari «kreollar» deb nom qozongan. Ular mahalliy boy tabaqalar hisoblanib qon-qarindoshlik aloqalarini o'rnatganlar. Kreollar metropoliya aholisi bilan bir oz ziddiyatda bo'lib, ayrim huquqlar (masalan, hukmronlik qilish) dan mahrum bo'lishgan. Shuning uchun ular XIX asrning 1 choragidan mustamlakachilik tugaganidan keyin mustaqillik uchun kurashda bosh bo'lib, yangi paydo bo'lgan respublikalarda hokimiyatni o'z qo'llariga olganlar.

Aslida irqning aralashuvi mustamlakachilik davrida boshlangan. Natijada juda ko'p metislar paydo bo'lgan. Ular yevropaliklar bilan hindularning avlodlaridir. Ba'zan metis hindu ayoliga uylanib fanda «salto atras» (orqaga sakrash) deb atalgan avlod ham paydo bo'lgan. Metislar, ayniqsa, Meksikada, Janubiy Amerikaning g'arbiy sohillarida, Markaziy Amerika mamlakatlarida, Kolumbiya va Venesuelada ko'p.

Yevropaliklar bilan negrlar aralashmasidan paydo bo'lgan avlodlar «mulat»lar deyilgan. Ular negrlar ko'proq bo'lgan joylarda tarqalgan. Vest-Indiyada bunday avlodlar hatto maxsus atamalar bilan atalgan. Masalan, avlodda 1/4 qismi negr hisoblansa, «kvarteron», 1/8 qismi «oktron», 1/16 qismi «musti», 1/32 qismi «mustefino» deb nom berilgan. Mazkur tizim asosida kishining ijtimoiy o'rnini belgilangan. Agar «oq tanli» bilan «mustefino»dan bola tug'lsa, u oq tanli deb tanilgan va erkinlar qatoriga kirgan (hatto ota-onasi qul bo'lsa ham).

Markaziy Amerika, Kolumbiya va Ekvadorda hindu bilan negrlar nikohidan paydo bo'lgan avlodlarni «sambo» deb ataganlar. Dularidan tashqari, XIX asrning 30-yillarida qullik man qilingandan keyin Amerikaga Hindiston va Xitoydan shartnoma asosida yollanma ishchilar keltirila boshlandi. Ularning ko'pchiligi Vest-Indiya mamlakatlariga joylashib,

yangi etnik guruhlarning shakllanishida ishtirok etganlar.

Hindularning hozirgi geografik joylashuvi ham notekis. Agar Shimoliy Amerikada eskimos va hindularning soni 1,5 mln. dan ortiq bo'lsa, Vest-Indiya va Urugvayda sof hindular mutlaqo yo'qolib ketgan, Kosta-Rika va Argentinada juda kam qolgan Lotin Amerikasida yashovchi aholining 55 foizini metislar tashkil qiladi, Meksikada esa metislar aholining 4/5 qismidan iborat. «Oq tanlilar» faqat Argentina, Urugvay va Kosta-Rikada ko'pchilik aholini tashkil qiladi, qolgan Lotin Amerikasi mamlakatlarida nisbatan kam. Antropologik va etnografik ma'lumotlarga ko'ra, butun Lotin Amerikasida sof yevropoid («oq tanli») irqiga oid tiplar aholining 1/5 qismini tashkil qiladi, xolos. Ayrim davlatlarda, masalan, Dominikan Respublikasida esa aholining ko'p qismi mulatlardan iborat.

Shimoliy Amerikada juda ko'p fransuzlar, italyanlar, nemislar, slavyan xalqlari va boshqa millatlar yashaydi. Masalan, Kanadada fransuzlar aholining 1/3 qismini tashkil qiladi. XIX asr oxirlaridan boshlab Lotin Amerikasidagi mamlakatlarga arablar Livan va Falastindan ko'chib kela boshlaganlar.

Hozirgi Amerika mamlakatlarida barcha elat, qabila va xalqlar millat bo'lib shakllanmoqda. Muayyan iqtisodiy, hududiy, ruhiy va ma'naviy madaniyat birligi negizida Amerika, Kanada, Meksika, Braziliya, Venesuela, Kuba, Kolumbiya va boshqa o'nlab zamonaviy millatlar paydo bo'lmoqda. Amerika aholisining, ayniqsa, Markaziy va Janubiy qismida joylashgan davlatlarning tarixiy taqdiri, til birligi, bir din (katoliklik) ga taalluqli ekanligi va tabiiy sharoitining nisbatan yaqinligi mazkur jarayonni ancha tezlashtirmoqda. Lekin Shimoliy Amerika bilan Lotin Amerikasi orasidagi sotsial-iqtisodiy, etnik va madaniy tafovutlar qit'a aholisining o'ziga xos

xususiyatlarini belgilab, ularning demografik rivojiga ham zo'r ta'sir kelmoqda. Hozirgi davrda Lotin Amerikasining aholisi Shimoliy Amerikaga nisbatan uch hissa tez sur'atlar bilan o'smoqda. Lotin Amerikasi jahonda eng yosh mintaqa, uning aholisining yarmidan ko'pi 20 yoshga ham yetmaydi. 1960-yillarda Amerikaning shimoliy qismi bilan Lotin Amerikasi aholisining soni taxminan teng bo'lgan bo'lsa, 1975-yilga borib shimolga nisbatan 1/3 qism ko'paygan. XX asr oxiriga kelib, Lotin Amerikasining aholisi shimolga qaraganda taxminan ikki baravar oshdi. Bunday hodisa qit'aning etnik qiyofasiga ham ta'sir qilmay qolmaydi, albatta.

Seminar mashg'ulotlari rejası:

1. Amerika xalqlarining tarixiy-etnologik tavsifi.
2. Shimoliy Amerikaning aholisi etnografiyasi.
3. Markaziy Amerika xalqlari tavsifi.
4. Janubiy Amerika xalqlar etnologiyasi.

bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. Amerika qit'asining o'ziga xos tabiiy-geografik xususiyatları haqida gapirib bering?
2. Yevropaliklar kelgunga qadar Amerika qit'asida qanday davlatlar bo'lgan?
3. Amerika hinduları jahon sivilizatsiyasiga qanday hissa qo'shgan?
4. Amerikadagi zamonaviy etnomadaniy jarayonlar boshqa mintaqalardagidan nimasi bilan farq qiladi?

Adabiyotlar:

1. Америка после Колумба. – М., 1992.
2. Коренное население Северной Америки в современном мире. – М., 1990.
3. Население Нового Света: проблемы формирования и социокультурного развития: Сб. статей. – М., 1999.
4. *Нитобург Э. Л.* Церковь афро-американцев в США. – М., 1995.
5. Тропую слез и надежд Книга о современных индейцах США и Канады / Отв ред. В. А Тишков и др. – М., 1990.
6. Эскимосы // Народы России. Атлас культур и религий. – М.: Дизайн. Информация. Картография, 2010.
7. *Файнберг Л. А.* Индейцы Бразилии. – М., 1975.
8. *Уайт Д. М.* Индейцы Северной Америки. Быт, религия, культура / Пер. с англ. - М.: Центрполиграф, 2006.
9. *Куприенко С. А.* Источники XVI-XVII веков по истории инков: хроники, документы, письма / Под ред. С. А. Куприенко. К.: Видавець Куприенко С. А., 2013.
10. *Куприенко С. А.* Америка первоначальная. Источники по истории майя, науа (астеков) и инков. – К.: Видавець, 2013. – 370 с.

X BOB

YEVROPA XALQLARI

42-§ *Yevropa aholisining tarixiy-etnologik tavsifi.*

43-§. *G'arbiy Yevropaning roman-german va anglo-saks xalqlari.*

44-§. *Yevropadagi slavyan xalqlari.*

45-§. *Janubiy va Shimoliy Yevropa xalqlari.*

42-§. Yevropa aholisining tarixiy-etnologik tavsifi

Yevropa (yun. Europe, osuriy tilida «erebu» – g'arb) – qit'a, Yevrosiyo materigining g'arbiy qismida joylangan bo'lib, umumiy yer maydoni 10507 ming km²; 730 ming km² ni orollar tashkil etadi. Qit'a Shimoliy yarim sharda joylashgan, Osiyo bilan chegarasi shartli ravishda Ural tog'larining sharqiy etagi, Emba daryosi, Kaspiy dengizi, Kuma-Manich botig'i orqali va Don daryosining quyilish joyidan o'tkazilgan. Shimoldan Shimoliy Muz okeani va uning dengizlari (Kara, Barents, Oq, Norvegiya) bilan, g'arb va janubdan Atlantika okeani va uning dengizlari (Boltiq, Shimoliy, O'rta, Marmar, Qora va Azov) bilan chegaralangan. Yevropa hududining 25 foizini yarim orollar tashkil etadi, ularning eng yiriklari: Kola, Skandinaviya, Yutlandiya, Bretan, Pireney, Apennin, Bolqon, Qrim yarim orollari tashkil qiladi. Yevropa aholisi taxminan 830,4 million kishini (2010-yil) yoki Yer yuzi aholisining taxminan 11 foizini tashkil qiladi. Yevropa aholining tabiiy o'sishi nisbatan sekin

Yevropa mamlakatlarining siyosiy xaritasi

bo'lishiga qaramasdan aholining o'rtacha yoshi boshqa qit'alardagiga qaraganda yuqori hisoblanadi.

Zamonaviy Yevropa mamlakatlari aholisi soni va yer maydoniga ko'ra o'zaro farqlanadi. Qit'adagi aholisi soniga ko'ra eng kam sonli nufuzga ega mamlakat **San-Marino** bo'lib, bu mamlakatda 28 200 kishi istiqomat qilsa, eng ko'p sonli mamlakat Rossiya Federatsiyasida esa 143 mln aholi yashavdi. Yevropa Ittifoqiga a'zo bo'lgan ko'plab mamlakatlar (yigirma to'rt)da aholi soni 8 mln. dan kam bo'lib, 7 ta mamlakat (San-Marino, Lixtenshteyn, Andorra, Islandiya, Malta, Lyuksemburg va Kipr)ning 1 mln. dan kam aholisi bor. 10 ta mamlakatda 8 – 20 mln. gacha, 4

ta mamlakatda – 20 – 50 mln. (Ruminiya – 22 mln. Polsha – 38 mln. Ispaniya – 40 mln. Ukraina – 49 mln.) aholi yashaydi. Yevropa Ittifoqiga kirgan mamlakatlarning yarmida 50 mln. dan ko'p aholi: Italiya (56,3 mln.), Fransiya (59,6 mln.), Buyuk Britaniya (60 mln.) va Rossiya Federatsiyasida (143 mln.) istiqomat qiladi.

Yevropa qit'asida yashovchi xalqlar butun jahon madaniyati tarixida muhim rol o'ynagan. Ular eng qadimgi zamonlarda, ayniqsa, qadimgi Gretsiya va Rim davrlaridan boshlab deyarli olamga tarqalgan bugungi Yevropa madaniyatiga asos solgan elatlarning avlodlaridir. Bu qadimiy madaniy meros, buyuk geografik kashfiyotlardan keyin uyg'onish davrlaridan boshlab sivilizatsiyaning gurkirab o'sishi natijasida qayta tiklanib, boshqa qit'alarga ham tarqalgan edi. Zamonamiz madaniyatini Yevropada paydo bo'lgan qadimgi Gretsiya va Rim madaniyatlarisiz tasavvur qilish qiyin.

Yevropada odamning uzoq davrlarda paydo bo'lishi, aholining zichligi, sanoat va qishloq xo'jaligining gurkirab o'sishi uning tabiiy sharoitining ancha o'zgarishiga sabab bo'lgan. Yevropaliklarning hayotida va tabiatida yirik sanoat markazlarining shakllanishi, bir-biriga chatashib ketgan ekin dalalari va qishloqlarning, sun'iy o'rmonlar va turli transport vositalarining yaratilishi muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Hozirgacha Yevropa mamlakatlari ko'pining okean va dengizlar bilan bog'liq bo'lishi ularning iqtisodiyoti va madaniyatida katta rol o'ynab kelmoqda. Ayniqsa, dengiz savdosi, okean va dengiz mahsulotlaridan foydalanish bu mamlakatlarning taraqqiyotiga beqiyos ta'sir qilib kelgan.

Insoniyat Janubiy Yevropa va uning o'rta qismini eng qadimiy davrlardan o'zlashtira boshlagan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, aksariyat Yevropa mam-

lakatlarida ilk paleolit davridan odamlar yashagan. Franaiya g'orlarida topilgan tosh qurollar, arxeologlarning ta'rificha, bu yerda ketma-ket paleolit madaniyati shakllanib kelganligini tasdiqlaydi. So'nggi yillarda Ispaniya shimoli-sharbidagi tog'dagi g'ordan topilgan ikki insonning skeletini tadqiq qilish natijasida bundan 7000 yil oldin yashab o'tgan insonlar ekanligini aniqladilar. Ispaniyaning Barselona shahridagi Evolyucion biologiya instituti mutahassislari o'zlarining tadqiqotlari asosida Ovro'poda 7000 yil oldin yashagan, ovchilik va meva-cheva terib yashagan odamlarning badani qora va ko'zlari ko'k bo'lgan, degan xulosaga kelganlar. DNK tekshiruvlariga ko'ra, bu odamlarning ko'zlari moviy bo'lsa-da, sochlari qora yoki mallarang, badanlari esa qora bo'lgan. Aynan bu fikr fandagi yevropoliklarni ajdodlari ko'k ko'z, sarq sochli va badani oq bo'lgan degan qarashni xato ekanligini tasdiqladi.

Ma'lumki hozirgi kungacha ko'plab tarixiy-arxeologik tadqiqotlarda tahminan 45000 yilcha oldin Afrikadan Yevro'poga ko'chganlaridan keyin odamlarning badani oqarib boshlagan deb hisoblab kelinar edi. Shuningdek, "avvallari Afrikadan ultrabinafsha nurlar kam shimoliy kengliklarga ko'chib o'tilganidan keyin inson terisida D vitamini sintezi tufayli tez oqara boshlagan deb hisoblanar edi. Lekin oxirgi tadqiqotlardan shu narsa aniq bo'layaptiki, bunday qarash to'g'ri bo'lmagan. Ispaniyadagi Evolyucion biologiya instituti tadqiqotchilari rahbari Karles Lalueasa-Foksning fikricha, bu odamlar Yevropoda 40 ming yil avval yashashgan, lekin ularning terisi qoraligicha qolgan. Aynan Ispaniyadagi g'ordan topilgan insonlarning DNKsini o'rganish orqali olimlar, bu odamlar asosan oqsilli ovqatlar iste'mol qilishgan, sut va tarkibida krahmal moddasi bor mahsulotlarni yemagan degan hulosaga kelganlar. Sut va krahmalli

yeguliklarni odamlar dehqonchilikni o'rganganlaridan keyin iste'mol qila boshlaganlar.

Ibtidoy ajdodlar dastlab yirik hayvonlarga ov qilib kun kechirganlar, g'orlarda, chayla va yerto'lalarda yashaganlar, toshlardan, yog'och va suyakdan turli qurollar yasaganlar, teridan kiyim tikishni bilganlar. Ular kichik urug' turkumlarga bo'lingan, qoyalarga rasmlar chizishgan, turlicha xo'jalik shakllari yaratganlar. Masalan, Boltiq bo'yida, asosan, baliqchilik (maglemos madaniyati), Shimoliy dengiz sohillarida dengiz termchiligi (kyokke-meding madaniyati), ichki hududlarda bug'u ovchiligi (tardenuaz, svıder kabi madaniyatlar) xo'jaliklari paydo bo'lgan.

Yevropa madaniyatining keyingi rivojida neolit davri katta ahamiyatga ega. Miloddan avvalgi IV - II mingyilliklarni o'z ichiga olgan bu davr tosh qurollarini ishlab chiqarishning takomillashishi, o'q-yoyning kashf etilishi, kulolchilik va to'qimachilikning paydo bo'lishi, asta-sekin dehqonchilik va chorvachilik xo'jaliklarining vujudga kelishi, o'troq aholiga xos qishloqlarning tashkil topishi bilan belgilanadi. Turli hududlarda mahalliy tabiiy sharoitga moslashgan madaniyatlar shakllanadi. Ammo turli madaniyat yaratgan elatlarning qaysi tillarda gapirganligi hozirgacha noaniq. Faqat miloddan avvalgi ikkinchi ming yillikdan boshlab butun Yevropa qit'asiga hind-yevropa tillarida gapiradigan qabilalar tarqala boshladi. Ular asta-sekin janubda Bolqon yarım orolını va Krıt orolını, keyin (miloddan avvalgi 1 mingyilliklarda) Italiyaning ko'p qismini egallaydilar. Eng katta (kelt qabilalari) G'arbiy Yevropaga yetib hozirgi Fransiya va Belgiyaga birlashgan. Pireney yarım oroliga kelgan keltlar iberlar bilan aralashib «keltiber» aholisiga asos solgan, Britaniya orolını egallagan.

Hind-yevropa tillari miloddan avvalgi II – I mingyilliklarda butun Yevropaga tarqalgan. Lekin milodgacha bo'lgan I mingyillikda mintaqda hind-yevropa tillariga kirmagan aholi yashagan. Italiyada etrusklar. Pirney yarim orolida iberlar shular jumlasidan bo'lgan. Hozirgi kunda Ispaniyaning shimolida va Fransiyaning ayrim chegara hududlarida yashovchi basklar hind-yevropa tillarigacha bo'lgan davrdagi til davomchilari bo'lib, ularni Yevropadagi biror-bir zamonaviy tillarga qarindoshligi yo'q. Umuman olganda, bu tilning asli kelib chiqishi qanday ekanligi haligacha qorong'u. Keyingi xalqlarning buyuk ko'chishi davrida ko'hna Yevropa aholisi yana ham ko'proq aralashib ketgan. Sharqdan ko'chib kelgan gunlar, avarlar, bulg'or va vengerlar mahalliy hind-yevropa xalqlarini harakatga keltirgan. O'sha davrda german qabilalari g'arb tomon siljib keng hududda joylashgan, Dnepr va Visla vohalarida yashagan slavyan qabilalari esa Bolqon yarim oroliga va Sharqiy Yevropaga ko'chib kelib o'rnashgan. Bu etnik jarayon keyin ham davom qilib, hozirgi Yevropa xalqlarining shakllanishiga asos solgan edi.

XX asrning 50-yillarida Yevropa yirik migratsiya jarayonlarini boshdan kechirdi. Ular davomida O'rta yer dengiz mamlakatlari G'arb va Shimolni arzon ishchi kuchi bilan ta'minlab turdilar. Ma'lum bir davr mobaynida Turkiya, Shimoliy Afrika, Yunoniston, Janubiy Ispaniya va Italiyadagi aholi muhojirligi qo'llab-quvatlangan. Chunki rivojlangan davlatlarda ishchi kuchi o'ta tanqis edi. Avval mustamlakachi bo'lgan davlatlarga sobiq koloniyalardan katta muhojirlar oqimi kela boshladi – birinchi o'rinda Fransiya(jazoirliklar), Gollandiyaga (indoneziyaliklar) va Buyuk Britaniyaga. G'arbiy Yevropaga ishchi kuchi migratsiyasi, taxminan, 20 yil avval iqtisodiy o'sishdan so'ng, kamaydi. Bu muhojirlarning deyarli bar-

chasi joylashib fuqarolik qabul qilishlariga qaramay, etnik guruhlarining vakillari o'z yuridik huquqlarini cheklanishiga duch kelmoqdalar. Ba'zi davlatlarda ishchi kuchining vaqtinchalik migratsiyasini tashkil etish borasida qonunlar qabul qilindi. Lekin ular bugungi holatga umuman to'g'ri kelmaydi.

Boshqa davlatlarda (masalan, Fransiya, Germaniya) muhojirlarga nisbatan huquqlarni cheklash siyosati olib borildi. Masalan, ular yaqin qarindoshini olib kirish huquqidan mahrum edilar.

Ko'pchilik G'arbiy Yevropa davlatlarida muhojirlarni o'z davlatlariga qaytarish kompaniyalarini o'tkazishlar; ular ishini yo'qotsa yoki qonunni buzsa, deportatsiya qilinar edi. Bu holat ayniqsa migrant yoshlar siyosati uchun xavflidir, chunki ular G'arbiy Yevropada tug'ilganlar va endi o'zlarini umuman tanimaydigan davlatga ko'chib borish majburiyatiga duch kelmoqdalar¹.

43-§. G'arbiy Yevropaning roman-german va anglo-saks xalqlari

Yevropa xalqlarining ko'pchiligi hind-yevropa – slavyan, german, roman va kelt tillarida gapiradilar. Slavyan til turkumiga g'arbiy slavyanlardan cheklar, slovaklar, polyaklar va janubiy slavyanlardan serblar, bolgarlar, xorvatlar, slovenlar, chernogorlar, makedoniyaliklar va bosniylar; Sharqiy slavyanlarga esa ruslar, beloruslar, ukrainlar kiradi. Roman til turkumiga janub va g'arbda yashovchi italyanlar, franeuzlar, vallonlar, ispanlar, portugallar, ruminlar, moldovanlar kiradi. Qadimgi davrda keng tarqalgan kelt tilida gapiradigan elatlarning avlodi hozir faqat Irlandiyada, qisman Shotlandiyada, Angliya va Fran-

¹ / *Модели Э. Социологии* Тошкент. "Шарк", 2002. - №№ - 309-312-б.тер.

Milliy nemis musiqachilari

siyaning Bretan yarim orolida yashaydi. Keltlarning ko'p qismi Rim imperiyasi hukmronlik qilgan davrda roman tillari bilan aralashib, keyinchalik german qabilalari tarqalishi bilan german tiliga singib ketgan. German xalqlariga nemislar, avstriyaliklar, gollandlar, flamandlar, shvedlar, norveglar, daniyaliklar, islandlar, inglizlar va qisman shveytsariyaliklar kiradi. Hind-yevropa tillarida greklar va albanlar ham gapiradi. Vengerlar yoki madyarlar, finnlari, noamlar va loparlar finnougor til oilasiga mansub. Bolqon yarim orolida yashovchi turklar va gagauzlar esa turkiy tillarda gapiradilar. Faqat Malta orolida arab tili saqlangan.

G'arbiy slavyanlardan polyaklar X asrga kelib polyaklar, vislyanlar, pomoryanlar, mazovsha va sileziyaliklardan tashkil topgan davlat hududida xalq sifatida shakllangan. O'sha davrlarda Buyuk Moraviya knyazligi chegarasida chex, slovak, morava qabi-

larni birlashib hozirgi Chexiya va Slovakiya xalqlariga asos solgan edi.

Hozirgi bolgar xalqi V – VI asrlarda Bolqonga kelgan janubiy slavyan qabilalari bilan mahalliy frakiy aholisi hamda VII asrlarda Sharqdan bosib kirgan va o'z nomini bergan turkiy tildagi ko'chmanchi bulg'orlarning aralashishi natijasida paydo bo'ladi.

Yugoslaviya xalqlarining slavyan ajdodlari VII asrlarda juda keng hududda Qora dengiz qirg'oqlaridan Adriatikagacha joylashgan. Ular qadimiy mahalliy illiriya va frakiyalik roman xalqlari bilan to'qnashib qisman siqib chiqargan yoki aralashib ketgan. Ammo Yugoslaviya xalqlari ketma-ket Vizantiya, Vengriya, Avstriya, Turkiya davlatlari tomonidan istilo qilib, faqat 1918-yilda mustaqil davlat bo'lib birkidilar.

Hozirgi eng katta millatlardan hisoblangan nemis xalqining etnik asosini mil. I mingyillik o'rtalarida Reyn va Oder daryolari oralig'ida yashagan qadimgi german qabilalari franklar, sakslar, bavarlar, alemanlar, tyuringlar, tevtonlar, kimvrlar qabilalari ittifoqlari tashkil etgan. Bu ittifoq namoyandalari X asrga kelib o'zlarini – «tevtonlar» deb atay boshlaganlar. Nemislar IX asrda elit bo'lib shakllangan. Nemis xalqining shakllanishi jarayonida (XII – XIII asrlar) g'arbiy slavyan (polab) va Boltiqbo'yi qabilalari (prusslar va ularga qardosh litva qabilalari) ham qatnashgan.

Yevropaning eng qadimgi aholisi vakillari samoa bolalari

1871-yilda Prussiya yetakchiligida Germaniyaning siyosiy va iqtisodiy birlashuvi nemis millatining shakllanishini, asosan, nihoyasiga yetkazgan. Nemislarning aksariyati yuksak rivojlangan sanoat va xizmat ko'rsatish sohasida band.

Kortreyk (Belgiya)

German tiliga yaqin inglizlarning kelib chiqishi-da ham dastlab Britaniya oroliga mil av. 1 mung yillik o'rtalarida ko'chib kelgan kelt qabilalari (brittlar va b.) muhim rol o'ynagan. Mil. V – VI asrlarda bu yerlarga materikdan german qabilalari – angllar, sakslar, yutlar kelib o'rnashdilar. Ular keltlarning bir qismini o'zlariga singirdi, bir qismini esa Shotlandiya, Uels va Kornuoll tog'lariga siqib chiqardilar VII – X asrlarda anglosaks elati vujudga keldi. Angliya 1066-yilda normannlar tomonidan bosib olindi. XIII – XIV asrlarga kelib anglosakslar va normannlar yagona ingliz xalqiga uyushdi. XVI asrda ingliz jonli va adabiy tili vujudga keldi. XVII – XIX asrlarda Angliya boshqa qit'alardagi ko'pgina mamlakatlarni o'z mustamlakasiga aylantirdi. Ko'plab inglizlar mustamlaka mamlakatlarga ko'chib bordilar. Natijada

inghizlar ko'pgina xalqlar – amerikaliklar (AQSHda), avstraliyaliklar, yangi zelandiyaliklarning shakllanishida asosiy komponentlardan biri bo'ldi.

Inghizlarning hayoti va ijtimoiy turmushida an'anaviy xususiyatlar ko'p saqlanib qolgan. Fransuz xalqining shakllanishida ham kelt tilida gapiradigan gallar asosiy rol o'ynagan. Ular miloddan avvalgi I asrlarda rimliklar tomonidan bosib olingan va romanlashtirilgan. Keyin vestgot, burgund va frank kabi german qabilalari fransuz xalqining tarkibiy qismi bo'lib roman elatlari bilan aralashib ketgan. Frank qabilalaridan esa fransuz xalqining nomi kelib chiqqan.

Italyan xalqiga dastavval miloddan avvalgi 1 ming yillikda Appenin yarim oroliga kelib joylashgan italy qabilalari, ayniqsa, latınlar asos solgan. Rim imperiyasi yemirilgandan keyin V asrlardan boshlab bir necha yuz yillar davomida varvar qabilalari bosib keladilar va yuksak madaniyatli italiyaliklarga qo'shilib singib

Brandenburg darvozasi (Germaniya)

ketadilar. Milodning ikkinchi ming yilligiga kelib, hozirgi italyan xalqi shakllana boshlaydi.

Pireney yarim orolida eng qadimgi aholi iberlar va basklar yashagan. Ular bilan miloddan avvalgi I mingyillikda kelgan keltlar, keyinchalik Rim imperiyasi bosib olgandan so'ng lotin tilida gapiradigan elatlar aralashishi natijasida hozirgi ispan va portugal xalqlari paydo bo'ladi. Ammo hozir ham Pireneyda qisman Fransiyada yashovchi qadimiy basklarning avlodlari o'z tillarini saqlab qolganlar. Ular o'ziga xos ona tilidan tashqari qaysi mamlakatda yashasa, masalan, Ispaniyadagilar ispan tilini, Fransiyadagi basklar fransuz tilini ham to'liq egallaganlar.

Yevropada qadimiy davrlardan mahalliy tabiiy sharoitga moslashgan yevropoid irqining har xil tiplari joylashgan. Aslida bu yerda ikkita irqiy tip farqlanadi: oqtanli, malla rang sochli, ko'k ko'z (blondin) belgilarini bilan ajralib turgan shimoliy yevropoid va qora sochli, qora ko'zli (brunet) tipidagi janubiy yevropoid irqilari. Mazkur tiplarning o'rta tipi (shaten) ikkalasining belgilarini saqlagan. Keyinchalik Yevropaga mo'g'ullarning kirib kelishi ayrim etnoslarda qisman o'z ta'sirini qoldirgan. Bunga Skandinaviyada yashovchi mongoloid belgilariga ega bo'lgan loparlar misol bo'la oladi. Keyingi yillarda Yevropa mamlakatlariida, ayniqsa, Angliya, Fransiya va Germaniya Federativ Respublikasida, ko'plab negroidlar paydo bo'lgan. Ularning ancha qismi mahalliy xalqlar bilan aralashib mulatlar guruhini yaratgan.

Xo'jalik hayoti va moddiy madaniyati. Murakkab etnik jarayonlar Yevropa aholisi xo'jaligida va moddiy madaniyatida ham o'z aksini topgan. Bu yerda yashovchi turli xalq va elatlar o'ziga xos umumiy xususiyatlar bilan bir qatorda umumiy Yevropa madaniyatini yaratganlar. Yevropa xalqlarning

Yevropa ekin maydonlari

xo'jalik shakllari deyarli bir xil. Chunki butun Yevropa, asosan, mo'tadil iqlim zonasida joylashgan. Eng qadimiy davrlardan neolit va bronza zamonida paydo bo'lgan dehqonchilik xo'jaligi barcha xalq va elatlarining iqtisodiyoti hamda turmushini belgilab bergan va ko'p asrlardan beri xo'jalik hayotining negizini hosil qilgan.

Masalan, Italiya va Janubiy Fransiya vinochiligi, Angliyaning qo'rg'oshin konlari, Venetsiyaning shisha ishlab chiqarish sanoati qadimiy Rim va Vizantiya an'analarini o'rta asrlarda ham davom qildirgan. Lekin ilk o'rta asrlardagi umumiy iqtisodiy tushkunlik XIV – XVI asrlarga kelib muayyan tarixiy sabablarga ko'ra butun Yevropada sotsial-iqtisodiy taraqqiyotni juda tezlashtirib, xo'jalik jihatdan butun jahondagi mamlakatlarga nisbatan oldinga o'tib olish imkoniyatini yaratib bergan. Shubhasiz, uning iqtisodiyoti, yuqorida qayd qilinganidek, peshqadam bo'lishiga qit'aning qulay geografik joylashishi, keng

miqyosda dengiz sohillari va juda ko'p qulay aloqa vositasini bajaruvchi daryolar, nisbatan boy tabiiy sharoitning mavjudligi muhim rol o'ynagan. Oqibatda, buyuk geografik kashfiyotlardan keyin Yevropa mamlakatlari so'nggi to'rt asr davomida butun dunyodagi xo'jalikka bosh bo'lib, jahon bozorining rahbari sifatida tanilgan. Faqat cheksiz musibat, qirg'in va xarobalik keltirgan ikkinchi jahon urushi tufayli, jahon bozori xo'jaligining peshqadami vazifasi AQSh bilan Yaponiyaga o'tdi.

Urushdan keyin Yevropada bir necha mustaqil mamlakatlarning paydo bo'lishi uning xo'jalik taraqqiyotiga muayyan ta'sir ko'rsatdi. Hozirgi davrda Yevropaning xo'jalik hayoti, avvalo, uning industriyasi bilan belgilanadi. Jahondagi 22 ta eng yirik industrial davlatlarning 12 tasi ushbu mintaqada joylashgan: Belgiya, Buyuk Britaniya, Ispaniya, Italiya, Fransiya, Niderlandiya, Shveytsariya, Shvetsiya, Chexiya, Slovakiya, Ruminiya. Ammo ayrim davlatlarda boshqa sohalar rivojlangan. Masalan, Avstriya, Shveytsariyada sanoatga nisbatan xizmat ko'rsatish sohasi milliy daromadning asosini tashkil qiladi, Skandinaviya xo'jaligining hukmron sohasi baliqchilik hisoblanadi yoki Daniya, Niderlandiya, Fransiya va Vengriya rivojlangan sanoatga ega bo'lsa-da, eksport mahsulot yetishtiradigan yirik qishloq xo'jaligiga ega mamlakatlardir. Hozirgi Yevropa sanoatining barcha sohaları yuksak rivojlangan, ammo, eng yirik tarmog'i mashinasozlik hisoblanadi. Yevropadagi davlatlar hissasiga jahondagi mashina va uskunalar ishlab chiqarishning uchdan ikki qismi to'g'ri keladi. Eng ko'p eksport mahsulotlaridan har xil stanoklar, elektrotexnika va to'qimachilik uskunalari, ilmiy va nazorat o'lchov asboblari, yengil va yuk avtomobillari, traktorlar va boshqa mashinasozlik tovarlari. Yevropa kemasozlik va maishiy elektronika asboblarni eks-

port qilishda Yaponiyadan, samolyotozlik, hisoblash mashinalari, radio va teleapparaturalar ishlab chiqarishda AQShdan orqada, xolos. Jahon bozorida Yevropaning mayda mashinasozlik mahsulotlari, AQShning yirik mashinasozlik mahsulotlariga nisbatan yuqori turadi.

Britaniya eksportining 90 foizini sanoat ta'minlaydi. Ikkinchi jahon urushidan keyin sanoat tuzilmasida katta o'zgarishlar sodir bo'ldi: konchilik, qora metallurgiya, yengil va oziq-ovqat sanoati, shuningdek, kemasozlik va avtomobilsozlik kabi tarmoqlar ulushi kamaydi; energetika, elektr mashinasozligi va kimyo sanoatining ulushi oshdi. Atom, elektron, aerokosmik, neftni qayta ishlash va neft kimyosi tarmoqlari katta ahamiyat kasb etdi. Mashinasozlik – sanoatning muhim tarmog'i, avtomobil, samolyot, raketalar, kemalar, sanoat korxonalarini uchun kompleks asbob-uskunalar, ilmiy apparatlar va asboblari, radio elektronika va elektronika mahsulotlari ishlab chiqarish ayniqsa ajralib turadi. Traktorsozlik, stankosozlik, neftni qayta ishlash, kimyo (plastmassa va sintetik smolalar, dori-darmonlar, ma'danli o'g'it, bo'yoqlar, kimyoviy tolalar, sintetik kauchuk, sulfat kislotasi ishlab chiqarish), to'qimachilik, oziq-ovqat sanoati rivojlangan. Yengil sanoatning poyabzal tikish, tikuvchilik va boshqa tarmoqlari bo'yicha yirik korxonalar mavjud. Mashinasozlik markazlarining ko'pi Janubiy va Markaziy Angliyada joylashgan, ularning eng muhimlari – London, Birmingem, Koventri, Luton, Sheffild shaharlarida qora metallurgiyaning asosiy markazlari – Janubiy Uels, Yorkshir va Xamber-sayd, Shimoliy Angliya va Shotlandiyada, rangli metallurgiya korxonalarini – Midlend, Janubiy Uels, Taynsayd va Londonda. Atom sanoati korxonalarini Shimoli-G'arbiy Angliya va London atrofida joylashgan. Kimyo sanoati korxonalarini Katta London, Lankashir,

Cheshir, Shimoliy dengiz va Bristol qo'ltig'i sohillarida, to'qimachilik sanoati korxonalari Lankashir va Yorkshirda joylashgan.

Texnika taraqqiyoti sohasida Germaniya sanoati dunyoda oldingi o'rinlardan birini egallaydi. Germaniya iqtisodiyoti yuksak texnologiyalardan foydalanish tufayli farmatsevtika mahsulotlari, eng yangi organik kimyoviy moddalar va sun'iy materiallar, tibbiyot elektronikasi, optika va o'lchov asboblari ishlab chiqarishda, yangi avtomobillar yaratish va mashinasozlikda, telekommunikatsiya, atrof-muhitni muhofaza qilish texnologiyalari sohasida dunyoda yetakchi o'rinida turadi. Germaniya dunyodagi tashqi savdo aylanmasi hajmi bo'yicha AQShdan keyin ikkinchi o'rinida turadi. Germaniya chetga, asosan, avtomobillar, stanoklar, mashinalar, kimyo mahsulotlari va elektr texnika buyumlari chiqaradi. Mazkur mamlakatda qadimgi va go'zal an'analarga ega bo'lgan hunarmandchilik rivoj topgan.

So'nggi yillarda G'arbiy Yevropa kimyo sanoati nihoyatda tez sur'atlar bilan o'sa boshlagan Yevropaning ayrim mamlakatlari jahon bozorida plastik materiallar, smtetika va sun'iy tolalar, farmatsevtika, lak va bo'yoqlar, azot o'g'itlar kabi kimyo mahsulotlarini chiqarishda birinchi o'ringa ko'tarilgan. Ayrim mamlakatlar (Shveysariya, Belgiya, Niderlandiya) tor sohada mutaxassislashsa-da (asosan, farmatsevtika va neft mahsulotlari ishlab chiqarishda), tashqi bozorga ishlab chiqarayotgan mahsulotlarining uchdan ikki qismini yetkazib beradi.

Nihoyatda zich aholiga ega bo'lgan G'arbiy Yevropa dehqonchilikka mos yerlardan ancha siqilgan va unga muhtoj bo'lsa-da, yuqori mahsulotli qishloq xo'jaligini tashkil qilishga muyassar bo'lgan. Yevropa qishloq xo'jaligi aholining oziq-ovqatga, dastavval inson uchun eng muhim bo'lgan go'sht, sabzavot va

meva mahsulotlariga ehtiyojini qondirish imkoniyatini yaratgan. Bu imkoniyatga qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishni industirlashtirish, kimyolashtirish va mexanizatsiyalash orqali erishilgan. Umuman, Yevropada qishloq xo'jalik ishlab chiqarish sanoatga nisbatan sekinroq rivojlangan bo'lsa-da, urushdan keyingi yillar ichida uning hajmi o'rtacha ikki uch hissa o'sgan. Ko'pgina Yevropa mamlakatlarida chorvachilikka alohida e'tibor qaratiladi. Hatto dehqonchilik chorvachilikka bo'ysundirilib, yem-xashak yetishtirish asosiy tarmoqqa aylangan. So'nggi yillarda yem-xashakka dehqonchilik mahsulotlaridan tashqari baliqchilik mahsulotlari ham ishlatilmoqda.

Yevropa dehqonchiligi mamlakatlar orasida ekiladigan ekinlari bilan bir oz farq qiladi, xolos. Misol, markaziy qismidagi mamlakatlarda, asosan, bug'doy, arpa, suli, so'nggi asrlardan boshlab kartoshka; janubiy hududlarida, ayniqsa, Ruminiya va Bolgariyada makkajo'xori, Italiyada sholi va boshqa don hamda poliz ekinlari ekiladi, bog'dorchilik va uzumchilik juda keng tarqalgan. Janubiy Yevropada uzumzorlar, zaytun daraxti, anjirzorlar ko'p uchraydi. Gretsiyada paxta va tamaki yetishtirish muhim xo'jalik sohasi hisoblanadi. Shimolda qadimiy davrlardan uzumchilik, bodom va har xil mevalar ko'p yetishtiriladi. Zaytun ekinlari ellinlar tomonidan Pireney yarim oroliga qadim davrlardan keltirib ekilgan, hozir Ispaniya zaytun yog'i ishlab chiqarishda jahonda birinchi o'rinda turadi, uzumzorlar maydoni bo'yicha ikkinchi o'rinda, uzum yetishtirish va vino ishlab chiqarishda uchinchi o'rinda (aholi jon boshiga hisoblaganda vino ishlab chiqarishda Portugaliya birinchi o'rinda) turadi.

Chorvachilik hamma xalqlar orasida tarqalgan. Italiya, Karpat, Bolqon va Alp tog'li hududlarida qo'ychilik muhim xo'jalik sohasidir. Skandinaviya mamlakatlarida, fransuzlar, irlandiyaliklar, valiyalar

Yevropa sığırlari

Britanlarda qoramol chorvasi rivojlangan va shu asosda sut mahsulotlari ishlab chiqarish taraqqiy etgan. Chorvachilikda, asosan, go'sht va sut olinadi, turli yuqori sifatli mahsulotlar yetishtiriladi. Kelt xalqlari dehqonchilikda, asosan, yem-xashak yetishtirish bo'yicha ixtisoslashganlar. Yevropada bug'uchilik bilan shug'ullanadigan yagona xalq saamlar hozirgacha yarim ko'chmanchi holatda yashaydi. Finlarning an'anaviy xo'jaligi qoramol boqish, go'sht, sut mahsulotlarini ishlab chiqarishdan iborat. Ularda erkin dalalarning uchidan ikki qismi yem-xashak ekinlari bilan band.

Angliyada qo'ychilik rivojlangan bo'lib, qo'y junasi asosiy eksport mahsulotlaridan biri bo'lgan. Shuningdek, Ferar orollarida ham qo'ychilik taraqqiy qilgan. Chunki mazkur mintaqani tabiiy iqlimi dehqonchilik uchun birmuncha noqulay hisoblanadi.

Dengiz sohillarida yashovchi norveglar, islandiya-

liklar, gollandlar, shuningdek, Markaziy va Shimoliy dengiz aholisi – nemislar, inglizlar, grek va ispanlar hayotida baliqchilik eng muhim xo'jalik sohasi bo'lib, ularning asosiy tirikchilik manbaidir. Finlandiya esa ko'l va dengiz baliqchiligi bilan birga ovchilik ham rivojlangan. Hunarmandchilikning badiiy sohalari har bir Yevropa xalqida qadimdan rivojlanib kelgan va ular, asosan, shaharlarda sex tartibida joylashgan. Qishloqlarda esa dehqonchilik ehtivojini qondiradigan kasblar rivojlangan. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan ishlab chiqarishning paydo bo'lishi bilan yirik fabrika-zavodlar vujudga keldi. Eng qadimiy zamonlarda paydo bo'lib hozirgacha o'sib kelayotgan shaharlar Yevropaning o'ziga xos madaniyatini yuzaga keltirgan va butun jahonga tarqatgan. G'arbiy Yevropada urbanlashtirish tufayli shaharlarda hozir butun aholining beshdan uch qismi joylashgan. Belgiya, Shvetsiya va Germaniya shahar aholisi beshdan to'rt qismini tashkil qiladi. Janubiy Yevropa mamlakatlarida sanoat jihatdan kam rivojlangan Portugaliya va Gretsiyada butun aholining taxminan 40 foizi shaharlarda joylashgan. Ayrim o'lkalarda shahar tipiga besh ming aholiga ega bo'lgan qarorgohlar (Niderlandiya, Avstriya, Belgiya), ayrim joylarda esa (Germaniya, Fransiya va Norvegiyada) ikki mingdan va ba'zilarida hatto ikki yuztadan ortiq aholiga ega bo'lgan qishloqlar (Daniya, Shvetsiya, Finlandiya) kiritilgan. Yevropa qishloqlari ham qadimiy davrlarda paydo bo'lgan. Ular o'zining joylashishi, qurilish tiplari va shakli bilan bir-birlaridan farq qiladi. Tor, zich, to'p bo'lib qurilgan uylardan iborat qishloqlar o'tmishda Janubiy Polsha, Germaniya, Ispaniya, Bolqon yarim oroli va boshqa yerlarda paydo bo'lgan. Shexlarda, ba'zan nemis va polyaklarda ham qadimgi chorva aholisining qo'ra tevaragida joylashganidek, markazida maydonli doirasimon qurilgan qishloq-

larni hali ham uchratish mumkin. To'g'ri ko'chali qishloqlar kam bo'lgan. Ayrim mamlakatlarda uylari yo'l bo'vida qurilgan qishloqlar, xutor tipidagi ayrim hovlilari qarorgohlar ham uchraydi. Qishloq markazida qad ko'targan cherkov tevaragida doirasimon shaklda tartibsiz qurilgan uylar ham saqlanib qolgan.

Qishloqlar hozir ham o'zining shakli va tiplari bilan farqlanadi. Butun Yevropada bir hovlilari yoki ikki-uch hovlilari qishloqlar ko'p uchraydi. Ayniqsa, Fransiyaning tog'li hududlarida, Shimoliy Ispaniyada, Shimoliy Italiyada, Germaniyaning shimoli-g'arbida, Norvegiyada va Angliyaning shimolida bir hovlilari qarorgohlar ko'p uchraydi. Markaziy Yevropa, Fransiya, Italiya va ichki Ispaniyaning tekisliklarida qadimiy jamoa hayoti bilan bog'liq bo'lgan ko'p hovlilari qishloqlar hozirgacha saqlangan.

Agar qishloqlarni qurilish ushbu usullarga qarab tasniflasak, butun Yevropani taxminan ikki qismga bo'lish mumkin: janubiy qismida uylar, asosan, toshdan, Shimoliy qismida yog'ochdan qurilgan. Ammo Shimoliy Yevropaning ayrim mamlakatlari, masalan, Angliyada, qadimdan tosh uylar, ba'zan janubida

Fransiya qishlog'i

ham (ayniqsa, o'rmonlar ko'p bo'lgan davrda) O'rta dengiz sohillaridagi mamlakatlarda yog'ochdan qurilgan qarorgohlar uchraydi. Masalan, Qadimgi Gretsiyaning klassik arxitekturasida ilgari ishlatilgan yog'och ustunlari o'rnini tosh ustunlar egallagan va nihoyatda ajib san'at namunasiga aylangan. Tosh qurilishining namunalari hozirgacha O'rta dengiz sohillaridagi mamlakatlarda — Fransiyaning g'arbiy qismida uchraydi.

Qishloqlardagi zamonaviy uylar shaharlardagi kabi pishiqg'isht, beton va shunga o'xshash hozirgi qurilish materiallaridan qurilmoqda. Yashash xonalarining xo'jalik hujrasi bilan birligi yoki xo'jalik inshootlarining ayrim qurilishi bilan bir oz farq qiladi. Masalan, Germaniya, Alp tog'larini va Janubiy Fransiyada, asosan, turarjoy va xo'jalik qurilishi bir joyda joylashgan Skandinaviya mamlakatlari, Shimoliy Fransiya, Bolqon yarim oroli mamlakatlarida xo'jalik inshootlari kishi yashaydigan uylardan ayrim holda qurilgan.

Uylarni jihozlash milliy an'analar bilan bog'liq bo'lib, umumiy buyumlardan, har xil yog'och mebellar, temir, shisha, chinni va sopol idishlar, turli bezaklar va pardalar bilan bezaganlar. Yevropa mebeli va servislarini hozirgacha jahon miqyosida namuna bo'lib kelmoqda. Yevropa xalqlarining kiyimlari eng oddiy paleolit davridagi etakchalardan to hozirgi zamonaviy kiyimlarga ham bo'lgan davrni bosib o'tgan. Endi butun Yevropaga tarqalgan shahar sarpolari deyarli barcha yerdan milliy kiyimlarni siqib chiqargan, Yevropa kostyumlari o'zining noqulayligiga qaramay hatto issiq tropik mamlakatlarga ham tarqalmoqda. Xalq kiyimlarini, asosan, bayramlarda, festival yoki karnavallarda, xor va ansambllarda uchratish mumkin. Ilgari, ayniqsa, o'rta asrlarda har bir tabaqa o'zining kiyim turiga ega bo'lgan. Hozir milliylik, tabaqalanish kiyimlarda sezilmaydi.

Taomlari. G'arbiy Yevropa xalqlarining milliy xususiyatlari ko'proq taomlarida namoyon bo'ladi. Masalan, roman xalqlarida italyanlarda sevimli taomlardan makaron mahsulotlari juda keng tarqalgan. Ularda kunduzgi ovqatning birinchisi pomidor qaylasi yoki yog' va suzma, ba'zan qiyma go'sht solingan xo'rda. Dehqon sho'rvasi (dzuppasi)ga loviya va sabzavot solib pishiriladi va non to'g'raladi. Keyin polenta (makkajo'xori atalasi), qovurilgan sabzavot, salat, meva, suzma iste'mol qilinadi. Kunduzgi ovqatga albatta uzum vinosi yoki sevimli ichimlik – kofe beriladi. Fransuzlarning milliy taomlari nihoyatda boy va rang-barangligi bilan mashhur. Taomlarida sabzavot va yemishli ildizli mahsulotlar, quyon va parranda go'shti, janubda kaptar go'shti muhim ahamiyatni egallaydi. An'anaviy sevimli taomlardan qaynatilgan o'simlik yog'iga pishirilgan go'sht bilan bifshteke va kartoshka, piyozli qaynatma sho'rvaga pishloq solish keng tarqalgan. Provansda qalampirli turli baliqlardan pishirilgan sho'rva (buyabez) ancha obro' qozongan. U yerda dengiz jonivori – ulitkani sarimsoq va non bilan iste'mol qilishni yaxshi ko'radilar.

Italyan pitsasi

Janubda har xil zaytun va dorivorlar taomga ishlatiladi. Kuniga ikki marta taomga uzum vinosi berish shart. Umuman, fransuzlar vino ichishda va tayyorlashda jahonda birinchi o'rinni egallaydilar. Qadimgi kelt xalqlarida, masalan, Buyuk Britaniyada, Yevropa taomlaridan uncha farq qilmasa ham, o'ziga xos milliy taomlar, ayniqsa, don solib pishirilgan sho'rvalar, suli atalasi, gel va irlandiyoliklarda baliq va sutli taomlar mavjud. Ular sho'rvaga qo'y yoki mol ichakchavog'i va qatqorinlarini solib, suli un bilan pishirib (xaggis) qalampir, piyoz solib yeyishni yaxshi ko'radilar. Eng sevimli ichimliklari pivo (el) va viski hisoblanadi. Janubiy xalqlar ko'proq sabzavot (karam, pomidor, sarimsoq, piyoz, sabzi, kartoshka) va mevaning iste'mol qiladilar. Vengerlarda cho'chqa go'shtidan turli taomlar tayyorlanadi. Slavyan xalqlarining taomlaridan xamir ovqat mahsulotlari ko'proq o'rinni egallaydi. Dengiz va daryo sohillarida yashovchi elatlar baliqdan turli xil taomlar tayyorlaydilar.

Ijtimoiy-maishiy turmushi, oila-nikoh munosabatlari va madaniyati. Yevropa xalqlarining ijtimoiy hayotiga urbanizatsiya katta ta'sir o'tkazmoqda. Hozir jahonda Yevropa qit'asi eng urbanizatsiyalashgan, hatto AQSh va Yaponiyaga nisbatan ham shaharlarning zichligi yuqori turadigan mintaqadir. Mazkur jarayonning xususiyatlaridan biri eng yirik shaharlar tevaragida katta aholining to'planishidir. G'arbiy Yevropaning yarmidan ko'p aholisi 100 ming kishidan ortiq aholiga ega bo'lgan shaharlarda joylashgan, uchdan bir qismi 500 ming kishilik shaharda yashaydi. Oqibatda bir-biriga tutashib ketgan sanoat-aglomeratsiya tipidagi shaharlar yuzaga kelgan. Bunga misol qilib Rur, London, Parij, Berlin, Rim, Amsterdam, Rotterdam kabilarni ko'rsatish mumkin. Masalan, London aglomeratsiya chegarasida 8631 mingdan ortiq kishi, Parij aglomeratsiyasida 10 mln.

620 ming kishi (2011) yashaydi. Ayrim mamlakatlarda, hatto qo'shni aglomeratsiyalar qo'shilib, yirik urbanizatsiyalashgan markaz (megalapolis)larni yaratgan. Masalan, Angliyada eng katta megalapolisga bir-biriga chatishib ketgan London, Birmengem, Manchestr, Liverpul va boshqa shaharlar yoki Germaniyada Reyn-Rur, Reyn-Mayn kiradi. Bunday megalopolislar taxminan 50 ming kv. km. hududga va 30 – 35 mln. aholiga ega bo'ladi.

Hozirgacha professional teatrdan, keyingi yillarda paydo bo'lgan romantik, naturalistik va modernistik teatrlardan tashqari ommaviy teatrlashgan xalq tomoshalarini an'analarini barcha Yevropa mamlakatlari-da saqlangan.

44-§. Yevropaning slavyan xalqlari

Slavyanlar Yevropadagi yashovchi etnik va til jihatidan birlashuvchi, kelib chiqish tarixiga ko'ra qadimgi xalqlar hisoblanadi. Bugungi kunda slavyanlar Janubiy va Sharqiy Yevropaning keng hududlaridan tortib Rossiyaning Uzoq Sharq mintaqasigacha yoyilgan. Shuningdek, slavyanlar G'arbiy Yevropa davlatlarida, Amerika, Kavkaz va Markaziy Osiyoda ham yashaydi. Slavyanlarning umumiy nufusi – 300 – 350 mln. kishidan iborat.

Slavyanlar G'arbiy slavyanlar (polyaklar, cheklar, slovaklar, kashublar va lujichanlar), janubiy slavyanlar (bolgarlar, serblar, xorvatlar, bosniyaliklar, makedonlar, slovenlar, chernogorlar) va Sharqiy slavyanlar (ruslar, ukrainlar va beloruslar)ga bo'linadi.

Sharqiy slavyanlar tili va madaniyati bir-biriga yaqin, rus, ukrain va belorus xalqlaridan iborat va ular joylashgan hududlar. Yer kurrasining qariyb 1/6 qismini tashkil qiladi. 2010-yilgi ma'lumotlarga binoan,

bu hududda 133 mln. ga yaqin ruslar, 45,5 mln. dan ortiq ukrainlar, 10 mln. ga yaqin beloruslar istiqomat qilishgan. Xorijiy mamlakatlarda, ayniqsa, AQShda, Kanada va Yevropada Sharqiy slavyanlarning so'nggi bir asr davomida ko'chib ketgan (emmigrant) avlodlari tarqoq holda yashashadi. Masalan, AQShda va boshqa mamlakatlarda XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida kelib joylashgan emmigrant ruslar va ularning avlodlari 1,5 mln. dan ortiq, ukrainlar (asosan, AQSh, Kanada va Argentinada) 1,6 mln. dan ko'proq.

Irqiy jihatdan ular katta yevropoid irqiga mansub bo'lib, o'zaro bir necha tiplarga bo'linadi. Janubiy Ukraina va Qora dengiz sohillarida yashovchi aholi qora qosh va qora ko'zli atlanto-qora dengiz tipiga kiradi. Sharqiy Yevropa tekisliklarida istiqomat qiluvchi rus, ukrain va beloruslar malla rang (shaten) tipidagi irqiy tiplarni tashkil qilsa, Shimoliy hududlarda yashovchi qismi katta yevropoid irqining belomor-baltika tipiga o'ddir. Sharqiy viloyatlarda yashovchi ruslarda hatto mongoloid belgilar ham seziladi.

Sharqiy slavyan til turkumiga kirgan rus tili ikki shevaga bo'lingan: biri shimoliy rus va ikkinchisi janubiy rus shevalaridan iborat bo'lib, faqat talaffuzi bilan farqlanadi. Ukrain va belorus tillari ham rus tiliga ancha yaqin. Uchalasi ham hind-yevropa til oilasining slavyan turkumining Sharqiy slavyan shoxobchasini tashkil qiladi.

O'zlarining kelib chiqishi, madaniyati bilan Sharqiy slavyanlar Yevropadagi g'arbiy va janubiy slavyanlar bilan ko'p umumiylikka ega.

Arxeologik kashfiyotlarga qaraganda, slavyanlarning etnogenezi miloddan avvalgi III – II mingyilliklarda Markaziy, Shimoliy va Sharqiy Yevropada paydo bo'lgan hind-yevropa qabilalari bilan bog'liq. Slavyanlarning qadimgi ibtidoiy makonlari Markaziy

Dnepr bo'ylari va Yuqori Dnestr, Shimolda Karpāt etaklari va Visla vohasida joylashgan, Oder va Elba qirg'oqlarida ham slavyanlar joylashgan deb ehtimol qiladilar. Dastlab Sharqiy slavyanlar Qora dengiz shimolida joylashgan *(antlar)* nomi bilan tilga olinadi. Keyinchalik slavyan qabilalar ancha faol ravishda tevarak-atrofga ko'chib Yevropaning ko'p qismiga tarqaladi. Milodning birinchi ming yilligi o'rtalariga kelib Sharqiy slavyanlar Sharqiy Yevropada joylasha boshlaydi. Janub tomon ko'chib, Dnepr bo'ylab Dunay sohillarigacha katta hududni egallab olganlar. Shimoli-g'arb tomon ketgan qismi letto-litva qabilalar bilan qo'shnilikda, Shimolda esa Ilmen va Chud ko'llariga yetib Volga-Oka daryo o'rtalarida o'troq bo'lib joylashgan.

Milodning I ming yilligi oxiri – II ming yilligi boshlarida rus solnomalarida tilga olingan qabila turkumlari (polyanlar, drevlyanlar, dregovichlar, radivichlar, vyatichlar: volyanlar, slaven va boshqalar)ning birikib aralashib ketishi natijasida qadimgi rus xalqi paydo bo'ladi. Bu jarayon oqibatida bu Sharqiy slavyanlarni qadimgi Rus davlati Kiyev Rusi tevaragida jipslashtiradi. O'sha davrda Dnepr bo'vida joylashgan rus yoki ros qabila ittifoqi Kiyev davlatining paydo bo'lishida katta rol o'ynagan. Bu qabilalarning nomi mahalliy Ros daryosi nomi bilan bog'liq bo'lib, rus xalqining nomi ham ana shundan kelib chiqqanligi ehtimol. Qadimgi rus xalqi o'zining umumiy tili, madaniyati, yozuvi va adabiyotiga ega bo'lgan.

XIV asrdan boshlab qadimgi rus elati zaminida uchta yaqin qarindosh, ammo mustaqil – rus, ukrain va belorus xalqlari shakllana boshladi. Keyinchalik Buyuk Moskva knyazligi atrofida jipslashgan rus xalqi markazlashgan davlatga ega bo'lib rus adabiy tilini paydo qiladi. XVI – XVII asrlardan boshlab

Moskvaning siyosiy ta'siri kuchavib qudratlashgan Rus davlati kam aholiga ega bo'lgan shimoliy va janubiy hududlarga, Ural va Sibir tomonlarga uzluksiz ravishda bostirib kirib o'zining etnik hududini ancha kengaytiradi. Ruslar quyi Volga bo'yi va Shimoliy Kavkazni ham egallaganlar. XVIII – XIX asrlarda Rossiya chegarasi Baltika bo'yi, Qora dengiz sohillari, Kavkazorti, Markaziy Osiyo va Uzoq Sharq hududlarigacha cho'zilgan Albatta, bosib olingan yerlarga imperiya hukmronligini ta'minlash maqsadida ruslar ko'chirib keltirilgan va ularga moddiy, ijtimoiy imtiyozlar berilgan, turmush shart-sharoitlari yaratilgan. Ular mahalliy xalqlar bilan yaqinlashib xo'jalik va madaniy jihatdan tub aholiga bir qadar ta'sir ko'rsatganlar, o'z navbatida, boy mahalliy xo'jalik tajribasi va madaniyat yutuqlarini o'zlashtirganlar.

Rossiyada bozor munosabatlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi (XVII – XIX asr o'rtalari) jarayonida rus xalqi asta-sekin millat sifatida shakllangan.

Ruslarning ulkan hududda turli tabiiy sharoitlarda joylashganligi ularning ikki turkumga – shimoliy va janubiy rus (velikorus)larga bo'linishiga sabab bo'lgan. Ular faqat tili, ya'ni so'zida «u» yoki «o» ishlatilishi («окакүшие» yoki «акакүшие») bilan farq qiladilar. O'tmishda moddiy va ma'naviy madaniyatida ham ba'zi farqlovchi xususiyatlar mavjud bo'lgan. Asrlar davomida ruslar yuqorida qayd qilinganidek, Volga orqasiga, Ural va Sibirga asta-sekin siljib g'ayritabiiy sharoit va elatlar orasiga tushib, mahalliy madaniyatni singdirib o'ziga xos etnografik guruhlarini paydo qilganlar. Masalan, shimolga – Oq va Barensev dengizlari sohillariga ko'chib borgan pomorlar, asosan, dengiz ovi va baliqchilik bilan shug'ullanib, o'ziga xos moddiy madaniyat va maishiy turmush yaratgan. Janubiy va sharqiy chegara hududlariga joylashtirilgan harbiy xizmatdagi ruslardan «kazak» deb nom olgan maxsus etnografik guruhlar (don kazaklari, ural

kazaklari, kuban kazaklari, sibir kazaklari, amur va ussurli kazaklari) paydo bo'lgan edi. O'rta Ural o'rmonlarida joylashgan kerjaklar; pechora pastki oqimidagi pustozerlar va ustulemlar; Kaluga – Bryansk – Orlov o'rmonlaridagi poleklar; Sibir va Shimoldagi starojil aholisi (kolimaliklar, russko-ustinliklar, markovchilar, kamchadallar) kabi mayda guruh ruslar ham o'ziga xos madaniy-maishiy xususiyatlarini saqlab tevarak-atrofidagi xalqlarning madaniy an'analarni qabul qilib olganlar.

Ayrim etnografik guruhga staroobryadliklar (Altaydagi «polyaklar», Qozog'istonning Buxtarma dar-yosi sohillaridagi «kamenshiklar», Zabaykaledagi «semeyskiy»lar)ni kiritish mumkin.

Hozirgi davrda Rossiya aholisining asosiy qismi – 95 foizini ruslar tashkil qiladi.

Ruslardan keyingi Sharqiy Yevropadagi eng katta millat ukrainlar bo'lib ular, asosan, Ukrainada joylashgan. Respublikadan tashqarida qo'shni Rossiya Federatsiyasining Voronej va Rostov viloyatlarida Krasnodar o'lkasida, Moldaviyada, Markaziy Osiyo respublikalarida ukrainlar yashaydi. AQSh, Kanada va Argentinada yashovchi ukrainlarning soni yuqorida aytganimizdek 1,6 mln. dan ortiq.

45,7 millionli (2010-yil) ukrain xalqi ruslar va beloruslar singari qonu qarindosh sharqiy slavyan qabilalaridan tashkil topgan qadimiy umumrus elatlaridan ajralib chiqqan etnosdir.

Tarixdan ma'lumki, IV – VII asrlarda vujudga kelgan O'rta Dnepr bo'ylaridagi tarqoq sharqiy slavyan qabilalari (vizantiyalik mualliflar ularni venedlar, antlar va sklavinlar deb ataganlar) XIX asr o'rtalarida qabila ittifoqlari va knyazliklarga birlashib, Kiyev Rusini vujudga keltirdilar. 1239 – 1240 - yillarda bu davlat mo'g'ullar tomonidan bosib olinib, Oltin O'rda mulkiga aylantirildi. Rusning boshqa qismidan ajralib qolgan Ukraina yerlari XIII – XIV asrlarda polyak,

litva, venger va boshqa chet el hukmdorlari qo'l ostida bo'ldi. Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash kerakki, «Ukraina» nomi dastlab janubiy-g'arbdagi ayrim rus yerlariga qo'yilgan bo'lib, «kray» – chekka yoki chegara ma'nosini anglatgan. XVI asr oxiri – XVII asr boshlarida u barcha Ukraina yerlariga tarqalib, ukrain xalqining etnik nomiga aylangan. XVIII asrda Ukrainaning janubiy qismi va Qrim yarim orolida Qrim xonligi tashkil topdi.

1569-yil Ukraina hududining aksari qismi birlashgan litvapolyak davlati – Rech Pospalita tarkibiga kiritildi. 1648-yil B. Xmelnitskiy boshchiligidagi ukrain xalqining ijtimoiy va diniy-milliy istibdodga qarshi ozodlik kurashi boshlandi va u milliy inqilobga aylanib ketdi. Ukraina getmanligi mustaqil davlatga aylandi. 1654-yil murakkab tashqi siyosiy va harbiy vaziyatda B. Xmelnitskiy Moskva bilan harbiy ittifoq tuzdi, unda mustaqil getmanlik hokimiyatini saqlab qolish ko'zda tutildi. Shu tariqa u Ukraina getmanligini tashqi siyosiy jihatdan tan olinishiga erishdi. XVIII asrning 2-yarmida o'ng sohil Ukraina Rossiya imperiyasi tarkibiga kirdi. Polsha hududi 3 marta (1772, 1793 va 1795) taqsimlanganidan so'ng ukrain yerlari 2 imperiya – Rossiya va Avstriya-Vengriya tarkibiga o'tib qoldi.

XIX asrning 20 – 30-yillarida Ukrainada milliy uyg'onish jarayoni boshlandi. 1921-yil Ukraina SSR e'lon qilindi va u 1922-yil 30-dekabrda SSSR tarkibiga kirdi, G'arbiy Ukraina yerlari Polsha tarkibiga kirdi. Avvaliga, XX asrning 20-yillarida sovet Ukrainasiga ukrainlashtirish siyosati o'tkazildi. Biroq 20-yillar oxiri – 30-yillar boshlarida bu siyosat to'xtatildi. 1991-yil 24-avgust kuni Ukraina mustaqilligi e'lon qilindi. Milliy bayrami – 24 avgust – Mustaqillik kuni hisoblanadi.

Ukrain va belorus aholisi ancha zich hududda joylashgan bo'lib, ular ruslardek mayda etnografik turkumlarga bo'linmagan. Sharqiy tog'li hududlarda yashovchi aholi – lemkalar, gutsullar va verxovinlar. Polesdagi pole shuklar ba'zi xususiyatları bilan ajralib turadi, xolos. Shunday qilib, XVI asrga kelib ukrain xalqining shakllanishi tugallanadi, XVII – XVIII asrlarda Ukraina Rossiya tarkibiga qo'shulishi natijasida milliy shakllanish kuchayadi.

Beloruslar ham, asosan, hozirgi hududida joylashgan bo'lib, ozgina qismi qo'shni Rossiya, Qozog'iston va Boltiqbo'yi respublikalarida yashashadi. Beloruslarning etnik negizini sharqiy slavyan qabilalari bilan birga qisman aralashib ketgan litvalik etnik elementlar tashkil qiladi. VX asrlarda mazkur qabilalar boshqa sharqiy slavyanlar bilan birga Qadimiy Rus davlatiga kirib qadimiy rus xalqining tarkibiy qismini tashkil qilgan. Bu davlat inqirozga uchragandan keyin belorus yerlari Buyuk Litva knyazligiga qo'shildi. 1569-yilda esa Rech Pospalita ixtiyoriga o'tadi. Shet yeri bozqinchilariga qarshi kurash jarayonida belorus xalqi shakllanib, XVI asrda etnik birlik yuzaga keladi. XVIII asrda belorus yerlari Rossiya tarkibiga kirtdi.

Bugungi kunda 10 millionli belorus xalqi ichida ayrim guruhlar (pole shuklar va litvinlar) ham saqlangan bo'lib, ular ba'zi maishiy turmush va madaniy xususiyatları bilan o'zaro ajralib turadi.

Xo'jaligi. Albatta, sharqiy slavyan xalqlarining kelib chiqishi, tili va joylanishidagi umumiyliklar ularning xo'jaligi, maishiy turmushi va madaniyatida ham o'z aksini topgan. Rus, ukrain va beloruslar hayotida umumiy belgilarning shakllanishida shubhasiz umumiy geografik sharoit ham muhim ahamiyatga ega. Ular o'zlarining qadimgi ajdodlarining dehqonchilik madaniyatini meros qilib olgan. Bu yer-

da dehqonchilik miloddan avvalgi IV mingyilliklarda paydo bo'lib butun viloyatlarga, Shimoliy Tayga o'rmonlariga, janubiy dashtga tarqalgan. Oddiy bir tishli omochlardan to ikki tishli omochga va murakkab g'ildirakli pluggacha ega bo'lganlar. Donni o'roq chalg'i bilan o'rganlar. Ular, asosan, javdar, suh, arpa, bug'doy, sholg'om, dukkakli ekinlar, keyinroq (XVIII asrlardan boshlab) makka, pomidor, kungaboqar va kartoshka ekanlar. Texnika ekinlaridan zig'irpoya va kanop ekilgan. Sharqiy slavyanlarda chorvachilik dehqonchilik bilan bog'liq bo'lgan. Chorva mollaridan qoramol, qo'y-echki, cho'chqa, ot va parranda saqlangan. Moldan ishchi kuch sifatida foydalanganlar. Ukrainada, ayniqsa, Karpat hududlarida qo'ychilik asosiy xo'jalik sohasi hisoblangan. Daryo va dengiz sohillarida yashovchi aholi baliqchilik, shimolda va Sibirda ovchilik, o'rmonlarda esa asalarichilik bilan ham shug'ullanganlar, asta-sekin Sharqiy Yevropa aholisida o'ziga xos kompleks xo'jalik-dehqonchilik, chorvachilik bilan ovchilik, terimchilik va baliqchilik paydo bo'lgan.

Dehqonchilikda tuproq va iqlim sharoitiga qarab ikki xil tipni ajratish mumkin. Dasht va o'rmonli dasht zonasida dam berilgan partav yerli xo'jaliklar keng tarqalgan. O'rmon joylarda boshqacha tipdagi xo'jaliklar yuzaga kelgan. Ular ham ochiq partav yerlardan, ham o'rmon ichidagi daraxtlarni kuydirmib ochilgan yerlardan foydalanganlar. Ikki-uch yil foydalangandan so'ng bu yerlar ozib kuch-quvvati qolmagach, yangi yerlar ochilgan. XI – XII asrlardan boshlab uch paykalli almashib ekish joriy qilingan.

XIX asrda ovchilik va baliqchilik dastlabki ahamiyatini yo'qotib yordamchi xo'jalik yoki havaskorlik sohasiga aylangan. Ammo o'vboq hayvonlar va baliqlar ko'p bo'lgan joylarda, katta ko'l va qalin o'rmonlarda bu soha muhim o'rinni egallab kelgan.

Bozor munosabatlari taraqqiy qilishi bilan natural xo'jalik yemirilib, mayda hunarmandchilik inqirozga uchraydi. Industrial xo'jalikning paydo bo'lishi rus, ukrain va belorus xalqlarining hayotida, ularning turmush tarzida jiddiy o'zgarishlarga olib keldi.

Turarjoylari. Aholining joylashishi, qishloq tiplari va uylari, ularning xususiyatlari, geografik sharoiti, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy omillar bilan belgilanadi. Hozirgi sharqiy slavyan xalqlarining joylashishi shahar va qishloq tipida namoyon bo'lib, ular orasida tafovut kun sayin kamayib bormoqda. Qishloqlar yiriklashib, ularning shakli, obodonlashishi shaharga yaqinlashgan. Ammo ko'p qishloqlarning arxitekturasini, qurilishi va tipologiyasida an'anaviy belgilar ham saqlanib qolgan. Rossiya va Ukrainaning janubiy viloyatlari juda katta, bir necha ming hovliligi qishloqlar daryo bo'ylarida joylashgan, markaziy hududlarda o'rtacharoq, 10 – 15 dan 100 – 150 hovliga yaqin, shimolda esa kichik, bir necha hovliligi qishloqlar mavjud. Dasht hududlarida aholi uzunasiga yo'l bo'ylab, ko'cha mavze tipida yoki chalkash ko'chalardan iborat to'p uyli qishloqlarda istiqomat qilgan. Bunday an'anaviy qishloqlar qatorida yoki o'rnida yangicha qurilish inshootlari qad ko'tarishi urushdan keyingi asosiy yo'nalish bo'ldi.

Janubdagi uylar an'anaviy usulda somon, yog'och, loydan qurilib oqlangan. Odatda, ular ikki-uch xonali bo'lib, hovlida xo'jalik inshootlari tiklangan. Markaziy rus hududlarida yoki Belarus o'rmonlarida asosiy qurilish ashyosi yog'och bo'lganligi tufayli ko'proq pastroq yog'och uylar tiklangan, xo'jalik inshootlari uyga yaqin qurilgan. Shimoldagi uylarning xususiyati, aksincha, turarjoy xonalari va xo'jalik hujralari hammasi bir joyda joylashgan katta dabdabali hovlilardan iborat. Uylarning jihozlanishi deyarli bir tipda bo'lgan. Albatta zamonaviy texnikaga tayangan

xo'jaliklarning paydo bo'lishi hamma yerda an'anaviy qishloq va uy qurilishiga o'zgarishlar kiritgan edi.

Kiyim-kechaklari. Xalqlarning etnografik xususiyatlari ko'proq milliy kiyimlarida namoyon bo'ladir. Yaqin davrlargacha sharqiy slavyanlarning xalq kiyimlari uyda to'qilib tikilgan. O'zlarini zig'irpoya va kanop o'stirib tolasidan ip yig'rganlar, jun va teridan turli kiyimlar tikkanlar. Ayollar oila uchun zarur bo'lgan kiyimlarga o'zlarini ip yig'rib mato to'qiganlar va kiyim tikkanlar. Ustki kiyim, odatda, umumiy ko'rinishga ega bo'lib, erkak va ayollarniki uncha farqlanmagan. Masalan, choponga o'xshash kaftan, jun chakmon, keng tikilgan armak va po'stin. Qo'y terisidan po'stin (kojux yoki shuba) tikib kiyilgan. Ayollarning ko'ylak va ichki kiyimlari turli xilda. Kiyim tikishda yomon ko'z, yovuz kuchlardan saqlaydigan turli irimlarga rioya qilganlar. Bayram, to'y va motam kiyimlari har xil bo'lgan.

Milliy kiyimdagi rus qizlari

Kiyimlarida rus, ukrain va beloruslarning o'ziga xos umumiylik bilan bir qatorda o'zaro farqanuvchi xususiyatlari ham mavjud bo'lgan. Erkak va ayollarning ko'ylagidagi asosiy farq erkaklarniki tizzagacha, ayollarda esa bir oz uzunroq bo'lganidadir. Ayol kiyimining bichimi har xil. Ammo milliy va mahalliy sarpolarning xususiyatlari faqat to'y marosimlari, badiiy havaskorlar to'garagi konsertlari va katta bayramlarda namoyish qilinadi. Aslida hozir butun sharqiy slavyanlarda milliy an'anaviy sarpo o'rniga barcha elatlarda Yevropa uslubidagi shahar kiyimi tarqalgan.

Shuni alohida qayd qilish lozimki, ilgari kiyimlarning turi qadimiy etnomadaniy guruhlarning joylanishiga to'g'ri kelgan. Masalan, katak-katak yubkasi-mon kiyim hind-yevropa guruhlari joylashgan hududda tarqalgan. Shunga o'xshash olabayroq yo'l-yo'l yubkalar Shimoliy hududlarda yashaydigan fin-ugor tilidagi milliy guruhlariga xosdir. Mazkur kiyimlar, odatda, jun matodan tikilib, rang-barang kashtalangan va bezatilgan.

Etnografik jihatdan ayollarning bosh kiyimlari diqqatga sazovor. Masalan, qizlar bilan erga chiqqan ayollarning bosh kiyimi va soch o'rami jiddiy farqlangan. Qizlar bir o'rim soch qoldirgan, nikoh vaqtida kiyiladigan bosh kiyim eng muhim va tantanali odatlar bilan bog'liq bo'lgan. Janubiy muzofotlardagi rus, ukrain va belorus ayollariga boshiga gulchambarlar taqish hamda gulchambar shaklda ro'mol o'rash ham odat bo'lgan. Ayollar ro'mol o'rasa yoki bosh kiyimi kaysa sochini butunlay qoplashi zarur bo'lgan. Hozir esa turli-tuman soch turmagi juda keng tarqalgan.

Ayollar kiyimidagi bezaklar ham diqqatga sazovordir. Turli naqshlar bilan kashtalangan yoki tikilgan sarpolar muayyan fikrni ifodalagan. Hozirgacha yetib kelgan ayrim naqsh obrazlarida eng qadimiy e'tiqod-

lar bilan bog'liq personajlar yoki sehrgarlik belgilarini tasvirlangan, ibtidoiy urimlar va odatlar aks ettirilgan.

Rus, ukrain va belorus xalqlarining ma'naviy hayoti uzoq davr hukmron pravoslav dini bilan belgilangan. Ular orasida turli mazhablar paydo bo'lgan (starobryadchiklar, pyatidesyatniklar, duxoborlar va hokazo). Dehqon ahli orasida nasroniy dini yuzaki qabul qilingan, asli har xil sehrgarlik tasavvurlari, muqaddas joylarga sig'inish, qadimgi slavyan xudolariga, Ilyos payg'ambar, Georgiy, Vlasiy kabi avliyolarga ibodat qilish juda keng tarqalgan. Tabiat fasli bilan bog'liq turli diniy marosimlar o'tkazilgan (maslenitsa, sochelnik, troitsa, Ivan Kupala bayrami va hokazo). Dehqonlarning tasavvurida butun olam har xil alvasti va devlar, suv parilari, arvoqlar va ajinalar bilan to'la. Ular ayrim hayvonlar (ayiq, qarg'a, tovuq va h.k.) bilan bog'liq tasavvurlarga ega bo'lganlar. Ibtidoiy diniy e'tiqod va marosimlarning eng ko'p tarqalgan belgilarini qadimiy xudolar obrazini pravoslav cherkovi muqaddaslashtirishga majbur bo'lgan. Masalan, qadimiy slavyan xudolaridan Avliyo Nikolay endi hunarmand va savdogarlarning homiysi, Avliyo Georgiy Pobedonosets mol va cho'ponlarning homiysi yoki Paraskeva Avliyo Pyatnitsa ayollar va ayol kasbu korri homiysi deb tanilgan. Ibtidoiy tasavvurlar folklorda ham saqlangan (ertaklarda), oilaviy-maishiy urf-odatlarda ham namoyon bo'lgan.

Amaliy san'atda ham ajoyib namunalar yaratilgan. Bayramlarda, boshqa tantanalarda kiyiladigan kiyimlar juda boy va rang-barang naqshlar bilan kashtalangan. Ukrain uylarining devorlari go'zal naqshlar bilan bezatilgan bo'lsa, ruslarning yog'och uylari nozik o'ymakorlik san'ati bilan ajralib turgan. Uy-ro'zg'or buyumlari, sopol idishlar ham turli naqshlar bilan bezatilgan. XVIII – XIX asrlarda

ayrim viloyatlarda jahonga mashhur badiiy hunarmandchilik markazlari paydo bo'lgan (Polex, Xoxlama, Fedoskino).

45-§. Janubiy va Shimoliy Yevropa xalqlari

Bolتيqbo'yi, Shimoliy viloyatlarning bir qismi. O'rta Povolje, Prikame va janubi-g'arbiy hududlarda o'ziga xos moddiy va ma'naviy madaniyat yaratgan turli xalq va elatlar yashagan. Ushbu xalqlar sharqiy slavyanlar bilan qo'shni bo'lganligi tufayli o'zaro ta'sir doirasida turganlar va ko'p tomondan umumiy belgilarga egadirlar. Antropologik jihatdan noslavyan xalqlar, asosan, katta yevropoid irqining turli tiplariga oid. Ammo Volgabo'yi xalqlari mariylar, udmurtlar, chuvashlar, tatar va, ayniqsa, boshqirdlar orasida, qisman shimoldagi loparlarda mongoloid belgilari seziladi.

Til jihatdan noslavyan xalqlar bir necha turkumga bo'linadi. Eng ko'pi finno-ugor turkumiga tegishli fin tilida gapiradigan estonlar, korellar, livlar, vepslar, saamlar, udmurtlar, mordvalar, komizaryan va komi-permyaklar. Litva, latish xalqlarining tillari hind-yevropa til oilasining maxsus lettolitva shoxobchasiga, moldovanlar esa roman turkumiga tegishli. Bu yerda turkiy tilda gapiradigan xalqlar chuvashlar, tatarlar, boshqirdlar, gagauz va karaimlar yashaydi. Qalmiqlar esa oltoy til oilasining mo'g'ul shoxobchasiga kiradi.

Mazkur xalq va elatlarning etnogenezi va etnik tarixi ham turlicha. Shuning uchun tarixiy-madaniy jihatdan ular bir necha jabhalarga bo'linib o'rganiladi. Shularning ichida tarixiy, etnik va madaniy jihatdan ancha umumiy belgilarga ega bo'lgan Boltiqbo'yi xalqlari ajralib turadi.

Boltiqbo'yida, asosan, uch xalq yashaydi: ma'lumotlarga ko'ra, litvaliklar (o'z nomi «lituvyan») 4,2 mln. dan ortiq kishi, latishlar («latviesh») 1,4 mln. dan ko'proq va estonlar (o'z nomi «eestlased») 1 mln. Litvaliklar o'z respublikasidan tashqari qo'shni Latviya, Belorussiya va Rossiyaning Shimoli-g'arbiy qismida, AQSh, Kanada, Urugvay, Argentina, Avstraliya va Polshada (jami 320 mingga yaqin emmigrant) yashaydi. Latishlar ham qisman qo'shni hududlarda (Estoniya, Litva, Rossiya va Belorussiyada) joylashgan. 60 mingga yaqin latishlar AQSh, Kanada va Avstraliyada yashaydi. Estonlar esa, asosan, o'z respublikasida va ozgina qismi tashqarida (Leningrad, Pskov va Omsk viloyatlari, Latviya, Ukraina, Abxaziyada) joylashgan.

Boltiqbo'yiga odam eng qadimiy davrlardan kelib joylashgan. Bronza davridayoq (miloddan avvalgi II mingyilliklar) hozirgi Latviya hududiga janubdan qadimgi ajdodlari letgollar, sellar, zemgallar va kureyshlar kelib tarixiy jihatdan hali aniqlanmagan mahalliy elatlar bilan aralashib ketgan. Latish xalqining shakllanishi XII - XIII asr boshlaridagi nemis salbchilari istilosi tufayli to'xtab qolgan va faqat XVI asr boshlariga yetib tugallangan. XIX asr o'rtalarida latish millati shakllanadi. Qadimiy etnik guruhlardan latgallar bir oz madaniy-maishiy xususiyatlarini saqlab qolganlar. Latishlar bilan to'liq aralashib ketgan mayda etnik guruh - livlar kundalik maishiy hayotida eski tillaridan ham foydalanadilar.

Litva xalqining qadimiy ajdodlari ham Nyamunas va Daugava daryolari havzasiga miloddan avvalgi II ming yillikning boshlarida kirib kelgan turli boltiq qabilalaridan iborat bo'lgan. Asli litva etnosi XI - XII asrlarda shakllana boshlagan va uning shakllanishida mazkur qabilalardan tashqari litva yoki auksteyt elati, jmuud yoki jemayti, skalva, nadrava, qisman yat-

vyaglar, kursheylar va zengallar ishtirok etgan Etnik konsolidatsiyaning paydo bo'lishiga XIII asrning burchi yarmida tuzilgan Latva davlati va Tevton ordeni bilan olib borilgan ko'p asrlik kurash muhim rol o'ynagan edi. 1795 va 1815-yillar Latva yerlarining asosiy qismini Rossiya imperiyasi o'z tarkibiga qo'shib olgan. Latva millati ham latishlar singari XIX asr o'rtalarida shakllangan.

Latviyaning shimolida qadimiy davrlardan eston xalqining ajdodlaridan rus solvnomalarida tilga olingan chud nomli fin tilida gapiradigan qabilalar yashagan. Ular hozirgi Estoniya hududida miloddan avvalgi III ming yillikda paydo bo'lganlar, keyinroq boltiq, skandinav qabilalari, I ming yillik oxirlaridan sharqiy slavyanlar bilan aralashib ketgan va eston xalqining negizini tashkil qilgan.

Eston xalqining etnik jarayonida ishtirok etgan

*Estonlarning
milliy kiyimi*

setu yoki setikez nomli etnografik guruh hozirgacha ajralib turadi. XIII asrdagi nemis istilochilariga qarshi ozodlik kurashi milliy jipslashish jarayonini kuchaytiradi. 1750-yilgi Shimoliy urushdan keyin Estoniya Rossiya tomonidan bosib olingan va o'sha davrdan harakatga kelgan ozdlik kurashlarida tob-lanib eston millati shakllana boshlagan. Bolt-iqbo'yi xalqlari ma'shiy turmushi, moddiy va ma'naviy madaniyatining shakllanishida, bir

tomondan, sharqiy slavyan xalqlarining, ikkinchi tomondan, g'arbdagi qo'shnilari nemis, shved kabi german xalqlarining ta'siri o'tgan. Ayniqsa, sharqiy slavyan xalqlari bilan uzoq davrlar davomida Boltiqbo'yi xalqlari yaqin munosabatda bo'lganligi tufayli o'zaro madaniy ta'sirlar kuchli bo'lgan. Keyinchalik Latvaniyning Polsha tasarrufiga o'tishi natijasida bu yerda polyaklarning ta'siri kuchayadi va katolik dini tarqaladi.

Sanoatning gurkirasib o'sishi shahar aholisining ko'payishiga olib keldi. Boltiqbo'yi shaharlarining ko'pchiligi ko'p asrlik tarixga ega. O'rta asrdarda, ayniqsa, Latviya va Estoniyada shaharlarda, asosan, nemislar yashagan va ularning qo'lida hunarmandlik ham savdo markazlashgan. Bozor iqtisodiyotining yangi shakllari paydo bo'lishi bilan shaharlar mahalliy tub aholi hisobiga o'sa boshlaydi. Hozir shahar aholisi qishloq nisbatan ancha ko'p.

Boltiqbo'yi mamlakatlaridagi qishloqlar qo'shni slavyanlarnikiga o'xshash zich uylar yoki xutor (qo'rg'on) tipidagi hovlilar turkumidan iborat. Qo'rg'onlar, ayniqsa, Estoniya va Latviyada nemislarning ta'sirida tarqoq holda qurilgan. Uylari, asosan, yog'ochdan ikki xonalik va dahlizlik qilib qurilgan. Estoniya va Shimoliy Latviyada o'ziga xos somon tomli va pechkali baland yog'och uylar – bostirma keng tarqalgan. Uning xususiyati uyga qo'shilgan maxsus somon quritadigan va xo'jalik xonalari kompleksining mavjudligidir. Mulkiy munosabatlarning paydo bo'lishi bilan davlatmand oilalar shahar tipidagi g'ishtli uylar qura boshlagan.

Boltiqbo'yi xalqlarining an'anaviy milliy kiyimlari feodalizm davrida paydo bo'lgan. Ular faqat uyda to'qilgan matodan tikilgan. Erkaklar kiyimining shakllanishida qo'shni nemislarning shahar madaniyati zo'r ta'sir o'tkazgan. Rang-barang va xilma-xil

ayol kıyımları, ayniqsa, chıroyli bo'lgan. Ayollarning milliy kıyımları, asosan, turli yubka, kofta, ro'mol, etakcha va bezaklardan iborat. Butun Boltiqbo'yi aholisida bir necha xildagi an'anaviy kıyımlar mavjud bo'lgan.

Butun xalqning ma'naviy madaniyatiga nasroniy dinining ham ta'siri o'tgan. Boltiqbo'yi aholisi uchta diniy yo'nalishga itoat qilgan. Katoliklar ilgari Polshada uzoq vaqt hukmronlik qilgan hududlarda, Litva hamda Sharqiy Latviyadagi latgallarda tarqalgan. Lyuteranlik XVI asrdan boshlab nemis ruhoniylari tomonidan estonlar va g'arbiy latishlar orasida zo'rlik bilan o'rnatilgan. Rus viloyatlariga yaqin joylashgan aholi pravoslav diniga o'tgan.

Aholining aksariyat qismi milliy-madaniy an'analarning ko'p jihatlarini saqlab, rivojlantirib kelmoqda. Ayniqsa, hozirgacha yetib kelgan amaliy san'at namunalarni alohida qayd etish lozim. Professional kasb bilan chatishib ketgan, masalan, yog'och haykaltaroshligi, qahrabo mahsulotlari ishlab chiqarish, badiiy to'qimachilik va kashtachilik, teri va sopol buyumlar ishlab chiqarish kabi amaliy xalq uodi yillar davomida yana ham ravnaq topdi. XIX asrda paydo bo'lgan ashula bayramlari, an'anaviy tusga kirgan xor san'ati hozirgi vaqtda eng ommaviy va keng tarqalgan xalq ijodiyotiga aylandi.

Rossiyaning Shimoliy Yevropa qismida ruslardan tashqari karellar, vepsalar, saamlar (lopar)lar, komi-ziryanlar, komi-permyaklar va neneslar yashaydi. Shularning ichida antropologik jihatdan saam (lopar)lar aralash mongoloid va sof mongoloid irqiga xos, qolgan barcha etnoslar yevropoid belgilari bilan ajralib turadi. Neneslar esa sof katta yevropoid irqining vakillari.

Kareliya Respublikasi va Kaliningrad viloyatlarida 138 mingdan ortiq karellar (o'z nomi naryala) yashay-

di Rus solnomalarida korela nomi bilan tilga olingan karellarning ajdodlari IX asrda Ladoga ko'lining g'arbiy sohillarida joylashgan. Ular XI – XII asrlarda hozirgi Kareliyaning g'arbiy qismini egallab keyin shimoliy va sharqiy tomonga tarqalgan va mahalliy vepsalar bilan aralashib ketgan. XII asrda karellar rus davlatiga qo'shib ruslarning ta'siriga o'tgan. Karel xalqining shakllanishi XV asrdan boshlanadi.

Fin til turkumiga kirgan udmurt, komi, mordva va mariylarning qadimgi ajdodlari miloddan avvalgi III – II mingyilliklarda Sharqdan Volga-Kama sohillariga kelib joylashgan. Ularning bir qismi (eston-litva va karelo-finlar) miloddan avvalgi II – I mingyilliklarda Boltiqbo'yi va Kareliya tomonga o'tib o'rnashgan. Milodning boshlariga kelib mazkur xalqlar etnik guruh sifatida shakllana boshlaydi. Vyatka va Kama daryolari oralig'ida joylashgan qabilalar udmurt xalqiga asos bo'lgan. Miloddan avvalgi I mingyillikda yuqori Kama va Vichегда vohasidagi finno-ugor qabilalardan komi-zıryan etnosi tashkil topadi. O'sha davrlardayoq Pechora va Vichегда vohasidagi mahalliy qabilalar bilan aralashib ketgan perm qabila birkmasi asosida komi-permyaklari paydo bo'lgan.

Shimoliy xalqlar ilk davrlardan (loparlardan tashqari) dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullana boshlaganlar. Ularning xo'jaligida o'rmon ovchiligi, baliqchilik, asalarichilik muhim rol o'ynagan. Ijma daryosi bo'yidagi komizıryanlar neneslarning ta'sirida qisman bug'uchilik bilan ham shug'ullanganlar. Yangi mulk munosabatlarining paydo bo'lishi har xil yollanma kasblarni yuzaga keltirgan edi.

Loparlarning xo'jaligi majmuiy karakterda bo'lib bug'uchilik, baliqchilik va ovchilik birga qo'shib olib borilgan. Ilgari yil bo'yi bir necha marta oila bo'lib ko'chib yurgan loparlar o'tgan asr oxirlaridan boshlab faqat erkaklar ko'chmanchilik qilib, ayollar boshqa oila a'zolari bilan birga qishloqlarda qolgan.

Karel, veps, komi-ziryan va komi-permyaklarning moddiy madaniyatida umumiy belgilar saqlangan. Ularning uylari tarqoq uya shaklida bosh qishloq tevaragida joylashgan. Yog'ochdan tiklangan uylar xo'jalik hujralari bilan birga qurilgan. An'anaviy kiyimlar ham umumiy xarakterda: uzun yengli ko'ylak, sarafan, boshida do'ppi va qalpoq, ayollarda har xil ro'mol va shol ro'mollar bo'lgan. Umuman kiyimlari qo'shni ruslarnikiga o'xshagan.

Seminar mashg'ulotlari rejası:

1. Yevropa aholisining tarixiy-etnologik
2. G'arbiy Yevropaning roman-german va anglo-saks xalqlari.
3. Yevropadagi slavyan xalqlari.
4. Janubiy — Shimoliy Yevropa xalqlari.

Billimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. Yevropa nomi qanday paydo bo'lgan?
2. Yevropa xalqlarini etnik tarixi haqida ma'lumot bering?
3. Nemis va ingliz xalqlarining shakllanish jarayoni haqida ma'lumot bering?
4. Yevropa xalqlarining dunyo sivilizatsiyasiga qo'shgan eng muhim hissasi borasida gapirib bering?

Adabiyotlar:

1. Громыко М. М., Буганов А. В. О воззрениях русского народа. - М., 2000.
2. Зорин Н. В. Русский свадебный ритуал. - М., 2001.
3. Jabborov I. Jahon xalqlari etnologiyasi. T., 2005.

4. Европа на рубеже третьего тысячелетия. Народы и государства. – М., 2000.
5. Рожнова П. К. Русский народный календарь. – М., 2001.
6. Русские. М., 1999. (Сер. Народы и культуры.)
7. Русский Север. Этническая история и народная культура XII – XX ввков. М., 2001.
8. Русские: семейный и общественный быт. – М., 1989.
9. Украинцы. – М., 2000 (Сер. Народы и культуры).
10. Этнические процессы в странах зарубежной Европы. – М., 1970.

DUNYO MAMLAKATLARI VA ULARNING NUFUZI

AVSTRALIYA VA OKEANIYA

Mamlakatlar	Hududi (km ²)	Aholisi (2013-yil)	Poytaxti
Avstraliya	7 69 ² 024	22 262 501	Kanberra
Vanuatu	12 190	253208	Port-Vila
Kiribati	812	103058	Janubiy Tarava
Marshall orollari	181	56429	Majuro
Mikroneziya	702	106 104	Palikir
Hauru	213	9378	Yarim
Yangi Zelandiya	268680	4 242 048	Vellington
Palau	458	21 000	Ngerulmud
Papua Yangi Gvineya	462 840	7334 658	Port-Morsbi
Samoa	2832	188 540	Apia
Solomon orollari	28 450	478000	Xoniaro
Tonga	748	120898	Nukualofa
Tuvalu	26	10544	Funafuti
Fij	18274	849 000	Suva

AMERIKA. SHIMOLIY AMERIKA

Mamlakatlar	Hududi (km ²)	Aholisi (2013-yil)	Poytaxti
Antigua va Barbuda	442	88 000	Sent Jons
Bagama	13 943	342 000	Nassau
Barbados	430	256 000	Drifpaun
Beliz	22 966	307 000	Belmopan
Gati	27 750	10 033 000	Port-o-Prens
Gvatemala	108 889	14 027 000	Gvatemala
Gonduras	112 492	7 466 000	Tegusigalpa

1	2	3	4
Grenada	344	104 000	Sent-Jorjes
Dominika	751	67 000	Rozo
Dominikan Respublikası	48 671	10 090 000	Santo-Domingo
Kanada	9 984 670	33 573 000	Ottava
Kosta-Rika	51 100	4 579 000	San-Xose
Kuba	109 886	11 204 000	Gavana
Meksika	1 964 375	112 322 757	Mexiko
Nikaragua	130 373	5 743 000	Managua
Panama	75 417	3 454 000	Panama
Səlvador	21 041	6 163 000	San-Salvador
Sent-Lyusiya	539	172 000	Kastrı
Sent-Vinsent və Grenadını	389	109 000	Kingstaun
Sent-Kits və Nevis	261	52 000	Baster
AQSh	9 629 091	311 630 000	Vashington
Trinidad və Tobago	5130	1 339 000	Port-of-Speyn
Yamayka	10 991	2 719 000	Kingslon

JANUBIY AMERIKA

Mamlakətlər	Hududı (km ²)	Aholisi (2008-yıl)	Poytaxtı
Argentina	2 766 890	40 677 348	Buenos-Ayryes
Boliviya	1 098 580	8 857 870	La-Pas
Braziliya	8 514 877	191 908 598	Braziliya
Venesuela	912 050	26 414 815	Karakas
Gayana	214 970	770 794	Jorshtaun
Kolumbiya	1 138 910	45 013 674	Bogota
Paragvay	406 750	6 347 884	Asunson
Peru	1285220	27 925 628	Lima

1	2	3	4
Surinam	163 270	438 144	Paramaribo
	176 220	3 477 778	Montevideo
Folklend orollari	12 173	2 967	Stenli
Gviana(Fransiya)	91 000	209 000	Kayenna
Chili	756 950	16 454 143	Santyaqo
Ekvador	283 560	13 927 650	Kito

MARKAZIY AMERIKA

Mamlakatlar	Hududi (km ²)	Aholisi (2013-yil)	Poytaxti
Beliz	2 2966	899	Belnopan
Gvatemala	108 890	14 373 472	Gvatemala
Gonduras	112 090	8 448 465	Tegusigalpa
Kosta-Rika	51 100	4 253 897	Sar-Xose
Nikaragua	129424	6 017 084	Managu
Panama	75 517	3661868	Parama
Salvador	21040	6 900 000	Sar-Salvador

AFRIKA

Mamlakatlar	Hududi (km ²)	Aholisi (2012-yil)	Poytaxti
Jazoir	2 381 740	35 200 000	Jazoir
Misr	1 001 450	80 898 000	Qohra
Cr'arbiy Saxara	252 120	267 405	Eloyun
	1 759 540	6 365 563	
Mavritaniya	1 030 700	3 086 000	Nuakshot

1	2	3	4
Mali	1 240 000	13 218 000	Bamako
Marokko	446 550	32 382 000	Rabat
Niger	1 267 000	13 957 000	Niamey
Sudan	1 886 100	30 894 000	Kartum
Tunis	163 610	10 383 000	Tunis
Chad	1 284 000	11 100 000	Njamena
Kanar orolları (İspaniya)	7 492 360	2 103 992	Las-Palmasde- Gran-Kanariya, Santa-Krus-de- Tenerife
Madeyra (Portugaliya)	828	247 161	Funchal
Benin	112 620	8 935 000	Kotonu, Porto- Novo
Burkina-Faso	274 200	15 746 232	Uagadugu
Gambiya	10 380	1 700 000	Banjul
Gana	238 540	24 233 431	Akkra
Gvineya	245 857	9 690 222	Konakri
Gvineya-Bisau	36 120	1 442 029	Bisau
Kabo-Verde	4 033	542 000	Praya
Kot-d'Ivuar	322 460	21 075 000	Yamusukro
Liberya	111 370	3 489 072	Monroviya
Nigeriya	923 768	152 217 341	Obudja
Senegal	196 722	14 100 000	Dakar
Serra-Leone	71 740	5 363 669	Fritaun
Togo	56 785	6 300 000	Lome
Gabon	267 667	1 497 525	Librevil
Kamerun	475 440	17 795 000	Yaunde
Kongo Demokratik Respublikası	2 345 410	67 758 000	Kinshasa
Kongo Respublikası	342 000	3 999 000	Brazzavil

1	2	3	4
San-Toma va Prinsipi	1 001	163 000	San-Tome
Markaziy Afrika Respublikası	622 984	3 799 897	Bangi
Ekvatorial Gvineya	28 051	650 000	Malabo
Burundi	77 830	8 988 091	Bujumbura
Jabuti	22 000	818 159	Jabuti
Kenya	582 650	37 953 838	Nayrobi
Puntlend (ta'n oliamagan davlat)	116 000	3 900 000	Garove
Ruanda	26 338	10,186,063	Kigali
Somali	637 657	9 558 666	Mogadisho
Tanzaniya	945 090	37 849 133	Dodoma
Uganda	236 040	30 900 000	Kampala
Eritreya	117 600	4 401 009	Asmera
Etiopiya	1 104 300	75 067 000	Addis-Abeba
Janubiy Sudan	619 745	8 260 490	Juba
Angola	1 246 700	18 498 000	Luanda
Botswana	600 370	1 639 833	Gaborone
Zambiya	752 614	12 935 000	Lusaka
Zimbabve	390 580	13 349 000	Xarare
Komor	2 170	752 000	Moroni
Lesoto	30 355	2 125 266	Maseru
Mavrikiya	2 040	1 240 827	Port-Lui
Madagaskar	587 041	20 042 552	Antananariva
Malaviya	118 480	15 400 000	Lilongve
Mozambik	801 590	21 397 000	Maputo
Namibiya	825 418	1 820 916	Vindruk
Svaziend	17 363	1 141 000	Mbabane
Seyshel orollari	451	80699	Viktoriya
Janubiy Afrika Respublikası	1 219 912	43 786 828	Keyptau

OSIYO MAMLAKATLARI

Mamlakatlar	Hududi (ming km ²)	Aholisi (mln. kishi) (2012-yil)	Poytaxti
<i>G'urbiy Osiyo</i>	4729	111	
Armaniston	30	3,8	Yerevan
Bahrayn	0,7	0,72	Manama
BAA	84	3,3	Abu-Dabi
Iordaniya	11	5,2	Ammon
Iroq	439	23,6	Baqdod
Isroil	21	6,4	Tel-Aviv
Kipr	9	0,88	Nikosiya
Quvayt	18	2,3	Quvayt
Livan	10	4,3	Bayrut
Saudiya Arabistoni	2152	21,1	Ar-Riyod
Suriya	185	17,1	Damashq
Turkiya	776	66,3	Anqara
Ummon	213	2,4	Maskat
Falastin	6	3,3	Quddus
Yaman	529	18,0	Adan
Qatar	11	0,59	Doha
<i>Markaziy va Janubiy Osiyo</i>	10780	1505	
Afg'oniston	653	26,8	Kobul
Bangladesh	144	133,5	Dakka
Butan	47	0,9	Tximpxu
Maldiv Resp.	0,3	0,29	Male
Nepal	147	23,5	Katmandu
Pokiston	797	145	Islomobod
Tojikiston	143	6,2	Dushanbe
Turkmaniston	489	5,5	Ashxobod
Shri Lanka	66	19,5	Kolombo
Eron	1635	66,1	Tehron

1	2	3	4
O'zbekiston	448,4	30	Toshkent
Qirg'iziston	199	5,0	Bishkek
Qozog'iston	2720	14,8	Ostona
Hindiston	3291	1033	Dehli
<i>Janubi-Sharqiy Osiyo</i>	<i>4500</i>	<i>519</i>	
Brunej	6	0,35	Bandar-Seri Begawan
Vetnam	332	78,7	Xanoy
Indoneziya	1907	206,1	Jakarta
Kambodja	181	13,1	Pnompen
Laos	237	5,4	Ventyan
Maiayziya	330	22,7	Kuala-Lumpur
Myanma	677	47,8	Yangon
Singapur	0,6	4,1	Singapur
Tayland	514	62,4	Bangkok
Filippin	300	77,2	Manila
Sharqiy Timor	15	0,77	Dili
<i>Sharqiy Osiyo</i>	<i>11788</i>	<i>1503</i>	
Koreya Respublikasi	99	48,8	Seul
KXDR	121	22	Pxenyan
Mo'g'uliston	1568	2,4	Ulan-Bator
Xitoy	9584	1273,3	Pekin
Yaponiya	378,0	127,1	Tokio

YEVROPA MAMLAKATLARI

Mamlakatlar	Hududi (ming km ²)	Aholisi (mln. kishi) (2011-yil)	Poytaxti
Albaniya	28 748	3 200 523	Tirana
Andorra	468	82 403	Andorra-la-Velya
Avstriya	83 858	8 469 929	Vena

1	2	3	4
Ozərbaycan	86 600	9 100 000	Bakı
Belorusiya	207 600	9 735 382	Minsk
Belgiya	30 510	10 574 595	Bryussel
Bosniya və Herseqovina	129	4 048 500	Sarayevo
Bolqarıya	110910	7 621 337	Sofiya
Xorvatiya	56 542	4 637 460	Zagreb
Kıpr	9 251	863 457	Nikoziya
Çexiya	78 866	10 256 760	Praga
Daniya	43 094	5 568 854	Kopenhagen
Estoniya	45 226	1 315 681	Tallin
Farar orolları (Danıya)	1 399	46 011	Torshavn
Finlandiya	336 593	5 357 537	Xelsinki
Fransiya	547 030	65 165 983	Paris
Gruziya	69 700	4 461 473	Tbilisi
Germaniya	357 021	82 551 851	Berlin
Greciya	131 940	11 245 343	Afina
Gernsi	78	64 587	Sent-Piter-Port
Vengriya	93 030	10 075 034	
İslandiya	103 000	304 261	Reykjavik
İrlandiya	70 280	4 434 925	Dublin
Mən orolları	572	73 873	Duglas
İtaliya	301 230	60 051 711	Rim
Jersi	116	89 775	Sent-Xelzer
Larıya	64 589	2 366 515	Riga
Lixtenşteyn	160	35 322	Vaduz
Litva	65 200	3 401 138	Vilnyus
Lyuksemburg	2 586	472 569	Lyuksemburg
Makadoniya Respublikası	25 333	2 054 800	Skope
Malta	316	408 009	Valletta
Moldova	33 843	3 834 547	Kişinyov
Monako		32 087	Monako
Çernogoriya	13 812	598 258	Podgorica
Niderlandiya	41 526	16 518 199	Amsterdam
Norvegiya	324 220	4 725 116	Oslo
Polşa	312 685	38 125 478	Varşava
Portqaliya	91 568	10 709 995	Lissabon
Rumıya	238 391	21 398 181	Buxarest

1	2	3	4
Rossiya	17 075 400	141 800 000	Moskva
San-Marino	61	31 730	San-Marino
Serbiya	88 361	9 963 742	Belgrad
Slovakiya	48 845	5 422 366	Bratislava
Sloveniya	20 273	2 012 917	Lyublyana
Ispaniya	504 851	46 061 274	Madrid
Svalbard orollari (Norveg.)	62 049	2 868	Longyir
Shvetsiya	449 964	9 290 113	Stokgolm
Shveysariya	41 290	7 507 000	Bern
Ukraina	603 700	45 996 470	Kiyev
Buyuk Britaniya	244 820	61 600 835	London
Vatikan	0,44	900	Vatikan

ETNOLOGIYAGA OID ATAMA VA TUSHUNCHALARNING IZOHLI LUG'ATI

Avtoston (yunon.) – mahalliy, jaydari, tub aholi mahalliy yer egasi bo'lgan xalq, mamlakatning ibtidoiy aholisi, aborigenlar.

Antropogenez (yunon.) – inson jismoniy qiyofasining shakllanishi, mehnat faoliyatining, shuningdek, jamiyatning kundalik rivojlanish jarayoni. Antropogenez haqidagi ta'limot antropologiya tarmog'ini hisoblanadi.

Antropologiya (yunon.) – odamning kelib chiqishi va evolyutsiyasi, odamzod irqlarining paydo bo'lishi, odamning tana tuzilishidagi normal farq, tafovut, o'zgaruvchanlik haqidagi fan. Antropologlar odamni uning suyak tuzilishi, teri va sochining rangi va boshqa tiplari, fiziologik, jinsiy va boshqa xususiyatlarini o'rganadi. Antropologiya ijtimoiy fanlarga juda yaqin turadi – biologiya sohasidir. Bu fanga doir fikrlar bundan bir necha ming yil ilgari paydo bo'lganiga qaramay, u fan sifatida faqat XIX asrning ikkinchi yarmidan shakllana boshladi. Antropologiyaning muhim sohasi – odam organizmning tuzilishi va o'zgarishiga juda ta'sir qiladigan fiziologik, biokimyoviy va genetik omillarini o'rganadigan bo'lumi «Odam biologiyasi» degan umumiy nom bilan XX asrning o'rtalaridan boshlab rivojlandi. Odamning paydo bo'lishida faqat tabiat olamining qonuniyatlarigina emas, balki ijtimoiy omillar ham muhim rol o'ynagan.

Antropologiyaning fan bo'lib rivojlanishida tabiat va jamiyat to'g'risidagi fanlar ijobiy rol o'ynadi. Zamonaviy fan nuqtai nazardan aytganda, antropologiya quyidagi uchta katta bo'limga iborat: 1) Odam morfologiyasi; 2) Antropogenez; 3) Irqshunoslik (etnik antropologiya).

Antropologik tip – muayyan hududga mansub odamzotning tuzulishidagi irqiy turg'un belgilarning shakllangan majmui. Bu atama bilan katta irq, ularning bo'limlari ham ifodalanadi.

Genealogiya (yunon. *shajara*) – yordamchi tarix fanlaridan biri, XVII – XVIII asrlarda vujudga kelgan. Bilimlarning amaliy sohasi, shajaralar tuzish, urug' va oilalarning kelib chiqishi, ayrim shaxsning tarixiy va qarindoshlik aloqalarini o'rganadi.

Genezis (yunon.) kelib chiqish. Etnologiyada xalqlarning kelib chiqishi.

Jamoa (ar.) – kishilarning qavmiga uyushuv shakli. Jamoa, yalpi ibtidoiy jamiyat tuzumiga xos bo'lib, sinfiy jamiyatlarda ham turli ko'rinushlarda saqlanib kelmoqda. Jamoa uchun ishlab chiqarish vositalari (ko'pincha yerga) birgahda egalik qilish, o'zini o'zi idora etish huquqidan to'la yoki qisman foydalanishi xarakterlidir. Jamiyat tarqqiyoti jarayonida jamoaning shakli va mazmuni o'zgaradi (urug' jamoasi, qishloq jamoasi, uy, oila jamoasi, qo'shniçilik jamoasi yoki hududiy jamoa).

Imtsiatsiya (lot.) – bag'ishlash, ibtidoiy davrda o'smirlarni voyaga yetgan erkak va ayollar safiga o'tkazish marosumi, islomda o'g'il bolalar sunnati imtsiatsiya hisoblanadi.

Innovatsiya (lot.) – yangilanish, meros va an'analarning avloddan-avlodga o'tishi natijasida madaniyatda vujudga kelgan yangi ko'rinushlar.

Integratsiya (lot.) – tiklanish, to'ldirish, turli xalqlarning birlashuvi, turli etnoslarning bir hududda etnik-madaniy aloqalarini o'rnatish jarayoni.

Irq (ar.) – ildiz, tomir, odamlarning kelib chiqishi, gavda tuzilishi va qiyofasi o'xshash bo'lgan tarixan tarkib topgan hududiy birligidir. Kishilarning tana tuzilishi, tashqi qiyofasi (teri, ko'z va suyagining rangi, soqolning siyrak yoki qalinligi, bo'y-bas-ti, yuz tuzilishi, bosh suyagining shakli, qon gurubi) va boshqalariga qarab guruh-guruhga ajratiladi. Jahondagi barcha xalqlar to'rtta katta irqga bo'linadi: yevropoid (Yevrosiyo), mongoloid (Osiyo-Amerika), negroid va avstraloid (Okeaniya).

Irlar – *Homo Sapiens* turi ichidagi sistematik guruhlar. Har bir irq o'ziga xos irsiy belgilar, maslan, ko'z, soch va teri rangi, yuz va bosh qutisiga binoan boshqa irqlardan farq qiladi. Hozirgi odamlar 3 ta: ekvatorial (negroid, avstraloid), yevropoid (yevrosiyo), mongoloid (osiyo-amerika), yoki 5 ta (negroid, avstraloid.

yevropoid, mongoloid, amerikanoid) yirik irqarga bo'linadi. Har bir irq ichida yana kichikroq irq, ya'ni kenja irq bo'ladi. Masalan, ekvatorial irq, negr, negritl, bushmen irq, avstraliya va boshqa irq'larga; yevropoid irq esa Atlantika-Bolliq, Hind-O'rta dengizi, O'rta Yevropa va Arktika, Janubiy Osiyo va boshqalarga ajraladi.

Irqlar paleolitning so'nggi davrlarida bundan 40 – 30 ming yil avval odam yer yuzini egallashi bilan shakllana boshladi. O'sha davrda ko'pchilik irq belgilari moslashish xususiyatiga ega bo'lganligidan muayyan muhit sharoitida tabiiy tanlanish tufayli mustahkamlanib borgan. Masalan, ekvatorial irqda terining qora rangi ultrabinafsha nurlar ta'siridan himoyalovchi, burun qatagining keng bo'lishi nam tropik iqlim sharoitida suv bug'lanishini kuchaytiruvchi, tananing uzun bo'lishi, tana yuzasini tana hajmiga nisbatan kengaytirish orqali termoregulyatsiyani amalga oshiruvchi vosita sifatida vujudga kelgan.

Barcha irqlar *homo Sapiens* ga xos bo'lgan umumiy xususiyatlarga ega, ularning barchasi biologik va psixik jihatdan teng bo'lib, evolyutsion rivojlanishning bir xil pog'onasida turadi. Hamma irqlar madaniyat va sivilizatsiya eng yuqori darajada rivojlanishida bir xil imkoniyatga ega. Hozirgi zamon tan mavjud irqlar bir xil qobiliyatga ega emasligi, ular evolyutsiyasining turli bosqichlarda turganligi to'g'risidagi irqchilik g'oyatarni inkor etadi. Irqlarni millat, «til guruhi» tushunchalari bilan aralashtirib yubormaslik lozim. Bitta millat tarkibida har xil irqlar va aksincha bitta irqning o'zi turli millatlar tarkibiga kirishi mumkin.

Konglomerat (lot.) – birlash, qo'shilish, bog'lanish, to'plan-gan turli toifa va elatlarning uyushtirinishidan tashkil topgan ij-timoiy-siyosiy tuzum. (Masalan, quldorlik, feodalizm davrida tuzilgan yirik davlatlar).

Konsolidatsiya (lot.) – mustahkamlayman, yiriklashuv, til va madaniyat jihatidan yaqin va qon-qardosh bo'lgan xalqlarning yagona bo'lib birlashuvi, etnoslarning bir-biriga yaqinlashib, qo'shib ketishi.

Maglya (yunon.) – sehirgarlik, odamning o'zini g'ayri tabiiy kuchlar ta'sirida ko'rsata olish qobiliyatiga asoslangan ish amal-lari.

Madaniyat (ar.) – inson qo‘li va aql-idroki bilan yaratilgan moddiy va madaniy boyliklar. Rus tilida «kultura» so‘zi aslida lotincha so‘z bo‘lib, «ishlab chiqarish», «yasash», «yaratish» degan ma‘noni anglatadi. Madaniyat tushunchasi tarixiy davr (antik madaniyat), aniq jamiyat, elat va millati hamda faoliyati yoki hayotining o‘ziga xos sohalarini tavsiflash uchun qo‘llaniladi. Madaniyat moddiy va madaniy madaniyatga bo‘linadi. Moddiy madaniyatga xo‘jalik qurollari, uy-ro‘zg‘or buyumlari, kiyim-kechaklar, bezaklar, taomlar, idish-tovoqlar, turarjoylar va boshqalar kiradi. Ma‘naviy madaniyatga esa oila-rikoh munosabatlari, urf-odatlar, marosimlar, e‘tiqodlar, tasviriy san‘at, folklor kabi larni o‘z ichiga oladi. Moddiy va ma‘naviy madaniyat bir-biri bilan uzviy bog‘liqdir.

Marosim (ar.) – diniy yoki an‘anaviy urf-odatlar munosabatlari bilan o‘tkaziladigan ma‘raka, yig‘in: tantana bilan uyushtiriladigan rasmiy yig‘in

Mikroetnos – mahalliy xalq yoki millat ichida ba‘zi jihatlari (shevasi, moddiy va ma‘naviy madaniyati, diniy tasavvurlari) bilan ajralib turgan mayda etnografik guruhlar.

Nikoh (ar.) – er-xotinlikni yuziat yo‘li bilan rasmiylashtirish marosimi, mazkur marosimda mulla tomonidan amalga oshiriladigan shartnoma. Erkak bilan ayolning huquqiy ravishda rasmiylashtiriladigan oilaviy ittifoqi. Erkak bilan ayolning bir-birlariga va bolalariga nisbatan huquqi va majburiyatlarini keltirib chiqaruvchi oilaviy ittifoqi.

Tarixiy-etnografik viloyat – ma‘lum hududda joylashgan, uzoq tarixiy davr ichida moddiy va ma‘naviy madaniyatda umumiy xususiyatlar yaratgan xalqlar maxsus tarixiy-etnografik viloyatlarga bo‘linadi. Moddiy madaniyatga tevarak-atrofdagi tabiiy-ekologik sharoitga moslashgan mehnat qurollari, uylari, uy-ro‘zg‘or buyumlari, taomlari, kiyim-kechaklari kusa, ma‘naviy madaniyatga xalq yaratgan turli janrdagi asarlar, xalq amaliy bezakchilik san‘ati, pardozi berish, diniy e‘tiqod, urf-odatlardagi ba‘zi umumiyliklar kiradi. Masalan, Amerika qit‘asi eng katta ikki tarixiy-etnografik viloyat – Shimoliy Amerika va Lotin Amerikasiga bo‘linadi. Etnik va madaniy xususiyatlari bilan

umumiy belgilarga ega bo'lgan ko'p xalqlar maxsus janubiy Osiyo tarixiy etnografik region (mintaqa)ni tashkil etadi O'rta Osiyo va Qozog'iston mintaqasi ham maxsus tarixiy madaniy viloyat hisoblanadi.

Mamlakatimizdagi Farg'ona vodiysi (Farg'ona, Andijon, Namangan viloyatlari), Janubiy O'zbekiston (Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari)ni ham kichik tarixiy-etnografik region – mintaqalarga kiritish mumkin.

Tillar klassifikatsiyasi – jahon tillarini turli belgilariga ko'ra o'rganib, guruhlarga ajratish. Tillarning genetik (genealogik) klassifikatsiyasi ularning qarindoshchilik belgilarga asoslanadigan, ya'ni umumiy o'zak tildan kelib chiqqan tillarni o'z ichiga oladi. hind-yevropa tillari, oltroy tillari, urai tillari oilasi va boshqalar. Tipologik klassifikatsiya, genetik yoki hududiy yaqinlikdan qat'iy nazar, til tuzilishi (morfologik, fonologik, sintaktik, semantik) belgilarning o'xshashligiga asoslanadi. Shunga ko'ra tillar izolyatsiyalovchi (amorf, up) qadimgi xitoy, vietnam, yoruba (aglyutinatsiyalovchi) (aglyutinativ tip) turkiy tillar, ko'pgina fin-ugor tillari (fleksiyalovchi) flektiv tip (rus tili)ga bo'linadi. Ayrim olimlar inkorporatsiyalovchi (polisintetik) tillari (ayni paleosiyoy tillari, kavkaz tillari)ni ham ajratadilar.

Xo'jalik-madaniy tiplar – jahon xalqlarining ibtidoiy jamiyat davri (qadimgi tosh, bronza va temir asrlari)dagi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, turlicha tabiiy sharoitda joylashishi va moslashishi ularning hayotida turli tipdagi xo'jalik-madaniyatlarini vujudga keltirgan edi. Xo'jalik-madaniy tiplar dastavval muayyan jamiyatda ustuvor ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lib, har bir tarixiy davrda kishilarning tevarak-atrofdagi muhit bilan aloqa xarakterini belgilaydi.

Mazkur tiplar kishilarning mashg'uloti va ishlab chiqarish qurollari, turarjoylari va uy-ro'zg'or jihozlari, taomlari va kiyim-kechaklari, transport vositalari va boshqa tiplarga muayyan jamiyatning ijtimoiy tuzumini ham aniqlash mumkin. Ma'naviy madaniyat xususiyatlari, asosan, urf-odatlarda, tasviriy san'atda, e'tiqodi va folklorda yorqin namoyon bo'ladi. Xo'jalik-madaniy tiplarning birligi va o'zaro bog'liqligi muayyan ij-

timoiy-iqtisodiy taraqqiyot va bir-biriga yaqin geografik muhit bilan bog'liq bo'lib, o'zgaruvchan xarakterga ega.

Eng qadimgi davrlarda paydo bo'lgan etnoslarning xo'jalik-madaniy tipi issiq tropik va subtropik iqlimli o'lkalardagi ovchilik, ternm-termachilik va sohillardagi baliqchilikdir. Namli tropik va subtropik joylarda ikkinchi madaniy-xo'jalik tipi, ichki issiq iqlimdagi qo'l mehnatli dehqonchiligi tarqalgan bo'lib, bunga qisman ovchilik-termchilik va baliqchilik xo'jaliklari ham yordamchi hisoblangan. Iqtisodiyot va texnika taraqqiyotiga yangi sifat yaratgan uchunchi madaniy-xo'jalik tipi motiga dehqonchilik bilan chorvachilik qo'shilishi natijasida paydo bo'lgan edi.

Keyingi davrdagi fan-texnika taraqqiyoti butun jahondagi an'anaviy xo'jalik madaniy tiplarga jiddiy o'zgartirishlar kiritdi.

Sivilizatsiya – insoniyat jamiyati ilgari hamda harakatida erishilgan darajani hamda moddiy va ma'naviy qadriyatlarini o'zlashtirish usulini ifodalaydigan tushuncha.

Etnik antropologiya va irqshunoslik – antropologiya va odamzot irqshunosligining kelib chiqish tarixi, sabablari va yer yuziga tarqalishi hamda xalqlarning antropologik tarkibini o'rganuvchi sohasi. Millat va irq odamzot turlarining birligi, monogenizm va poligenizm, odamzot guruhlari va uning tarkibidan antropologik bir xillik darajasini aniqlash, irqning klassifikatsiyasi, dunyo xalqlarining antropologik tarkibi, irqning hozirgi davrda tarqalishi va odamzot birligi, irqiy belgilarning o'zgaruvchanligi, irqning kerishuvi kabi masalalari ustida tadqiqot olib boradi.

Etnik birlik – kishilarning qabila, elat, millat va boshqa birliklaridan iborat bo'lgan, tarixan tarkib topgan alohida barqaror ijtimoiy guruhi. Etnik birlik tushunchasi etnografik jihatdan «xalq» ma'nosini anglatadi. Kishilar birlashuvining tabiiy negizi hudud umumiyligi, shuningdek, ular tilining yaqinligi va umumiyligi etnik birlikning vujudga kelishiga asosiy shart hisoblanadi.

Etnik guruh – turmush va madaniyatning ayri elementlari (til, moddiy va ma'naviy madaniyatidagi o'ziga xos xususiyatlar, dini va boshqalar)ni saqlagan xalq yoki millatning alohida

qismi. Etnik guruhga, odatda, elat yoki millatning boshqa milliy guruhlar bilan assimlyatsiyasi yoki elatga o'zining ayrim xarakterli belgilarini saqlagan holda qo'shilishi natijasida, shuningdek, xalqning bir qismi asosiy etnik hududdan uzoq vaqt uzilib qolishi, migratsiya jarayonlari, davlat chegaralarining o'zgarishlari va boshqalar, yangi tabiiy-geografik sharoitga ruxshisi natijasida xo'jalik va madaniyatda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishi bilan paydo bo'ladi.

Etnografik guruh – ma'lum bir etnosning (elatning yoki millatning ajralmas qismi, uning tarkibidagi bo'limlardan) biri bo'lib, o'zining ba'zi xususiyatlari bilan til lahjasi, xo'jalik faoliyati, tumursh tarzining ba'zi tomonlari bilan farq qilgan. Etnografik guruh, odatda, bir qabilaning, elatning yoki millatning ikkinchi bir xalq bilan aralashib, boshqa yerga borib, shu yerdagi xalq tarkibiga kirib, u bilan birga yashab kelishi natijasida vujudga keladi.

Etnik jarayon – etnik birlik (elat) bilan uning tarkibiga kirgan etnik guruhlar o'rtasidagi xo'jalik, iqtisodiy, madaniy aloqalarining uzluksiz rivojlanib borishidir. Bu jarayon ikki xil – bo'linib ketishga va birlanishga moyildir.

Etnogenetik jarayon – bu jarayonda xalqning ilk ildizlari hosil bo'ladi. Bir qancha etnik guruhlar bir-birlari bilan yaqinlashib, qo'shilib boradi. Etnik guruhlarning tashqi qiyofasi, tili, moddiy va madaniy madaniyati har xil bo'ladi. Uzoq davom etgan etnogenetik jarayonda ularning tashqi qiyofasida, tilida, moddiy va ma'naviy madaniyatida, fe'l-atvorida umumiylik hosil bo'ladi. O'zbek xalqining etnogenetik jarayoni Qang' davlati doirasida (miloddan avvalgi III – milodiy V asrning o'rtalarida) o'tgan. Keyingi davrlarda bu jarayon rivojlangan.

Etnik psixologiya – sotsial psixologiya bo'limlardan bo'lib, turli milliy, xalq va etnik guruhga xos tipik psixik xususiyatlarini o'rganadi. O'z tekshirishlarida muayyan tadqiqot ob'ektining moddiy va ma'naviy madaniyati, ijtimoiy hayoti, an'analari, urf-odatini, til xususiyati, diniy qarashlari, shuningdek, o'ziga xos tasavvuri, kayfiyati, ish-harakatlari tizimi va boshqalarga asoslanadi.

Etnik tarix – ma'lum bir xalqning ilk ajdodlaridan boshlab, elat shakllanishi, uning taraqqiyot etish bosqichlarini va elatning yemirtilishi davrini o'z ichiga oladi.

Etnogenez (yunon) – xalqlarning kelib chiqishi, ilgari mavjud bo'lgan turli etnik komponentlar asosida yangi etnik birlikning tarkib topish jarayoni. Xalqlarning etnogenezini o'rganishda ular kelib chiqishining dastlabki davrigina emas, balki keyingi shakllanish tarixi ham, shuningdek, hozirgi zamon etnografik, lingvistik va antropologik xususiyatlari ham hisobga olinadi. Bunday murakkab jarayonni aniqlash, etnografiya, arxeologiya, antropologiya, tarix, tilshunoslik fanlari ma'lumotlaridan foydalanishni talab etadi, ya'ni etnogenez masalasi fanda kompleks o'rganiladi.

Etnogeografiya (lot.) - etnologiyaning bir tarmog'i. Yer yuzi, alohida mamlakatlar va ularning hududlari aholisining tarkibi va joylashishini o'rganadi. Shuningdek, etnogeografiya qadimgi va hozirgi etnik birliklarning joylashishini tekshiradi va shu asosida etnik chegaralarni aniqlaydi. Etnogeografiyaga etnik geografiya va etnik demografiya kiradi. Etnogeografiya antropologiya bilan yaqin aloqada.

Etnolingvistika (yunon) – tilshunoslikning etnologiya bilan bog'liq bo'lishi. Etnolingvistika xalq odatlari, tasavvurlari, madaniyati bilan tilning o'zaro aloqasi va ta'sirini o'rganadi. Shuningdek, tilda aks etgan madaniy dalillarni dini va maxsus tillarni, tabularni, etnik onomastikani va boshqalarni tahlil qiladi.

Etnonim (yunon.) – xalqlarning nomlarini anglatuvchi atama.

Etnonimika – qabila, xalq va boshqa etnik birliklarni o'rganadigan fan.

Etnos (yunon.) - elat, xalq. Etnologiyada urug', qabila, elat, xalq, millat etnos deb yuritiladi.

Etnosentrizm (yunon.) – insonning barcha hayotiy hodisalarini o'zi uchun namuna deb bilgan o'z etnik guruhi qadriyatlarini yuzasidan baholashga moyilligi; o'z hayot tarzini boshqalar ishidan afzal ko'rish.

ETNOLOGNING MUHIM 10 VAZIFASI

(L. Y. Shternberg ko'ra)

1. Etnologiya – barcha gumanitar fanlar gultojisi, chunki u xalqlarning o'tmishi va hozirgi kunini o'rganadi.

2. O'z xalqing, va madaniyatindan o'zingni yuqori tutma. Bilgingki, barcha insonlar imkoniyatiga ko'ra teng. Kimki bitta xalqini bilsa – bittani ham bilmaydi, kimki bitta dinni bilsa – umuman bittasini ham bilmaydi.

3. Fanni tahqirlama. etnografiyani shuhratparastlik bilan bulg'ama. Fanga katta g'ayrat-shijoat bilan yondashgan, inson va insoniyatni sevadigan kishigina haqiqiy etnograf bo'la oladi.

4. Olti kun ishla va yettinchi kun esa yakun qil. Jamiyat va fan oldidagi o'z qarzingni unutma.

5. Buyuk o'tmishdoshlaring, ilmiy va jamoat hayotidagi us- tozlaringni hurmat qil. Kelgusida seni ham xizmatlaringga ko'ra hurmatlasin

6. Fanning faktlarini soxatalashtirish, yuzaki, noaniq kuzatuv- lar va chillaki xulosalar bilan bevaqt zarar yetkazma.

7. Bir marta tanlagan mulaxasisliging – etnografiyani tash- lama. Kimki etnografiya yo'liga kirbdi, undan chiqishi kerak emas.

8. Ko'chirmachilik qilma.

9. O'zingning yaqinlaring, o'zga xalqlar, ularning marosim- lari, odatlari, fe'l-atvori haqida yolg'on ma'lumotlarni gapirma. Yaqinlaringni o'zingdanda ko'ra yaxshi ko'r.

10. O'rganayotgan xalqingni o'z madaniyatingga majburiy tarzda bog'lama: unga ehtiyot bo'lib, diqqat-e'tibor bilan mu- nosabatda bo'l, uning madaniyati qanday bosqichda bo'lishi- dan qat'iy nazar u rivojlangan madaniyat ko'rinishi darajasiga ko'tarilishiga o'zi harakat qiladi.

O'quv nashri

Adhamjon Ashirov

ETNOLOGIYA

O'quv qo'llanma

Ikkinchi nashr

Muharrir *I. Shoymardonov*
Badiy muharrir *A. Aqilov*
Texnik muharrir *B. Iriboyev*
Musahhih *D. Ismoilova*
Sahifalovchi *Sh. Do'smatova*

Lits. AI № 111. Bosishga ruxsat etildi 11.03.2014-y.
Bichimi 84x108 1/32. Kegli 11.5 shponli.
Shartli bosma tab'og'i 34,0. Hisob nashr tabog'i 31,5.
Adadi 1 000. Shartnoma №15/14. Buyurtma № 312.

«YANGI NASHR» nashriyoti,
100115, Toshkent sh., Chilonzor tumani,
Chilonzor ko'chasi, 1-uy.
тел. +99890 990-12-56

e-mail: adhashirov@yandex.ru

Original maket «Bilik-Print» MCHJ
korxonasida tayyorlandi.
100115, Toshkent sh., Chilonzor tumani,
Chilonzor ko'chasi, 1-uy.

«Shams Asa» MCHJ bosmaxonasida chop etildi
Toshkent sh., Chilonzor tumani,
Bunyodkor ko'chasi, 28-uy.

ISBN-978-9943-22-139-0

9 789943 221390